

**В.Ф. ВЕРСТЮК,
В. М. ГОРОБЕЦЬ,
О.П. ТОЛОЧКО**

УКРАЇНА І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

**УКРАЇНСЬКІ
ПРОЕКТИ
В РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ**

ПЕРЕДМОВА ДО ТРИТОМНИКА // УКРАЇНА І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ . . . 5

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ТОМУ // УКРАЇНА І РОСІЯ В
ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ . . . 11

Горобець В.М. - Українсько-російські контакти початку раннього Нового
часу // І. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЕКТ 1654 р. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА
ВИПАДКОВОСТІ ЙОГО ПОЯВИ . . . 13

Горобець В.М. - Московська політика Богдана Хмельницького: завдання
та способи їх реалізації // І. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЕКТ 1654 р.
ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ВИПАДКОВОСТІ ЙОГО ПОЯВИ . . . 17

Горобець В.М. - Договір 1654 р.: його політичне навантаження та
правовий зміст // І. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЕКТ 1654 р.
ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ВИПАДКОВОСТІ ЙОГО ПОЯВИ . . . 28

Горобець В.М. - Джерела і примітки // І. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЕКТ
1654 р. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ВИПАДКОВОСТІ ЙОГО ПОЯВИ . . . 30

Горобець В.М. - Взаємини Війська Запорозького та російської правлячої
династії середини 1650-х рр. в контексті геополітичного розвитку
Центрально-Східної Європи // ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК
РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 34

Горобець В.М. - Зовнішньополітична дихотомія Москви та Чигирини
другої половини 1656-1657 рр. її внутрішня обумовленість та
екстраполяція на двосторонні взаємини // ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК
РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 51

Горобець В.М. - Білорусь — козацька чи московська? Витоки і характер
українсько-російських конфліктів на землях Південно-Східної Білорусі
// ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ
ВЗАЄМОДІЇ . . . 58

Горобець В.М. - Спроби ревізії переяславсько-московських
домовленостей, їх суть і результати // ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК
РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 72

Горобець В.М. - Зовнішньополітичні аспекти українсько-російського
напруження 1658-1659 рр. // ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК
РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 85

Горобець В.М. - Переяславський проект 1659 р.: дихотомія підходів
Чигирини та Москви // ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК
РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 96

Горобець В.М. - Розрив Війська Запорозького з царем на початку 1660-х
рр. Аспекти військові та політичні // ІІ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК
РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 100

Горобець В.М. - Російський фактор у розвитку громадянського
протистояння в козацькій Україні 1662-1663 рр. // ІІ. УКРАЇНСЬКО-
РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII

ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 116

Горобець В.М. - Московський інкорпораційний проект 1665 р. // П.УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 132

Горобець В.М. - Глухівський договір 1669 р. як демаркація компромісних можливостей сторін по завершенні українсько-російської війни 1668 р. // П.УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 145

Горобець В.М. - Джерела і примітки // УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ . . . 151

Горобець В.М. - Ідеологічні й історичні передумови утвердження царської протекції над Україною // III.ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ і СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ-МАЛОРОСІЇ В СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ . . . 166

Горобець В.М. - Політико-правове підґрунтя інтеграції Війська Запорозького з Росією останньої третини XVII — початку XVIII ст. // III.ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ і СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ-МАЛОРОСІЇ В СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ . . . 171

Горобець В.М. - Поліваріантність ідеологічного обґрунтування українсько-російської єдності: погляд з України // III.ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ і СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ-МАЛОРОСІЇ В СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ . . . 174

Горобець В.М. - Джерела і примітки // III.ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ і СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ-МАЛОРОСІЇ В СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ . . . 177

Горобець В.М. - Внутрішні і зовнішні передумови політичної переорієнтації гетьмана І. Мазепи // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ і РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 180

Горобець В.М. - Соціальна риторика та політична вмотивованість колезької реформи устрою Гетьманату 1722 рр. // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ і РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 189

Горобець В.М. - Утвердження Малоросійської колегії при владі в Гетьманаті // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ і РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 197

Горобець В.М. - Політична еліта Гетьманату в її ставленні до владних змагань уряду Петра I // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ і РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 201

Горобець В.М. - Ліквідація гетьманської форми правління та трансформація політико-адміністративної структури Гетьманату в 1723—1725 рр. // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ і РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 218

Горобець В.М. - Передумови і межі лібералізації урядової політики Росії щодо української автономії другої чверті XVIII ст. // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 225

Горобець В.М. - Ліквідація автономії Гетьманату Катериною II як синтез російської правлячої династії традиціоналізму та новаторства української політики // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 236

Горобець В.М. - Джерела і примітки // IV.УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ . . . 239

Толочко О.П. - Довга історія України // V.КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст. . . . 250

Толочко О.П. - Російське "відкриття України" // V.КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст. . . . 266

Толочко О.П. - Києво-руська спадщина в українській історіографії ХVІІІ ст. // V.КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст. . . . 310

Толочко О.П. - Від "російського Ієрусалиму" до "слов'янських Помпей" // V.КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст. . . . 318

Толочко О.П. - Максимович versus Погодін // V.КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст. . . . 331

Толочко О.П. - Джерела і примітки // V.КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст. . . . 345

Верстюк В.Ф. - Українофільство та державоохоронна політика царизму // VI.УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.) . . . 351

Верстюк В.Ф. - Політизація українського руху на початку ХХ ст. // VI.УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.) . . . 371

Верстюк В.Ф. - Наростання українсько-російських суперечностей у між революційний період // VI.УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.) . . . 396

Верстюк В.Ф. - Джерела і примітки // VI.УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.) . . . 408

Верстюк В.Ф. - Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія, 1917 р. // VII.РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 рр. і УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ . . . 412

Верстюк В.Ф. - Провал проекту малоросійської України // VII.РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 рр. і УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ . . . 448

Верстюк В.Ф. - Українська Народна Республіка і небільшовицька Росія // VII.РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 рр. і УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ . . . 464

Верстюк В.Ф. - Джерела і примітки // VII.РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 рр. і УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ . . . 494

ПІДСУМКИ . . . 500

ПЕРЕДМОВА ДО ТРИТОМНИКА НАРИСІВ

Підготовка тритомника, першу книгу якого Ви, шановний читачу, тримаєте в руках, була ініційована “круглою датою” — 350-річчям Переяславської ради. Цей ювілей збував хвилю пристрас-тей в поляризованому українському суспільстві.

Чимало громадян України з ностальгією згадували державу, в якій народилися, були виховані й присвятили їй свої трудові здобутки. Інші з обуренням говорили про величезні втрати, яких зазнав український народ, перебуваючи в єдиній з Росією державі, а то й про особисті тогочасні страждання та муки.

Часто, надто часто у підходах до недавнього минулого переважають емоції. Все ще й досі по-сучасному звучить настанова великого українського письменника і одного з фундаторів національної державності Володимира Винниченка: історію України треба читати з бромом! Бо “без брому” емоції затьмарюють розум і тоді вину за жажливі сторінки минулого дехто починає покладати не на політичний режим, а на народ, не на державу, а на країну. Тим більше, що в самій Росії тенденція до ототожнення держави і суспільства виявляється щораз яскравіше.

Ті, хто працював над тритомником (безпосередньо чи створюючи умови для ефективного дослідження поставленої проблеми, у тому числі визначенням самого складу авторського колективу), поставили собі за мету: уникати емоцій, показати неоднозначність українсько-російських взаємин на кожному історичному етапі, а головне — висвітлити якомога повніше страдницький шлях українського народу в його далекій і близькій історії.

З цією книгою навряд чи зможуть ознайомитися широкі кола читачів, адже її тираж, як і будь-якого іншого наукового видання, вкрай обмежений. Тому автори, готуючи тексти своїх нарисів, орієнтувалися передусім на тих, хто пише для підростаючого покоління шкільні підручники, створює для студентів-істориків навчальні посібники, звертається до минулого в своїй художній творчості, працює з людьми в музеях і архівах, виступає в парламенті або перед широкою аудиторією, яку забезпечують засоби масової інформації. Усім їм автори цього тритомника намагалися сказати щось нове і важливе, ретельно підбираючи потрібні слова й аргументи. Авторський колектив працював для тих, кому жити в XXI ст. і кому не байдужа вітчизняна історія і національні інтереси Батьківщини.

Автори тритомника провели багато годин у творчих дискусіях, щоб виробити підходи до висвітлення головних проблем і визначитися з архітектонікою викладу матеріалу. Не відразу ми дійшли висновку, що треба використати нарисову форму написання, забезпечити максимальну свободу наукового пошуку для кожного автора і не відразу погодилися на те, щоб розподілити видання на три книги. Проте сама логіка дослідження привела нас до такого висновку.

У першому томі розглядаються українські політичні проекти в Російській імперії, а також висвітлюється реакція імперських кіл на них. Наслідком такої реакції ставало поступове, але неухильне розчинення козацької України в імперському організмі.

В момент входження до Російської держави гетьманська Україна була самостійним політичним організмом. Ініціатори об'єднання з Росією (і передусім великий гетьман Богдан Хмельницький) бажали скористатися царською допомогою, щоб відстояти існування створеної під час козацько-селянської революції національної держави. Володарі ж Кремля, як виявилось, переслідували зовсім інші цілі: використати людський потенціал і матеріальні ресурси України, щоб перетворити Московську державу в могутню Російську імперію.

Процес поглинання держави Богдана Хмельницького імперськими структурами тривав безупинно, аж поки козацької України зовсім не стало. Проте залишався український народ, який імперія не змогла перетворити в безлике населення в кількох провінційних губерніях. У кожному наступному поколінні формувався власний, властивий тільки йому фермент національного відродження, і це створювало в масштабі століть своєрідний кумулятивний ефект. Врешті-решт, на тлі розвалу й хаосу, спричиненого народними рухами і Першою світовою війною, яскравим полум'ям спалахнула нова українська революція. Перший том нарисів завершується висвітленням революційних здобутків українського народу і аналізом причин загибелі національної державності.

Другий том охоплює набагато коротший історичний період — радянський. Українська радянська державність, яку запропонував В. Ленін, щоб зсередини підірвати потенціал визвольного руху, була альтернативою національній державності. Автори цього тому намагалися цілком об'єктивно, без політичних упереджень та ідеологічних перегинів показати історичні здобутки й трагедії радянського періоду вітчизняної історії.

Третій том присвячений аналізу сучасного державотворчого процесу. Автори досліджують його під кутом зору українсько-російських відносин. Це відповідає як поставленій у тритомнику проблемі, так і правді життя. Відносини з Російською Федерацією мають і ще довго матимуть визначальне значення для історичної долі України.

Працюючи над тритомником, ми бажали поставити українсько-російські відносини в центрі дослідження для всіх епох. Виявилося, однак, що термін “українсько-російські відносини” не може бути завжди науково коректним.

Спочатку українська і російська сторони простежувалися цілком чітко, і вивчати їх обопільні відносини було просто. Після Переяславської ради почалося поступове поглинання України імперським організмом Росії. Цей процес, сам по собі повчальний і досі малодосліджений, теж міг бути проаналізований в своїх основних вимірах. Та в 1917 р. Російська імперія вичерпала свій життєвий ресурс і розвалилася на майже півтора десятки самостійних державних утворень, які оточували по периметру все ще багатонаціональну Російську республіку.

На момент загибелі імперія виробила в собі фермент, здатний продовжити її існування — комуністичну доктрину. Під прикриттям винайденної В. Леніним радянської державності більшовики спромоглися за кілька років зібрати навколо Москви більшість національних окраїн колишньої імперії і створити відмінний від усіх знаних раніше імперських утворень державний організм — Радянський Союз.

Нерадянізовані національні окраїни, які відстояли в 1917—1920 рр. своє право на суверенне існування, все-таки залишалися в полі тяжіння трансформованої імперії. Їхня доля склалася по-різному: країни Балтії знову були поглинуті, Польща після Другої світової війни увійшла в зовнішній пояс держав-сателітів з обмеженим суверенітетом, а Фінляндія здобула особливий статус міжблокової країни-посередника.

Україна належала до тих радянізованих республік, які утворили Радянський Союз. Вивчаючи українсько-російські відносини радянської доби, автори зустріли істотні труднощі: предмет дослідження щезав на очах.

Обидві радянські республіки — Україна і Російська Федерація спочатку мали чіткі риси, і взаємини між ними були зрозумілими. Можна було критикувати українсько-російський договір 1920 р. за декларативність і безмістовність, але він реально існував. Відштовхуючись від нього, українському прем'єрові Х. Раковському вдалося здійснювати у 1921—1922 рр. активну дипломатичну діяльність. Процес самого утворення СРСР теж був зрозумілим: усі незалежні радянські республіки, в тому числі й Російська Федерація, об'єднувалися в нову радянську федерацію, причому кожна союзна республіка мала однакові з усіма іншими права.

Та зразу ж після утворення СРСР Росія почала зникати як окреме державне утворення. Створені за попередні п'ять років російські державні інститути відірвалися від Російської Федерації і перетворилися на загальносоюзні. Російська Федерація нашвидкуруч створила їм за-

мінники (окрім органу компартійної диктатури — ЦК РКП(б), який не міг мати копії). Проте російські радянські органи мало хто помічав навіть у цій республіці.

Почали розчинятися й повноваження створених в УСРР державних інститутів, але з іншої причини. Загальносоюзний владний центр методично опановував територію кожної союзної республіки, підпорядковуючи безпосередньо собі всі силові структури, основні суспільно-політичні установи, найважливіші народногосподарські й культурні об'єкти.

Запроваджений після жовтня 1917 р. більшовицький тоталітарний режим спочатку створив національну радянську державність, щоб за її допомогою політично оволодіти багатонаціональною країною. Пізніше методами “революції зверху” в країні був побудований адекватний режиму соціально-економічний лад. Зародки громадянського суспільства, які починали розвиватися після відмирання середньовічного кріпосництва в середині XIX ст., були ліквідовані цілком і повністю. Кожний народ у Радянському Союзі, в тому числі й російський, опинився у в'язкій залежності від всемогутньої держави. За цих умов відносини між народами могли здійснюватися тільки під недремним оком політичних олігархів тоталітарної держави. Ось чому формулювання досліджуваної проблеми довелося дещо змінити, воно стало таким: Україна в її взаємовідносинах з державним центром.

Такий підхід давав можливість поглянути неупереджено і спокійно на відносини обох народів з моменту появи українців і росіян на теренах Східної Європи і до сьогодення. Не варто ототожнювати відносини між народами й політичними центрами в ситуації, коли такі центри не формуються на демократичних виборах.

Минуло вже ціле століття відтоді, як Михайло Грушевський опублікував свої історичні праці, в яких мовою історичних фактів довів реальність буття України-Русі. Відтоді історична наука збагатилася додатковими аргументами на користь концепції видатного вченого. Проте й досі є чимало опонентів (як у близькому, так і далекому зарубіжжі), які не погоджуються зі схемою історичного процесу М. Грушевського. Цікаво, що полемічний запал (особливо у публіцистичних працях) не лише не спадає, а й час від часу набуває досить гострих форм. З порядку денного не зникають такі гострі питання, як етногенез українців і росіян, проблема етапів формування обох етносів, їхніх взаємовідносин тощо. Звичайно, сьогодні навіть скептики погоджуються з тим, що Україна, як і будь-яка інша суверенна держава, має власну історію. Але яку?

Українці з'явилися в європейській історії не пізніше, ніж англійці або французи. Але ще зовсім недавно більшість українців не могли пов'язати подій у Києві, скажімо, X ст. зі своїм власним буттям. Проте кожен англієць або француз чудово знав і знає, що відбувалося в його власній країні в минулому. У шкільних підручниках радянського часу українці ніби виринали з небуття тільки в XIV ст., і тому давньоруська спадщина їм майже не належала. У свідомості переважної більшості

російської інтелігенції українці виступали етнографічним відгалуженням росіян.

Для російських учених, які формували історичну свідомість своєї інтелігенції (від Сергія Татищева до Павла Мілюкова) шлях до Переяслава був природним і органічним: Росія (Русь) відроджувалась після монголо-татарського поневолення, методично й неухильно збираючи свою прадавню “отчину”. Російська інтелігенція здебільшого сприймала поглинення України Росією як “возз’єднання” братніх народів.

Імперська державність народжувалася поступово, хоч сама Росія відразу почала стрімко поширюватися в усіх географічних напрямках. Петро I проголосив *urbi et orbi* появу Російської імперії тільки в 1721 р. Західноєвропейські спостерігачі звикли називати Московією ту державу, яка на їхніх очах з казковою швидкістю нарощувала свою територію. Проте уже в часи великого князя московського Івана III його держава почала набувати ознак імперії, і передусім — в ідеологічному обґрунтуванні доцільності й необхідності свого імперського буття (концепція “Третього Риму”).

Найголовнішою точкою відліку в народженні східноєвропейської імперії була Переяславська рада. Напередодні її 350-ліття уряди України і Росії звернулися до істориків з проханням пояснити їм, чому рада стала можливою і в чому полягав смисл укладеної угоди. (Відповідь на це питання становила особливий інтерес у світлі події, що сталася в Біловезькій пущі.)

Учені дали шокуючу відповідь: жодних зафіксованих на пергаменті угод у Переяславі в січні 1654 р. не було підписано. Угода на письмі, яка відома під назвою “Березневих статей”, була укладена, як показує сама її назва, тільки в березні 1654 р. в Москві, причому оригінал її не зберігся. Не підлягає сумніву, однак, що Переяслав в історії України і Росії є тією ключовою подією, яка позначилася на історичній долі всіх народів Східної Європи.

Ми розуміємо, чому 300-ліття Переяславської ради в Москві і в Києві святкувалося як грандіозне свято возз’єднання двох народів. Видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький в одній із найглибших своїх статей “Новий Переяслав” вичерпно відповів на це питання: загальносоюзний центр втратив можливості впливати на Україну засобами масового державного терору. Доводилося робити лише наголос на віковічних зв’язках між обома народами, на узах дружби, які пов’язували їх. Та тільки тепер, через півстоліття, ми можемо об’єктивно оцінити всі аспекти спільної історії українського й російського народів за останні 350 років.

Сучасні українські історики називають Переяславську раду “подією, що не відбулася”. Звичайно, вони мають рацію. Та не підлягає сумніву й інше: якраз з того часу почалося “зближення”, яке переросло в глибокі інкорпораційні процеси.

Авторський колектив цього тритомника шукав відповідь на просте питання: чому російська політична еліта проводила саме таку, а не іншу лінію щодо України та українців? Ми доходимо висновку,

що ця домінуюча тенденція в політиці московсько-петербурзького центру мала об'єктивний характер, а не залежала від волі й намірів окремих державних діячів. Адже вона була викликана бажанням збільшити потенціал державоутворюючого народу, відносна чисельність якого закономірно скорочувалася внаслідок імперських завоювань. Ми показуємо також, що ця тенденція приймалася і схвалювалася тією частиною української політичної та культурної еліти, яка не бачила загрози в перетворенні українців на малоросіян. Чимало таких людей є і в сучасному українському суспільстві.

Авторський колектив аналізує й усі позитивні аспекти перебування українців під “імперською парасолькою”. Зокрема, для долі українців мала вирішальне значення можливість спільної з росіянами боротьби з Третім рейхом. Адже гітлерівці мали намір фізично знищити або депортувати за Урал переважну частину населення України та Криму, щоб “очистити” територію для створення Великонімеччини. Цей план уже почав активно втілюватися в життя за нацистської окупації України.

Досліджуючи відносини України й Росії в наші дні, ми прийшли до закономірного висновку про необхідність їхнього розвитку за всіма параметрами. Разом з тим (і це є специфікою українсько-російських відносин) нашій політичній еліті треба постійно дбати про утвердження політичної та економічної незалежності своєї країни. Адже домінуюча тенденція у відносинах України з російським політичним центром залишається попередньою. Вона цілком об'єктивна.

Ніхто не повинен дивуватися, що незалежна Україна має власні національні інтереси. Ці інтереси не обов'язково мусять збігатися з національними інтересами Росії. Ніхто не має підстав заперечувати необхідність постійного зміцнення зв'язків України та Росії. Ці зв'язки, які існували від першопочатків історії обох народів, збагачують не тільки їх, а й усі народи нашого континенту. Тим більше, що поділ Європи на Західну і Східну стає тепер умовним.

Валерій СМОЛІЙ

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ТОМУ

Історіографія проблеми українсько-російських стосунків середини XVII – початку XX ст., тобто від часу встановлення регулярних контактів українського гетьмана Богдана Хмельницького з російським царем Олексієм Михайловичем і до остаточного занепаду на початку 1920-х рр. російської імперської ідеї, нагромадила величезну кількість дефініцій, означень, метафор і оціночних характеристик. Чимало їх було запозичено чи, точніше, накинуто історикам із політики та ідеології. Інші постали як власне реакція на це накидання, а відтак несли на собі карб полемічності, що також нівелювало академізм її понятійного апарату. Ще одні – не страждали жодним із перерахованих недоліків, однак стосувалися лише тих чи інших окремих періодів розвитку взаємин України та Росії, що були досить динамічними, щедро наповненими подіями, явищами й тенденціями; тому вкрай важко звести їх до якоїсь однієї схеми, а оціночні характеристики одних періодів екстраполювати на інші.

Існуючі на сьогоднішній день спроби узагальнити історію українсько-російських взаємин так чи інакше страждають на певну однобокість представлення матеріалу. Чи можна уникнути цієї однобокості? І чи можна відшукати таку дефініцію чи метафору, яка б об'єднала різнозаряджені й різноспрямовані явища й тенденції в історичному розвитку стосунків двох країн, народів і їхніх політичних й інтелектуальних еліт?

Автори спробували структурувати всю багатобарвність і контроверсійність даної історичної проблематики за допомогою метафори “проект”, яку, зважаючи на хронологічну специфіку історичного матеріалу, ступінь його джерельного забезпечення та історіографічного опрацювання, трактували то як політичний, то як ідеологічний конструкт.

Саме крізь призму даної метафори робиться спроба розглянути історичний феномен переяславських ухвал 1654 р., багатство їх наступних інтерпретацій та перевтілень, а також прагнень до використання символу Переяслава в обґрунтуванні нових українських політичних проектів, насамперед покликаних забезпечити гідне місце Україні в політичній і соціальній структурі Російської імперії. Навіть в умовах реалізації інкорпораційних задумів, які особливо виразними

стали в часи творення Петром I та його наступниками потужної євразійської імперії, українські проекти, ґрунтовані на ідеї добровільності переходу України під протекцію царя та застереженнях щодо автономного статусу Гетьманату, продовжували в різних іпостасях побутувати в українському інтелектуальному просторі, породжуючи, наприклад, політичний рух козацької старшини на чолі з гетьманом Павлом Полуботком у 20-х рр. XVIII ст. чи підживлюючи ідеями автономістично налаштованих депутатів скликаної Катериною II “Уложеної комісії” вже після ліквідації в 1764 р. гетьманського проводу в Україні.

Принципово нова доба в історії українсько-російських взаємин розпочинається на межі XVIII—XIX ст., коли Україна втрачає власну соціально-політичну організацію, її життєвий уклад швидкими темпами уніфікується із загальноімперськими зразками. Утім навіть за таких умов український проект виявляється досить живучим. Інша справа, що в нових умовах він набуває нових форм і нових обрисів.

Для інтелектуального розвитку України XIX ст. характерним, серед іншого, є проектування історіографічних наративів на тогочасні суспільні реалії. Свідоме використання історії для самоідентифікації та конструювання нової ідеології, з чого, власне, пізніше й виріс політичний рух українців, а також постала вже модерна українська нація, є домінантою інтелектуальної боротьби еліт України та Росії. Важливою складовою цього процесу є суперництво за право володіння давньоруським історичним спадком, який в одних випадках видається за доцільніше об’єднати, а в інших – поділити.

Ще більш заплутаними й складними є сюжети, пов’язані з політизацією українського руху в Російській імперії. Перш ніж викристалізуватись, українська національна ідея, намагання реалізувати яку стало головним завданням національно зааганжованих ідеологів Української революції початку XX ст., пройшла тривалий і далеко не завжди прямолінійний шлях самоствердження. Упродовж усього так званого довгого XIX ст. спостерігається зародження та розвиток різних варіантів вирішення українського питання в Російській імперії. Чому занепали одні й натомість утвердились інші? Чи існували альтернативи вирішення проблеми? І якщо існували, то чому не були використані? Відповіді на ці та ще багато інших (супутніх) питань й намагаються відшукати автори цієї книги.

Зрозуміло, що, враховуючи складність проблематики, відповіді на ці питання не можуть бути простими й однозначними. Деякі з цих питань взагалі так і залишаються відкритими, очікуючи на своє окреме монографічне дослідження. Але вже сам факт постановки складних історіографічних проблем, котрі постійно в тій чи іншій мірі екстраполюються на сьогодення, – важить немало.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЕКТ 1654 р. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ВИПАДКОВОСТІ ЙОГО ПОЯВИ

Українсько-російські контакти початку раннього Нового часу

XVII і XVIII ст., тобто доба, що традиційно класифікується в науковій літературі як ранній Новий час, в історії України та Росії позначені багатьма драматичними внутрішніми та зовнішніми колізіями, важливими нововведеннями та змінами. Як для України, так і для Росії — це час власного самоусвідомлення та пошуку свого місця серед інших народів тогочасної Європи. Це, здебільшого, час жорстких конфліктів і кровопролитних війн. Але, разом з тим, для Європи це час народження національних держав, подолання середньовічних забобонів і мракобісся, утвердження ідеалів гуманізму й Просвітництва.

Доволі динамічною тоді була й історія розвитку українсько-російських стосунків, а точніше — їх генези та становлення. Так, якщо на початку XVII ст. між українцями та росіянами¹ існували лише епізодичні та дрібномасштабні контакти, переважно сформовані на релігійній основі, то на середину — другу половину XVIII ст. українське суспільство становило певну соціальну одиницю, досить тісно інтегровану в загальноімперські структури. Таку одиницю, яка активно взаємодіяла з російським етносом в сфері політики, культури, соціальних відносин, і при цьому не лише зазнаючи певних впливів з боку російського суспільства, а й активно впливаючи на розвиток цього самого суспільства.

Перші ж регулярні контакти української людності з російською, за спостереженнями дослідників, були пов'язані з активізацією діяльності запорозького козацтва на початку XVI ст., коли стихія козацької вольниці масово спрямовувалася, серед іншого, в межиріччя Сіверського Дінця та Дону, де в цей час формувалося донське козацтво, яке перебувало під протекторатом російського царя². Швидке зростання чисельності та, відповідно, стрімка активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва, передовсім у так званому Дикому полі, де проходив цивілізаційний кордон між християнською та мусульманською, осілою і кочовою цивілізаціями, значно розширили й поглибили характер українсько-російських взаємин, що мали чітко виражений амбівалентний характер. Амбівалентність цих стосунків проявлялася насамперед в участі українського козац-

тва як в антимосковських акціях у союзі з татарами, так і в зворотних процесах (військова співпраця з московською правлячою династією тут реалізовувалася опосередковано — через координацію дій з донським козацтвом). Антимосковські дії українського козацтва були більш характерними для першої половини XVI ст. (напр., спільні з кримчаками походи козаків під проводом О. Дашкевича 1515 чи 1521 р.), а співзвучні з московськими інтересами антитатарські заходи — для 50—80-х рр. XVI ст.

Приблизно такою ж амбівалентністю характеризувався й інший спектр етнополітичних колізій Центрально-Східної Європи початку раннього Нового часу — козацько-польсько-московський. У цьому контексті найбільш знаковими, з одного боку, були історичні події, пов'язані з участю українського козацтва у війнах Речі Посполитої з Московською державою другої половини XVI ст., походах самозванців на Москву в так звані Смутні часи початку XVII ст. та згодом — у змаганнях польського королевича Владислава за московський трон. З іншого — спроби керівництва повсталих (ще в роки розгортання на українських землях козацьких війн кінця XVI ст.) налагодити контакти з офіційною Москвою, з наданням їй своїх військових послуг³. З подібними ж пропозиціями в 1620 р. козацтво, очолюване гетьманом П. Сагайдачним, звертається до уряду першого російського царя з династії Романових — Михайла Федоровича⁴.

Щоправда, говорячи про готовність козацтва “... ему, великому государю, служить головами своими попрежнему, как оне служили прежним великим российским государем...”⁵, не варто перебільшувати політичну вагу подібних заяв, привносячи в них зміст, аналогічний тому, що їм приписували в часи урочистого святкування 300-ліття “возз’єднання України з Росією”. Адже, наприклад, К. Косинський, пропонуючи від імені козацтва свою службу московському цареві Борису Годунову, одночасно застерігав його, що з козаків, готових виконувати цю службу, “...одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського...”⁶. А П. Сагайдачний, перебуваючи незадовго перед тим на службі в польського короля, здійснив свій гучний військовий похід на Москву⁷. Крім того, як переконливо доводять дослідники політичної біографії гетьмана Сагайдачного, відправка останнім посольства до Москви мала на меті не стільки далекоюсяжну військово-політичну співпрацю з царем, скільки здобуття нагальних політичних дивідендів у стосунках з польським королем, коли Військо Запорозьке після укладання Ростаविцької угоди втратило ініціативу. Саме намагання Сагайдачного зміцнити політичний авторитет Війська Запорозького в тих конкретно-історичних умовах, що склалися на початок 1620-х рр., було вирішальним аргументом на користь за-

в'язування стосунків козацтва з царем⁸. Прикметним у даному випадку є те, що і в часи К. Косинського московський напрямок не був безальтернативним в зовнішній політиці. Війська Запорозького — під час відправки козацького посольства до Москви гетьмана Сагайдачного відвідали посланці німецького імператора, закликаючи його до надання військових послуг Священній Римській імперії⁹.

Втім очевидним є те, що з кінця XVI ст. українсько-російські взаємини поволи набувають якісно нової динаміки. І в цьому сенсі, поза всяким сумнівом, визначальними віхами на шляху інтенсифікації українсько-російських контактів стали Люблінська унія 1569 р. та, що особливо, Берестейська церковна унія 1596 р. Перша з них проголосила в Любліні об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського і поклала початок існуванню Речі Посполитої, до складу якої як інтегральна частина Корони Польської увійшла, крім здавна належних польським королям Галичини та Західного Поділля, й решта українських земель, що перед тим перебували в складі Великого князівства Литовського. А друга задекларувала об'єднання греко-православної та римо-католицької церков, а також підпорядкування першої (папської) римській курії.

Польсько-Литовська держава (Річ Посполита) в XVI ст. теоретично була "республікою шляхти", без будь-якого розрізнення її етнічного походження чи релігійної приналежності — римсько-католицької, протестантської чи православної. Шляхта, як повноправний політичний народ Речі Посполитої, користувалася своїми винятковими правами політичного представництва на території всієї держави. А тому ідентифікація української знаті за формулою *gente Ruthenus, natione Polonus* (руського племені, польської нації) була цілком природною і містила в собі перспективи для розвитку. Втім утворення Польсько-Литовської держави перетворювало українські землі в прикордонну периферію Корони Польської, позбавляючи значну частину напівпривілейованих соціальних верств і прошарків українського (в тогочасній лексиці — руського) суспільства певних, здавна закріплених за ними де-факто, прав і вільностей, що несло в собі потенційні передумови серйозної системної кризи нового державного утворення.

Не менш серйозними були й наслідки проголошення в Бересті в 1596 р. церковної унії. Їй передувало невпинне наростання впродовж другої половини XVI ст., за визначенням Зенона Когути, інтелектуальної загрози православному суспільству українських земель як з боку католицької контрреформації, так і з боку протестантизму¹⁰. Адже, за пануючим у середовищі польської правлячої еліти переконанням, озвученим єзуїтським ідеологом Петром Скаргою, конфесійна єдність була необхідною умовою політичної єдності, а східне православ'я було не лише хибним, а й таким, що підри-

вало державу¹¹. Зростаючий політичний тиск, що супроводжувався піднесенням польської культури, призводив до відмови частини православної шляхти з українських земель від віри батьків, переймання ними польської культури та мови, навернення до католицизму. Саме як спробу гальмування цих негативних, з точки зору українського суспільства, процесів варто й розцінювати церковну унію, яка мала виробити таке визначення руської ідентичності, що було б цілком прийнятним для політичної, соціальної та культурної структури Речі Посполитої¹².

Однак об'єднання східної та західної церков, покликане, за задумом ідеологів вищого православного кліру, повністю ліквідувати міжконфесійні суперечності в Україні та Речі Посполитій, лише суттєво поглибило їх, загостило конфронтацію та серйозно послабило позиції православ'я. В умовах же розгортання в суспільстві конфронтаційних настроїв Річ Посполита з початку XVII ст. все більше перетворювалася на спільність римсько-католицької шляхти польської культурної приналежності. Політична шляхетська нація мала бути католицькою за віросповіданням і польською за культурою¹³.

За таких умов саме представники вищих церковних кіл України першими звернули свої погляди на Москву, сподіваючись отримати від православного царя моральну та політичну підтримку в стосунках з польською елітою. Найвідомішим щодо цього безперечно є лист київського митрополита Йова Борецького до царя Михайла Федоровича від 3 вересня (н.с.) 1624 р., який містив прохання про допомогу в боротьбі з унією та католицизмом. Шукаючи зовнішньої опори в справі захисту своєї віри, київський митрополит обґрунтував ідею релігійної та кровної (спорідненої) єдності обох частин Русі. За спостереженням С. Плохія, саме Борецький вперше назвав українців-малоросіян молодшими братами, а московитів-великоросів — старшими, котрі, втім, створюють одну сім'ю¹⁴.

Як і східні православні ієрархи, що мешкали на підвладних турецькому султанові землях, українське духовенство з підвладних польському королеві земель звертається до російського царя за допомогою в справі поліпшення свого матеріального становища, підірваного в протистоянні з греко-католиками (уніатами), і за коштами, необхідними для побудови й утримання шкіл і колегій¹⁵.

Розвиток освіти на українських землях, наукові контакти освіченого українського духовенства з провідними європейськими науковими центрами, добре знання київськими монахами грецької і латинської грамоти започатковують ще один вид українсько-російських контактів — поїздки в Москву українських учених-монахів для виправлення тамтешніх богослужбових книг, заснування при російських монастирях шкіл і училищ¹⁶. Од-

ним із перших переїхав до Москви на запрошення Михайла Федоровича та патріарха Філарета ще в 1624 р. ієромонах Памво Беринда. В наступні десятиліття подібна практика стає звичною і сприяє культурній інтеграції двох народів.

Як слушно зазначають дослідники, процес нав'язування українським духовенством контактів з російською правлячою елітою (а саме так і сприймається згадана культурна інтеграція¹⁷) був жорстко детермінований політико-культурними передумовами, а саме — потребою українського духовенства відповісти на виклик католицької контрреформації в Речі Посполитій. Адже на початку XVII ст. православне відродження могло опертися лише на московську династію, котра правила хоч і доволі відсталою в культурному, проте найпотужнішою з-поміж православних країн у військово-політичному відношенні державою. Плекаючи ідею відродження православного слов'янського світу (*Slavia Orthodoxa*), православні церковні діячі України, як, наприклад, Мелетій Смотрицький, хотіли принести в Російську державу виплекану в протидії з католицизмом та протестантизмом православну вченість, аби створити тим самим базу для відродження православ'я у всьому слов'янському світі та православній Молдавії¹⁸.

З другої половини 1620—30-х рр., відколи козацтво починає усвідомлювати себе окремою соціальною верствою, покликаною захищати релігійні та національні інтереси українського населення, принципівих змін зазнає і його ставлення до Москви та правлячої московської династії. Суттєвого пожвавлення українсько-російські контакти набувають у часи збройного протистояння козацтва та Речі Посполитої, прикладів яких було чимало впродовж 20—30-х рр. XVII ст. Рятуючись від переслідувань та репресій з боку польських каральних військ після поразок козацьких повстань в Україні, а також під час істотних скорочень козацького реєстрового війська, певна частина так званих виписчиків (служилих людей, яким було відмовлено в праві перебування на військовій службі в короля) шукає лицарського хліба в сусідніх правителях, а насамперед у православного московського государя. Як правило, в таких випадках шляхи втікачів пролягали або на Дон, на землі Вільностей Війська Донського, або на прикордонні з Диким полем малозаселені провінції Російської держави, що потребували козацької допомоги в захисті від нападів татарських орд¹⁹.

**Московська політика Богдана Хмельницького:
завдання та способи їх реалізації**

Українська революція, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, а невдовзі охопила всі соціальні прошарки тогочасного українського суспільства, закінчилася по-

явою на політичній карті Європи нового державного утворення — Української козацької держави (Війська Запорозького). Її становлення внесло принципові зміни в геополітичну обстановку в регіоні. Україна, яка доти виступала здебільшого як об'єкт регіональної міжнародної політики, стала її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовлюють досить активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Людвік Кубаля стверджував: "...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх"²⁰.

З перших же кроків повстань важливе місце в діяльності гетьманського уряду займають контакти з Москвою. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на характер московської політики Б.Хмельницького. Однак саме стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирини в цілому.

Українсько-російські контакти даного періоду започаткував лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 8 (18) червня 1648 р. Названий документ не раз розглядався в історичній літературі та отримав неоднозначне трактування в історіографії. Зокрема, М. Петровський висловив припущення, що лист гетьмана до Москви мав започаткувати переговори про приєднання України до Росії²¹. Теза вченого була розвинута радянськими істориками і стала одним із наріжних каменів концепції, свідченням прагнення Хмельницького "возз'єднати" Україну з Росією в єдиній державі вже на початковому етапі повстання.

Чи не поодиноким винятком з цього правила була висловлена І. Крип'якевичем думка стосовно того, що мотивом написання листа є спроба схилити Олексія Михайловича до надання військової допомоги українській армії та заохотити його до боротьби за польський трон, який після смерті короля Владислава IV залишився вакантним²². Власне І. Крип'якевич повторював думки Д. Гловайського та М. Кордуби²³, які з початку 1990-х рр. почали знову завойовувати своїх прибічників в історіографії²⁴.

Свідчення джерел та зіставлення хронології й логіки подій середини 1648 р. переконують нас у правильності іншої точки зору. Дійсно, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком визвольної війни та появою на українських землях союзника повстанців — Ногайської орди — польське керівництво активно налагоджує контакти з московськими воєводами, за-

кликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової допомоги в боротьбі проти Хмельницького і татар²⁵.

Отримавши відповідні відомості від польських урядовців, царський уряд 16 (26) лютого 1648 р. надіслав наказ хотимиському воєводі князеві С. Волховському готуватися до відбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочав мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня віддав розпорядження С. Волховському та сівському воєводі З. Леонтєву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри царя гетьман почерпнув з перехопленого листа князя О. М. Трубецького до брацлавського воєводи Речі Посполитої Адама Киселя. Прагнучи спростувати негативні наслідки антикозацької кампанії, проведеної польською стороною та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький в листі до Олексія Михайловича, переданому через гінця О. М. Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував успіхи козаків на полях битв, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги (акцентуючи при цьому увагу на одновірності козаків і московських людей) та висловлював побажання бачити “православного християнського” монарха на вільному поки що польському престолі²⁶.

Нічого не сказано про наміри гетьмана прийняти разом з Військом Запорозьким підданство Москви і в листі Богдана до сівського воєводи Леонтєва від 8 (18) червня 1648 р., де йшлося лише про прихильне ставлення української сторони до царя²⁷.

Приблизно через місяць, 11 (21) липня, в листі до путивльського воєводи Плещєєва Хмельницький повторює побажання, щоб московський монарх “...ляхом і нам паном і царем бил...”²⁸.

Інакше й бути не могло. Адже в цей час політичні вимоги повстанців не виходили за рамки програми, визначеної В. Липинським як “політика козацького автономізму”. Вони не мали наміру добиватися повного розриву з Річчю Посполитою, йшлося лише про забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та отримання гарантій вільного віросповідання “руського” народу під зверхністю Корони Польської.

Стосовно ж висловленої тези про готовність “всім Войском Запорозьким услужить вашей царской велможности...”²⁹, то тут, безперечно, мова може йти про звичну для козацтва — як певної виокремленої військово-політичної організації — практику шукання “рицарського хліба” в іноземних правителів. І в цьому зв'язку чи не найбільш промовистою ілюстрацією може слугувати укладення козацтвом ще наприкінці XVI ст. з представником Священної Римської імперії квазідоговору про встановлення піддансько-службових стосунків з імператором Рудольфом II, які в історіографії отримали назву спрощеного умовного підданства³⁰.

Тим часом бурхливий розвиток визвольної боротьби привів до наповнення ідей “козацького автономізму” новим змістом. Улітку 1648 р. козаки домагаються автономії не лише для Подніпров’я, а й для Правобережної України — по річку Горинь і місто Володимир. У вересні цього самого року джерела вперше фіксують наміри Богдана Хмельницького “...відняти польські володіння до Вісли...”³¹. Переможний для козацької зброї розвиток протистояння з військами Речі Посполитої в 1648 р., урочистий в’їзд гетьмана до давньої княжої столиці — Києва, його розмови з вищим православним духовенством, київською інтелігенцією, єрусалимським патріархом Паїсієм — усе це створює умови для переосмислення Хмельницьким результатів і завдань визвольної боротьби. Здебільшого цей процес завершився уже в лютому 1649 р. виробленням нових для української суспільно-політичної думки програмних вимог щодо розбудови незалежної від Речі Посполитої Української козацької держави.

Очевидно, що саме під впливом патріарха Паїсія, який загалом підтримував тісні контакти з московськими духовними та світськими властями, у Богдана та його оточення вперше й зароджується ідея широкомасштабного використання московської допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Адже вже після розмов з вселенським патріархом, який надзвичайно високо цінував заслуги Богдана в справі захисту православної віри, титулував його “князем Русі”, можливо, навіть коронував його на Руське князівство³², але водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, гетьман вирішує відрядити до Москви свого посла полковника Силуяна Мужилівського*. (Джерела, на жаль, не дають достовірної інформації стосовно мети посольства Мужилівського.)

Наприкінці січня 1649 р. Паїсій під час розмов з московським монархом так сформулював пропозиції Хмельницького: “...И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское принять под свою государскую высокую руку...”³³.

Згідно з нормами придворного етикету Московської держави, Мужилівський не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем, йому пощастило лише передати цареві записку, в якій стисло повідомлялося про причини й перші кроки визвольної боротьби, а також порушувалося клопотання про надання військової допомоги в боротьбі з Польщею. Про прийняття Війська Запорозького в підданство в записці мова не йшла³⁴.

Не можна погодитися з твердженням М. Петровського про те, що Мужилівський не наважився у письмовій формі викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а, отже, негативних на-

слідків для українсько-польських взаємин — адже прохання про надання військової допомоги для боротьби з Польщею було досить “крамольним” своєю суттю. Проте дана обставина не завадила послові його порушити. Можливо, причина відсутності прохання про підданство цареві полягала в тому, що Хмельницький не доручав своєму послові ставити питання таким чином.

На користь даного припущення свідчить і той факт, що в сучасних дослідників немає аргументів, які б доводили факт існування на кінець грудня 1648 р. (від’їзд Паїсія та Мужилівського до Москви) в українського керівництва планів цілковитого розриву з Варшавою. Навпаки, є всі підстави вважати, що гетьманський уряд все ще плекав надії на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало автономію Війська Запорозького. Зокрема, С. Мужилівський заявляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв “...бити русским [королем] і що през шаблю узяли, аби тое mocno держали...”³⁵.

Крім того, українське керівництво не полишало намірів посадити на польський трон короля — не-католика (трансільванського князя або московського царя), оскільки Військо Запорозьке присяги Янові Казимиру не складало.

Перші місяці 1649 р. стали переломними в історії розвитку української державної ідеї. На переговорах з польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 р. в Переяславі, Хмельницький вперше оприлюднив плани визволити “...з лядської неволі [...] народ всієї Русі...” та, “...відірвавши від ляхів Русь і Україну...”, створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед козацькими полками завдання розгромити ворога, щоб потім добиватися незалежності Руської (Української) держави, територія якої простягалася б від Перемишля до московського кордону³⁶.

Будуючи плани унезалежнення Української держави, Хмельницький розраховував на допомогу православного російського царя. У розмові з царським послом Григорієм Унковським, який прибув до Чигирини в квітні 1649 р., гетьман наголошував на тому, що “...от Владимира святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть”³⁷. А в травні направляє до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вешняком, в акредитивній грамоті якого чітко висловлено прохання про покровительство московського монарха. Вирази, в яких сформульована дана пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького прийняти протекторат монарха: “...под милость и оборону свою [...] возьми...”³⁸. Причому розвиток державної ідеї, відхід від програми автономії для козацького стану зумовлюють появу в тексті вкрай важливого уточнюючого моменту “під оборону” взяти і “всю Русь”³⁹, тобто не лише власне Військо

Запорозьке як військово-політичну структуру, а й територію, населену православним народом.

Варто зауважити, що “московська карта” була важливою, але не єдиною в тогочасній дипломатичній грі Богдана. У першій половині 1649 р. він активно контактує з трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Зокрема, під час лютневих переговорів з польськими комісарами до Переяслава прибули трансільванські послы. Вони передали гетьманові досить привабливі обіцянки князя Д’єрдя II Ракоці стосовно того, що разом з українськими та угорськими військами за його молодшого брата Сигізмунда як претендента на корону Речі Посполитої вступляться литовські війська Януша Радзивілла та всі дисиденти (тобто — протестанти)⁴⁰.

Однак плани Хмельницького щодо використання Москви й Трансильванії в боротьбі проти Польщі тоді так і не були втілені в життя. Влітку 1649 р. в боротьбі за звільнення з-під влади польського короля Військо Запорозьке могло використати лише Кримське ханство. А наскільки ненадійною була його допомога — засвідчили результати Зборівської битви.

Після Зборова українсько-російські відносини значно погіршилися. Пригнічений невдачею, Богдан вбачав одну з її головних причин у небажанні Москви надати Україні необхідну військову допомогу. Зростання напруження в стосунках з царем у цей час виявляється не лише у відвертих висловлюваннях гетьманом свого невдоволення позицією російського уряду, а й численних погрозах, як написано в донесеннях російських вістунів, іти “...войною тотчас на [...] государево Московское государство...”⁴¹. Причому погрози лунають не лише з уст Богдана, а й “...во всех де [...] черкаских городах [...] те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на [...] государева Московское государство войною...”⁴².

На політичний курс Хмельницького в стосунках з царем значний вплив справляє й позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тому інформація про українсько-кримські плани не могла не непокоїти Москву.

Звичайно, видається малоімовірним припущення стосовно того, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня 1649 р. в Паволочі козацького війська Хмельницький реально планував організацію походу на Москву. На думку В. Смолія та В. Степанкова, гетьманські погрози були своєрідним проявом душевного надлому, кризи, спричиненої зборівськими ексцесами⁴³. Разом з тим, можливо, в стосунках з царем українська дипломатія освоювала тоді нову тактику — прагнути схилити російський уряд до підтримки України, гетьман та його оточення, поряд з наголосом на етнічну близькість і релігійну спорідненість, а також обопільну зацікавленість в ослабленні Речі Посполитої, вдавалися до різких дипломатичних демаршів.

З огляду на дану політику варто розглядати й перебування в Україні з початку 1650 р. самозванця Тимофія Акудінова, який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського та відповідно декларував свої претензії на московський трон, шукаючи допомоги в іноземних правителів. Подібні заяви вельми дратували царя та його оточення. Але, незважаючи на численні вимоги російської сторони видати їй самозванця, Хмельницький не поспішав цього робити, даючи змогу останньому плести політичні інтриги проти Олексія Михайловича⁴⁴. Не допомогло московському керівництву і втручання в цю делікатну справу польського короля, з приводу чого його турбував Олексій Михайлович через свого посла Г. Пушкіна. І в такій лінії поведінки Богдана важко не помітити тактики дипломатичного тиску на свого опонента.

Водночас українське керівництво не хоче допустити повного розриву чи значного загострення українсько-російських відносин. Так, взимку 1650 р. Хмельницький докладає максимум зусиль до того, аби унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків⁴⁵, а в середині березня ігнорує накази польського короля про підготовку до комбінованого польсько-кримського походу проти Росії, плани якого розроблялися з осені 1649 р.⁴⁶

Початок 50-х рр. в історії української дипломатії позначений активізацією її контактів з керівництвом Османської імперії. Як відомо, уже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до султана з проханням прийняти під свою зверхність "...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу..."⁴⁷. У зв'язку з можливістю створення в Європі антитурецької коаліції, що після закінчення Тридцятилітньої війни стала цілком реальною, пропозиції Хмельницького були вельми своєчасними й корисними для Порти. Тому, незважаючи на скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати Україні необхідну військову допомогу⁴⁸.

Проте, як уже зазначалося вище, під впливом київських зустрічей з вищим українським духовенством, інтелігенцією, патріархом Паїсієм гетьман скоригував зовнішньополітичні плани, зробивши ставку на військову допомогу Москви. Нерішучість царського уряду, його відмова взяти під захист Військо Запорозьке змушує гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти зі Стамбулом. Влітку та восени 1650 р. Чигирин відвідує турецький посол Осман-ага, а Стамбул — А. Жданович і П. Яненко-Хмельницький. У листі від 23 липня до великого візира султанського уряду Магомета IV та названого батька султана Бек таш-аги український правитель підтверджує свої наміри прийняти заступництво Порти⁴⁹. Наступного року українсько-турецькі контакти тривають, і в середині вересня до Хмельницького прибув Осман-ага, котрий повідомив гетьмана про готовність турецького уряду взяти під свій захист Україну⁵⁰.

Щоправда, наприкінці 1650 — початку 1651 рр. поліпшуються українсько-російські відносини. Саме тому, на наш погляд, Богдан не поспішав з прийняттям зверхності Порти.

Певні надії стосовно можливості в майбутньому залучити Російську державу до боротьби з Польщею українському керівництву вселяли рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання польською стороною умов “вічного миру” дозволити Олексію Михайловичу прийняти в підданство Військо Запорозьке⁵¹. Щоправда, наявні джерела не дають змоги з’ясувати форму цього підданства. Дещо раніше, в березні 1652 р., коли Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував негайно прийняти під свою опіку Військо Запорозьке, уряд царя погодився взяти лише соціальну структуру, без території, на якій воно базувалося, передбачаючи в подальшому надати під його розміщення безлюдні землі в межиріччі Дону та Медведиці⁵².

Поразка козацького війська під Берестечком завершує період висхідного розвитку визвольної боротьби. Укладений за її результатами Білоцерківський мирний договір зводить нанівець автономію козацької України, спричиняє значне загострення соціальних суперечностей на Наддніпрянщині, породжує реальну загрозу спалаху тут громадянської війни. Незважаючи на блискучу перемогу під Батогом, внутрішньополітичне становище України та геополітична ситуація в регіоні не лише не поліпшилися, а й, з огляду на різні обставини, значно ускладнилися. Перед Хмельницьким постала дилема: визнати владу польського короля, відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, або ж заручитися військовою підтримкою чужоземних правителів, поступившись власним суверенітетом. Оскільки на середину 1653 р. шанси на політичне розв’язання конфлікту з Річчю Посполитою шляхом задоволення королем і сеймами вимог Війська Запорозького як тогочасного репрезентанта політичної волі українського народу були вельми мізерними. Переконливим свідченням того, що польський уряд на чолі з великим коронним канцлером Стефаном Корицінським не бажав іти на політичний компроміс з керівництвом Війська Запорозького, стали результати дипломатичної місії до Речі Посполитої посольства російського на чолі з Б. А. Рєпніним-Оболенським влітку 1653 р.

У радянській історіографії панувала думка про те, що московське керівництво уже після Земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя та збройного протистояння з Річчю Посполитою через це. Проте, як свідчать результати новітніх наукових досліджень, усвідомлення неминучості війни з Польщею прийшло до Олексія Михайловича та його оточення значно пізніше⁵³. Навіть навесні 1653 р., тобто уже

після ухвал Земського собору стосовно необхідності надання військової допомоги Війську Запорозькому, в Москві виношували плани політичного залагодження конфлікту в Україні. Причому ідею щодо російської медіації в стосунках Чигирин з Варшавою, швидше за все, подала українська сторона і досягнення компромісу планувалося на основі Зборівського договору 1649 р.⁵⁴ Про це йшлося в ході переговорів у Москві українського посольства на чолі з С. Богдановичем (Зарудним) наприкінці 1652 — початку 1653 рр. Дане питання було в центрі уваги чигиринських переговорів Б. Хмельницького з царським посланцем Я. Ліхарьовим і піддячим І. Фоміним, відправлених в Україну по завершенні місії С. Богдановича⁵⁵.

Посольський наказ Б. А. Рєпніна-Оболенського (остаточну концепцію якого було ухвалено на початку травня 1653 р., уже після проведення в Москві переговорів з послами Війська Запорозького К. Бурляєм і С. Мужилівським) як програму максимум передбачав вирішення “українського питання” на основі Зборівської угоди 1649 р. В разі неприйняття польською стороною такого варіанту розв’язання конфлікту, великий посол отримував повноваження на продовження консультацій з цього приводу між представниками Речі Посполитої та Гетьманату або ж на трьохсторонньому з’їзді⁵⁶. Але, як засвідчив перебіг російсько-польських переговорів, що проходили у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої було налаштоване вельми рішуче і на будь-які компроміси йти не бажало.

Непримиримість позиції польської сторони вочевидь диктувалася як опорою втручання російської сторони у виключно внутрішню (за польськими політиками) проблему Речі Посполитої, так і тим загрозливим становищем, що склалося для Б. Хмельницького після допущених прорахунків у Придунайському регіоні та утворення там антиукраїнської коаліції. Одруження гетьманича Тимофія на доньці молдавського господаря В. Лупула Розанді викликало занепокоєння у Високої Порти та керівництва Кримського ханства, які були проти існування династичного зв’язку між Україною та Молдавією, а також найближчих сусідів останньої — Валахії та Трансільванії, оскільки молдавський правитель уже давно висловлював претензії на Валахію. Чергове втручання Війська Запорозького в молдавські справи навесні 1653 р., коли 8-тисячне військо на чолі з Т. Хмельницьким, відновивши на господарстві скинутого з престолу Стефаном Георгією В. Лупула, вторглося в межі Валахії, остаточно збурило антиукраїнські настрої в середовищі правлячої еліти Придунайських князівств. Протягом червня-липня 1653 р. створюється антиукраїнська коаліція в складі Речі Посполитої, Трансільванії та Валахії, до якої невдовзі (після чергового усунення від влади В. Лупула) приєднується й Молдавія⁵⁷.

Складність становища гетьманського уряду значно посилювалася й тим, що затяжна війна з Річчю Посполитою серйозно зруй-

нувала господарство краю, розорила місцеве населення, значна частина якого не могла бути залученою до війська через матеріальні нестатки. Крім того, у настроях переважної більшості населення України почало з'являтися відчуття емоційно-психологічної втоми, розчарування та зневіри. Невдоволення рядового козацтва політикою гетьманського уряду, неспроможного завершити війну і тим самим припинити спустошення краю та насильства над місцевим населенням своїх союзників — татар, зриває наступальну операцію козацького війська під Городком і змушує його керівництво шукати шляхи примирення з польським королем, хоч би на умовах Зборівського договору 1649 р. Однак усвідомлення польським командуванням своєї переваги над противником дає можливість відкинути передані через посольство А. Ждановича пропозиції Війська Запорозького і висунути натомість ультимативні вимоги: Б. Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина — капітулює; козацький реєстр скорочується до шести тисяч; козаки-реєстровці поселяються на тих територіях, які були визначені польською владою до 1648 р., а “виписчики” повертаються до своїх панів “землю орати”⁵⁸.

Російські шпигуни в Стамбулі (зокрема якийсь грек Фома Іванов) у першій половині 1653 р. інформували уряд Олексія Михайловича про активізацію зносин козацької старшини з представниками турецького султана⁵⁹. Підтвердженням цього стає грамота великого візира Мустафи на ім'я Б. Хмельницького, в якій повідомлялось про те, що султан, милостиво реагуючи на прислану йому останню чолобитну про прийняття гетьмана і Військо Запорозьке “в підданство і покровительство”, погоджується виявити стосовно них свою високу ласку⁶⁰. Щоправда, захист свого нового васала Порти планувала здійснювати силами Кримського ханства, з приводу чого було вислано відповідне розпорядження кримському ханові Іслам Гірею⁶¹.

В середині травня 1653 р. до гетьмана прибув Магмет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя: булавою, бунчуком, кафтаном, знаменом. За свідченням І. Виговського, Хмельницькому було запропоновано протекторат на умовах навіть значно кращих порівняно з становищем кримського хана — “...гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить...”⁶².

Скрутне політичне становище Української держави та відсутність власних засобів для нейтралізації військового потенціалу Речі Посполитої змушували Хмельницького пристати на загалом привабливі пропозиції Стамбула. Разом з тим, релігійне протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність турецького васала — Кримського ханства ставили під сумнів доцільність спілки з султаном. Саме мілітарна слабкість османів, які вели затяжну і

вкрай виснажливу війну з Венеціанською республікою, а тому насправді не могли серйозно втрутитися в конфлікт у Центрально-Східній Європі, на наш погляд, і стала головною причиною затягування гетьманом остаточного позитивного вирішення цього питання.

Тому, пославшись на несприятливий для переговорів час, Хмельницький просить посла поки що зачекати. А сам тим часом намагається успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це блискуче вдається.

Так, 22 (с.с.) квітня 1653 р. на аудієнції в царя українські послы К. Бурлай і С. Мужилівський уже вкотре безрезультатно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького в підданство Москові та надання йому військової допомоги для боротьби проти Польщі⁶³.

3 червня І.Виговський повідомляє посланцям путивльських воєвод про наміри Порти прийняти під свій захист Україну. До Москви інформація про це надходить 20 (30) червня, викликає там велику тривогу в сановних колах, і вже 22 (с.с.) червня Олексій Михайлович звернувся до Хмельницького з грамотою, в якій міститься повідомлення про рішення "...вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение..."⁶⁴. А 28 (с.с.) червня за дорученням царя думний дяк оголосив війську про можливість близького виникнення воєнних дій⁶⁵. Скликаний на Покрову (1 (11) жовтня) Земський собор ухвалив: "...Чтоб их не отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями принять..."⁶⁶.

Спроба Б. Хмельницького восени 1653 р. (шляхом проведення масової мобілізації козаків і міщан до війська та підтвердження чинності військово-політичного союзу з Кримським ханством) переломити розвиток протистояння на свою користь — успіхом не увінчалася. Жванецька кампанія 1653 р., попри катастрофічність становища коронної армії, через сепаратні дії кримського керівництва завершилася укладенням Кам'янецької угоди, яка лише в деяких положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р., ігноруючи при цьому збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборону на перебування коронних військ на Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. З великим поспіхом сенатори, які перебували при коронному війську, створили спеціальну комісію, що мала наглядати за розквартируванням жовнірів на постій в Україні, а також сприяти поверненню шляхти до своїх добр, пильнувати, аби козаки того, що "...їм не належить, собі не привласнювали...", а селяни і міщани виконували повинності на користь своїх панів⁶⁷.

Таким чином, за умов, що склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя ставало одним із небагатьох

(якщо не єдиним) відносно прийнятних для керівництва Гетьманату шляхів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, ускладненого внутрішньополітичними процесами в козацькій Україні. А тому немає достатніх підстав для того, аби заперечити думку І. Крип'якевича про те, що союз з Москвою 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики⁶⁸. Так само, як і спростувати твердження О. Апанович, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою⁶⁹.

Договір 1654 р.: його політичне навантаження та правовий зміст

На переговорах у Переяславі 9—10 січня (с.с.) 1654 р. Б. Хмельницький і старшина (принаймні про це так свідчать звіти боярина Бутурліна, який був зацікавлений якомога привабливіше зобразити власні дипломатичні успіхи в Україні і тому його не можна визнати об'єктивним інформаційним джерелом) порушили чимало питань, які становили залишки політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, а й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, за свідченням Бутурліна, 9 (19) січня Хмельницький заявив послам: “Чтоб великий государ [...] указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...”⁷⁰. Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воевод (крім Києва) до інших “знатних” міст України.

У подальшому концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували, або ж українське керівництво, вийшовши з цейтноту, характерного для кінця 1653 — початку 1654 рр., зуміло поглянути на проблему дещо ширше. Старшинські наради, що пройшли наприкінці січня — у першій половині лютого спочатку в Корсуні, а згодом — Чигирині, виробили досить зрілий проект договору, в якому відображено інтереси насамперед козацтва та певною мірою всіх інших станів козацької України, а також гарантовано непорушність суспільно-політичного й соціально-економічного устрою Української Держави, її суверенітет як у внутрішній, так і зовнішній політиці⁷¹.

У ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Олексія Михайловича здебільшого схвалили гетьманський проект. Разом з тим Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, констатувавши в ратифікаційних актах такий їх порядок, за якого збір податків в

Україні здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників. Крім того, гетьманові заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами⁷².

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Проте загалом Московський договір 1654 р.⁷³ не перекреслював досягнень української еліти в утворенні власної держави. Українська козацька держава зберігала за собою права політичної автономії, які давали їй змогу ефективно розвивати як власну внутрішню політику (засновану на вироблених в Україні традиціях і правових нормах та керовану місцевою адміністрацією), так і дещо обмежену політику зовнішню.

Загалом же, підбиваючи підсумки, варто наголосити на таких, на наш погляд, ключових моментах. Договір 1654 р. про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя цілком логічний результат розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649—1653 рр., що враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії, яка склалася на той час у Центрально-Східній Європі. Разом з тим укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної данності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії. Адже зміна будь-якого компоненту структури тогочасної регіональної взаємодії (наприклад, можливості досягнення успіху в приднайській політиці Хмельницького чи політичного розв'язання головних суперечностей у стосунках Гетьманату з Польською Кораною) могла призвести до того, що визнання Військом Запорозьким протекції російського монарха стало б неактуальним.

Даючи ж оцінку московській політиці гетьмана Хмельницького кінця 1640 — початку 1650-х рр., що увінчалася укладенням Московської угоди, варто пам'ятати передовсім про те, що вона вперше на міжнародному рівні легітимізувала розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Крім того, угодою було закріплено непорушність соціополітичного устрою Гетьманату, а також залучено до збройної боротьби козацтва з Річчю Посполитою потужного союзника. Саме зважаючи на названі аспекти, московську політику Чигирин на цей момент можна вважати загалом успішною. І такою вона залишалася до тих пір, поки зберігали актуальність виділені вище аспекти. Втрата будь-яким із них своєї значимості неминуче висувала на передній план питання доцільності збереження в недоторканності зовнішньополітичної моделі, породженої угодою 1654 р.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Назва як одного, так і другого етносу є доволі умовною, оскільки в тогочасних джерелах етноніми були іншими й до того ж багатоваріантними та нестійкими в часі. Наприклад, предків сучасних українців на початку раннього Нового часу у вітчизняних і зарубіжних джерелах називали “руськими”, “русинами”, “черкасами”, “козаками” і навіть “білорусами”. Крім того, широко побутувала практика регіональної ідентифікації, яка підмінювала ідентифікацію етнічну. Така ж приблизно картина спостерігалась і у відношенні до назви та самоназви тогочасного мешканця Московської/Руської держави.

² Див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном в XVI—середині XVII ст. — Київ-Запоріжжя, 1998. — С. 74—82.

³ Див.: *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 60.

⁴ Див.: Запис в Посольському приказі про прийом в Москві посланців запорозького гетьмана П. Сагайдачного, які повідомили про бажання Війська Запорозького служити російському урядові (1620 р., лютого 26). — Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА), ф. 124, 1620 р., б/н., л. 1—5; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — М., 1953. — С. 3—5; Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — Львів, 1991. — С. 246—247.

⁵ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 1. — С. 3.

⁶ Цит. за: *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 60.

⁷ Див.: Чолобитна калузького духовенства і посадських людей з викладом подробиць штурму Калуги військом гетьмана П. Сагайдачного (червень 1619 р.). — РГАДА, ф. 210, Столбцы Владимирского стола, столбец 7, л. 98—99. Ілюстраціями певних тенденцій розвитку взаємин українського козацтва з російською владою можуть служити також: Допит запорозьких козаків, узятих в полон під Олонцем, про походи на російські міста (1614 р., травень). — РГАДА, ф. 210, Столбцы “Дополнительного” отдела, столб. 8, столб. 2, л. 14, 15, 22, 30, 35; або ж — Грамота царя Михайла Федоровича кримському хану Джанібек-Гірею про розгром військом князя І. Ф. Хованського “черкас”, які прийшли на заклик польського короля і грабували на дорозі в Крим послів і посланців (1617 р., червень). — РГАДА, ф. 123, оп. 1, 1617 р., дело 2, л. 1—3 тощо.

⁸ *Сас П.* Дипломатичні відвідини запорожцями Москви у 1620 р. // Україна та Росія на порозі Нового часу: ключові проблеми політичних та соціокультурних взаємин / Збірник наукових праць (готується до друку).

⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 386.

¹⁰ Див.: *Kohut Z.* The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture (готується до друку в CIUS PRESS).

¹¹ Див.: *Tazbir J.* A State Without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (New York, 1973); *Weintraub W.* Tolerance and Intolerance in Old Poland, in: Canadian Slavonic Papers 13, № 1 (1971), Pp. 21—44.

¹² *Kohut Z.* The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture.

¹³ Див.: *Frick D.* Meletij Smotryč'kyj (Cambridge, MA, 1995), Pp. 232—234.

¹⁴ Див.: *Piochij S.* Między Rusi a Sarmacją: “uniarodowienie” Kozaczyzny ukraińskiej w XVII—XVIII w. // Między sobi: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. — Lublin, 2000. — С. 161—162.

¹⁵ Наприклад див.: Лист Перемишльського єпископа Ісайї Копинського патріарху Філарету про переслідування православної релігії в Україні і про відправлення ним до Москви монаха Лубенського Мгарського монастиря Гедеона 1622 р., грудня 4. — РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1622 р., дело 1, л. 6—7; Чолобитна Київського митрополита Іова Борецького царю Михайлові Федоровичу з проханням надати підтримку православному населенню в Україні в його боротьбі з унією і католицизмом 1624 р., серпня 24. — РГАДА, ф. 124, 1624 р., дело 2, л. 1—2. Лист Київського православного братства думному дяку І. Т. Грамотіну про клопотання перед царем стосовно виділення коштів на побудову церкви 1625 р., квітня 10. — РГАДА,

ф. 124, 1625 р., дело 2, л. 1—9; Лист членів Київського православного братства царю Михайлові Федоровичу з проханням про грошову субсидію на утримання церкви і братської школи в Києві 1626 р., січня 17. — РГАДА, ф. 124, оп. 3, дело 16, л. 1—2; Лист Львівського єпископа Ієремії Тисаровського і ігумена Заплатинського царю Михайлові Федоровичу з подякою за надання грошової допомоги на будівництво монастиря Св. Зосими і Саврасія і з проханням про надання ікон 1626 р., лютого 2. — РГАДА, ф. 52, оп. 1, 1626 р., дело 4, л. 10; Лист ігумена Овруцького Успенського монастиря Філарета Кизаревича царю Михайлові Федоровичу з проханням про надання матеріальної допомоги монастирю, розореному уніатами 1628 р., січня 17. — РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1628 р., дело 1, л. 21—22; Жалувана грамота царя Михайла Федоровича і патріарха Філарета Києво-Печерському монастирю з дозволом монахам періодично приїздити до Москви за грошовою допомогою для цього монастиря 1628 р., червня 26. — РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1628 р., дело 1, л. 50—53; Грамота Московського патріарха Філарета Київському митрополиту Іову Борецькому про відправку до нього з Путивля лікаря Гаврила, а також про надання коштів на будівництво 2-х бокових вівтарів Введенської церкви 1630 р., квітня 25. — РГАДА, ф. 124, 1630 р., дело 1, л. 67—68; Лист монахів Київського Богоявленського монастиря царю Михайлові Федоровичу з проханням прислати ікони, священницьке убрання і книги для богослужіння для монастирської церкви і про надання допомоги Греко-слов'янському училищу в Києві 1640 р., січня 29. — РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1640 р., дело 1, л. 27—31 тощо.

¹⁶ Наприклад див.: — Лист Київського митрополита Йова Борецького царю Михайлові Федоровичу і патріарху Філарету про відправлення в Росію ієромонаха Памви Беринди для виправлення церковних книг 1624 р., вересня 1. — РГАДА, ф. 124, 1624 р., дело 5, л. 1—2.

¹⁷ Такий стан речей доволі адекватно відбиває назва одного з найбільш фундаментальних досліджень цієї проблеми, опублікованого В.Ейнгорном наприкінці XIX ст. — “Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича” (М., 1899).

¹⁸ Див.: *Frick D. Meletij Smotryc'kyj* (Cambridge, MA, 1995), P. 238.

¹⁹ Наприклад див.: Відписка севських воєвод П. Воєйкова і Н. Власьєва до Розрядного приказу про підготовку запорозькими козаками за підтримки донських козаків повстання проти Польщі, а також про намір у випадку поразки перейти у російське підданство (1625 р., липня 6). — РГАДА, ф. 120, Столбцы Новгородского стола, стлб. 8, л. 146—149; або — Відписки путивльських воєвод А. Головіна та І. Єсіпова про збройні сутички запорозьких козаків з поляками, прихід до них на допомогу 30 тис. кримських татар, а також про перехід частини козаків, яким “відмовлено у козацтві”, на російську службу (1625 р., жовтня 25 — грудня 14). — РГАДА, ф. 120, Столбцы Приказного стола, стлб. 2518, л. 108, 112, 138, 181; або — Відписка севського воєводи С. Стрешнева до Розрядного приказу про перехід з України в Росію з сім'ями учасників повстань 1630 р. Г. Рубчинського та К. Ігнатова з сім'ями, які повідомили про намір козаків у випадку поразки повстання піти на Дон і перейти у підданство царя (1631 р., липня 4). — РГАДА, ф. 210, Приказ. ствп. ствп. 40, л. 227—234.

²⁰ Цит. за: *Литинський В.* Україна на переломі: 1657—1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті). Київ—Відень, 1920. — С. 22.

²¹ *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). — К., 1940. — С. 55—58.

²² *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990. — С. 265. Єдине, в чому вчений, вочевидь під тиском відповідних ідеологічних структур, був змушений піти на поступки, так це у визнанні того, що вираз “предвічне пророчество [...]” што все в руках его святое милости” міг мати ширший зміст, а саме: натякати “...на можливість приєднання України до Росії. Не виключено, що перед Хмельницьким і його сподвижниками виник такий план, але поки що вони не висловлювали його, а заховували за фразами про містичне «пророчтво»”.

²³ *Иловайский Д.И.* История России. — М., 1905. — Т. 5. — С. 84; *Кордуба М.* Борьба за польский престол по смерти Володислава IV // Жерела до історії України—Руси. — Т. 12. — Львів, 1911. — С. 10.

- ²⁴ Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1995. — С. 101—103; *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.
- ²⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (далее — Акты ЮЗР). — Т. 3. — СПб., 1861. — 188.
- ²⁶ Там само. — С. 207—208.
- ²⁷ Там само. — С. 208.
- ²⁸ Там само. — С. 228.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Див.: *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 135—138.
- ³¹ *Степанков В. С.* Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648—1676) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Черкаси, 1992. — С. 31.
- ³² Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — М., 1954. — С. 118—120; *Крип'якевич І. П.* Назв. праця. — С. 226; *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 3. — К., 1994. — С. 98.
- * Вибір кандидатури посла був надзвичайно вдалим. С. Мужилівський — син відомого богослова Андрія Мужилівського, одного з кандидатів на кафедру київського митрополита після смерті Йова Борецького, а тому йому довіряв як Паїсій, так і російський цар.
- ³³ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 99.
- ** Паїсій у розмові з царем також наголошував на проханні гетьмана Хмельницького "...своими государевыми ратными людьми помочь им учинити...". — Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 99.
- ³⁴ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 127—131.
- ³⁵ Там само. — С. 130.
- ³⁶ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 12.
- ³⁷ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 152—153.
- ³⁸ Там само. — С. 177.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Кордуба М.* Між Замостем і Зборовим // ЗНТШ. — Т. 33. — Львів, 1922. — С. 43.
- ⁴¹ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 153.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 204.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 419—435; Т. 8. — С. 324, 329—339.
- ⁴⁵ Про це йдеться в: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — С. 247—264.
- ⁴⁶ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 214—218.
- ⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648—1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 626—627.
- ⁴⁸ *Федорук Я. О.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 54.
- ⁴⁹ *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького // З. НТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 319—326.
- ⁵⁰ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 295.
- ⁵¹ Там само. — Т. 3. — С. 11—12.
- ⁵² Там само. — С. 161, 162, 199, 205, 208—210, 213, 214.

⁵³ Заборовский Л. В. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 238—245.

⁵⁴ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 3. — С. 284, 308, 342.

⁵⁵ Там само. — С. 239, 240, 244—247, 268, 269, 334, 410, 411.

⁵⁶ Там само. — С. 267—275, 333—349.

⁵⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999. — С. 173—174.

⁵⁸ Там само. — С. 175.

⁵⁹ РГАДА, ф. 89: Сношения России с Турцией, оп. 1: Книги и дела — Дела 1653, № 1 — перевод с письма к царю грека Фомы Иванова из Царьграда..., л. 1—2.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. — Л. 2.

⁶² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 326.

⁶³ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 3. — С. 261, 263.

⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 4.

⁶⁵ Дворцовые разряды. — СПб., 1892. — Т. 3. — С. 356—357.

⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 18.

⁶⁷ Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 6—13.

⁶⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 179.

⁶⁹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 92.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 236.

⁷¹ Там само. — С. 445—452.

⁷² Там само. — С. 449.

⁷³ В історико-правничій літературі зустрічаються й інші назви українсько-російського договору 1654 р., а саме: “Переяславський”, “Переяславсько-Московський” та більш рання — “Березневі статті”. Проте зважаючи на усталену практику називати міждержавні угоди за місцем їх укладення, а не за місцем проведення попередніх переговорів чи часу підписання узгоджених документів, вважаємо науково коректним іменувати договір 1654 р. саме “Московським”.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Взаємини Війська Запорозького та російської правлячої династії в контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи середини 1650-х рр.

Прийняття Військом Запорозьким протекції московського царя та поширення російських впливів на кордонах Османської та Габсбурзької імперій, землях, на які претендували чи які вважали своїми кримська та польська еліти, привело в рух механізм, що регулював складну систему регіональної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі.

Варто зразу ж зауважити, що, прагнучи не допустити ускладнення зовнішньополітичної ситуації, як українське, так і російське керівництво протягом зими-весни 1654 р. здійснювало активні дипломатичні заходи. Зокрема, уряд рос. царя Олексія Михайловича, шукаючи собі союзників та прагнучи позбавити Варшаву допомоги ззовні, відправляє посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії та Валахії.

Але, зрозуміло, що головні дипломатичні баталії між Україною і Росією, з одного боку, та Польщею — з другого, розгорілися за Кримське ханство. Аби не спровокувати загострення стосунків з Кримом, український гетьман прохав уряд Олексія Михайловича заборонити донським козакам морські походи¹.

Проте і після цього польська сторона, в порівнянні з керівництвом Війська Запорозького, була у вигазі. Небезпечний розвиток польсько-російських стосунків в другій половині 1653 р. (після провалу посередницької місії Б. Рєпніна-Оболенського до Речі Посполитої) створював сприятливе підґрунтя для зближення Варшави і Бахчисарая, оскільки для керівництва останнього війна з Росією з цілої низки причин була досить актуальною. Саме на ґрунті спільного походу на Москву (до якого мало приєднатися і Військо Запорозьке) відбувається нове польсько-кримське зближення, зафіксоване Кам'янецькими домовленостями кримського хана Іслама-Гірея та польського короля Яна Казимира. Військові приготування російської сторони, про які в Короні Польській було достеменно відомо уже на початку січня 1654 р., виступили важливим каталізатором активізації офіційної Варшави в кримському на-

прямку. Причому в нових умовах став надзвичайно актуальним насамперед розрив українсько-кримського союзу. Так, уже 28 січня 1654 р. уряд Яна Казимира відправляє Яна Шумовського в посольство до Трансільванії із завданням схилити Д'єрдя II Ракоці до посередництва в стосунках зі Стамбулом при вирішенні справи розриву союзу Іслама-Гірея з Хмельницьким². Кілька днів по тому, 31 січня, аналогічна за змістом інструкція виготовляється у Варшаві й для посла, який мав відвідати Молдавію. Зокрема, перед ним ставилося завдання переконати молдавського господаря в тому, "...яким страшним (є. — *В. Г.*) той союз козаків з татарами". Заради спокою обох держав господар мав докладати чимало зусиль, аби "...через слуг своїх і приятелів у Порті..." знайти можливість впливу на султанський уряд у справі занехання того союзу. Королівська інструкція рекомендувала акцентувати увагу турецького керівництва на тій обставині, що "...самим туркам страшна має бути та сила татарська і козацька, яка напевне найближчим часом на самих турок обернеться. Бо коли ми приймемо до ласки козаків, річ певна, що [...] маючи море відкритим, одні морем, другі льодом з татарами захочуть проти Оттоманського Дому війну розпочати". Небезпеку війни для Порті, на думку польського керівництва, можна було попередити, лише відірвавши козаків від хана, "...який так тісно з ними зв'язаний, аби на знак вірності і підданства свого до Оттоманської Порті віддав султанові турецькому Хмельницького, спіймавши і взявши його в окови"³.

Тим часом перша після переяславських подій зустріч Б. Хмельницького в Корсуні з кримським достойником Келембет мурзою, під час якої гетьман повідомив, що він і Військо Запорозьке "...учинились под государевою високою рукою навеки..."⁴, як справедливо зауважує цілий ряд дослідників, викликала досить спокійну реакцію татарської еліти. Татарські мурзи, які разом із Келембет мурзою перебували в Корсуні, заявили, що "...они с ними будут неотступны и на ляхов на весну с ними итти готовы, и в дружбе с ними будут во веки"⁵.

Надзвичайно важливе значення для утримання в нерушимості українсько-кримську приязнь і союз мала позиція офіційного Стамбула. І, варто зауважити, що це вочевидь добре усвідомлювали в Чигирині. Адже, ймовірно, відразу після переяславських переговорів з представниками російського царя 1654 р., Б. Хмельницький відправив посольство в столицю над Босфором. В історичній літературі можна зустріти різноманітне тлумачення мети української дипломатії в стосунках з Портою, аж до твердження щодо намірів гетьмана слідом за московською протекцією прийняти протекцію турецьку. Проте аналіз тогочасного розвитку дипломатичної діяльності Чигирини переконує дослідників у тому, що мета місії була значно скромнішою і полягала в тому, аби

саме через Стамбул вплинути на офіційний Бахчисарай і втримати його від інтервенції в Україну на боці польського короля. Крім того, завдяки налагодженню взаємин зі Стамбулом Б. Хмельницький прагнув повернути втрачені позиції в Придунайському регіоні. Зокрема, згідно з інформацією австрійського та трансільванського резидентів, українські політики шукали шляхів порозуміння з урядом Мегмеда IV в справі колишнього молдавського господаря Василя Лупула, котрий мав намір повернути втрачену владу і для цього вдався до інтриг у Бахчисарай. Відсторонення від влади пануючого господаря Стефана Георгіци суттєво послабило б впливи Речі Посполитої в Придунайському регіоні, натомість дало б можливість українському правителю повернути собі втрачений вплив⁶.

Посол короля М. Бегановський прибув у столицю над Босфором 19 березня 1654 р. Саме він передав Високому дивану достеменні відомості про українсько-російський альянс, підтвердивши свої слова копіями важливих документів, отриманих від молдавського господаря, які компрометували українського гетьмана та змушували диван з усією обережністю поставитися до загрози нової військово-політичної комбінації, утвореної переяславськими домовленостями. Зокрема, господар передав польській стороні копію царської грамоти, привезеної у Молдавію російським посольством Г. Самаріна, де повідомлялося про підданство Війська Запорозького цареві, а також висловлювалася надія, що воєвода Стефан невдовзі за прикладом Б. Хмельницького також складе присягу Олексію Михайловичу⁷.

Для турецького керівництва, яке болісно переживало кризу у війні з Венеціанською республікою, перспектива розповсюдження на Балканах московських впливів, природно, була вельми небажаною. А тому під впливом переданої молдавським господарем інформації дискредитований суперником В. Лупул потрапив до стамбульської в'язниці, а завдання української дипломатії в турецькому напрямі — істотно ускладнилися.

Тим часом на Кримському півострові не таким уже й солідарним було ставлення татарських еліт до можливого розриву з Військом Запорозьким і зближення з Річчю Посполитою. Слова візира Сефер-Газі-аги з приводу переяславських домовленостей: "Коли так учинив, то вже й йому буде кінець"⁸, вимовлені на адресу українського правителя в присутності посла польського короля, відбивали лише одну з пануючих на той час у Бахчисарай точок зору на дану проблему. Як справедливо зазначає з цього приводу Я. Федорук, навіть після приїзду до Бахчисарая М. Яскульського (тобто підтвердження керівництвом Речі Посполитої своїх намірів укласти антимосковський і антиукраїнський союз з Кримом) уряд Іслама-Гірея продовжував докладати зусилля, аби зберегти союзницькі стосунки з Військом Запорозьким. Така лінія поведінки ха-

на, на думку дослідника, по-перше, диктувалася вимогами опозиції, яка хотіла зберегти стару приязнь з козаками, а по-друге, переслідувала мету запобігти вторгненням запорозьких і донських козаків на Чорне море. Найприйнятнішим для офіційного Бахчисарая варіантом розвитку міжнародної ситуації було провадження спільного кримсько-польського походу на Росію при залученні до нього Війська Запорозького, або принаймні гарантування нейтральної поведінки останнього. Плани ж польського керівництва передбачали спрямування головних сил Орди на війну з російськими військами, аби тим часом силами коронних військ при хоч би незначній підтримці татар воювати козаків в Україні. Оскільки кримське керівництво не бажало розпочинати війну з Москвою на її території без серйозної підтримки союзників безпосередньо на російських землях, а Варшава не збиралася переносити туди свої бойові операції, попередньо не приборкавши Військо Запорозьке (за відмови керівництва останнього від денонсації угоди з царем), польсько-кримські союзники ухвалили компромісне рішення: спочатку змусити козаків повернутися в підданство Яна Казимира, а після цього розпочати спільні акції на російських територіях⁹.

Уже під час роботи польського сейму (в ході якого одним із пріоритетних завдань було зміцнення армії з огляду на майбутню війну з Росією) до Варшави прибув посол Суліман-ага, який 17 червня 1654 р. передав Яну Казимиру листа від хана, що мав стати основою майбутнього “вічного договору” між Річчю Посполитою та Кримським ханством. Згідно з запропонованим проектом обидві сторони брали на себе зобов’язання не нападати на землі одна одної; король мав виплачувати щорічно ханові «упоминки», а останній відповідно зголошувався “...як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян [...] з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, [виступити] [...] знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також віроломного москвитя...”¹⁰. Без відома польського короля Іслам-Гірей обіцяв не приймати послів від російського царя та українського гетьмана й не укладати з ними миру; аналогічні зобов’язання мав узяти на себе й Ян Казимир. Суліман-ага передав також вимогу хана, щоб у наступній війні проти Росії всі відвойовані міста перейшли до Речі Посполитої, а здобич та території Казанського й Астраханського ханств — кримському ханові. Передбачалося також, що Іслам-Гірей вважатиме своїми друзями правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, котрі перебували в дружніх стосунках з Яном Казимиром.

10 липня 1654 р. в урочистій обстановці на вірність укладеному договору у Варшаві присягу склали польський король і сенатори, з одного боку, та ханський посол Суліман-ага — з другого. Юридичної сили договір мав набути після того, як його скріплять

присягою Іслам-Гірей та найвпливовіші татарські мурзи. Для прийняття присяги до Бахчисарая знову відбув Маріуш Яскульський. Проте цього разу місія, що планувалася як суто церемоніальна, отримала несподіваний і досить тривожний для офіційної Варшави розвиток. 30 червня 1654 р. несподівано помер хан Іслам-Гірей і навколо трону в Криму спалахнула гостра політична боротьба, наслідками якої й вирішив скористатися гетьман Богдан Хмельницький. Протягом серпня—липня 1654 р. українське керівництво активно зноситься з татарською елітою¹¹, і результати цих зносин були настільки обнадійливими, що в середині серпня гетьман був щиро переконаний в тому, що йому вдасться зберегти непорушною українсько-кримську приязнь. Оптимізм Хмельницькому вселяв і виступ на допомогу козакам ногайських татар у першій половині серпня 1654 р. Тому-то в листі до наказного гетьмана сіверського, ніжинського полковника І. Золотаренка від 16 (26) серпня гетьман зазначав: “Ми же, взяв бога на поміч *учинися изнову в неотменной приязни с татары по смерти ханской* (виділено автором. — В. Г.), ис-под Фастова вместе с ордою дале в Полшу до ляхов рушаемся...”¹².

Але врешті-решт тверда позиція офіційного Стамбула щодо продовження урядом нового хана антимосковської політики свого попередника сприяла втихомиренню боротьби в Криму та серед підлеглих ханові татарських орд щодо напряму зовнішньополітичної орієнтації ханату. Серйозним стимулом для формування на півострові антиросійських і, відповідно, антиукраїнських настроїв стали повідомлення про значні військові успіхи Москви та їх нових союзників на території Великого князівства Литовського. За таких умов наступник покійного Іслам-Гірея його брат Мехмед, проголошений 25 серпня 1654 р. в Стамбулі новим ханом під іменем Мехмеда IV Гірея, прибув на півострів 12 (22) жовтня 1654 р., а 15 (25) жовтня скликав в Перекопі засідання дивану, на якому було декларовано збереження зовнішньополітичного курсу попереднього ханського уряду, в тому числі й стосовно ставлення до польсько-українсько-російського конфлікту. За результатами дивану наступного дня було відіслано лист Яну Казимиру з повідомленням про відправку найближчим часом йому на допомогу татарських орд¹³. Одночасно до Богдана Хмельницького відбуло посольство Тохтамиш-аги з грамотами нового хана, а також листами його візира Сефера-Газі-аги і перекопського Карач-бея з вимогами розриву союзу Війська Запорозького з Москвою та погрозою в разі відмови — розпочати проти України війну. Зокрема, як можна встановити з гетьманського листа-відповіді, у переданій через Тохтамиш-агу грамоті Мехмед IV Гірей висловлював побажання зберегти братерство з Військом Запорозьким, але водночас в ультимативній формі вимагав відступити від царя, погрожуючи в разі відмови — направити проти козаків “...уторців, мунтян і волохів і сам, з’єднавшись з поляками...”, спустошувати їх край¹⁴.

У відповідь на ультиматум хана Б. Хмельницький не менш різко заявив про своє здивування з намірів кримського керівництва зламати свою присягу на братерство та повідомив про свої плани, мобілізувавши все Військо Запорозьке, чекати на кордоні від Мехмеда IV Гірея “більш приятельського листа”. Схиляючи офіційний Бахчисарай до перегляду своїх агресивних намірів щодо Війська Запорозького, гетьман нагадував про сім років братерської співпраці козаків і татар, коли вони “...разом хліб і сіль їли, уклавши дружбу...”¹⁵. Подібного листа Хмельницький адресував візиру Сефер-Газі, також закликаючи його пам’ятати “...ті всі великі часи, коли могли хліб і сіль разом їсти, як брат з братом...”¹⁶.

Як можна встановити з листа, відправленого гетьманом до Олексія Михайловича 10 (20) листопада, українське керівництво до останнього не втрачало надії на можливість утримати Кримське ханство від втручання у війну України та Росії з Річчю Посполитою, очікуючи, “...что оттуда (тобто з Криму. — В. Г.) учинитца...”¹⁷. Але поспішно скликаний з наказу Мехмеда IV Гірея диван після ознайомлення з відповіддю козаків на ультиматум хана підтвердив наміри воювати з ними. Після цього 12 (22) листопада (за іншими відомостями 11 (21), а ще іншими — 13 (23) листопада) хан у присутності М. Яскульського підтвердив присягою правомочність кримсько-польського договору, впровадивши його в життя¹⁸.

Остаточний розрив України з Кримом і укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою стали найближчою в часі й найважливішою, на наш погляд, похідною українсько-російської угоди 1654 р. Укладення військово-політичного союзу між Річчю Посполитою і Кримським ханством, що зберігало свою актуальність протягом наступних 12 років і, за визначенням польського історика З. Вуйціка, було ключовим питанням всієї тогочасної польської зовнішньої політики¹⁹, дуже багато важило і для інтересів Козацького Гетьманату.

Найпершим його проявом став похід Орди в Україну. Вже наступного після підтвердження ханською присягою чинності договору дня передові татарські загони вирушили в Україну на з’єднання зі своїми новими союзниками. А 21 листопада (1 грудня) 1654 р. Б. Хмельницький з Корсуня відправив черговий лист до царя, інформуючи його про наступ поляків і їх союзників на Україну. І хоч, як зазначав гетьман, “...то лятцкое войско не вельми сильно, но с ними венгры, волохи, татаровя белгородские, очаковские, нагайские все...”²⁰.

Цікаво, що в умовах розгортання татарського наступу в Україні кримське керівництво продовжувало вести переговори з російськими послами, які перебували на той час у Бахчисарай. Щоправда, якщо перед тим Москва намагалася отримати військову допомогу Кримського ханства в боротьбі з Річчю Посполитою, то те-

пер, як можна зробити висновок з додаткових інструкцій Посольського приказу послам, що перебували в Криму, першочерговим для уряду Олексія Михайловича стає завдання нейтралізації Орди в новій війні. Однак з трьох складових посольського наказу, а саме: 1) отримання від Мехмеда IV Гірея нової “шерстної” грамоти; 2) внесення до її тексту нової титулатури царя; і 3) поширення кримських зобов’язань про ненапад і на українські землі, російським дипломатам вдалося лише добитися від хана підтвердження присяги про збереження миру з Росією. Причому в текст “шерстної” грамоти було внесено принципової ваги доповнення: замість центральної формули — “...будемо недругу вашому недругом, а другу другом...”, кримська сторона запропонувала таку — “...і будет будете ви...”²¹, що недвозначно вказувало на умовний характер взятих на себе ханською адміністрацією зобов’язань.

Таким чином, кримське керівництво ухилилось від прямої конфронтації з Москвою, не довівши справу до повного розриву та обмежившись упродовж 1654—1657 рр. участю у війні Речі Посполитої проти Війська Запорозького в Україні, причому поєднуючи це з “братерським” листуванням з царем, відбиранням від московських воєвод звичайних упоминків, обміном посольств тощо²².

Тим часом на весну 1655 р. розклад зовнішньополітичних сил у Центрально-Східній Європі став набирати принципово нових відтінків. Досягалося це передовсім завдяки активізації військово-політичних приготувань Шведського королівства, на чолі якого став молодий і вельми амбітний воєначальник Карл X Густав. 19 квітня 1655 р. представник Карла вручив польському сенатові меморіал, який переконливо засвідчив наміри шведського короля воювати з Річчю Посполитою.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору щодо причин, які детермінували виступ Карла супроти польського короля. Переважна більшість дослідників одностайна в оцінці особистості 32-річного шведського монарха, войовнича вдача якого й спонукала початок мілітарної акції. Щоправда, мають рацію ті історики, які розглядають цю проблему на широкому міжнародному тлі, зокрема, розвитку та наслідків польсько-українського протистояння. Насамперед з цього приводу варто зауважити, що в Стокгольмі з самого початку з належною увагою поставилися до війни, яка розгорілася наприкінці 1640-х рр. на теренах Речі Посполитої. Щоправда, на перших порах шведське керівництво не наважувалося якимось чином втручатися у внутрішній конфлікт сусідньої держави. Перелом у ставленні до даних подій намітився з осені 1651 р., коли офіційний Стокгольм почав зондувати (поки що безрезультатно) ґрунт щодо можливості укладення альянсу з тодішніми супротивниками Речі Посполитої — Трансільванією та

Оттоманською Портою²³. Новий сплеск зацікавлення проблемою спостерігається у шведській столиці з 1652 р., коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира — колишній підканцлер коронний, а тепер вигнанець — Ієронім Радзейовський. Прагнучи повернути собі втрачені майно, гідність і політичний вплив, а вітчизні — мир і силу, Радзейовський розробляє план, що передбачав заміну на польському троні слабкого й скомпрометованого в очах литовських і польських дисидентів, а також українських козаків Яна Казимира на тодішню королеву Швеції Христину. Зрозуміло, що, згідно з задумом экс-підканцлера, головному опору його планів мають створювати якраз ці самі литовські й польські дисиденти та українські козаки. З метою залучення останніх на свій бік Радзейовський відправляє листа Хмельницькому (який, щоправда, був перехоплений поляками)²⁴.

Нова хвиля зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту зумовлюється повідомленнями про українсько-російський альянс та нові титули московського монарха, а ще більше грандіозними успіхами російсько-українських військ на території Великого князівства Литовського, що, зважаючи на давнє суперництво з Московією, створювало загрозу для шведських Інфлянт. У Стокгольмі боялися того, що російські війська можуть дійти до Балтики і шведи матимуть небезпечного конкурента в пануванні над морем. Першою реакцією стало приготування фінських полків, але в другій половині вересня король наказав вислати війська до московського кордону. Вже в цей час Карл X Густав виношував плани розпочати війну навесні наступного року, щоправда поки що відкритим залишалося питання: чи воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою, чи, навпаки, проти останньої — разом з Москвою. Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання її могутності, а війна з Річчю Посполитою, послабленою внутрішніми конфліктами і війною на Сході, обіцяла незаперечний успіх.

Щоправда, незважаючи на прогнозовану легкість перемог у Польщі, аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольма в довоєнний час переконав дослідників у намірах шведського керівництва воювати не проти Польщі, а проти Москви, зростання могутності та агресивності якої розцінювалося як головна небезпека для шведських інтересів. Причому в планах шведського короля Польщі відводилася роль не другого ворога, а, навпаки, союзника в майбутній війні з Московською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла розпочати війну, шведська державна рада хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалювала остаточного рішення щодо наряду удару. Частина ради, передовсім оточення короля і він сам, виступала за війну проти Росії в союзі з Польщею, сподіваючись, що остання, перебуваючи в надзвичайно

складних умовах війни на Сході, погодиться піти на певні територіальні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дав би змогу Речі Посполитій повернути втрачені в Литві досить значні території, в той час, як відмова від “рицарської прислуги” шведів на продиктованих ними умовах могла б поставити країну у ще більш складну ситуацію. Остаточне рішення з даної проблеми в Стокгольмі планували винести після приїзду польського посла, і, як зазначає з цього приводу польський історик А. Керстен, то був останній для Речі Посполитої шанс зупинити велику польську кризу середини XVII ст., яка не тільки на десятки років, а й на кілька століть змінила розклад сил в Центрально-Східній Європі²⁵.

Окремі дослідники висловлюють думку, що спонукальними мотивами для Карла стала непоступливість, навіть ворожість Яна Казимира, яка була особливо виразною на тлі приязного ставлення московської сторони. Крім того, справедливими є зауваження тих істориків, які класифікують укладений раніше польсько-кримський союз як певний гальмуючий чинник польсько-шведського діалогу, оскільки оточення Яна Казимира явно переоцінювало мілітарне значення кримської допомоги і сподівалося в 1655 р. рішуче переломити хід війни з Росією та Україною на свою користь. Хоч уже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла до Стокгольма стольника сандомирського А. Морштина, де містилися гарантії дотримання Польщею миру і висловлювалася готовність розпочати переговори щодо прав Яна Казимира Вази (найбільш вразливого у стосунках королівських дворів) на шведський трон тощо (і при цьому не приховувалися мотиви поступливості: схилити Карла до війни з Москвою, або принаймні забезпечити його нейтралітет у конфлікті), ні ранг, ні кваліфікація посла так само, як і продемонстровані в інструкції межі компромісних можливостей польського керівництва, не відповідали серйозності моменту²⁶.

За таких умов наприкінці 1654 — початку 1655 рр. на тлі значних воєнно-політичних успіхів Москви та відсутності реального бажання польського керівництва піти на поступки північному сусідові і відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. вперше на засіданні державної ради чітко звучить думка щодо перспектив війни з Річчю Посполитою. Причому вістря воєнної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване насамперед проти Москви, проти посилення московських впливів в Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить шведський історик А. Штаде, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, він (король) передовсім прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, упередити їх на шляху до головної балтійської твердині Динебурга²⁷.

Готуючись до війни (поки що навіть невідомо з яким супротивником), Карл ще 19 січня 1655 р. (н. с.) пише листа до українського гетьмана Богдана Хмельницького, де позитивно оцінює попередні шведсько-українські контакти, запевняє в своїй доброзичливості та висловлює сподівання стосовно того, що невдовзі між ними встановляться постійні відносини²⁸. Неформальна місія польського посла А. Морштина призводить до того, що на згаданому вже засіданні державної ради 27 січня 1655 р. ґрунтовно обговорюється питання відправки послів до Війська Запорозького.

Зміна політичного курсу на Півночі та в Центрі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні сподівання покладав Хмельницький на сприятливий для українців розвиток міжнародних процесів у регіоні, зокрема стосовно перспектив укладення угоди про приязнь зі шведами, видно з його листа до царя від 2/12 квітня 1655 р.: “Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб больше крови християнской не проливали и церквей божих не разоряли...”²⁹. Ще більше ентузіазму вселили в гетьмана та його оточення передані ченцем Данилом запевнення короля в тому, що шведи “...не будут давати допомоги ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх воювати...”³⁰. Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Договір Війська Запорозького з московським царем 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки з шведським королем, про які він завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального боку не були виявом сепаратизму. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни, здавалося б, повинні були значно спростити завдання Росії в перемозі над Варшавою. Однак давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту, навпаки, змушували московських політиків навесні-влітку 1655 р. тривалий час зважувати переваги й недоліки нової міжнародної реальності, не поспішати з визначенням свого ставлення до політичних процесів у регіоні. З огляду на це уряд Олексія Михайловича затримує і не пропускає до Чигирини посередника в українсько-шведських стосунках — Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва явно непокоїв українського гетьмана і він намагається пояснити Москві, яку користь можна отримати від союзу з шведським королем. У листі до Москви від 2/12 квітня Хмельницький, зокрема, зазначав з цього приводу: “Ми вже від чотирьох літ з королевою свейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприя-

телів — ляхів нам допомгла [...] зичимо не лише аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності войовано...”³¹. Однак, незважаючи на запевнення Хмельницького стосовно обопільної вигоди від розвитку контактів з шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Іллі Милославського, українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм не було пропущено до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що, оскільки між Росією і Швецією відбувається обмін “великими посольствами”, вирадження гетьманом свого особного посла — видається недоцільним³².

Вкрай неприємне враження в Москві мала справити також звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня 1655 р. угоди між “некоронованим литовським монархом”, великим гетьманом литовським і воєводою віленським, лідером литовських дисидентів Янушем Радзивіллою, його братом конюшим литовським Богуславом Радзивіллою, польним гетьманом литовським Вінсентом Корвіном Гонсевським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом, якою проголошувалася унія Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як справедливо зазначають дослідники, ця акція не лише клала край ягеллонській ідеї, а й зводила практично нанівець усі успіхи російських військ на території князівства. Шведський король обіцяє литовським опозиціонерам відновити попередні межі їхньої держави, і це неминуче веде до зіткнення шведсько-російських інтересів. Таким чином, об’єктивно склалося так, що логіка розвитку російсько-шведських взаємин не давала змоги царському оточенню легковажити перспективному можливого зміцнення сусіда-конкурента.

Однак уже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що російські інтереси не завжди співпадають з українськими прагненнями³³. Досить прикметно, що поголоски про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (н. с.) трансільванський князь Д’єрдь II Ракоці писав невідомому адресату, що “Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею”³⁴. Інший придунайський правитель — молдавський господар 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький “...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік...”³⁵.

За таких умов неймовірно за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської³⁶ спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на вказівки з Москви і, довго не роздумуючи, пристав на пропозиції короля шведського щодо

укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного українськими військами на чолі з гетьманом та російськими полками воєводи В. В. Бутурліна Кам'янця³⁷. Хоча Торкват і передав Хмельницькому прохання свого короля про надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графові А. Вітенбергу, гетьман запевняє Карла в тому, що, "...полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості"³⁸. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом із царськими військами "...прямо під Львів і Глиняни [...]" пішов і в середині вересня розпочав облогу міста³⁹.

Однак легкість перемог шведського короля не сприяла становленню рівноправних союзницьких стосунків між ним і Військом Запорозьким. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; швидше всього, він у цей час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром⁴⁰. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королеві "як протектору Польського королівства", що гарантувало його цілісність. Більше того, у планах головного консультанта шведського короля з українських питань екс-підканцлера великого коронного І. Радзейовського співпраця з Військом Запорозьким була одним із засадничих елементів агітації польської шляхти і війська на користь протекції Карла. Так, у повідомленнях з обозу кварцяного війська, яке перейшло на шведську службу, автор із впевненістю констатував, що козаки відступають від Росії "...і ціле послушенство КЙМ шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом КЙМ, а також війська усього спільно вирушити проти них мають..."⁴¹. Тобто, агітація будувалася на тому, що шведський король, теперішній протектор, а в майбутньому король Речі Посполитої, приведе до послуху козаччину, покладе край багатолітній виснажливій війні, а згодом спільними силами подолає і Москву. А тому, інспірувавши марш українських військ з-під Кам'янця, Радзейовський в листі до Карла від 1 жовтня 1655 р. розцінив появу Хмельницького під Львовом як значний політичний успіх шведів. Довідавшись про марш, екс-підканцлер щиро вважав сам і обнадіював короля в тому, що український гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати там свою йому службу⁴².

Проте не такими були плани Хмельницького, який, як уже зазначалося вище, сподівався, використовуючи слабкість свого супротивника, добитися того, "...чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали...". Переконливим доказом серйозності намірів української сторони стали дії козацького війська на Галичині. Розгромивши 29 вересня війська гетьмана великого коронного під Городком, Хме-

льницький розпочав облогу Львова і водночас відправив сильний українсько-російський експедиційний корпус до Вісли. Останній опанував Любліном, дійшов до Пулав і Казимира Дольного. Поява українсько-російських військ на власне коронних землях поблизу польської столиці викликала тривогу й замішання як з боку поляків, так і шведів. Уже в перших числах жовтня Радзейовський тричі пише до гетьмана, "...затримуючи його і відриваючи від Москви..."⁴³.

Запитання шведської сторони не захопили Хмельницького зненацька і вже того самого дня він написав листи до короля, які мав відвезти посол Данило Грек, а також детальну інструкцію щодо позиції української сторони на переговорах зі шведами. Зміст інструкції зводився до того, що Військо Запорозьке (за порадою Радзейовського) віддається під протекцію шведського короля, якому зобов'язується вірно служити за умови дотримання останнім миру з Москвою, укладення шведсько-українсько-російської коаліції, обов'язкового зобов'язання сторін про взаємодопомогу супроти непрителів, підготовки до великої європейської війни з Оттоманською Портою (українські козаки спільно з венеціанцями та англійцями мали проводити морські операції, а шведи і росіяни — сухопутні)⁴⁴.

Цілком очевидно, що за конкретних умов середини жовтня 1655 р. укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молодого держави, для шведів втрачало будь-який сенс. Для польської шляхти воно означало нехтування шведським монархом даних раніше зобов'язань, а тому такий крок був неприпустимим для Карла X, оскільки принципово змінив би ставлення до нього місцевої шляхти та населення в цілому. Крім того, надзвичайно серйозним стримуючим чинником на шляху становлення українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, й активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзейовський в листі до Карла X від 21 жовтня 1655 р. зазначав з цього приводу: "...якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру до козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги..."⁴⁵. Австрійський резидент у Варшаві барон Ф. Лізоллі також інформував свій уряд про те, що І. Радзейовський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Москвою⁴⁶.

Після демаршу шведської сторони, незважаючи на бажання українського керівництва, задеклароване у зверненні гетьмана до мешканців Львова: "...його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну своєю руську, при цьому я стою (виділено нами. — В. Г.)"⁴⁷, а також у заяві генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського на переговорах з представниками львівського магістрату про те, що "...доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування..."⁴⁸, отрима-

вши від мешканців міста незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. українське командування припиняє облогу Львова.

У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (н. с.) український гетьман, повідомляючи про свій відхід “...трохи назад від Львова на Україну...”, вмотивовує своє рішення недостатчею провіанту для війська та фуражу для коней, і при цьому жодним словом не обмовляється про отримані від Карла X і Радзейовського по суті ультимативні вимоги⁴⁹. В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Хмельницький пояснював свій маневр прагненням “...не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв’язок з вашою королівською милістю”⁵⁰. Про наявність українсько-російських суперечностей щодо зняття чи продовження облоги Львова довідуємося як з московських, так і польських джерел. Зокрема, головнокомандуючий царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. В. Бутурлін інформував царя: “...гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад...”⁵¹. Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, зокрема, зазначав, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про “великі незгоди” між ними і висловлюється за розрив стосунків з царем⁵².

В умовах наростання суперечностей в стосунках з царською адміністрацією та, що ще більш важливо, виявлення конфлікту з шведською стороною Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, котрий, за влучним виразом М. Грушевського, в цей час королював, а не правив, і нічим не міг виявити своєї влади⁵³. Принаймні, в складних і поки що вкрай невиразних щодо майбутніх перспектив умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні, безперечно, становив для офіційного Чигирин найменше зло. Причому нові аспекти української політики стосовно Польщі, на наш погляд, свідчили поки що не про принципово нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирин, а, радше, про розуміння необхідності і готовності до перегляду старого курсу.

Для реконструкції структури зовнішньополітичних пріоритетів уряду Б. Хмельницького другої половини 1655 р. важливе значення мають характер і перспективи розвитку стосунків з Кримським ханством. Пріоритетним з огляду на це стає дослідження передумов, змісту і наслідків українсько-кримської угоди 12 (22) ли-

стопада 1655 р., укладеної під Озерною на Волині під час повернення українського гетьмана з-під Львова. Тоді кримський візир Сефер-ага, скориставшись із затримки В. В. Бутурліна в Галичині, надсилає до Хмельницького посланців "...з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями..." Тут же візир вказував Хмельницькому й на те, що він веде війну, "...щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів"⁵⁴.

Варто зауважити, що в примиренні Війська Запорозького з Кримом чи не вперше за роки свого правління був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. З цією метою він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Мехмеда IV Гірея. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував відправленого послом до хана М. Яскульського, аби той намовляв татар замиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королеві, оскільки він "...сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода..."⁵⁵.

Відсутність письмово оформленого тексту укладеної 12 листопада 1655 р. угоди чи хоч би передачі її змісту достовірним джерелом, не дає змоги об'єктивно оцінити декларований нею політико-правовий характер стосунків Кримського ханства і України. Отже, опираючись на опосередковані джерела, вірогідним результатом українсько-кримських переговорів стало поновлення зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі, а гетьмана — не допускати військових виправ на Крим і Туреччину запорозьких і донських козаків. Згідно з пізнішим листом І. Виговського до К. Гродзіцького (від 22 січня 1656 р.) договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: "Хто мав би (бути) ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради [...] гетьмана [...] хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить...". Досить вірогідним видається і взятє Хмельницьким під Озерною зобов'язання про повернення трону Янові Казимиру. Як уже зазначалося вище, конфлікт між Україною і Швецією, що виразно намітився на той час, робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Однак, якщо польське керівництво, перебуваючи у вкрай важких умовах шведського "потопу", покладало великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана і українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було, радше, тактичним кроком, зобов'язанням, взятим під впливом міжнародної ситуації середини листопада 1655 р.⁵⁶

Ще складнішим було питання про зобов'язання Хмельницького розірвати союз з Москвою. Татарські й польські інформатори

стверджували, що ханові вдалося схилити до цього українську сторону. Зокрема, Мехмед IV Гірей, повідомляючи свого союзника польського короля про озернянські події, зазначав, що кримсько-українське примирення було досягнуто на основі двох головних умов: “Перша, аби (Хмельницький. — *В. Г.*) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив”⁵⁷. (Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя.) Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків з Москвою значно міцніший, ніж з Кримом, і Озернянська угода його не перекреслила⁵⁸, а через менше місяця по тому вже з уст свого посланця, який перебував під Озерною в квартирі гетьмана, стверджував, що Хмельницький дав Мехмеду IV Гірею таємну “асекурацію” щодо своїх намірів розірвати з царем⁵⁹.

З наведених відомостей, на наш погляд, абсолютно очевидним є лише факт дебатування даної проблеми в ході переговорів. Через відсутність достовірних джерел це питання, напевне, так і залишиться відкритим. Можна лише припустити, що Хмельницький, котрий не раз демонстрував свою солідарність із майбутнім союзником електором бранденбурзьким в тому, що вічних союзів не існує, є лише певні інтереси, які мають бути досягнуті за допомогою цих союзів, міг у розмові з ханом погодитися на його вимогу, не ув’язуючи це жорстко з якимись конкретними діями. Врешті, й господар Стефан також, розмірковуючи над цим питанням, зауважував, що український гетьман звичайно не дотримується ніяких договорів, і цього разу також, мабуть, вчинить своїм звичним способом⁶⁰. Вельми прикметно, що і кримське керівництво дуже швидко переконалося в тому, що Хмельницький “...Москву бити не захоче...”, а тому радило полякам замиритися з нею, пов’язуючи, ймовірно, саме з цим надання гетьманом військової допомоги Яну Казимиру проти шведів⁶¹.

В цілому ж, заяви, що лунали з уст українського гетьмана наприкінці 1655 — першій половині 1656 р., переконують у тому, що керівництво Війська Запорозького всерйоз ставилося до налагодження союзницьких стосунків з Кримом, причому, розглядаючи їх не як альтернативу союзу з Москвою, а як доповнення до нього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький твердо запевняв турецького султана в тому, що “...тепер до самої смерті (з ханом. — *В. Г.*) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки [...] від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана”⁶². Про встановлення “міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами” український правитель повідомляє 1 (11) січня 1656 р. Радзейовського⁶³. Виговський та-

кож, як у листі до останнього, так і до Карла X Густава, наголошує на тому, що "...гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — В. Г.), скріплене взаємною присягою..."⁶⁴. Деякі обриси проєктованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах проступають у листі Хмельницького до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці від 4 (14) квітня 1656 р., де він інформував, що в Чигирині чекають "...повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального-посилення встановлених нами дружніх зв'язків (виділено нами. — В. Г.)..."⁶⁵. Ще більш промовистою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він, зокрема, зазначав: "...тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому одностайну відсіч"⁶⁶.

Таким чином, аналіз зовнішньополітичної діяльності українського уряду другої половини 1655 р. дає змогу стверджувати, що на середину року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишається боротьба з Річчю Посполитою. Однак дві хвилі геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Московської угоди 1654 р., а саме: перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією, — творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. Основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання стають наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі в московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа — першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють політичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) затягують діалог України зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгнення кримських орд в південні райони України, обу-

мовлює відхід українських військ з Галичини. Водночас шведський чинник 12 (22) листопада 1655 р. відновлює союзні відносини між Україною та Кримом. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн та сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам. Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України (над якою безуспішно працював у минулому році), а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя. У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричинену шведським “потопом”, гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (у тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б головні суб'єкти геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.

**Зовнішньополітична дихотомія Москви
та Чигирин другої половини 1656—1657 рр.
Її внутрішня обумовленість й екстраполяція
на двосторонні взаємини**

Зовнішньополітична діяльність уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. передбачала як мінімум два варіанти можливого розвитку: або політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції, або ж — створення антипольської коаліції як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту. Але обидва вони не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною.

Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича пробує налагодити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, про що було засвідчено місією Л. Лопухіна в Україну. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні (“...без воевод в черкаских городах быть непригоже...”), причому

це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а й представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями стосовно місцевого, некозацького населення — “...жилицьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу учнут чинить добрую* (виділено нами. — В. Г.)”⁶⁷. Про наміри уряду російського царя говорилося і в новій інструкції київським воєводам, надісланих з Москви 19 (29) квітня 1656 р.⁶⁸ Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, що не раз виникали на білоруських землях і частота повторюваності яких визначала становлення певної політичної тенденції.

А тому, враховуючи перераховані вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення (про яке Хмельницький вперше почув, вочевидь, з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова в середині травня 1656 р.) в Чигирині не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірах з нею “... в совете жить...”⁶⁹.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду скласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що “...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...” то король і шляхта неодмінно відмовляться від взятих зобов’язань щодо дотримання миру і “... всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилати”⁷⁰.

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького, хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. По-перше, учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. По-друге, одночасно з відправкою Голінського до Москви з Варшави вирушив у посольство до Стамбула В. Бенєвський, а до Бахчисарая — Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Бенєвському, зобов’язувала того, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського “потопу”, звернути увагу керівництва Високої Порти на небезпеку, яку породило не лише стосовно Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави⁷¹.

Більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Перед ним було поставлено

завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма способами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дало б тоді змогу “...хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. *А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви* (виділено нами. — В. Г.)”⁷².

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході розмов з ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обов’язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами аж до владнання російсько-польських відносин⁷³, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Інструкції передбачали декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, улагоджування справи стосовно царських титулів (які з формального боку були претекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях, як-то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною, позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція давала можливість задовольняти територіальні претензії Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому).

Для залагодження “української проблеми” Ян Казимир через комісарів повідомляв царських послів, що він готовий “вибачити козакам усі їх провини” та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо дотримувалася Переяславської угоди з Москвою, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах гетьмана з шведським королем⁷⁴.

Таким чином, королівська інструкція від 7 липня 1656 р. в поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцем до Стамбула та Бахчисарая, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Москвою, лише як на

одне з нагальніших тактичних завдань тогочасної польської політики. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Московією не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися в своєму розвитку⁷⁵.

На переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та небажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч через різну мотивацію, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немежі. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; російські ж представники прагнули визнання Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висунула вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату охоплювали “володіння давніх князів руських”. На переговорах зі стольником В. П. Кікіним козацька старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, “...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого — туди не посилає...”⁷⁶. На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував ужити заходів, які б гарантували захист українського населення, що залишалося під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам усі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін робило безперспективним дальше проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності шляхом введення в дію династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира — варіант можливий “в принципі”, але — з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств — абсолютно нереальний.

В умовах шведського “потопу” в Польщі та зростання в Росії політичних амбіцій щодо Шведського королівства 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював перемир’я між Росією та Польщею. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов’язання гарантувати католикам Речі Посполитої всі права і привілеї, а також реалізація ним своїх владних повноважень в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника⁷⁷.

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою, зокрема, та напрямів розвитку регіональних процесів, загалом, в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інформацію про події, які відбулися у Вільно, оскільки вже принаймні рік чекав okazji для розірвання “...нещасливої для козацтва угоди з царем...”, і тепер він її мав⁷⁸. Американський дослідник Дж. Вернадський вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир’ям, яке не завдало шкоди Україні, а тому гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася — “...медовий місяць царської вірності закінчився...”⁷⁹.

Натомість вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип’якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та ін.) розцінюють даний інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема, В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави: Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, а й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку вченого, пріоритетним напрямом гетьманської політики стає “унезалеження” України від “агресивних” планів і дій Москви⁸⁰.

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними в своїх оцінках, все ж констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького⁸¹.

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині — другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцік розцінює Віленське перемир’я як значний обопільний успіх, який дав мож-

ливість сторонам хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі⁸².

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим у Немежі домовленостям, змогла відтягнути частину військ з російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в питанні суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволи визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в поствіленський час, набувають якісно нового звучання. А це, в свою чергу, дає змогу польському керівництву вже в першій половині 1657 р. здійснити спроби політичного розв'язання "української проблеми" через досягнення нових сепаратних (на цей раз з Україною) домовленостей.

Як уже згадувалося вище, Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни з Шведським королівством. Ще напередодні Віленського з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: "Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили — бо-зна, як то воно далі піде..."⁸³. Історики цілком слушно наголошують з цього приводу на тому, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: "Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів..."⁸⁴.

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигириня щодо напрямів міжнародної політики підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу на основі надання пріоритету союзам із вороже налаштованими стосовно Корони Польської державами. Уже в жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Московою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується завдяки його зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому, що виникли нові обставини — "...порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...", і тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні⁸⁵. В доповіді державній раді 17 липня 1656 р.

король категорично заявив: “Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз’єднати, чим би була досягнута для нас вигода...”⁸⁶. Щоправда, Карл X найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д’єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король погоджувався на передачу тому Белзького і Руського воєводств, а також Перемишльської і Сяноцької земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на характер таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X доручив своєму послові Г. Веллінгу будь-що пом’якшити невдоволення козацької старшини шляхом передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало “грецьку віру”⁸⁷.

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору. Варто зазначити, що договір цей виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (у польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також мав на меті залучити до союзу цілу низку держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні польсько-російському зближенні, зафіксованому Віленськими переговорами.

По завершенні трактатів з представниками Д’єрдя II Ракоці один із шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від’їзд до Чигирин (другий посол Г. Штернбах залишався при трансільванському князеві і мав його супроводжувати в поході на коронні землі). Такий сценарій зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто до завершення переговорів у Трансільванії. Приблизно тоді ж було розроблено й посольський наказ Веллінгу, за яким той мав донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воєводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель — інструкція містила дипломатичну відмову, констатуючи, що: “...коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб поприятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...”⁸⁸.

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в разі невиконання — виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі. Натомість Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їхнього змісту з боку гетьманського уряду.

На переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що "...з трансільванським князем та з обома господарями — молдавським і волоським, утворено союз...", сповіщала про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке відбулося "...не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем..."⁸⁹, але від підписання угоди на запропонованих Карлом X Густавом умовах відмовлялася.

Таким чином, у нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. В першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала такий вигляд: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідаризувалися (передовсім через угоди з Трансільванією) Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого — Річ Посполита та Російська держава з їх нечисленними політичними союзниками (передовсім — Австрією).

Відповідно донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем було можливим лише за умови визнання за останнім "...права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує — до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею". Посол був переконаний у тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, "...то можна було б легко покінчити з союзом..."⁹⁰.

**Білорусь: козацька чи московська?
Витоки і характер українсько-російських конфліктів
на землях Південно-Східної Білорусі**

Українська революція середини XVII ст., що за масштабами розмаху та глибиною спричинених суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних і загалом ментальних зрушень в суспіль-

стві по праву займає особливе місце у вітчизняній історії, мала досить відчутний вплив і в середовищі сусіднього, близького в етнічному та релігійному відношенні білоруського етносу. Уже перші звістки про перемоги козацького війська під Корсунем, Жовтими Водами та Пилявцями, здобуті в 1648 р., спричиняють на білоруських теренах хвилю селянських виступів проти існуючих там соціально-економічних відносин і всевладдя польської та литовської адміністрації. Налякана їхнім розмахом польська шляхта з тривогою писала до Варшави: “В тому разі, коли це зло й надалі буде поширюватися, варто очікувати повторення й тут жахів козацьких війн”⁹¹.

Однак відсутність козацьких традицій на Білорусі не дає змоги місцевому населенню повторити в себе український сценарій. Білоруські партизани йдуть у ліси, здійснюють звідти вилазки проти місцевої адміністрації та шляхти, але досягти таких значних успіхів, як українським козакам, їм не вдається. Не маючи достатніх сил, щоб переломити хід українсько-польської війни на свою користь, Богдан Хмельницький також не може надати білорусам дійової допомоги. Крім того, від рішучого втручання в справи на білоруських землях Хмельницького та його уряд стримують чинники зовнішньополітичного плану. Справа в тому, що розклад сил у Великому князівстві Литовському на кінець 1640 — початок 1650-х рр. склався таким чином, що домінуючі позиції на політичному Олімпі тут посідала партія лідера литовських дисидентів, польного гетьмана князя Януша Радзивілла. “Некоронований король литовський” мав у своєму розпорядженні не лише значні військові сили, а й неабиякий політичний вплив. І саме його Хмельницький намагався використати на свою користь, аби не допустити появи литовської армії на українських землях, а при сприятливому розвитку ситуації — залучити литовських сепаратистів до участі в акціях, спрямованих проти польського короля⁹².

Таке положення триває до середини 1651 р., коли князь Януш Радзивілл, стурбований заворушеннями білоруських селян на українському прикордонні, а також тією допомогою, яку вони отримують з боку українських козаків в умовах військового приборкання козащини керівництвом Речі Посполитої, 14 червня у відповідь на пропозиції Хмельницького щодо збереження приязні та організації спільного виступу проти Польської Корони, заявив, що справи Литви та Корони спільні, поляки та литовці є одним народом політичним, існує одна Річ Посполита, отож і прихильність Радзивілла до гетьмана Запорозького та козаків можлива лише за умови примирення останніх з Річчю Посполитою та підкорення владі короля польського. Коли ж цього не станеться, пригрозив князь, “чекайте мене на Петра...”⁹³.

Свою погрозу литовський гетьман реалізував, розпочавши 1 липня широкомасштабні бойові операції проти Війська Запорозького, в

результаті яких, як зазначає Самовидець, не лише військо козацьке на кордоні “зломив и много козаков порубав...”, у тому числі й самого Небабу, “неуважного полковника”, а й витіснив українські залоги з Кричева, Любеча, Рославля, Чернобиля, Лоева та інших населених пунктів українсько-білоруського порубіжжя. Після маршу по Сіверщині Радзивілл пішов на Київ, сплюндрувавши який, “...войско литовское потягнуло под Білую Церков, где, скупившись з войском коронним, наступили на Хмельницького гетьмана”⁹⁴.

У другій половині 1653 р., коли справа доходить до попередніх узгоджень майбутніх спільних українсько-російських стратегічних завдань, Хмельницький пропонує московській стороні план спільного наступу на Велике князівство Литовське. Гетьман запевняє, що, як тільки цар прийме Україну під свою протекцію, він негайно відправить до Могилева, Орші та інших білоруських міст звернення до місцевого населення, яке, як був абсолютно переконаний український правитель, зараз же виступить проти Литви і таким чином цар матиме ще близько 200 тис. війська на своєму боці⁹⁵.

І справді, після вступу на білоруські землі 18-тисячного корпусу на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком упродовж другої половини літа — початку осені 1654 р. йому вдалося оволодіти Гомелем, Режицею, Жлобином, Рогачовом, Горвалем, Чечерськом, Пропойськом, Новим Биховом, узяти в облогу Старий Бихів⁹⁶.

Полковник і наказний гетьман на терені Білорусі виявив, крім здібностей стратега та військового організатора, також неабиякий хист політика, державного діяча та дипломата. Військові успіхи Золотаренко намагався супроводити такими ж масштабними політичними акціями, спрямованими на закріплення цього стратегічно важливого регіону за Українською державою.

Варто зазначити, що на середину 50-х рр. для цього склалися досить сприятливі умови. Як уже говорилося вище, лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціальної спрямованості, знаходили широкую підтримку в середовищі білоруських селян і міщан.

Вступ до Білорусі козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликавши тут хвилю масового покаяння місцевого населення. Корпус Золотаренка почав швидко поповнюватися білоруськими козаками-неофітами. Цікаво, що уряд Олексія Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (в ході якої саме білоруський напрям розглядався російським командуванням як пріоритетний), допускав можливість формування спеціальних військових підрозділів з-поміж місцевого населення. З цією метою влітку 1654 р. був сформований білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем К. Поклонським. Саме цією обставиною й пояснювалася певна толерантність царського

уряду щодо показачення білоруського населення та вступу його до корпусу Золотаренка, чисельність якого після кровопролитних боїв літа — осені 1654 р. істотно зменшилася (на осінь 1654 р. залишилося близько 8, а за деякими даними — близько 6 тис. осіб⁹⁷). Так, Москва дозволила наказному гетьманові висилати від себе “товарища”, щоб той “козаков из уездов высылал и вольных людей прибирав...”⁹⁸. Проте дуже швидко стало очевидним, що через соціально привабливі гасла визвольної боротьби українського народу, демократизм організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави царський уряд в своєму прагненні прилучити білоруські землі до своєї держави в особі Війська Запорозького має серйозного конкурента.

Уже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився в царську ставку, що білоруські козаки від нього “...отступили и никто со мною уже не хочет быти, но все к нему (І. Золотаренку. — В. Г.) передалися”⁹⁹.

Намагаючись зупинити небажаний для нього процес, могилівський шляхтич розіслав своїх людей з погрозами, “что головы отсечены будут, которые до войска казацкого приставать будути”. На що білоруські козаки відповіли одному з його емісарів: “Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника имети, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского...”¹⁰⁰.

Стихійні процеси показачення місцевого населення, його симпатії до козацького устрою Золотаренко прагнув використати не лише з метою поповнення своїх поріділих у боях підрозділів, а й становлення на терені Білорусі притаманного Українській державі політико-адміністративного устрою, козацького присуду, елементів соціальних відносин. Адже політична програма українського керівництва, як уже зазначалося, передбачала становлення Української гетьманської держави як спадкоємиці княжої Київської Русі, в тому числі володільниці земель, розташованих на північ від Прип’яті, населених православним руським населенням. Виходячи з цього, уряд Хмельницького радо приймає під своє покровительство білоруську шляхту, сприяє становленню на південно-східних білоруських землях козацтва. Саме тому й Золотаренко всілякими способами відмовляється від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде в оволодінні ним Гомелем, Могилевом, іншими містами на півдні Білорусі. Наказний гетьман намагається взяти під свій контроль, а також осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Прагнучи втримати за собою цей регіон, козацька старшина із Золотаренком на чолі порушує перед царем клопотання про надання їй білоруських сіл, а для гетьмана Б. Хмельницького — міста Старого Бихова¹⁰¹.

Варто відзначити, що прилучення придніпровської Білорусі до Козацького Гетьманату не лише істотно зміцнило б політичне становище останнього, а й обіцяло значні економічні вигоди внаслідок відкриття нових, життєво необхідних для її господарського розвитку виходів на західноєвропейські ринки, оскільки старі — через Польщу — в умовах війни були порушені.

У міру того, як українська політика в Білорусі набирала дедалі виразніших державницьких обрисів, все різкішою ставала й реакція Москви на неї. У вересні 1655 р. обнародуються нові царські титули, зокрема “великий князь Литовський і Білої Русі”. Цим самим Москва промовисто вказала на власне бачення майбутнього відвойованих у Речі Посполитій земель.

З огляду на це, дедалі категоричніше з вуст представників царської адміністрації починають лунати вимоги про локалізацію військової присутності Війська Запорозького в Білорусі, невтручання козацької адміністрації в справи місцевого самоврядування, припинення процесу покозачення білоруського населення. Варто зазначити, що остання вимога, крім політичних міркувань (звуження соціальної бази Війська Запорозького в Білорусі), диктувалася й приватними інтересами російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту видавався вельми привабливим не лише для пригнобленого переважно литовською шляхтою білоруського селянина, а й підневільного російського кріпака. Внаслідок чого до царя та його воєвод посилалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, залишивши власника, записалися “до полку в черкас...”¹⁰².

На перших порах Золотаренкові, який спирався як на могутню військову силу, так і значний власний авторитет у Війську Запорозькому, вдається досить впевнено представляти українські інтереси на білоруських теренах. У стосунках з царем та його воєводами наказний гетьман намагався не йти на конфронтацію, був щедрим на вірогідні заяви й компліменти Олексію Михайловичу. Але українські інтереси відстоював твердо й послідовно. Так, наприклад, ще 7 серпня 1654 р., отримавши вже повторний наказ з царської ставки про залишення під Гомелем частини війська та вихід з рештою козаків під Оршу на допомогу князеві Черкаському, Золотаренко негайно ж відписує Олексієві Михайловичу, запевняючи у своїй готовності виконати його волю¹⁰³. Однак надалі, незважаючи на постійний тиск з боку царської ставки, наказний гетьман протягом тижня продовжує наполегливо штурмувати Гомельську фортецю, аж поки 13 серпня не здобуває її¹⁰⁴.

Але й після цього Золотаренко не поспішав виконувати царський наказ, обмежившись лише відправленням на допомогу Черкаському тисячного корпусу на чолі зі своїм братом, наказним полковником ніжинським Василем Золотаренком. Особисто ж наказний гетьман

на Білорусі після взяття Гомеля вирушив спочатку під Чичерськ, згодом під Новий Бихів, а після його здобуття — під Старий Бихів, щоб тим самим закріпити за Козацьким Гетьманатом стратегічно важливий для нього регіон Посожжя та Верхньої Подніпрянщини¹⁰⁵.

Вельми характерним є й те, що довірена особа Івана Золотаренка, його духівник протопіп ніжинський Максим Филимонович (майбутній місцеблюститель Київської митрополії єпископ Методій), котрий на аудієнції в царя 7 жовтня 1654 р. в надзвичайно барвистій промові вихваляв останнього за його старання щодо збирання “...синів руських [...] здохитрієм людським розігнаних...”, а до цього (12 вересня) звертався до бурмистрів і райців моголивецького магістрату, схилиючи їх, щоб “...до Війська Запорозького [...] прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорозьких (крім гетьмана Б. Хмельницького, мав на увазі й наказного гетьмана Івана Золотаренка. — В. Г.) і всього Війська Запорозького [...] Аби — не дай Бог — не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призовив і дав нашій Україні з паном гетьманом (виділено нами. — В. Г.)”¹⁰⁶.

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримав смертельну рану, і в грудні того ж року його не стало. Смерть сіверського гетьмана співпала з важливими змінами в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схиляється до політичного способу боротьби за Білорусь. У Москві починають виношувати досить привабливі (але, як показала практика, абсолютно ефемерні) плани прилучення Великого князівства Литовського (в тому числі й Білорусі) шляхом обрання царя або його спадкоємця великим князем литовським. Внаслідок нового політичного курсу російського керівництва ситуація в регіоні тимчасово стабілізується, бойові дії вщухають і тому для Москви відпадає потреба у присутності українських військ у Білорусі.

У січні 1656 р. Хмельницький проводить у Чигирині старшинські наради, на яких широко дебатується проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей Росії та Польщі, а також, ймовірно, обговорюється й білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає можливості реконструювати перебіг нарад і зміст їхніх головних резолюцій. Однак на принципову позицію українського керівництва в цьому питанні досить промовисто, на наш погляд, вказує вже сам факт появи гетьманського універсалу від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая, “...нам и всему войску нашему [...] жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего...”, на полковництво “...в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл тамже znajduющих...”¹⁰⁷.

На відміну від свого попередника І. Золотаренка, який носив титул наказного гетьмана, тобто начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримує уряд власне полковника білоруського (або посаду білоруського намісника, як класифікує це М. Грушевський), що недвозначно вказувало насамперед на адміністративний характер його повноважень.

Для реконструкції проєктованих гетьманським урядом методів прилучення Білорусі до Української держави значний інтерес становить визначення політико-адміністративних прерогатив білоруського полковника¹⁰⁸. У листі до моголівського воєводи князя І. Рєпніна від 2 (12) лютого 1656 р. Іван Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому в Білій Русі “панувати і рядити”¹⁰⁹. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, мало проливає світла на повноваження новопризначеного полковника та межі його “панування”. В. Смолій і В. Степанков стверджують, що наприкінці січня Іванові Нечаю було відправлено з Чигирини ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, на сьогодні встановити неможливо¹¹⁰. Логічно припустити, що саме в ньому й були сформульовані основні завдання білоруського полковника та визначено межі його повноважень. На користь даного припущення служить той факт, що трохи згодом, під час слідства, яке проводив у Білорусі А. Жданович, Іван Нечай пред’являв універсал Хмельницького на підтвердження того, що в своїй діяльності він не виходить за межі повноважень, окреслених Чигирином.

Отримавши уряд білоруського полковника, Іван Нечай діє швидко й рішуче. Насамперед припиняє виведення українських залог з Моголівського повіту, звідки російське командування їх почало витісняти після смерті Золотаренка. Більше того, силою змушує царські війська залишити підвладні йому території.

Царські воєводи вже в січні 1656 р. інформують Москву, що “...по присылке полковника Ивана Нечая...” козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтності та на царських ратних людей, б’ють їх, грабують і чинять “всякое разоренье”. Крім того, білоруський полковник заохочує місцеве населення до покозачення, в результаті чого, як видно зі скарг воєвод, “...многие места запустели”¹¹¹. Моголівський воєвода також інформував свій уряд, що І. Нечай вигнав із сіл Моголівського повіту всі російські залоги, натомість розмістивши там своїх козаків, та звелів місцевому населенню не виконувати жодних розпоряджень царських воєвод. Смоленський воєвода, в свою чергу, також доносив у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів.

Діяльність Івана Нечая у Білорусі викликає значне занепокоєння у Москві. Особливе роздратування царського уряду спричинила за-

ява козацького полковника щодо його “пановання” в Білій Русі. При перекладі “з білоруского письма” вираз трансформувався у “государствование”, що було розцінено у Москві як виклик російському монархові, оскільки “на всей Великой и Малой и Белой Руси, — як зазначалось у грамоті Олексія Михайловича, — по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь...”¹¹².

У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправляє до Чигирина посольство на чолі зі стрілецьким головою Аврамом Лопухіним. У його наказі саме білоруська проблема посідала пріоритетне місце. На переговорах з гетьманом, що розпочалися 6 квітня, царський посланець передав здивування царя з приводу того, що український уряд без попереднього узгодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могилев і призначив сюди особним полковником Івана Нечая. У Могилеві стоїть царська застава, села, що належать до нього, роздані на приготування воєвод, ратних людей і шляхті, яка присягнула цареві, а тому російська сторона наполягала на виведенні козаків з Могилевського повіту та накладенні заборони на показання місцевого населення.

Особливу увагу в ході переговорів А. Лопухін приділяв скаргам на неправомірні дії Івана Нечая. Він вимагав не лише заборонити йому титулувати себе полковником моголівським, вивести своїх козаків з Білорусі, а й притягти його до судової відповідальності: “...тому полковнику Ивану Нечаю за такое его многое воровство учинить наказание жестокое, чтоб на то смотря, иным не повадно было самовольство чинить”¹¹³.

Реагуючи на скарги московської сторони щодо службових зловживань Івана Нечая, Богдан Хмельницький висловив готовність створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розслідувала пред’явлені звинувачення. У той же час гетьман досить рішуче заперечив стосовно виведення українського війська з Білорусі, пославшись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Військова рада на Росаві, що відбулась у перших числах травня, згідно з твердженням М. Грушевського, підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми, прийнявши рішення при її розв’язанні вдаватися до тактики своєрідного саботажу — не доводити справу до гострого конфлікту з Москвою, але й не поспішати з виконанням вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам.

Тим часом 19 (29) травня колишній київський полковник Антон Жданович і царський представник Микита Сивцов розпочали слідство в справі І. Нечая. В ході його було опитано велику кількість свідків і потерпілих, проведено допит над самим Іваном Нечаєм. В результаті було встановлено повну непричетність полковника до грабежів і розбоїв, які траплялися в даному регіоні. З’ясувалося, що вони відбу-

валися не лише без його відома, а навіть і не козаками його полку. На раді, скликаний за наказом Ждановича 30 травня (н. с.), з Нечая було також знято звинувачення московських воєвод у належності його до католицької віри. Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в "руських" храмах¹¹⁴.

Тут же, на раді, Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаним до Ніжинського та Чернігівського полків, залишити Могилевський повіт і повернутися до своїх осель. Як сатисфакцію московській стороні кількох козаків, участь яких у розбоях і грабежах була доведена, за вироком військового суду, очолюваного Ждановичем, прилюдно стратили.

У ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їхніми ратними людьми. У них йшлося про замучених чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо¹¹⁵.

Що ж до використання Іваном Нечаєм титулу полковника білоруського, могилевського і гомельського, слідство встановило, що саме так називав його в універсалах і листах гетьман Б. Хмельницький, а тому полковник не поніс за це ніякого покарання, лише на майбутнє йому було заборонено іменуватися білоруським полковником. Саме цими півзаходами гетьманський уряд сподівався на деякий час задовольнити претензії московської сторони, щоб самому тим часом продовжити роботу з утвердження своїх позицій у Південній та Східній Білорусі.

Реляцію Ждановича про завершення слідства і ліквідацію непорозумін між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі в ставці Олексія Михайловича отримали 2 (12) червня, а вже 10 (20) червня надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсенєва, де йшлося про те, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником І. Нечая Филимоном Бутком, який шляхту і селян силоміць записує в козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще через два дні, 12 (22) червня, у ставці отримали інформацію про те, що Нечай, всупереч розпорядженню Ждановича, і надалі пишеється полковником білоруським, "приписує собі городи в титул", а також продовжує тримати козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзилівським війтівстві¹¹⁶.

Дійсно, по завершенні роботи комісії Ждановича—Сивкова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утвердження козацьких порядків у Білорусі. Так, універсалом від 11 (21) червня 1656 р. він сповіщає царську й гетьманську адміністрації, місцеве населення про призначення ним Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городового, "щоб бідним селянам не було кривд". А 14 (24) червня надає сотницький уряд місцево-

му шляхтичеві Андрію Качановському і призначає його комендантом козацької залоги¹¹⁷.

Варто зазначити, що тогочасна суспільно-політична обстановка в Білорусі об'єктивно сприяла зростанню тут прокозацьких настроїв. Справа в тому, що вже на початку бойових операцій у Білорусі, 30 липня 1654 р. (за с. с.), цар Олексій Михайлович законодавчо санкціонував повернення захоплених на Литовсько-Білоруському фронті полонених у підданство російських поміщиків. У 1655 р. патріарх Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів¹¹⁸.

Узаконене полювання на людей в Білорусі набрало вражаючих масштабів. Так, наприклад, лише один воєвода Р. Бабарикін у містечку Білому (на православній Смоленщині!) взяв “с посаду [...] к себе неволею ж семей з двадцать, а проголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек”¹¹⁹. Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 рублів¹²⁰.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху, спрямованого проти присутності на білоруських землях царських військ (російські воєводи називали їхніх учасників “шишами”, “ворогами”, “изменниками”).

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королю військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків І. Нечая у поєднанні з посиленням дипломатичних акцій останнього, спрямованих на зняття напруги в українсько-російських стосунках у даному регіоні, в другій половині літа 1656 р. дещо пом'якшують гостроту протиріч. І в другій половині вересня через посла білоруського полковника сотника Р. Ракушку-Романовського російський цар надсилає Нечая грамоту, в якій, хоч і забороняє надалі записувати селян і міщан у козацький стан, все ж санкціонує перебування на козацькій службі “старих” козаків з-поміж місцевого населення. Зрозуміло, що за таких умов царський уряд уже не ставить питання про безумовний вихід полку Івана Нечая з білоруської території.

Таким чином, українсько-російські стосунки в Білорусі на деякий час нормалізуються й білоруський полковник мобілізує всі свої сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка вже протягом двох років успішно відбивала наступ як військ наказного гетьмана І. Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму й одинадцяти тижнів облоги російських військ на чолі з воєводою Хованським Нечай бере місто в тісне кільце облоги, надійно перекриває ко-

мунікації противника і, врешті-решт, змушує захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося — точних відомостей не збереглося. Вперше про “биховську фортуна” Хмельницький говорить у листі до львівського магістрату від 9 (19) березня 1657 р.¹²¹ Однак сам тріумфатор — полковник Нечай — прибув до Чигирини ще в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до моменту успішного розв’язання кількарічної епопеї навколо Старого Бихова. Імовініше, що місто на той час уже капітулювало або ж, принаймні, заявило про свій намір зробити це вже найближчим часом. А тому прибуття І. Нечая до гетьманської резиденції, на наш погляд, було обумовлене саме потребою обговорення з Хмельницьким форми протекції над містом.

Після обговорення з І. Нечаєм ситуації в Білорусі 15 (25) березня Б. Хмельницький підписує універсал, в якому вказувалося: “Иж з волі Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддало се под владзу и протекцію нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому той фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мают”¹²². Заради того гетьман доручав київським купцям і міщанам установити торговельні зв’язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, “мыт жадных торговых и подачок” з них не брати і гарантуючи захист з боку козацьких залог, розташованих на білоруських та північноукраїнських землях¹²³. Цілком імовірно, що, згідно з планами уряду Б. Хмельницького, Старий Бихів мав стати важливим економічним форпостом Української держави, який не лише забезпечував би введення білоруських земель в сферу української торгівлі, а й з’єднував би український ринок із західноєвропейськими ринками.

Напередодні підписання універсалу про прийняття Старого Бихова під свою протекцію Б. Хмельницький 13 (23) березня відправив листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх І. Нечая. Прагнучи дещо пом’якшити негативне враження московського керівництва від суттєвих здобутків Війська Запорозького в Білорусі, гетьман наголошував, що жителі міста “присягнули на ім’я в. цар. величності піддалися”. Щоправда, тут же містилося уточнення — бихівляни мають залишитися при Війську Запорозьким¹²⁴.

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, була не в змозі відволікти увагу московських політиків від далекоглядних політичних наслідків події. Після того, як українські війська захопили Старий Бихів, у взаєминах Чигирини з Москвою зав’язувався ще один надзвичайно серйозний вузол, який стане одним із першочергових каменів спотикання у їхніх стосунках протягом найближчих двох років. Адже протягом усієї війни в Білорусі Олексій Михайлович приділяв досить пильну увагу боротьбі за Старий Бихів. На здобуття цієї придніпровської твердині він виряджав війська під ко-

мандою своїх досвідчених воєвод, не раз звертався з листами до захисників фортеці із закликом “государские милости к себе поискати и город Старый Быхов [...] сдать” або ж переконуючи їх після взяття литовської столиці, що їм “...помощи [...] ниоткуда не чаять, гетьманы со всем войском побиты и столица [...] город Вилна за нами...”¹²⁵.

Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, значно активізує свою діяльність у регіоні. Наступник моголівського воєводи Хованського (цілком можливо, відкликаного з Білорусі за прорахунки при штурмі й облозі міста, які привели до успіху українського війська) Іван Бутурлін доповідав у ставку Олексія Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника. Зокрема, воєвода звинувачував українського старшину в тому, що той зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують (нерідко навіть силоміць) білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, що склала присягу російському монархові; намагається на протигагу Могилеві (який піддався цареві) заснувати козацький Новий Могилев у Лупулові. Крім того, Бутурлін скаржився, що Нечай вимагає від нього вивести залогу з Дашкова, погрожуючи в разі невиконання громити царських людей і битися з ними, як з ворожою стороною¹²⁶.

Ще більшої гостроти білоруській проблемі надає та обставина, що із зими 1657 р. в урядових колах Москви намітився поворот до значно жорсткішої політики щодо України. Зміну курсу переконливо засвідчив візит до Чигирини стольника В. Кікіна. Так, у наказі, даному стольнику з Посольського приказу 17 лютого 1657 р., висловлюється здивування з незалежної зовнішньої політики гетьманського уряду: “Да ведомо великому государю [...] учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему [...] то в великое подивление, какими мерами такое дело начинается”. Причому послові наказувалося не лише передати гетьману царське здивування, а й нагадати про взяті на себе раніше зобов’язання (“великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему [...] добра хотети”) та пригрозити карою Божою за відступництво від присяги: “Да надобе им и от Бога, за неправду от бога разни посылаемы бывают”¹²⁷.

Зміна політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, природно, не могла не відбитися і на розв’язанні білоруської проблеми. До того ж своєрідним каталізатором її гостроти виступала та обставина, що російський істеблішмент напередодні вального сейму з обрання Олексія Михайловича претендентом на польський трон прагнув опертися на підтримку білоруської шляхти. А досягнення цього без урегулювання соціальних відносин та перекриван-

ня селянам шляхів виходу із залежності від державців (тобто без заборони показачення місцевого населення) видавалося вкрай проблематичним. Тому, відправляючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Ф. Бутурліним і дяком І. Михайловим (травень 1657 р.), царський уряд приділяє значну увагу вирішенню українсько-російських суперечностей на теренах Білорусі. Під час аудієнції у Хмельницького 13 (23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяє з маєтностей і розорює шляхту, що склала присягу цареві й отримала від нього привілеї; записує до козацького компуту селян, чим руйнує господарство краю; створює новий адміністративний центр Могилевського повіту. Крім того, посол наводив цілу низку прикладів інших зловживань козацького полковника, відомості про які було почерпнуто з донесення моголевського воєводи І. Бутурліна¹²⁸.

Незважаючи на критичний стан здоров'я Богдана Хмельницького, погіршення міжнародного становища Української держави та загострення соціальних і політичних протиріч усередині українського суспільства, гетьман та його оточення відкидають звинувачення московської сторони щодо нещирості зовнішньополітичного курсу Чигирини. Що ж до врегулювання українсько-російського конфлікту в Білорусі Хмельницький обіцяв Бутурліну відправити до Нечая листи з наказом не чинити кривди шляхті, що перейшла до царя. Водночас він вимагав, щоб і царські воєводи та їхні ратні люди не робили ніяких кривд і насильств білоруській шляхті, яка проживала “в городах войска Запорожского”, тобто тій її частині, що стала під гетьманський протекторат і присуд.

Як бачимо, червневі переговори в Чигирині не внесли нічого нового у розв'язання білоруської проблеми. Такий стан речей не задовольняв московське керівництво, а тому в оточенні Олексія Михайловича визріває план радикального збройного розв'язання проблеми. З цією метою одночасно з проведенням переговорів з українським гетьманом у Смоленську формується спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою С. Змієвим і піддячим К. Мініним, перед якими ставиться завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могилевського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода князь П. Долгорукий прилучив понад 200 піхотинців. Крім того, С. Змієву надається в підпорядкування 5 рот “нового строю” під командою А. Леслі, Д. Краферта та Я. Бранцбекова. У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу в кількості 600 чол. вирушає із Смоленська в напрямку Сломіна, Могилева, Копиша, Шклова, Мінська, Борисова, змушуючи малочисельні нерегулярні козацькі залоги відступити з цих волостей. З метою зміцнення позицій російської адміністрації в Білорусі уряд Олексія Михайловича призначає воєводою до Бо-

рисова боярина В. Б. Шереметєва¹²⁹. (До цього часу в більшості білоруських і литовських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи.) Призначення впливового царського сановника борисовським воєводою, цілком імовірно, мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви в даному регіоні. Саме про такі наміри російського уряду свідчили й перші кроки Шереметєва на посаді борисовського воєводи. Прибувши до Борисова, він зразу ж розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воєвода відправив поручика Л. Томановського до Нечая з вимогами заборонити його сотникам, зокрема Денисові Мурашку, вступати в шляхетські маєтності, грабувати й розоряти їхніх власників і записувати місцевих селян у козацьке товариство. Крім того, Шереметєв наполягав на негайному і повному виведенні козацьких залог з Борисовського, Шкловського, Могилевського, Оршанського та Мінського повітів “в указанное место, где им указано быть”¹³⁰.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, посилаючись на те, що козацькі залоги розміщені в зазначених повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, “...но для воровання ляховського [...] которые крестьян до конца разорили”¹³¹. Крім того, старшина запевнив Шереметєва, що скарг і чолобитних з приводу зловживань козаків, розміщених на залогах, з боку посадських людей не надходило.

Цілком природно, що відповідь Нечая не задовольнила царського воєводу, відомого своїми українофобськими настроями. І тоді Шереметєв висунув новий, надзвичайно “вагомий” аргумент — артилерію.

Уже 27 серпня 1657 р. Нечай відправляє до Москви листа, в якому скаржиться на воєводу, що той “...з арматою на места и деревни, где козаки свое наместье мают, кажет наезджати, козаков имеют и иных и вяземе держат, а иных невест деваает где, в домах козацких берет...”¹³². Приклад борисовського воєводи наслідують й інші представники царської адміністрації в Білорусі: силою віднімають у полковника волості, в яких утримувався його полк, козаків виганяють з їхніх помешкань і “...подданья из их, як из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят...”¹³³. “...Не могучи далее кривд от воевод [...] учиненых терпети...”, Іван Нечай звертається по захист до царя¹³⁴.

Однак діяльність царської адміністрації в Білорусі, природно, була не виявом воєводського самоуправства, а чітко спланованою в Москві програмою боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить, наприклад, донесення царю від могилевського воєводи С. Змієва, відправлене до Москви в серпні 1657 р., в якому, зокрема, мовиться: “...казаков выслал из тех мест, из которых, по твоему великого государя указу (виділено нами. — В. Г.) велено выслать и в наказе написано...”¹³⁵.

Переяславський полковник П. Тетеря, який у тому ж серпні 1657 р. на чолі посольства перебував у Москві, повернувшись в Україну, також доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку залогу із стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши там царських ратних людей¹³⁶. Усе вказувало на те, що боротьба за Білорусь між офіційною Москвою та Чигирином в умовах міжгетьманства має розгорітися з новою силою, причому позиція українського керівництва в порівнянні з його опонентами була набагато слабшою.

Спроби ревізії переяславсько-московських домовленостей 1654 р. Їх суть і результати

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньо-політичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Московським договором 1654 р. як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави в майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі більш-менш впливові царські сановники, як: думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвеев та царський дворянин Іван Желябужський. Їхні накази та інші офіційні документи, дотичні до справи їхньої дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин з Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові Василю Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого “прикрого” тону у відносинах з гетьманом та його адміністрацією, коли закидав козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, страхаючи карою Божою за неправду та відступництво від даного цареві слова¹³⁷.

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Федора Бутурліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні-червні 1657 р. Варто зауважити, що в травні до Москви з Польщі прибув гонець Кшиштоф Монтремович, який передав урядові Олексія Михайловича прохання Яна Казимира чинити тиск на Б. Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля та трансільванського князя, які, згідно з чутками, що дійшли до поляків, уклали антипольську союзню угоду про передачу корони польського короля Д'єрдію II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України (до Бугу) козацькому гетьманові, а Пруссії і Жмуді — Карлу X Густаву¹³⁸.

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським окольничим Ф. Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду пе-

реважно зводилися до зволікання із запровадженням в українських містах інституту царських воєвод, невиконання зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмови в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, неприведення до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас з матеріалів посольства Ф. Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзницької угоди з Трансільванією та "...злее того [...] что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества — Свейским Карлом Густавом королем..."¹³⁹.

На початку червня з Москви в Україну відбув ще один посланець уряду Олексія Михайловича — царський дворянин Іван Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, а й провести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, та активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що набирали в цей час гостроти в Україні. До Москви царський емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та, натомість, зростання на цьому ґрунті промосковських настроїв, особливо в лівобережній частині України. Зокрема, І. Желябужський повідомляв у Посольський приказ, що в розмові з ним тогочасний вїйт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, "...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...] а очікуємо милості ми від воєвод государя..."¹⁴⁰. Крім того, Желябужський описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема його втручанням у трансільвансько-польську війну тощо. Про те, що місія царського дворянина в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних антигетьманських агітаційних акцій, свідчить категорична заява І. Виговського, що "...перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського..."¹⁴¹.

Зіткнувшись з жорсткою позицією московського керівництва стосовно зовнішньополітичної самостійності Чигирин, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з окольничим Ф. Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, які завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (пе-

редовсім малося на увазі російсько-польське примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: "...від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня [...] і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...", натякаючи, очевидно, на недотримання московським царем слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою — "...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки..."¹⁴². Крім того, в розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію офіційної Москви в проведенні зовнішньої політики — "...тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!"¹⁴³.

Не менш різкими були відповіді Хмельницького і на вимогу російської сторони про перебування царських воєвод в українських містах. Так, на переговорах 10 червня (с. с.) Богдан заявив окольничому Ф. Бутурліну, що "...судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині, велів бути своєї царської величності воєводам"¹⁴⁴. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто в стосунках з Московією. Участь українських військ у поході князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. З цього приводу варто звернути увагу на той факт, що трансільванський правитель (васал Порти), перед тим, як підписати союзну угоду з шведським королем, звернувся за дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула щодо цього виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю і зводилася вона до того, що: князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід — атнаме; сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення поляків до Мегмеда IV і це не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме так вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом¹⁴⁵. Незалежницькі устремління Д'єрдя II дратували як Стамбул, так і Бахчисарай. Невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й тим, що її поєднувала з Польщею союзна угода. Крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити трансільванського князя

приносити Криму щорічні “дари”, подібні до тих, що їх отримувала Порта. Тому наказ високого дивану про покарання занадто самостійного васала турецького султана в Придунав’ї зустрів у Криму неприхований ентузіазм. В середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило кілька десятків тисяч орди, а перед тим, 7/17 травня, брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан “...Днепр перешод, стоит под Конкой [...] Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись...”¹⁴⁶. Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел¹⁴⁷.

Ситуація значно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті з початком весни 1657 р. дедалі виразніше проступають обрис глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини (на шкоду іншим верствам населення), ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва спричиняють загострення соціальних антагонізмів, які на середину весни знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорозжжі, а влітку перекидаються і на гетьманське військо. Критичний стан здоров’я Б. Хмельницького спричиняє посилення міжкланової боротьби в середовищі козацької еліти¹⁴⁸.

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом’якшити свою позицію в стосунках з Москвою, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, гетьман, висловивши 10/20 червня рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом’якшив свої заяви з цього приводу, а й доклав чимало зусиль до того, щоб дезавуювати попередні. Ще більш активно в цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський¹⁴⁹, котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою переделекційну боротьбу.

Ще на початку травня 1657 р. гетьман відправив до Москви свого посла Федора Коробку, аби той роз’яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату. Протягом липня того ж року гетьманський уряд тричі звертається до белгородського воєводи, князя та окольничого Г. Г. Ромодановського з проханням негайно надати військову допомогу Україні. Листи подібного змісту відправляються й до Москви царю та його сановному оточенню — ближнім боярам Іллі Милославському та Борису-Морозову, думному дякові Алмазу Іванову¹⁵⁰.

Посол шведського короля Густав Лільскрон, що прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків з Москвою та укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, — дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання¹⁵¹.

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б. Хмельницького, шведські дипломати покладали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його наступника¹⁵². Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними в своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати йому конкретніші і жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику Василю Кікіну, як буде в Україні, "...провідувати, кого військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського чи іншого кого, *чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом* (виділено нами. — В. Г.)..."¹⁵³. Згодом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червні Ф. Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішення Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьманичу Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки "...після смерті гетьмана буде тому слову відміна, *те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над військом Запорозьким гетьманом, той і буде* (виділено нами. — В. Г.)"¹⁵⁴.

Такими були сподівання московських політиків. Вочевидь, не менш принадні перспективи вабили й представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно з інформацією царського окольничого Ф. Бутурліна, в середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансільванського князя, молдавського та валацького господарів. З інших повідомлень довідуємось, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана. У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна Станіслава Казимира Бенєвського¹⁵⁵. Тобто все вказувало на те, що боротьба за Україну, а отже, і змагання всередині українського суспільства та його політичної еліти — невдовзі мають розгорітися з новою, можливо, не баченою раніше силою.

Значно підсилили сподівання на успіх задіяних у боротьбу за Україну сторін повідомлення про смерть гетьмана Б.Хмельницького та міжгетьманство, що, природно, вело до послаблення центральної влади та загострення суспільних протиріч.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва зберегти традиційний курс української зовнішньої політики. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі своїх пріоритетів визнав рад-

нотський курс, з приводу чого в середині серпня (ще як генеральний писар) підписав союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (уже як повноправний гетьман) уклав угоду зі шведським королем.

Усіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Спочатку, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував дістати булаву українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Францу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв йому віддати Україну, щоб він нею розпоряджався¹⁵⁶.

Такий же (традиційний) вигляд мають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві. Досить виразно простежується наступництво уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, в другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая лист, в якому обіцяє виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Лаврін Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування в Стамбулі запевнював султанський уряд у відновленні українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не провокувати конфлікт з турками та татарами¹⁵⁷.

Абсолютно безпідставні твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цьому питанні. Насамперед варто зазначити, що українсько-польський діалог було започатковано ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими — початку весни 1657 р. до Чигирини прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря — Петро Парцевич, а слідом за ним — особистий представник польського короля луцький писар С. К. Беневський. У ході переговорів український правитель, згідно з реляцією Беневського, обіцяє навіть надіслати польському королеві військову допомогу, щоправда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька¹⁵⁸.

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, оцінки результатів переговорів королівського посланця, а також чутки, що їх супроводжували, — усе це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості

швидкого залагодження “української проблеми” політичними методами¹⁵⁹.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирина та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹⁶⁰ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода була виконанням останньої волі Б. Хмельницького¹⁶¹.

Однак, на наш погляд, нечисленні документи, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., при співставленні політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом до початку перегляду справ польського керівництва з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена раднотськими домовленостями 1656 р. Розбити раднотську коаліцію та нейтралізувати плани територіального розчленування Речі Посполитої — пріоритетне завдання тогочасної польської політики.

Налагодження ж дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв’язку з утвердженням в Україні монархічної форми правління та успадкуванням гетьманської влади молодим Хмельниченком. Богдан, як видно з інформації Беневського, пов’язував з польським двором міжнародне визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні — влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цього слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його там спільні з трансільванськими військами воєнні акції¹⁶².

Наявні документальні матеріали не дають підстав для того, аби хоч би гіпотетично стверджувати наміри гетьмана І. Виговського кардинально змінювати курс свого попередника в стосунках з варшавським двором. Так, уже згаданий вище посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель “...хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу...”¹⁶³.

За таких умов повторна місія польського посла Беневського до Чигирина в серпні—жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви — завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Антонію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він “...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...”¹⁶⁴. Сучасник подій, українсько-польський літописець Йоахим

Єрлич також зазначав, що “...дуже погано пана волинського [каштеляна. — В. Г.] приймали і поводитися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів”¹⁶⁵. Єдиним реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир’я до Великодня (який в тому році випав на 21 квітня).

Перший сигнал про необхідність пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звістки впродовж серпня — першої половини жовтня до Чигирина один за одним прибувають декілька царських посольств, вимагаючи обмеження гетьманських повноважень на користь московського монарха як прелімінарної умови для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції¹⁶⁶.

Варто підкреслити, що на формування нового курсу Москви щодо козацької України значний вплив мало донесення путивльського воєводи М. О. Зюзіна, надіслане зразу ж по отриманні ним звістки про смерть Б. Хмельницького. У ньому зокрема йшлося про нестабільність на українських землях та бунти в козацькому війську¹⁶⁷. Повідомлення М. О. Зюзіна певною мірою підтверджувало інформацію, надіслану до Москви І. Желябужським. І вже тоді (ще за життя гетьмана Б. Хмельницького) дяки Посольського приказу виношували плани використання розладу в українському суспільстві, аби через безпосереднє звернення до козацьких низів вчинити тиск на гетьмана та козацьку старшину. Під час переговорів у приказі з посольством П. Тетері 7/17 серпня 1657 р. дяки з’ясовували можливу реакцію Війська Запорозького на безпосереднє звернення до нього царя, оминаючи старшинський провід. І глава української делегації, варто наголосити, виявився не на висоті, заявивши: “...хотя де гетману то будет и нелюбо, только де войску всему то будет годно, и царского величества ту милость учнут выславлять...”¹⁶⁸.

За результатами переговорів і після ознайомлення з донесенням путивльського воєводи 10/20 серпня Посольський приказ повідомив Тетерю про наміри уряду надіслати в Україну представницьку делегацію на чолі з казанським намісником О.М.Трубецьким. Про мету й завдання посольства українським послам було повідомлено під час прощальної аудієнції в Посольському приказі 14/24 серпня: “...чтоб их (Військо Запорозьке. — *Авт.*) обнадєжить царского величества милостью и разсмотреть и, собрав раду в войске, статьи, которые по указу царского величества, в прошлом во 162 году (тобто 1654 р. — *Авт.*) даны им же посланником Самойлу и ему Павлу о числе войска запорожского и на войско о заплате и о иных делех объявить...”¹⁶⁹.

Для підготовки до успішного виконання покладеної на князя Трубецького місії 10/20 серпня в Україну було відправлено (вже

втретє протягом цього року) стольника В. Кікіна, котрий мав при нагоді поставити перед Військом Запорозьким питання про запровадження інституту царських воєвод не лише в Києві, а й у інших українських містах, аби “им, тутошним жилцам, от полковников и от иных людей обид и налог не было...”, впорядкування кількісного та особового складу козацького реєстру, налагодження податкової служби, виплати грошової винагороди козакам за несення ними військової служби царю тощо¹⁷⁰.

Отже, вимоги московської сторони переважно залишалися в межах договірних норм 1654 р. А впровадження інституту царських воєвод в українські міста засвідчувало помітну радикалізацію урядового курсу, спрямованого на тісніше залучення Гетьманату до адміністративного управління Російської держави.

З приводу утвердження нової політики викристалізувалося й принципово відмінне від норм договору 1654 р. ставлення російського керівництва до порядку гетьманської елекції в Україні. Так, якщо в договорі було закріплено положення про те, що “Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетманом оберут, и о том писати к ним, великому государю...”¹⁷¹, то вже статейний список Ф. Бутурліна за червень 1657 р. свідчив про наміри офіційної Москви активно втручатися в цей процес¹⁷². У посольському ж наказі В. Кікіна увага акцентувалася на визнанні царем елекції як необхідної умови законності обрання гетьмана. До моменту ж оприлюднення такої санкції посол отримував повноваження на переговорах визнавати своїм контрагентом не якусь окрему особу, а все Військо Запорозьке — “...а прислан он царского величества з грамотою ко всему Войску Запорожскому...”¹⁷³.

А тому повідомлення Кікіна про Чигиринську раду, на якій козацька старшина передала гетьманську булаву Івану Виговському, незважаючи на загалом доволі прихильне ставлення російського керівництва до особи колишнього генерального писаря в уряді Б. Хмельницького¹⁷⁴, викликає в Москві значне роздратування і спричиняє відправку в Україну чергового посольства, цього разу на чолі з главою московських стрільців, особою, наближеною до Олексія Михайловича, Артамоном Матвєєвим. Крім висловлення невдоволення свого уряду “самовільним” обранням на гетьманство Виговського, як свідчать збережені шматки статейного списку царського посла та деякі пізніші згадки, під час розмов з вищою козацькою старшиною та невизнаним Москвою новообраним гетьманом¹⁷⁵ Матвєєв оприлюднив “царські статті”, які містили вимоги про запровадження російських залог на чолі з воєводами в Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках та утримання їх за рахунок місцевого населення. Ще одна вимога стосувалася приведення до присяги на вірність цареві жителів Старого Бихова, котрі, як зазначалося вище, були заприсяжені гетьманові та Війську Запорозькому.

Вкрай неприємну для Москви колізію, пов'язану з гетьманською елекцією, а також недотриманням українською стороною договору 1654 р., планувалося розв'язати шляхом проведення в Києві загальної ради¹⁷⁶, участь в якій мав узяти повноважний представник царя боярин О. М. Трубецької¹⁷⁷.

Новий політичний курс Москви щодо України, як зазначалося вище, здебільшого ґрунтувався на оцінці ситуації у Війську Запорозькому, складеної з донесень Желябузького та Зюзіна. Однак вони, вочевидь, у своїх звітах видали бажане для російських політиків за дійсне, бо інформація, що надходила з інших джерел, передовсім українського походження, подавала розвиток подій в іншому ракурсі. Так, батько тоді ще генерального писаря І. Виговського Остап Виговський у листі до Москви, адресованому П. Тетері, говорячи про ситуацію в Україні після смерті Б. Хмельницького, жодним словом не обмовився про загострення конфліктів у Війську Запорозькому. Тому-то на прощальній аудієнції в Посольському приказі український посол висловлював сумнів щодо необхідності направлення в Україну царських ратних людей на чолі з боярином Трубецьким, оскільки їхня поява могла викликати негативну реакцію козацтва. Зокрема, Тетеря зауважував, що у Війську Запорозькому є чимало “неразумных людей”, котрі “...учнут мыслить то, что те царского величества ближние бояре с товарищи, люди великие, идут с войском на то, чтоб войско запорожское чем потеснить...”¹⁷⁸.

Як і передбачав Тетеря, незграбні політичні кроки офіційної Москви викликали негативну реакцію значної частини українського козацтва. У Війську Запорозькому почали ширитися чутки, нібито Трубецької іде з ратними людьми царя, аби “...на государя сей край обирать и властей государских поставит...”¹⁷⁹, кульмінаційним моментом початкового етапу гетьманування Виговського стає “бунт Лесницького”, що в середині осені розгортається на Миргородщині. На думку М. Грушевського, антимосковському виступу старшини, очолюваного миргородським полковником Григорієм Лесницьким, передували старшинські наради в Чигирині, скликані гетьманом Виговським у зв'язку з появою інформації про плани та наміри уряду Олексія Михайловича посилити контроль над Україною. Інформація з цього приводу, як уже зазначалося вище, надійшла від Кікіна та Матвєєва. А крім того, про пануючі в Москві настрої міг повідомити й П. Тетеря, котрий напередодні скликання гетьманом ради повернувся в Україну¹⁸⁰.

По завершенні старшинської ради в південних полках Лівобережжя пішли чутки про зміст “царських статей”, привезених в Україну послами Олексія Михайловича. Записані російськими інформаторами на Лівобережжі поголоси про плани свого уряду мали відверто гіперболізований вигляд. Очевидно, для посилення емоційного впли-

ву від московських планів стверджувалось, що цар має намір обмежити козацький реєстр лише 10 тисячами, перевівши решту товариства в міщани та селяни; відібрати колишні королівщини в теперішніх власників — козаків, що володіли ними по праву козацької займанщини та внести їх у земельний фонд московського монарха; вивезти сина покійного гетьмана Юрія з усім “награбованим” батьком майном до царської столиці тощо¹⁸¹.

Різко негативну реакцію козацтва й посольства викликали повідомлення про наміри російського керівництва впорядкувати фінансову службу Гетьманату, оскільки всі побоювалися реставрації дореволюційних порядків. Поповзли чутки, що податки, які раніше “...имали на короля и на панов со всяких их пожитков и с быдла...”, а також збори з млинів “...и те подати брать [...] на государя”¹⁸². Налягодження фінансової системи Гетьманату тісно перепліталось з впорядкуванням козацького компуту. Під час візиту в Україну В. Кікін мав змогу переконатися, що навіть ревізування компуту з метою наближення його до визначеного в договорі 1654 р. кількісного складу в 60 тис. осіб таїть у собі загрозу серйозного соціального вибуху. Коли в розмові з рядовими козаками в Чигирині посол, дотримуючись даного йому в Посольському приказі наказу, вирішив підбадьорити своїх співрозмовників царською турботою щодо вирішення цього питання, останні йому відповіли таке: “А нас де казаков в войску Запорожском и ныне есть с триста тисечь”¹⁸³.

Менш одностайним і переважно негативним було в цей час ставлення до намірів Москви запровадити царських воєвод до українських міст — «...а знатно, что убогим людем то годно, чтоб были у них по городам царского величества воеводы, а иные того и не хотят”¹⁸⁴.

Вірно вловивши пануючі в суспільстві настрої, 11/21 жовтня 1657 р. Іван Виговський вдається до відвертого антимосковського кроку — скликає в Корсуні генеральну раду, на якій зрікається гетьманської булави, заявляючи, що під царським гнітом правити він не бажає. За повідомленням російського лазутчика капітана Чернишова, на Корсунській раді пролунало немало й інших “непристойних слів” на адресу московського царя, а завершилася вона поверненням Виговському булави та запевненням старшини та козаків у повній підтримці курсу нового гетьмана, спрямованого на захист “старих козацьких вольностей”¹⁸⁵.

Під впливом інформації, що надходила з України, особливо щодо настроїв, які панували на Корсунській раді, російський уряд відмовляється від намірів відрядити до Києва О. М. Трубецького з військами та в царській грамоті від 18/28 жовтня 1657 р. за Виговським вперше визнається право на титул гетьмана Війська Запорозького¹⁸⁶. Крім того, 30 жовтня (с.с.) Олексій Михайлович разом зі своїми дорадниками в українських справах (О. М. Трубецьким і

Ф. М. Ртищевим) обговорює зміст звернення до всього Війська Запорозького, яким намагається спростувати інформацію про відправку в Україну нових статей договору, які б порушували козацькі права, а також висунення на переговорах з П.Тетерею будь-яких вимог, які б виходили за рамки договору 1654 р.¹⁸⁷

Таким чином, на середину осені 1657 р. гетьманському урядові вдалося втримати Москву від ревізії характеру взаємин Війська Запорозького з царем. Однак досягнута на цей час рівновага не була надто стійкою, і в будь-який момент могла порушитися. Досить прикметно, що уряд Олексія Михайловича, виряджаючи до Чигирина посланців Rogozina з повідомленням про визнання правомочності елекції Виговського, не полишав намірів про відправку в недалекому майбутньому в Україну запланованої раніше місії О. М. Трубецького, для підготовки проведення якої російським офіцерам наказувалося збирати відповідну інформацію¹⁸⁸.

Завдання московських політиків значною мірою полегшила так давно очікувана ними суспільна криза в Україні, що гучно заявила про себе з кінця 1657 р., коли в жорстку опозицію до гетьманського уряду І. Виговського стала Запорозька Січ. Принагідно варто зауважити, що першим провісником майбутнього конфлікту “гетьманський уряд — січове товариство” став антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Яковом Худолієм. Тоді гетьман Б. Хмельницький стратив самопроголошеного претендента на гетьманство та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже мовилося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози “...йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...”¹⁸⁹.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед в площині соціальних протиріч: “...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают”¹⁹⁰. А тому намагання гетьмана І. Виговського забезпечити собі підпору в суспільстві, покладаючись на лише на привілейовані верстви, неминуче поглиблюють конфлікт, дають йому можливість набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, крім соціальних протиріч, в процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І. Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. Спроби Виговського перевернути

до своїх рук гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, “кулуарній”, а згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорожців, збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в “городовій” Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі “козацького автономізму”, вирішення якого гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 — початку 1649 рр. Зокрема, під час переговорів в Посольському приказі 23 листопада (с. с.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: “При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилось”¹⁹¹. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб “...царського величества воеводы у них в городех были...”, погоджувалися також на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією — “...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят...”, в разі ж смерті українського регіментаря, “...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...”¹⁹².

Політична поступливість Коша, його готовність іти у фарватері московської політики, дає змогу січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і з його допомогою перетворитися на одну з найвпливовіших в Україні політичних сил. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам¹⁹³, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стриманою, проте виразно засвідчила визнання Москвою Коша правомочним суб’єктом українсько-московських відносин¹⁹⁴. Подальші події переконливо довели згубність подібної практики для стабільності козацької України. М. Грушевський був упевнений, що саме ця царська грамота разом з коментарями та доповненнями до неї запорожців М. Стринжі та І. Донця викликала нове зростання напруженості у Війську Запорозькому, епіцентр якого перемістився із Січі (котра під тиском гетьманського уряду формально визнала владу гетьмана Виговського та змістила кошового Я. Барабаша) на Полтавщину, де на чолі руху було поставлено авторитетного полковника, сподвижника Б. Хмельницького Мартина Пушкаря¹⁹⁵.

Зовнішньополітичні аспекти українсько-російського напруження 1658—1659 рр.

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воєвод (більшість з яких відверто підтримувала опозицію) змушують гетьман шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти урядові Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з роєм, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Саме така ситуація в регіоні спонукала гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних зв'язків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як було попередньо ним обіцяно в листі до гетьмана¹⁹⁶. І дійсно, отримавши з Варшави листа, хан негайно послав на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи того зробити те ж саме¹⁹⁷.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і під час підписання угоди. Коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника — кримського керівництва змусив його підписати Гадяцький трактат¹⁹⁸.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимізції стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, впливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне “кармазинове” козацтво та шляхетська нова українська еліта (головна соціальна опора гетьманату Виговського), отри-

мавши в результаті революції права повноцінного “народу політичного”, давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.¹⁹⁹). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. (місія І. Желябузького) ситуативно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи тим самим їхніх опонентів (козацьку старшину та шляхту) в бік Варшави²⁰⁰.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польські переговори, започатковані восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, продовжуються й наступного року, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернатива наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні та ще більше в середовищі литовського політичного істеблішменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитої для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників, чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв’язанні конфлікту з Військом Запорозьким була зумовлена ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Варто мати на увазі ще й той факт, що король, або точніше французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та водночас і важкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади шляхом посилення позицій як монарха, так і сенату, та звуження прерогатив сейму²⁰¹.

Для того, щоб змусити опозицію шляхти піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а при певних обставинах і військового союзника короля — й відводилася Війську

Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька присутність в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. сприяла швидкому закінченню запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV²⁰².

Крім внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й міжнародні аспекти. Поява Війська Запорозького серед союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і у взаєминах із своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них самих та поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р. (пора налагодження стосунків з Річчю Посполитою) І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма листа з відповідними пропозиціями²⁰³. Зрозуміло, що, зважаючи на геополітичні перегрупування, які відбулися в Центральній-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбургу на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а на пропольській платформі.

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найбільш впливових земських послів, на який і було покладено завдання виробити інструкції і визначити повноваження для комісарів на переговорах з Москвою та Військом Запорозьким²⁰⁴. Комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього відправив свої постанови С. К. Беневському. Причому, опираючись на інформацію Лізоллі, А. Валецький стверджував, що в цей час в Україну вступили царські війська (імовірно, йдеться про белгородського воєводу Г. Ромодановського) і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському²⁰⁵. Рейд белгородського воєводи по Лівобережжю змусив Виговського приступити до якнайшвидшого завершення переговорів з поляками. 4 серпня (с. с.) він відправляє до Яна Казимира листа, в якому запевняє короля, що він "...як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести..."²⁰⁶. Крім того, гетьман доповідав, що він "...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порохи, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої

приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде..."²⁰⁷.

Через деякий час, 28 серпня (с. с.), І. Виговський відправив королеві Людовіці Марії Гонзазі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевняв, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна "...до дідичества польського монарха перейшла"²⁰⁸. У той же час гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки "вороги його" закликали на допомогу Ромодановського та інших царських воєвод, що стояли на прикордонні з Україною²⁰⁹.

Таким чином, на середину літа 1658 р. Виговський насамперед під впливом "агітації" Ромодановського, остаточно "дозрів" до кардинального повороту зовнішньополітичного курсу. Проте в середовищі української старшини і на кінець літа — початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна не звернути уваги на виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, подеколи навіть грубо. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі конспірацією, маскуванням справжніх намірів українського керівництва, адже в палаті під час його виступу були присутніми представники царя²¹⁰. На наш погляд, виступ Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася в цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дає змогу пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоч він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. с.) в табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч з послом царя В. Кікіним. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії переговорів, які передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) "...була під значним сум-

нівом”. Більше того, ситуація розвивалася таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарів, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду скласти, і після цього “...двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти...”²¹¹.

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб’єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних і ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави. При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в період його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман одночасно намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником — шведським королем. Більше того, Чигирин впродовж усього переговорного процесу з Коронаю Польською докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи скінченість польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 — літа 1659 рр. не раз переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву²¹².

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигириня в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок. Адже об’єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов’язкової участі в польсько-російській війні, якщо така буде²¹³. Крім того, Виговський не раз висловлювався за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства²¹⁴.

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигириним, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближен-

ня та що саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєспроможність союзу Війська Запорозького і Речі Посполитої. 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, “мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, *якщо лише військо проти Москви вишлемо* (виділено нами. — В. Г.)”²¹⁵. Кілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об’єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому низку умов, одна з яких виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав один за другим універсали, “...а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться...”²¹⁶.

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики Виговського свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р., в якій гетьман зокрема повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем²¹⁷.

Ще одним, надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об’єктивно склалося так, що загальний успіх чи, навпаки, крах Гадяцької системи значною мірою залежали від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство вело тоді надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східноєвропейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви та розпочати інтервенцію в Північну Польщу²¹⁸. У свою чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московського царства, наслідком якої було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв’язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем у 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України утримання Москви від інтервенцій на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розиграння саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції і водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи скінченність цього завдання,

українське керівництво в згаданому вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлу X²¹⁹.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу (примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві), Виговський, як видно з листа С. К. Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже в другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень грека Теодозея (Федосія) до Карла X, щоб схилити того до примирення з королем польським²²⁰.

За джерелами, влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів було першочерговим завданням поточної політики польського керівництва, причому думки найбільш впливових польських діячів з цього приводу різко контрастували.

Так, арцибіскуп гнєзненський Анджей Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, "...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...". Владика переконував Яна Казимира в тому, що "...Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви"²²¹.

Аналогічної схеми дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Єжи Любомирський, котрий в листі до посла С. К. Беневського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що "...невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати, для захисту тутешнього краю (тобто України. — В. Г.)..."²²². Гетьман був упевнений, що двір зловживає "...щасливим початком..." перегляду справ з козаками, "...так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Пруссію"²²³. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Пруссії, всі війська повернути в Україну, а це "...немало надало б допомоги..." Виговському, щоб "...схилити нерішучих на наш бік...". "Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, — продовжував Любомирський, — то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору...". На думку гетьмана польного, Виговський радить полякам миритися зі шведами і з московітами, зберігати хоча б примарний союз з татарами тому, що "...не надто сподівається на свою і нашу силу..."²²⁴.

Тим часом сейм Речі Посполитої після дебатів з проблем стосунків з Москвою ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. в рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, затверджених попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені всіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залогу²²⁵.

Згідно з постановами сейму Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, при цьому королівська канцелярія дає їм чітку установку не форсувати ходу переговорів, а чекати результатів місії Беневського в Україні. Причому варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти — усе це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмицькі орди, об'єднавшись з кримськими татарами, розбили значний підрозділ царських військ. А тому комісари з радістю доповідали, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно²²⁶. Король висловлював радість з приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав і надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши головним їхнім завданням не допустити російсько-шведського зближення та отримати військову допомогу від царя²²⁷.

У боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви Виговському марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та повернення всіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики Виговського, що містилися, зокрема, в його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)²²⁸, а також звернення Карла Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)²²⁹, польське керівни-

цтво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє майбутнє бачить лише у спільному з Москвою виступі проти неї.

У крайньому разі, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є в розпорядженні Виговського. Зокрема, канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня в листі до комісарів писав: “Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував...”²³⁰. Але знову ж таки, як можна зробити висновок з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала носити короткочасний характер) було змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва та наявність сильної промосковської партії на Литві спричиняють ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погоджуються на елекцію царя²³¹. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення переговорів з козаками немає будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, “...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...”, а по-друге — надані Москві гарантії перемир’я дадуть їй змогу прискорити замирення зі Швецією²³².

Долаючи спротив опозиції та плекаючи надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав’язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, в свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки ззовні, що, врешті-решт, ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадяцьких домовленостей.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (с. с.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим пошук шляхів

замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі “зрадником Івашкою”, та відправив в Україну війська під командою воєводи Г. Г. Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воєводи проходять “вибори” гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалій²³³. Укладення перемир’я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєссарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дало змогу відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під командою князя О. М. Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевичів та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О. М. Трубецького (за одними джерелами, у розпорядженні князя сумарно було 150 тис., за іншими — 200 тис., ще іншими — 320 тис. осіб) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив листа до польського короля, в якому, продемонструвавши добре знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схилив Яна Казимира негайно надіслати Виговському піхоту та артилерію. Оскільки чимало козаків і досі тримається Москви, перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьманові якнайшвидшої допомоги, вважав він. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. й великий візир Кримського правителя, запитуючи одночасно про плани Корони щодо ведення війни за Україну²³⁴.

У розпорядженні Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків²³⁵. Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Крупицполі²³⁶, військово-становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантування безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військових виступів опозиції. Тому 9 квітня з Чигирини гетьман відправляє до коронного підканцлера А. Тщебінського листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для скорішого завершення роботи сейму та вирушав з військами в Україну “...як раніше те обіцяв зробити”²³⁷. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. І гетьманський уряд,

імовірно, не тішив себе ілюзіями щодо отримання допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирини просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації²³⁸.

Укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив антикоролівської опозиції в Короні, переважної більшості правлячої еліти Великого князівства Литовського та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, що, врешті-решт, призвело до ревізії найпринциповіших положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо такого вирішення конфесійних проблем, яке б задовольняло православне духовенство. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. У той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирини також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на "братерство" з кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбула "...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу"²³⁹. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллею, порушуючи питання про прийняття цісарем Леопольдом І України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній вигоді від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин²⁴⁰. Паралельно з цими діями українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевняв представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з габсбурзької династичної лінії (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством)²⁴¹.

Таким чином, аналіз політичного курсу Гетьманату в стосунках з Москвою в другій половині 50-х рр. XVII ст. дає змогу зробити висновки про його залежність як від внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу та, відповідно, згортання політичних взаємин з російським царем були прагнення нейтралізації політичних претен-

зій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

Як і в період укладення Московського договору (середина 1650-х рр.), так і в роки становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльності Чигирин базувалась на засадах багатовекторності та поліваріантності. Безперечно, це посилювало її життєздатність, але водночас свідчило про те, що гетьманський уряд не вповні покладався на успішну реалізацію унійної концепції з Річчю Посполитою, а тому провадив пошук запасних варіантів.

Стосовно ж можливостей уникнення збройного конфлікту України з російською династією під час виходу гетьманського уряду з переяславсько-московської системи 1654 р. варто відзначити, що вони могли бути реальними лише за умови сприятливого розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі. Найголовнішим його компонентом мало бути укладення Річчю Посполитою миру з Шведським королівством та недопущення до нього в шведсько-російських стосунках. Прорахунок польського керівництва в оцінці міжнародної ситуації зробив неминучим збройне зіткнення України та Росії, причому за реальної підтримки першої лише з боку Кримського ханства.

**Переяславський проект 1659 р.:
дихотомія підходів Чигирин та Москви**

Отримана в ході битви під Конотопом в середині літа 1659 р. блискуча перемога над російськими військами воєвод О. Трубецького, С. Пожарського та М. Хованського стала найбільшим тріумфом антимосковської політики гетьмана І. Виговського. Втім, перемога ця не вберегла гетьмана від політичного фіаско, що очікувало на Виговського вже у вересні 1659 р. і в причинах якого ще варто розібратися історикам.

Обравши на гетьманство Юрія Хмельницького (не стільки за його власні заслуги, скільки за одне лише прізвище), оточення нового регіментаря намагається неконфронтаційно вибудувати власну політику в стосунках з російським і польським монархами. Тогочасний польський експерт української політики С. Потоцький, тривалий час перебуваючи в козацькій Україні, в донесенні королю робить висновок, що оточення Юрія Хмельницького прагне досягти власних політичних цілей, “...обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю...”²⁴². Так, дійсно, гетьманський уряд, декларуючи свою вірність гадяцькому курсу І. Виговського, разом з тим прагне поновити союзницькі стосунки з царем.

Реанімація союзу Війська Запорозького та російської правлячої династії в Чигирині планується на основі українського

проекту від 17/27 лютого 1654 р., тобто без врахування доповнень російської сторони щодо обмеження суверенітету гетьманського уряду у сфері зовнішньої політики та фінансів. Концептуальний виклад нового бачення союзу подається в так званих Жердівських статтях — проекті української сторони, ухваленому у вересні 1659 р. на козацькій раді в Жердовій Долині. Відмінності проекту 1659 р., обумовлені тривалими стосунками Війська Запорозького з російським царем, виразно вказують на бажання старшини уникнути прикрих непорозумінь, що траплялися в попередні роки. Так, зокрема, Жердівські статті, поряд з вимогами про надання Війську Запорозькому гарантій непорушності його вільностей і прав, зафіксованих угодою 1654 р., у пункті другому наголошують на тому, що присутність царських воевод має локалізуватися лише в Києві. У разі, коли виникне потреба у введенні ратних людей царя до інших українських міст, вони повинні перебувати в підпорядкуванні українського гетьмана. Четвертий та п'ятий пункти акцентують увагу на праві Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію. Шостий пункт вказує на гарантії владних повноважень полкової старшини у ввірених їй полках, причому в Києві, де мав розміщуватися російський гарнізон, і в Старому Бихові, з приводу підпорядкування якого точилися гострі суперечки з Москвою за гетьманства Б. Хмельницького та І. Виговського. Сьомий пункт застерігав право Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. На увагу заслуговує також положення, що конституювало васальний принцип взаємин Війська Запорозького з царем. Відповідно до цього (положення) будь-яка кореспонденція, надіслана з України в російські державні структури, обов'язково мала бути завізована гетьманським урядом²⁴³.

Отже, із запропонованого урядом Ю. Хмельницького проекту договору з царем напрошується висновок, що козацька еліта воліла й надалі перебувати під протекцією династії Романових, однак умови цієї протекції не мали виходити за межі середньовічної васальної залежності, причому — доволі м'якої форми, фактично номінального васалітету.

Однак офіційна Москва з цього приводу мала принципово інші міркування. Під час попередньої зустрічі представника гетьманського уряду Петра Дорошенка з царським представником князем Олексієм Трубецьким останній відмовився навіть обговорювати Жердівський проект, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому "...многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману (мався на увазі гетьман Б. Хмельницький. — *Авт.*)", запропонувавши натомість перенести обговорення умов майбутнього союзу на загальну козацьку раду, де були б присутніми і гетьман, і старшина, і козаки²⁴⁴.

Зрозуміло, що апелювання до волі всього козацького товариства вповні влаштовувало російську сторону. Доречно пригадати, що саме О. Трубецької восени 1657 р. брав активну участь у плануван-

ні російським урядом провести загальну козацьку раду в Києві та винести на неї питання ревізії реального стану взаємин Війська Запорозького з російським монархом.

Утім, восени 1659 р. питання щодо місця проведення Генеральної ради викликало жорсткі дебати сторін. Усі добре розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя, у давню козацьку столицю Трахтемирів (на чому наполягав гетьманський уряд, зважаючи на пануючі в цьому регіоні суспільні настрої та нечисленність симпатиків царя), змусить російську сторону бути більш поступливою на переговорах. Натомість, проведення Генеральної ради в Переяславі, оточеному царськими полками та в присутності промосковськи налаштованої старшини (зокрема, уряд переяславського полковника обіймав один із лідерів антигетьманського та промосковського повстання на Лівобережжі Тиміш Цицюра), робитиме більш уразливою позицію Ю. Хмельницького.

Усвідомлення важливості перемоги в цій “географічній” полеміці провокує ситуацію, за якої напруга в ході дебатів зростає настільки, що Трубецької навіть змушений був вдатися до погроз гетьманському урядові: в разі відмови дослухатися його побажань застосувати наявну в нього воєнну силу. А оточення новообраного гетьмана, пішовши на поступку в цьому питанні, випустило ініціативу зі своїх рук під час самих переговорів, на яких уряд Хмельницького не лише не відстояв положення Жердівського проекту, а й був змушений прийняти цілу низку нововведень, що суттєво обмежували повновладдя гетьманського проводу навіть у порівнянні з договором 1654 р. Власне, на раді було підтверджено відновлення правомочності так званих “Прежних статей Богдана Хмельницького”, тобто формально — договору Війська Запорозького з царем 1654 р. Але, як переконливо довели П. Шафранов та А. Яковлів²⁴⁵, зачитана на Переяславській раді 1659 р. редакція договору 1654 р. була свідомо сфальсифікована російським урядом. Так, незважаючи на визнання царем і боярською думою права Війська Запорозького “...самим меж себя гетмана обирает...”, до процедури виборів було внесено принципової ваги доповнення. На відміну від редакції 1654 р., якою передбачалося лише надсилати до Москви відповідну інформацію про результати елекції — “...а кого гетманом обирут, и о том писать к нам...”²⁴⁶, відтепер необхідною передумовою визнання правомочності гетьманського обрання ставала поїздка претендента до Москви та отримання там царського затвердження — “...по обранию гетману ездить к великому государю [...] и великий государь [...] пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит...”²⁴⁷. Пам’ятаючи розвиток взаємин козацької еліти з царем у другій половині 1657 — на початку 1658 рр. та наполегливі заклики

дипломатів Олексія Михайловича до Виговського прибути до білокамінної, аби там узгодити нові принципи взаємовідносин, неважко зрозуміти, коли московське керівництво усвідомило необхідність правового закріплення візиту до царської столиці новоприбулого регіментаря Війська Запорозького і які наміри при цьому переслідувались.

Надзвичайно принциповим було й спотворення змісту щодо права гетьмана й Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. Так, якщо угода 1654 р. забороняла українській стороні зноситися лише з польським королем і турецьким султаном (а про контакти з іншими правителями вона повинна була інформувати царя), то текст 1659 р. декларував: “гетману послов и посланников и гонцов из окресных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок в окресные и ни в которые государства не посылать...”. Гетьман міг вступати в дипломатичні зносини з іноземними правителями, коли “...о каких делех поволитъ великий государь, его царское величество ему, гетману, в которое государство посылать...”²⁴⁸.

Крім цих принципових нововведень, до списку 1659 р. було внесено положення про перебування українського духовенства під благословенням “святейшого патріарха Московского и всія Великія, и Малыя, и Білыя Росіи”²⁴⁹. Водночас з тексту договору 1654 р. було вилучено положення, які підтверджували військові зобов’язання Москви про надсилання допомоги для охорони українських кордонів, відвоювання Смоленська тощо.

Ще більше обмежували прерогативи українського уряду так звані “Нові статті Юрія Хмельницького”²⁵⁰, які були ухвалені на Генеральній раді в Переяславі як додаток до “Прежних статей Богдана Хмельницького”.

Відповідно до них, гетьманському урядові заборонялось без дозволу царя воювати та надавати військову допомогу сусіднім правителям, натомість він повинен був виконувати царські накази про виступи в похід. Договірні статті зобов’язували Ю. Хмельницького вивести козацькі залоги з білоруських земель та передати Старий Бихів “государевим людям”. Надалі жителі Білої Русі втрачали право називатися козаками, тобто козацький устрій на білоруських землях ліквідувався.

Важливим обмеженням повновладдя козацької адміністрації було введення російських залог на чолі з царськими воєводами, крім Києва, також до Переяслава, Ніжина та Чернігова на Лівобережжі та Брацлава й Умані на Правобережжі.

Ціла низка положень стосувалася адміністративно-політичного укладу Гетьманату. Зокрема, Війську Запорозькому, тобто козацькій старшині, заборонялось зміщувати гетьмана “без рады и совету всей черни”, хіба що у випадку зради останнім царя. Те ж саме стосувалося й прерогатив гетьмана, котрий не мав права самостійно

зміщувати полковників і старшину. Крім того, деякі козацькі старшини, які були ініціаторами промосковських виступів на Лівобережжі — Іван Безпальний, Тиміш Цицюра, Васюта Золотаренко та ін., отримували царський імунітет щодо гетьманського та військового суду, який не міг засудити їх до смертної кари. Як уся старшина, так і рядові козаки були зобов'язані заприсягнути на вірність цареві. Усіх, хто відмовлявся це зробити або, склавши присягу, її порушив — наказувалося карати на смерть.

Умови, накинуті восени 1659 р. в Переяславі урядові Ю. Хмельницького, суттєво посилювали залежність Гетьманату від царя в порівнянні з тією ситуацією, що була конституйована угодою 1654 р. І якщо за умовами останньої політико-правовий статус Гетьманату в стосунках з російським царем можна класифікувати як політичну автономію, що гарантувала збереження внутрішнього самоуправління на основі власного законодавства та звичаєвого права, а також забезпечувала (з певними обмеженнями) право зовнішньополітичної репрезентації, то тепер автономія набирала форм нижчого рівня — адміністративної автономії, причому з елементами певного її обмеження.

Розрив Війська Запорозького з царем на початку 1660-х рр. Аспекти військові та політичні

Зрив Гадяцької угоди 1658 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою та наступне за цим укладення українсько-російської угоди в Переяславі в жовтні 1659 р. зумовили ситуацію, за якої, незважаючи на доволі відчутну воєнну поразку Москви під Конотопом влітку цього ж року, ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до рук царського уряду.

Перегрупувannya політичних сил у регіоні сприяла ще й та обставина, що від активних дій у Східній Європі на деякий час усунулося кримське керівництво. За наказом Високої Порти наприкінці літа — початку осені 1659 р. більша частина Орди під орудою калги-султана Газі Гірея перебувала на землях придунайських князівств, правителі яких, на думку офіційного Стамбула, значно перевищили свої прерогативи, передовсім у зовнішньополітичній сфері. За таких обставин український напрямок зовнішньополітичної діяльності ханського уряду на деякий час втрачає значення пріоритетного. На момент приходу до влади Юрія Хмельницького в Мехмеда IV Гірея не було достатньо сил для того, щоб спробувати якимось чином істотно вплинути на ситуацію в козацькій Україні, а тому офіційний Бахчисарай у справі зміни керівництва Війська Запорозького зайняв очікувальну позицію²⁵¹.

Вочевидь, не останню роль при цьому відігравав і характер тієї ситуації, яка склалася в Гетьманаті після проголошення

Юрія новим володарем гетьманської булави, а також відсутність чітких заяв нового уряду про пріоритетні напрями його зовнішньо-політичної діяльності. Адже гетьманське оточення чи не бажало передчасно розкривати своїх карт, чи тривалий час не могло визначитися зі своїми пріоритетами. Але, як би там не було, впродовж вересня — жовтня 1659 р. Військо Запорозьке проводить щодо Криму політику акцентованої дружельності. Так, тільки-но гетьманська булава потрапила до рук Ю. Хмельницького, як він зразу ж відправив до Бахчисараю свого посланця — якогось сотника Уманського полку, доручивши йому переконати ханський двір у тому, що “Військо Запорозьке у вірнім підданстві (королеві польському. — *В. Г.*) хоче залишитися, з ханом [...] згідно присяги буде тримати приязнь, на кожного неприятеля [...] короля і хана [...], а особливо на москаля...”²⁵². Принаймні саме таким чином змальовував ситуацію экс-гетьман І. Виговський. Опосередкованим підтвердженням цього слугує зміст листа Мехмеда IV Гірея до Ю. Хмельницького, в якому він схилив новообраного гетьмана до “...миру з польським королем як своїм паном давнім...”²⁵³, водночас обіцяючи вплинути на турецького султана, аби той надав допомогу Війську Запорозькому в боротьбі з Москвою, а також добиватися військової допомоги козакам і від польського керівництва²⁵⁴.

Докорінних змін зазнає кримська політика в Україні після отримання звістки про умови українсько-російського примирення. Згідно з твердженням І. Виговського, після того, як кримський хан отримав від экс-гетьмана правдиву інформацію, зокрема, про “нову козацьку ребелію” супроти польського короля та повернення Війська Запорозького в підданство до московського царя, Мехмед IV Гірей негайно віддав наказ Орді про підготовку до нового походу в Україну та закликав до участі в ньому польське командування, наголошуючи на тому, що вирушати потрібно негайно: “...якщо зараз з тим неприємцем до зими не вчинимо розправи, труднощі великі [...] очікують з тим навесні...”²⁵⁵.

На щастя для української сторони, польське командування не зуміло оперативно відреагувати на заклики хана і восени 1659 р. на землі Козацького Гетьманату вторглися лише незначні загони орди та польських коронних військ. Вони, хоч і в черговий раз спустошили Поділля та Волинь, але не вплинули на ситуацію загалом.

Позиції Москви в суперечці з Річчю Посполитою та Кримським ханством за домінування в регіоні на кінець 1659 — початок 1660 рр. суттєво зміцнювалися ще й завдяки тому, що саме російським, а не польським дипломатам вдалося першими вийти з війни зі Швецією і тим самим забезпечити своєму військовому командуванню сприятливі умови для перегрупування сил і зосередження їх на головному, і тепер єдиному, фронті — фронті боротьби за Україну.

За такого розкладу політичних сил у регіоні на засіданнях російсько-польської комісії, призначеної на квітень 1660 р. в Борисові, позиція російської дипломатії була значно сильнішою, і вона могла собі дозволити поставити перед польськими та литовськими комісарами далекосяжні вимоги щодо значних територіальних поступок, а саме: визнання за царем "...Малую Русь і Волинь і Поділ, а польському королю в ту Малую Русь і Волинь і Поділ, де великого государя Війська Запорозького люди, в міста і повіти не вступатися на вічні часи. А бути тій Малій Росії і Волині і Поділлю царської величності до Московської держави по річку Буг на віки"²⁵⁶. Під зверхність московського монарха повинні були перейти міста Кам'янець-Подільський і Брест-Литовський. Причому як попередню вимогу царські уповноважені ставили питання про визнання за Олексієм Михайловичем титулів самодержця Білої і Малої Росії²⁵⁷.

Варто зазначити, що на початок 1660 р., незважаючи на перехоплення Москвою стратегічної ініціативи в боротьбі за Україну, її перевага над супротивною стороною не була настільки очевидною, аби можна було з впевненістю прогнозувати кінцеві результати цієї боротьби. Ні керівництво Речі Посполитої, ні керівництво Кримського ханства не хотіли визнавати перевагу Москви, відчуваючи в собі ще достатньо сил для того, аби переломити хід протистояння на свою користь. Неабияку роль при цьому відігравала й та обставина, що і в середовищі української еліти на той час не було єдності щодо політичної орієнтації Війська Запорозького. Грубий диктат М. О. Трубецького восени 1659 р. змусив Ю. Хмельницького та його оточення піти на значні поступки російській стороні шляхом втрати значної частини владних прерогатив, але, як і можна було прогнозувати, не сприяв стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні та зростанню в козацькому середовищі промосковських настроїв. Навпаки, згідно з твердженням Самійла Величка, Ю. Хмельницький за виявлену в Переяславлі поступливість у питанні "...премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Московських статей 1654 р. — В. Г.) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах [...] всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый..."²⁵⁸.

Наприкінці року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відправивши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком²⁵⁹. Посольство мало поставити перед урядом Олексія Михайловича вимогу про денонсацію цілої низки положень угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, послаи повинні були вимагати царського указу про виведення воєвод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва і Переяслава; поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, в тому числі й права на ведення зовнішньополітич-

ної діяльності; застереження обов'язкової участі української делегації на переговорах російських дипломатів з польськими комісарами; скасування положень про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові; ліквідації судового імунітету, наданого "...проти давнього звичаю військового..." тим козацьким старшинам, які засвідчили свою відданість цареві; натомість, проголошення амністії Данилові Виговському, Іванові Нечаю, Григорію Лесницькому, Григорію Гуляницькому, Самійлові Богдановичу (Зарудному), Федору Лободі, Антонові Ждановичу та іншим старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським, тощо²⁶⁰.

Проте Московські переговори 1660 р. для української сторони насправді завершилися провально: на більшість порушених гетьманським урядом апеляцій щодо перегляду зафіксованих у Переяславському договорі 1659 р. норм було отримано негативні резолюції царя: "...бути так, як написано..."²⁶¹.

Непоступливість уряду Олексія Михайловича, що, ймовірно, впливала з переоцінки власних позицій в Україні, провокувала загострення політичної боротьби серед козацької еліти. Адже незважаючи на досить щедрі винагороди прибічникам царя²⁶², промосковські настрої не стали домінуючими в козацькому середовищі. Недаремно ж ще восени 1659 р., тільки-но князь М. О. Трубецькой по завершенні переговорів у Переяславі збирався повертатися до Москви, місцевий полковник, один з організаторів і активний учасник повстання проти І. Виговського Тиміш Цицюра звернувся до нього з проханням, щоб той розпорядився прислати до Переяслава, Чернігова та Ніжина додаткові контингенти ратних людей, оскільки тієї кількості, яка щойно була визначена умовами угоди 1659 р., на його думку, було явно замало для гарантування в краї спокою²⁶³. Трохи згодом, у грудні 1659 р., в листі до думного дяка Алмаза Іванова Т. Цицюра скаржився, що має багато ворогів серед козацької старшини з найближчого оточення Ю. Хмельницького і причиною цього є ніщо інше, як його вірна служба московському монархові²⁶⁴.

З інших відомостей стає зрозумілим, що антимосковську партію при гетьманському дворі очолюють прибічники экс-гетьмана І. Виговського — колишній генеральний суддя Григорій Лесницький та колишній полковник ніжинський Григорій Гуляницький. В той час, як на чолі промосковськи налаштованої старшини виступає соратник Б. Хмельницького — генеральний осавул Іван Ковалевський, котрий перед тим (ще за життя Богдана на початку літа 1657 р.), згідно з донесенням царських послів, виступав "развратно и шумно" проти Москви²⁶⁵, а вже за гетьманства Виговського змінив свою політичну орієнтацію кардинальним чином, пов'язавши свою долю з Москвою²⁶⁶.

Керівництво Речі Посполитої, довідавшись про сильне невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р. і відправку до Москви посольства на чолі з А. Одином і П. Дорошенком, вдається ще до одної спроби повернути Військо Запорозьке в підданство королю політичними засобами. З цією метою в Україну відправляють волинського каштеляна С. К. Беневського, аби він спробував повторити свій успіх дворічної давності.

Не наважуючись їхати до Чигирини особисто, Беневський відправив на зустріч з Ю. Хмельницьким спочатку свого посильного Селецького. Реляція Селецького про перебіг і результати подорожі в Україну (до Чигирини прибув 2 січня 1660 р.) містить чимало цікавого про суспільно-політичні настрої у Війську Запорозькому та прагнення козацьких еліт, а тому заслуговує на те, аби зупинитися на її розгляді детальніше. Зокрема, посильний інформував волинського каштеляна про те, що полковники (уманський М. Ханенко і миргородський Г. Лесницький²⁶⁷), а також інша козацька старшина, яку він зустрів поблизу Бара, радо зустріли звістку про готовність польського короля укласти мир з Військом Запорозьким і супроводжували гінця до Чигирини, аби там скликати козацьку раду й розглянути надіслані С. К. Беневським пропозиції²⁶⁸.

По прибутті Селецького до гетьманської резиденції там відбулася старшинська рада, учасники якої нібито одностайно висловилися за переговори з королем і повернення Війська Запорозького під його зверхність. Лише один І. Ковалевський вперто тримався промосковської орієнтації. Але саме останній, як вдалося згодом з'ясувати польському посланцеві на основі власних спостережень і заяв Ю. Хмельницького, на кінець 1659 — початок 1660 рр. мав найбільший вплив на вирішення політичних справ у козацькій Україні. Так, під час таємної зустрічі Селецького з гетьманом той з розпачем говорив: "... бачиш, що я нічим не керую, а той зdraйця Ковалевський, він пише, він публікує, він дейнеків бунтує, до царя посилає..."²⁶⁹.

На зворотному шляху з Чигирини посланця С. К. Беневського знову радо вітали на Правобережжі. Зокрема, в Умані на влаштованому в його честь Г. Лесницьким банкеті старшина не лише виголошувала тости за здоров'я короля та встановлення міцного миру з Річчю Посполитою, а й через нього засвідчувала перед волинським каштеляном свою зичливість королю та обіцяла в разі польського наступу негайно визнати себе його підданою. В адресованому ж С. К. Беневському листі уманського полковника М. Ханенка повідомлялось про незгоду, що панувала як серед самих козаків, так і між козаками та москалями. Зокрема, полковник вказував на "велику немилість, неприязнь і ворожнечу", яка встановилася між козаками "задніпровськими" та "цьогобічними". Крім того, серед

самих задніпровців, за інформацією М. Ханенка, також шириться невдоволення Переяславською радою 1659 р., багато з них нарікає на Т. Цицюру за те, що він їх “...не туди завів...”²⁷⁰.

Аналізуючи розклад сил, що склався на початок 1660 р. у Війську Запорозькому, полковник стверджував, що Москви наразі тримається саме лише “гультайство дейнецьке”, більшість же козаків, у тому числі і він сам, бажають бути під владою свого “природного пана” — польського короля, а ще є чимало козаків, що прагнуть татарської приязні, яку збираються досягти через мультянського та волоського господарів. За підрахунками М. Ханенка, царських вояків на Правобережжі на той час було не більше трьох тисяч, причому “...голих, босих, роздягнутих, голодних...”, вони “...на міста гвалтом напірають, але їх козаки гвалтом пускати не хочуть...”²⁷¹.

Отримавши від свого посланця такі доволі суперечливі, але загальною обнадійливі для польської сторони новини, С.К. Беневський особисто так і не наважився їхати в козацьку Україну²⁷², а звернувся до гетьмана та старшини Війська Запорозького з листом, у якому палко переконував їх у неминучій потребі розриву з царем, акцентуючи при цьому увагу на деспотизмі московської монархії та ілюструючи свою думку свіжим прикладом жорстокої розправи москалів з полковником Д. Виговським. Звертаючись особисто до І. Ковалевського, каштелян нагадував йому, що саме він, а не хто інший, схилив гетьмана Б. Хмельницького до миру з Короною (очевидно, під час першого візиту С. К. Беневського в гетьманську Україну навесні 1657 р.). Розвінюючи сумніви козаків щодо воєнної спроможності Речі Посполитої, польський дипломат наголошував на тому, що Польща, яка навіть в оточенні ворогів успішно себе захищала в минулі роки, нині, коли (як стверджував С. К. Беневський) зі шведами підписала мир і шведське військо до польського короля на службу перейшло, коли вся шляхта солідарна, коли кримський хан королеві на допомогу Орду присилає, — могутня як ніколи раніше. А тому пропозиції стосовно укладення миру, з якими Ян Казимир звернувся до Війська Запорозького, волинський каштелян просив трактувати не як свідчення слабкості короля та Речі Посполитої, а, навпаки, їхньої сили і доброї волі.

Проте, незважаючи на пишномовність звернення С. К. Беневського, щедро здобреного серед іншого і свідомими інсинуаціями²⁷³, результативність акції волинського каштеляна виявилася мізерною. У доволі розлогому листі у відповідь, датованому 5 лютого 1660 р., Юрій Хмельницький аргументовано і в досить категоричній формі спростовував звинувачення польської сторони в тому, що провина за порушення миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким лежить винятково на керівництві останнього. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що відсутність реальної вій-

ськової допомоги Речі Посполитої в умовах масованого наступу царських військ на Чернігів, Ніжин, Переяслав і змусила козаків порвати з королем. Торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., Ю. Хмельницький стверджував, що при її ратифікації на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. були присутніми уповноважені представники не всього Війська Запорозького, а лише тогочасного гетьмана І. Виговського, які й вимагали для нього "...князівство, воєводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані..."²⁷⁴. Саме у відсутності забезпечення козацьких вільностей²⁷⁵ гетьман вбачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою "...тих, котрі сторону Івана Виговського тримали...", а не всього Війська Запорозького.

Як можна зробити висновок з уривка листа, особливо вразливим місцем угоди було ігнорування нею інтересів козаків Лівобережної України (тобто, в переважній більшості козаків-неофітів, або тих, що осіли там у роки революції в магнатських латифундіях чи шляхетських маєтностях); "...ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона — без нас". Крім того, Ю. Хмельницький звертав увагу і на той факт, що його попередник, обіймаючи гетьманство, "...задніпровським козакам немилість свою виявив і тим самим схилив їх до царської величності..."²⁷⁶. Завершувався ж лист пропозицією польській стороні провадити переговори з царем, а не з ними, "...оскільки ми цілком його царській милості [...] є зичливими і вірними підданими. На чому його царська милість пан наш з вами милостивим панством домовляється, тим задовольнимися..."

Не досягнувши успіху на дипломатичному поприщі, 24 травня 1660 р. у Варшаві король скликав представницьку військову раду, на якій було розроблено стратегічний план ведення війни проти Росії як на теренах Великого князівства Литовського, куди спрямовувалися війська литовського гетьмана Павла Сапегі та воєводи руського Стефана Чарнецького, так і в Україні, де мав діяти коронний гетьман Станіслав Потоцький ("Ревера") спільно з кримськими ордами. Польного гетьмана коронного Єжи Любомирського з частиною військ планувалося залишити в резерві.

Для керівництва Речі Посполитої досить потужним стимулом до активізації війни з Москвою і Військом Запорозьким виступали позиції офіційних Бахчисарая та Стамбула. Як зазначав з цього приводу коронний гетьман С. Потоцький у листі до комісарів на переговорах у Борисові, кримський хан "...обіцяє прийти на допомогу з усіма силами і з турецькою допомогою...", але як тільки Варшава укладе мир з Москвою, "...всі фурії — і турецька, і татарська — невідмінно на нас накинуться...". З чого гетьман робить цілком логічний висновок: "Я бажав би цього миру [з Москвою], але якщо за ним турецька війна повинна виникнути, тоді необхідно добре обміркувати..."²⁷⁷.

За таких умов, коли ідея війни як засобу розв'язання конфлікту стає домінуючою в громадській opinio Корони Польської, а міжнародні умови вперше від середини 1650-х рр. дають змогу зосередити всі мілітарні зусилля республіки для боротьби лише на одному східному фронті, 2 липня 1660 р. коронний канцлер М. Пражмовський надсилає польським комісарам до Борисова інструкцію, відповідно до якої вони повинні були негайно зірвати переговори з російською стороною, якщо та й надалі наполягатиме на визнанні за царем України та Білорусі²⁷⁸.

У липні 1660 р. в Україну вступає 40-тисячна татарська орда, а перед тим, ще 28 червня 1660 р. (тобто до того, як у Варшаві ухвалили остаточне рішення про зрив переговорів з Москвою), польсько-литовські війська під командою С. Чарнецького та П. Сапєги завдали нищівної поразки царським військам на чолі з воєводою князем І. Хованським під Ляховичами. Ляховицька перемога започаткувала стратегічний перелом у веденні війни на теренах Білорусі, давши можливість литовському командуванню перехопити стратегічну ініціативу до своїх рук. Для того, щоб взяти реванш за поразку, отриману від польсько-литовських військ на білоруських землях, російське командування вирішує провести широкомасштабний наступ в Україні. Український театр бойових дій знову стає пріоритетним у російсько-польських змаганнях, а відтак перед козацькою елітою в черговий раз надзвичайно гостро постає питання зовнішньополітичної орієнтації — на боці Москви чи Варшави досягати задоволення своїх політичних і соціальних потреб.

План стратегічних дій, ухвалений на скликаній в середині липня В. Б. Шереметєвим поблизу Василькова воєнній раді, передбачав поділ козацького війська на дві великі частини. Одна з них, на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Тимошем Цицурою спільно з військами В. Б. Шереметєва виступала проти поляків у західному напрямі, а друга під командою гетьмана Ю. Хмельницького повинна була захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд, а також перешкоджати об'єднанню татар з коронною армією. Згідно з повідомленням Ю. Хмельницького цареві, разом з Т. Цицурою в похід виступило 11 лівобережних полків; під командою київського воєводи було близько 60 тисяч ратників²⁷⁹. Ніжинський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом ніжинським полковником Василем Золотаренком вирушили на північ і на білоруських землях вони мали об'єднатися з російськими військами на чолі з воєводою князем Ю. О. Долгоруковим. У тому випадку, коли до воєводи "...на сход пройти не можна...", В. Золотаренко мусив би йти "...на литовські міста — на Гомоль, на Річицю, а Березину переходити їм під Бобруйськом..."²⁸⁰. Ще два козацькі полки (Канівський і Черкаський) відправлялися на Запорожжя, аби спільно з кошовим отаманом, у

розпорядженні якого перебувало близько 10 тис. запорожців та 5 тис. “охотників” І. Сірка, за відповідним гетьманським наказом “...промисел чинити над татарами”²⁸¹.

Таким чином стратегічний задум російсько-українського командування, ухвалений влітку 1660 р., був покликаний уберегти ситуацію від будь-яких несподіванок як з південного напрямку — від можливого вторгнення союзних Речі Посполитій татарських орд, так і з північного — від литовського війська та дивізії коронного війська руського воєводи С. Чарнецького. Водночас надмірне дроблення Війська Запорозького послаблювало головне угруповання на чолі з В. Б. Шереметєвим та Т. Цицюрою, а також не гарантувало успіх армії Ю. Хмельницького на випадок зіткнення зі значними силами кримського хана. Не даремно ж український гетьман порушував перед царем клопотання з приводу присилання в Україну “...замість Шереметева іншого боярина з раттю, оскільки Василь Борисович Шереметєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти кримського хана стояти...”²⁸².

Крім того, дослідники звертають увагу на обраний командуванням принцип поділу Війська Запорозького, який, вочевидь, став наслідком певних негативних політичних процесів, що мали на той час місце в козацькому середовищі та взаєминах з російською стороною²⁸³. Адже розподіл полків за регіональною ознакою, по-перше, міг відбивати факт політичного протистояння між правобережними й лівобережними старшинами, а по-друге, вказував на недовіру московського командування до правобережного козацтва.

Варто також звернути увагу і на той факт, що призначення головнокомандуючим царськими військами боярина Шереметева не сприяло зміцненню довіри між українським і російським командуванням. Останній був добре відомим козакам ще з часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли за його наказом, на той час воєводи борисовського, царські ратники “...з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали [...] найжджали, козаків хапали і деяких в ув’язненні тримали, а інших невідомо куди дівали...”²⁸⁴.

Але, на наш погляд, очевидним є те, що охолодження українсько-російських взаємин не фокусувалося лише на особі одного В. Б. Шереметева. Керівництво Війська Запорозького було ображене на уряд Олексія Михайловича за його непоступливість у справі пом’якшення умов Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не вважало за доцільне демонструвати хоч би позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій кілька разів письмово звертається до дяків Посольського приказу та особисто Олексія Михайловича з проханням про звільнення колишнього білоруського полковника Івана Нечая, його брата

Юрія, а також деяких інших козацьких старшин, взятих за різних обставин у полон і утримуваних в ув'язненні на території Російської держави, обіцяючи при цьому взяти їх "...на сумнене и шлюбуюем, же до конца житія своего посполу со мною неотмінными будут zostавати поддаными вашему царскому пресвітлому величеству..."²⁸⁵. Але кожного разу офіційна Москва зберігає олімпійський спокій і не реагує на клопотання гетьмана.

Вирушаючи в похід проти татар і поляків, Ю. Хмельницький 15 липня (с. с.) 1660 р. відправляє до Москви чергове прохання про звільнення бранців. Причому, на відміну від попередніх, цього разу звернення гетьмана було сформульоване в досить рішучому тоні: "...так многожды о Иване Нечае [...] до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быть, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную милость [...] заслужити не могу..."²⁸⁶. Відповідь Олексія Михайловича також була доволі відвертою й різкою. В грамоті від 31 серпня (с. с.) 1660 р. московський монарх, перерахувавши всі вчинені І. Нечаєм "провини і злочини", в тому числі й "найголовнішу" з них — "...нам, великому государю [...], изменил и полскому Яну Казимеру королю присягнул...", відмовлявся випустити на волю козацького полковника і гетьманського свояка до тих пір, поки не завершиться війна з Річчю Посполитою, оскільки той "...по присязі своїй [...] польському королю [...] почне бажати всякого добра, а нам, великому государю, і вам, всьому Війську Запорозькому, шукати почне всякого зла..."²⁸⁷.

Причому в даному випадку ображеним Москвою міг себе вважати не один лише Ю. Хмельницький. З невідомих нам причин уряд Олексія Михайловича не подбав навіть про те, щоб якимось чином заохотити до вірної служби й одного з найвпливовіших на той час лідерів промосковськи налаштованої козацької еліти — переяславського полковника Т. Цицюру, який у виправі 1660 р. очолив лівобережні полки. Напередодні виступу в похід, покликаючись на свою вірну службу цареві та виняткові заслуги в поверненні України під його зверхність восени 1659 р., Т. Цицюра клопотався перед Москвою про передачу йому у власність маєтностей, якими володів перед тим на білоруських землях І. Нечай. Однак уряд Олексія Михайловича повністю проігнорував прохання старшини, навіть не переобтяживши себе поясненнями причин відмови²⁸⁸. А такою причиною, вочевидь, були не стільки недовіра чи сумніви стосовно лояльності конкретного старшини, скільки тверде переконання в небажанні козацького проникнення на білоруські землі взагалі. Але, як би там не було, образливі для наказного гетьмана дії московського керівництва були вельми несвоечасними.

Не подбавши належною мірою про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва неприпустимо довго затягувала в часі і початок воєнного виступу на захід, зірвавши тим самим реалізацію стратегічного плану, ухваленого під Васильковом. Так, у похід В. Б. Шереметєв вирушив лише на початку вересня 1660 р., тоді як ще в червні Кримський калга з частиною орд вирушив до Белгорода на об'єднання з нураддин-султаном, аби разом іти “на черкаські городи”. Зверхник перекопської орди Карач-бей вирушив у похід на Запорожжя, а кримський хан на чолі решти орд, черкесів та присланих Портою яничар — збирався на війну з донськими козаками. Вже 31 серпня 1660 р. під Чорним Островом орди нураддин-султана об'єдналися з коронними військами гетьмана С. Потоцького і після цього разом вирушили в напрямку Старокостянтинова. Таким чином, васильківський план Шереметєва було зірвано вже на самому початку кампанії, а тому й здійснений розподіл козацького війська на дві великі частини втрачав будь-який сенс²⁸⁹.

Після ж вступу військ В. Б. Шереметєва і Т. Цицюри до Східної Волині 14 вересня 1660 р. польські війська спільно з татарськими ордами надійно перекрили подальший шлях просування на захід, змусивши противника зупинитися на підступах до Любара. Під Любаром у розпорядженні київського воєводи, за одними підрахунками, стояло близько 15–19 тис. російських ратників і 20 тис. українських козаків, за іншими — понад 30 тис. росіян і 20 тис. козаків-задніпровців. Супротивна сторона налічувала близько 50 тис. польських вояків (разом зі збройними слугами) та близько 40 тис. татар, за іншими версіями — 25 тис. польських жовнірів і шляхти (разом з челяддю) та 40 тис. ординців, або ж — 29 тис. поляків і 15 тис. татар²⁹⁰.

Крім того, за порадою Т. Цицюри В. Б. Шереметєв залишив у Києві залогом на чолі з воєводою князем Г. Козловським, “...щоб між правобережними козаками не було зради...” (заява лівобережного старшини, як на наш погляд, досить промовиста для характеристики ставлення різних прошарків козацької еліти одна до одної), а також — на Лівобережжі значні сили під командою белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, завданням якого було пильнувати південні рубежі від можливого нападу татар²⁹¹.

В ході локальних боїв 15–16 вересня незначна перевага була на боці коронних військ і татарських орд. Згідно з відомостями польської сторони, достовірність яких, на жаль, немає можливості перевірити за іншими джерелами, коронні війська втратили близько 60 чоловік убитими і 100 пораненими, в той час, як втрати супротивника сягали майже півтори тисячі чоловік²⁹². Причому вочевидь під впливом негативного враження від втрат (доволі значних, як для такого млявого початку кампанії), в таборі В. Б. Шереметєва і Т. Цицюри намітилися негативні політичні тенденції. До поляків

доходили чутки про непорозуміння в стані ворога; про те, що київський воєвода, нібито не зовсім довіряючи козакам, навіть наказав російським воякам на всякий випадок підготувати шанці і з того боку, який прилягав до козацьких полків. Реагуючи на цю, доволі обнадійливу, з точки зору польських інтересів, інформацію, до козаків із закликом переходити на сторону польського короля і прийняти його заступництво звернувся український магнат, генерал артилерії, брат покійного першого й останнього канцлера Князівства Руського Стефан Немирич²⁹³.

У наступні дні напруження в російсько-українському таборі під Любаром не спадало, і 25 вересня лівобережні козаки вже відкрито погрожували В. Б. Шереметеву відступом. Дані київським воєводою обіцянки значної грошової винагороди козакам по успішному завершенні кампанії дещо заспокоїли їх, але, як зазначає з цього приводу російський історик С. М. Соловйов, такий стан тривав недовго²⁹⁴.

Очевидно, саме ця обставина й спонукала В. Б. Шереметєва віддати наказ про відхід увірених йому військ з-під Любара на північний схід. Але російським і українським військам вдалося подолати трохи більше двадцяти кілометрів, як поблизу Чуднова вони знову були заблоковані поляками і ордою. Обране російським командуванням місце для розташування табору в умовах організації оборони було непоганим, оскільки, захищене пагорбами й болотами, давало змогу успішно відбивати приступи ворога, сподіваючись на допомогу 20-тисячного війська Ю. Хмельницького та ратників російських воєвод Г. Козловського, Ю. Баратинського та Г. Ромодановського. Тим часом Ю. Хмельницький, довідавшись про перебіг кампанії, наприкінці вересня звернувся із закликом про допомогу до белгородського воєводи Г. Ромодановського, продовжуючи повільно просуватися в напрямі Чуднова. Князь Г. Ромодановський не наважився без дозволу Москви виступати в похід²⁹⁵. Так само не прагнуло форсувати розвиток подій і гетьманське оточення. Але вже одна звістка про те, що Ю. Хмельницький на чолі правобережних козацьких полків наблизився до Бердичева, спричинила в обозі коронного війська такий переполох, що, за словами очевидця тих подій, "...кожний почав свої найліпші речі пакувати...", і, якби протягом кількох наступних днів український гетьман продовжив похід, польські жовніри неминуче почали б утікати до Львова²⁹⁶.

Проте Ю. Хмельницький, як відомо, до Чуднова вирішив не наближатися, ставши табором за 20 км на схід від нього, поблизу місечка Слободище. Не надто активні дії українського гетьмана дали можливість польському командуванню розробити, хоч і не надто хитрий, але, мабуть, єдино можливий за тих умов план: нейтралізацію супротивника окремими частинами, не даючи змоги йому об'єднатися. В той час, як С. Потоцький з головними силами пиль-

нував за табором В.Б. Шереметєва і Т. Цицюри, а київський воєвода І. Виговський на чолі 2-тисячної дивізії провадив спостереження за маневруванням Ю. Хмельницького, польний гетьман Є. Любомирський перед світанком 7 жовтня на чолі 9-тисячної добірної кінноти, 1200 піхотинців, 500 драгун і 20 тис. татар під командою нураддин-султана здійснив блискавичний перехід під Слободище, де з ходу атакував козацький табір. (У розпорядженні польного гетьмана було також 10 гармат.)

Вельми динамічна й кровопролитна битва, що розгорілася 7 жовтня під Слободищем, традиційно трактувалася в історіографії, як переможна для польської зброї. Сучасні українські історики ставлять під сумнів категоричність таких оцінок, звертаючи увагу, по-перше, на досить значні втрати польської сторони (лише серед коронного війська вони сягали близько тисячі чоловік вбитими та пораненими), а по-друге, на невизначеність перспектив продовження боротьби, оскільки в Є. Любомирського не було достатніх сил для облоги козацького табору Ю. Хмельницького²⁹⁷.

Якщо битва й не принесла відчутної переваги полякам та їхнім союзникам, то втрати української сторони²⁹⁸ остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків до продовження походу. Адже, крім численних людських втрат, марш Є. Любомирського засвідчив вельми скрутне становище В. Б. Шереметєва, який не зумів завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили і спрямувати їх під Слободище. Крім того, Ю. Хмельницькому не вдалося встановити зв'язок з обложеними під Чудновом і він не мав достовірної інформації про реальний стан справ у російсько-українському таборі. Тим часом польська сторона розпочала пропагандистську кампанію, закликаючи правобережних козаків повернутися в підданство свого "природного пана". Значну активність у цій справі виявляв экс-гетьман І. Виговський. Дивна, як на наш погляд, метаморфоза відбулася в поглядах генерального обозного Тимофія Носача. Ще півроку тому Ю. Хмельницький називав цього заслуженого козацького старшину серед найбільш ображених королем і Річчю Посполитою під час ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., а тепер він чи не найбільш активно закликав козаків до порозуміння з поляками, переконуючи товариство в тому, що після поразок московських військ під Конотопом і на Білорусі в царя не залишилося боєздатної армії, аби протистояти Польщі та Кримському ханству. До того ж, як стверджував генеральний обозний, литовський гетьман Павло Сапега та воєвода руський Стефан Чарнецький вибили москалів з Литви, а турки та татари "замкнули" Дон. Згідно з прогнозами Т. Носача, В. Б. Шереметєв не зможе дати ради

полякам, а коли ті його остаточно розіб'ють, тоді настане черга козаків, яких татари заберуть в ясир до Криму²⁹⁹.

Збереглися відомості, що за таких, досить непевних умов мало-досвідчений український гетьман розгубився і самоусунувся від виконання своїх обов'язків, навіть дав обітницю після благополучного завершення кампанії прийняти постриг. Тим часом гетьманське оточення спробувало повторити вдалий дипломатичний хід покійного канцлера коронного Є. Оссолінського, досягнутий ним під Зборовом влітку 1649 р., — укласти сепаратну домовленість з татарами. Старшому над Ордою нураддин-султану було обіцяно значний викуп від царя і такий же від Війська Запорозького за умови, що татари, якщо не виступлять разом з ними проти поляків, то, принаймні, відступлять від останніх і негайно повернуться на півострів. Але кримська еліта відмовилася від запропонованого козаками варіанту. Нураддин-султан повідомив про ініціативу уряду Ю. Хмельницького коронному гетьманові С. Потоцькому, а українській старшині порадив домовлятися про мир з поляками, обіцяючи виступити на мирних переговорах посередником³⁰⁰.

Невдача в налагодженні сепаратних контактів з татарським керівництвом зміцнила позиції пропольськи налаштованої старшини в оточенні Ю. Хмельницького. Заклики Т. Носача до порозуміння з польською владою знаходять підтримку в Г. Лесницького, М. Ханенка, Г. Гуляницького та ін. впливових козацьких лідерів. Гетьман певний час вагався з цього приводу і навіть був готовий покласти булаву — за умови, що новим гетьманом не буде обрано київського воєводу І. Виговського³⁰¹. Врешті-решт, запанувало компромісне рішення: чекати на об'єднання з боярином В. Б. Шереметєвим, але в таборі під Слободищем, не пробиваючись з боями до Чуднова. Тим часом, вчинена 14 жовтня спроба київського воєводи спільно з військами наказного гетьмана Т. Цицюри прорвати кільце облоги, принісши численні людські жертви, завершилася провально. І вже наступного дня під враженням інформації з цього приводу Юрій Хмельницький вислав до польських гетьманів полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори.

Згідно з анонімною інформацією, козацький посол П. Дорошенко, прибувши до польського табору, запевнив гетьмана С. Потоцького в тому, що Військо Запорозьке не є ворогом Речі Посполитої, а лише прагне відірвати від Москви Т. Цицюру та задніпровських козаків. Як попередню умову мирного діалогу гетьманський уряд висував вимогу забути всі давні образи та кривди. Польське командування, маючи від короля санкцію на проведення з українським гетьманом переговорів про повернення Війська Запорозького під владу польського монарха, з охотою відгукнулося на пропозицію української сторони.

Призначені на комісію польські представники змушені були постійно пам'ятати про небезпеку об'єднання Ю. Хмельницького з В. Б. Шереметєвим, а тому послів від Війська Запорозького зустріли і розмовляли з ними, як з "...людьми близькими, а в недалекому минулому — товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства...", засвідчували "милість королівську" та щире бажання Яна Казимира досягти з козаками тривкого і справедливого миру. Крім того, польські комісари запевнили козацьку старшину Правобережжя в тому, що не може бути й мови про порушення їх давніх прав і вільностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою³⁰².

Делегація від Війська Запорозького сприйняла сказане комісарами "...дуже спокійно і з повагою...". Однак, коли справа дійшла до узгоджень позицій сторін стосовно змісту угоди про примирення, церемоніальні чемності поступилися місцем гострим і напруженим дебатам. Зокрема, козацькі послі наполягали на тому, щоб при підтвердженні старих привілеїв Війська Запорозького була збережена чинність Гадяцької угоди, яка *"...давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права (виділено нами. — В. Г.)..."*, та *"...аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася непорушною (виділено нами. — В. Г.)"*, оскільки була затверджена присягою короля і Речі Посполитої³⁰³.

Отже, з наведеного вище випливає, що правобережна старшина належним чином оцінила далекосяжні політичні й соціальні перспективи, які відкривала перед ними Гадяцька угода, і що саме положення угоди 1658 р. уряд Ю. Хмельницького волів би покласти в основу домовленостей, які сторони збиралися досягти восени 1660 р. під Чудновом. Відповідно до умов Чуднівської угоди³⁰⁴, козацький зверхник брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В. Б. Шереметєвим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори та не товаришувати. Підлягали анулюванню й будь-які інші домовленості Війська Запорозького стосовно протекції кого-небудь з іноземних володарів, з якими надалі козаки не мали права встановлювати стосунки в майбутньому.

Для того, щоб якнайшвидше забрати назад міста й фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ повинен був негайно повернутися на Наддніпрянську Україну, залишивши С. Потоцькому кілька полків, щоб ті разом з польською армією і кримськими ордами взяли участь в остаточному розгромі В. Б. Шереметєва. Коли б справа капітуляції московських військ затягувалася на тривалий час, Ю. Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Щодо подальшої долі наказного гетьмана Т. Цицюри, угода передбачала вибачити всі його провини (зважаючи "...на прохання та

наполягання гетьмана запорозького...”), але лише за тієї умови, що він разом з козаками негайно залишить табір В. Б. Шереметева і поверне проти нього зброю. При цьому йому та всім його козакам гарантувалися збереження всіх вільностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського (у джерелах українсько-го походження — Прилуцького) полків, які на час укладення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, за першим же універсалом гетьмана (що мав би бути відправлений негайно) повинні також відступити від Москви, визнати зверхність польського короля та перейти в розпорядження віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапєги та руського воєводи Стефана Чарнецького.

Для вирішення найпекучішої на той час проблеми — примусити київського воєводу до капітуляції польське командування скликало військову раду, куди було запрошено Ю. Хмельницького та козацьких полковників. На раді коронні гетьмани поставили перед українським гетьманом вимогу за будь-яку ціну відірвати від царського ближнього боярина 20-тисячне (в описі військової ради його названо 30-тисячним) козацьке військо на чолі з Т. Цицюрою, оскільки, згідно з визначенням польської сторони, “...то була головна сила Москви...”³⁰⁵.

Ю. Хмельницький зразу ж після завершення військової ради підготував і тасмно вислав Т. Цицюрі універсал з повідомленням про укладення ним мирної угоди з польською стороною. Гетьман ставив до відома наказного, старшину та козаків, що угодою передбачено збереження всіх прав і вільностей, якими володіло Військо Запорозьке, як для правобережних, так і лівобережних козаків. А тому, як радив гетьман старшині та всім задніпровським козакам, краще перейти на бік польського короля, який пообіцяв забути всі попередні кривди та прийняти їх під своє заступництво, ніж задаремне згинуть в обложеному таборі. У тому випадку, коли козаки залишать обоз В. Б. Шереметева і виступлять зі зброєю в руках проти нього, Ю. Хмельницький забезпечив їм життя і вільності. В разі ж невиконання — як вороги будуть суворо покарані³⁰⁶.

Крім універсалу, Ю. Хмельницький відправив листа київському воєводі В. Б. Шереметеву. В ньому гетьман повідомляв про перехід усього Війська Запорозького під зверхність “свого природного пана” — короля польського, а тому радив ближньому бояринові “...не противитись волі Божій...” і шукати милосердя на переговорах з польськими гетьманами³⁰⁷. Але, як і варто було очікувати, той не прислухався до порад молодого українського гетьмана і не став шукати милосердя за столом переговорів з поляками. Натомість, згідно зі свідченням Й. Єрлича, наказав стратити всіх чуднівських

міщан, які на той час перебували в таборі російських військ, не роблячи винятку ні для жінок, ні для дітей³⁰⁸.

Значно більших успіхів досяг Юрій Хмельницький на таємних переговорах з наказним гетьманом лівобережних полків. В той час, як по полудню 21 жовтня польська піхота розпочала наступ на табір В. Б. Шереметева, Т. Цицюра на чолі 8 тис. козаків вирушив у напрямі намету Ю. Хмельницького. Причому про отримання від українського гетьмана універсалу та свої наміри перейти на бік польського короля наказний гетьман і переяславський полковник довірявся лише своєму найближчому оточенню, а тому рядові козаки до останньої миті навіть і не здогадувалися про мету здійснюваного ними рейду. На полі бою війська наказного лівобережного гетьмана були атаковані кримською ордою. І на той час, як на виручку задніпровським козакам надійшла польська кіннота, кілька сотень їх загинуло, а ще близько тисячі — потрапило до татарського полону. Ще одна їх частина, ставши свідками трагічних наслідків татарської атаки, спішно повернулася до табору, де увесь цей час залишалися козаки під командою київського полковника Василя Дворецького, якому Т. Цицюра, знаючи його близькі стосунки з царською адміністрацією, так і не наважився відкрити свої наміри. Таким чином, до польського обозу наказний гетьман прибув лише з 4 тисячами козаків і старшин³⁰⁹.

Історичні джерела вказують, що на цьому митарстві задніпровців не закінчилися. Коли передовий загін корпусу Т. Цицюри (усього близько 2 тис. чол.), врешті-решт, пробився до обозу польського війська, шляхта з українських земель накинута на козаків, розшукуючи серед задніпровських “дейнек” своїх підданих³¹⁰. Не набагато краща доля чекала й наказного гетьмана лівобережців. Згідно з інформацією очевидця тих подій шотландського офіцера, що на той час перебував на службі в Яна Казимира, Патрика Гордона³¹¹, козацького старшину було заарештовано нібито за те, що він вивів війська в поле раніше, ніж польські гетьмани встигли вишикувати свої війська в бойовий порядок, а тому й не змогли перешкодити татарському нападові на задніпровців³¹².

**Російський фактор у розвитку громадянського протистояння
в козацькій Україні 1662—1663 рр.**

Результати Чуднівської кампанії спричинили суттєві зміни в конфігурації регіональної безпеки Центрально-Східної Європи. Чи не вперше за останні шість років, тобто по суті за весь час російсько-польської війни середини XVII ст., польське командування зуміло досягти такої вражаючої перемоги і тим самим перехопити в Москви стратегічну ініціативу ведення війни до своїх рук, адже заслуга польських військ у Конотопській пере-

мозі була досить символічною, а військова присутність в Україні — недостатньою, аби розвинути успіх. Тепер же, після розгрому армії російського воєводи В. Б. Шереметєва, військова присутність Москви в Україні була більш ніж скромною, а позиції Варшави — міцними як ніколи. Все вказувало на те, що привідний важіль регіональних процесів, згідно з розвитком подій, знаходиться в руках керівництва Речі Посполитої і саме офіційна Варшава найближчим часом буде визначати напрями регіонального розвитку.

Зразу ж після капітуляції армії В.Б. Шереметєва, 7 листопада 1660 р. польний гетьман коронний Є. Любомирський з більшою частиною коронних військ, що брали участь у Чуднівській кампанії, рушив у південно-східному напрямі вглиб України. На початку зими віддав наказ про розквартирування ввірених йому військ по всій Правобережній Україні, зробивши при цьому виняток лише для кількох міст³¹³.

Тим часом лівобережна козацька старшина, отримавши звістку про укладення Юрієм Хмельницьким угоди з польським королем, вирішила залишити тамтешню людність, серед якої були й російські залоги, вірною цареві. Царські воєводи двох найбільших форпостів Сіверщини (Чернігова та Ніжина) зразу ж привели населення до присяги на вірність Олексію Михайловичу. Щоправда, якщо в Чернігові ця процедура відбулася без будь-яких ексцесів³¹⁴, то в Ніжині виникли певні ускладнення. В описі справ “Тайного приказа” міститься відписка ніжинського воєводи князя С. Шаховського, де, зокрема, говориться: “...про наказного полковника про Романа Ракушку с войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: бес полковникова-де відома великому государю креста целовать не хотят”³¹⁵. Ніжинський протопіп М. Филімонович у листі до царя від 29 жовтня 1660 р., виправдовуючи Р. Ракушку-Романовського, писав: “Здішніи полковник наказный Романовский видится же держится и міщан всіх збирал и со всіго уезду Ніжинского всі берутся кріпко при его царском величестві [...] И хотіли есмо, чтоб крест целовали, але впред послали к полковнику Василью Золотаренку, спрашиваючися с ним, что он думает”³¹⁶. Оскільки В. Золотаренко “думав” і надалі залишатися під владою московського царя, конфлікт було залагоджено.

У бажаному для Москви напрямі повів справу й наказний гетьман Лівобережної України наказний полковник переяславський Я. Сомко³¹⁷, який уже на початку листопада закликав белгородського воєводу князя Г. Ромодановського, аби той “...з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залякати...”³¹⁸.

Коли в Москві стало відомо про укладення Ю. Хмельницьким угоди з коронними гетьманами, але ще не донеслася страшна звіст-

ка про чуднівську катастрофу В. Б. Шереметєва, 8 листопада (с. с.) Кремль вислав в Україну спеціального гінця капітана Феокліста Сухотіна з царською грамотою до гетьмана та цілого Війська Запорозького, а також кілька приватних листів до козацької старшини. Інструкція зобов'язувала гінця якнайшвидше їхати до українського гетьмана на Правобережжя через Путивль, Ніжин і Переяслав, але не забувати і про збір розвідувальних даних про суспільно-політичні настрої в Україні та ставлення до політичного вибору Ю. Хмельницького як козацької старшини, так і черні з обох боків Дніпра. По прибутті Сухотін мав засвідчити приязнь царя щодо гетьмана та всього Війська Запорозького, детально змалювати картину російсько-українських взаємин з часів Б. Хмельницького, наголосити при цьому на вірності останнього складеній перед представниками Олексія Михайловича клятві, нагадати про зрадливість І. Виговського та недостойність дій козаків під Чудновом. Після цього гонець мав закликати гетьмана, старшину й козаків до перегляду своїх необдуманих рішень, оскільки лише під зверхністю православного монарха вони можуть сподіватися на звільнення їх “з-під ярма латинського”. Якщо ж гетьман і старшина опам'ятаються і повернуться “під високу руку” царя, усіх їх чекає царська ласка і вибачення провин, якщо ж ні — сувора кара³¹⁹.

Реляції Ф. Сухотіна про свої спостереження під час подорожі Україною переконують у вкрай неоднорідних і суперечливих тогочасних суспільних настроях, відсутності єдності в поглядах на дії гетьмана та його оточення. Зокрема, в Ніжинському полку переважна більшість населення висловлювала побоювання щодо можливого наступу поляків і їхніх союзників — татар. Очевидно, саме під впливом таких настроїв наказний полковник Р. Ракушка-Романовський за дорученням В. Золотаренка відправив до Сум листа князеві Г. Г. Ромодановському із закликом негайно прибути з військами до Ніжина для захисту від ворожого нападу³²⁰.

Від уважного ока царського посланця не заховалося й те, що і лубенський полковник Степан Шамлицький, “...і старшина, і козаки, і чернь хитаються, а говорять, хто буде в силі, того де і ми, черкаси...”, виберемо. А тому Ф. Сухотін, узагальнюючи власні спостереження, в посланні до Москви наголошував на тому, що коли Олексій Михайлович не відправить в Україну додаткові військові контингенти, “...з козаками буде недобре...”³²¹.

Ще більш непевно стали себе почувати царські воєводи в Україні тоді, коли на початку зими Ю. Хмельницький переправив на лівий берег Дніпра 5 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом П. Дорошенком. Наприкінці грудня 1660 р. — в січні 1661 р. правобережним козакам вдалося укріпитися в Зінькові, домогтися успіху в битвах з підрозділами воєводи стольника П. Скуратова, а невдовзі

захопити Ромни і підійти аж до Гадяча. Водночас польські та татарські війська вторглися в межі Прилуцького полку і так його спустошили, що, як доносили очевидці, “...мало вже чого цілого залишилося”. Полтавський полковник Федір Жученко, який підтримував зроблений Ю. Хмельницьким під Слободищем політичний вибір, узимку 1661 р. здійснив похід на Лівобережжя і доходив аж під Колонтаїв, Охтирку, Котельву та Камінне. Не обмежуючись суто мілітарними акціями, Ю. Хмельницький звернувся з універсалами до мешканців лівобережних міст і містечок, закликаючи їх повернутися до польського короля³²².

Похід П. Дорошенка та його агітаційні заходи (як впливає з листа Я. Сомка до Г. Г. Ромодановського) спричинили значне бродіння суспільних настроїв на Лівобережжі (наказний гетьман був переконаний, що позбутися його можна лише надіславши “великі ратні люди”)³²³. Тогочасний охтирський полковник також інформував царську адміністрацію про те, що “...боровенські, недригайлівські, ольшанські та інших міст козаки, а також охтирські козаки, покинувши своїх жінок і дітей, таємно пішли за Дніпро у військо Юрія Хмельницького”³²⁴.

Але розвинути досягнутий на початку зими успіх гетьманському урядові Ю. Хмельницького не вдалося. І головна причина цього крилася не стільки у військовій потузі промосковськи налаштованого лівобережного козацтва та силі російських гарнізонів, скільки в нестабільності ситуації на Правобережжі. Конфлікти, що раз-по-раз виникали між жовнірами коронного війська та місцевими козаками, міщанами та посполитими, дестабілізували ситуацію в краї. Позбавлені належних засобів для існування, жовніри часто вдавалися до насильницьких реквізицій продовольства та фуражу в населення, у дворах і помешканнях якого вони стояли на постой, чинили грабунки та розбій. Ще більше загострилася ситуація з настанням ранньої і вельми суворої зими 1660/61 р., що прийшла на зміну неврожайному літові та осені³²⁵.

Успішно відбивши взимку та навесні 1661 р. наступ правобережних полків, підсилених коронними військами та кримською ордою, наказний гетьман Лівобережжя Яким Сомко спромігся схилити на бік царя південні лівобережні полки — Лубенський, Прилуцький і Миргородський, а згодом і Полтавський. Після цього, наприкінці квітня 1661 р., Сомко скликав в селі Бикові під Ніжином елекційну раду, аби отримати на ній санкцію лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень, які восени 1660 р. отримав з рук гетьмана Ю. Хмельницького, завдячуючи належності до “клану Хмельницьких”. На раді більшість виборців підтримали кандидатуру Я. Сомка як претендента на гетьманство, тоді як представники одного з найбільших лівобережних полків — Ніжинського відстоювали кандидатуру свого полковника Василя (Васюти) Золотаренка.

Як можна зробити висновок з дій і заяв Я. Сомка та В. Золотаренка, політичні програми претендентів мало чим різнилися одна від одної. Обидва вони виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Майже тотожною була і їхня соціальна опора. Подібними — шляхи сходження на політичний Олімп (через родинну близькість до Б. Хмельницького). Тобто, в політичному плані Я. Сомко і В. Золотаренко не виступали політиками-антагоністами, в соціальному — представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Природа конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також суперництві регіональних угруповань старшини Переяславщини та Сіверщини. Ще старший брат Васюти сіверський гетьман Іван Золотаренко висунув на чільні посади в старшинському корпусі сіверських полків своїх родичів, які перебували на них і на початку 1660-х рр.³²⁶

Пояснити феномен В. Золотаренка, якому підтримка лише одного полку дала змогу виступити всупереч волі решти, принаймні, 5–6 полків, неможливо, якщо знехтувати інформацією М. Костомарова про те, що навесні 1661 р. за спиною ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Максим Филимонович³²⁷, політичні акції якого (особливо в очах Москви) в цей час стрімко пішли вгору. Дійсно, о. Максим уже здавна перебував у досить дружніх взаєминах з родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів — Івана в його поході на білоруські землі, і, згідно з гіпотезою М. Грушевського, там перейнявся не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до складу його політичного штабу, більше того — мав значний вплив на формування намірів і тактичних планів чільного козацького зверхника³²⁸. Саме під час Білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні контакти з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу і стати *persona grata* в Москві. Ще більше о. Максим зміцнив свої позиції в придворних колах під час подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та його активним схилянням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, згідно з твердженням відомого дослідника історії церкви і, зокрема, історії взаємин українського духовенства з урядом Олексія Михайловича — В. Ейнгорна, ніжинський протопіп стає “вухами й очима” російського уряду в Україні³²⁹.

На початку 1661 р., аби нейтралізувати вплив на Лівобережжя владики Діонісія Балабана, який зарекомендував себе противником Москви, уряд Олексія Михайловича вдається до досить рішучого, але й значною мірою ризикованого, з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовенства, кроку — 4 травня (с. с.) 1661 р. митрополит Крутицький Пітірим (тодішній

виконувач обов'язків місцеблюстителя патріаршого престолу) висвячує ніжинського протопопа Максима Филимоновича під іменем Мефодій на єпископа Мстиславського й Оршанського та проголошує місцеблюстителем Київської митрополії.

Висвячення М. Филимоновича в Москві на єпископську кафедру, що належала до Київської митрополії, було неканонічним з багатьох причин. По-перше, Київська митрополія перебувала під благословенням не Московського, а Константинопольського патріарха; по-друге, на землях Київської митрополії дотримувався принцип не призначення на вакантні кафедри, а вільної елекції. Але, як досить виразно проступає з тексту грамоти московського царя до константинопольського владики, де містилися виправдання цього неканонічного кроку, політичні мотиви мали для Москви настільки важливе значення, що заступало собою будь-які канонічні норми: згідно з твердженням Олексія Михайловича, українські інтереси, а насправді — інтереси російської політики в Україні, вимагали посвячення на єпископство місцевого клірика, котрий міг би козаків “на істину направити”³³⁰.

Зважаючи на заангажованість місцеблюстителя політичними справами, було взято курс на створення для України нового духовного лідера, вплив якого б поширювався і на політичні процеси. Як справедливо зазначає з цього приводу російський історик другої половини XIX ст. Г. Ф. Карпов, уряд Олексія Михайловича придумав для України свого патріарха Никона³³¹.

Повернувшись з Москви в Україну, Мефодій повів себе так, як і належало особі, яка користувалася повною довірою царя: не лише козацька старшина писала й доповідала йому про різні політичні й військові справи, а й царські воєводи інформували “великого господина преосвященного” про свої клопоти і вчинки. Перебравши до своїх рук управління Київською митрополією від Л. Барановича в першій половині липня 1661 р., новий місцеблюститель постарався усунути від участі в політичному житті представників чорного духовенства, наблизивши до себе і до Москви протопопів С. Адамовича, В. Бабського, Г. Бутовича (представники білого духовенства), яким довіряв вповні³³².

Зважаючи на ту обставину, що процес творення “українського Никона” відбувся одночасно з діями Я. Сомка щодо реалізації своїх амбітних намірів, було б доречно вважати, що саме закулісні інтриги М. Филимоновича спочатку підштовхнули Васюту до проголошення себе на гетьманство, як це вважав М. Костомаров, а згодом — переконали Москву не визнавати гетьманських повноважень Я. Сомка, аби тим самим надати особливого статусу місцеблюстителю в суспільно-політичному житті Лівобережжя. Однак все ж більшу вагу в ігноруванні Москвою гетьманських претензій переяславського полковника в середині 1661 р., на наш погляд, мали по-

голоски щодо можливості повернення Ю. Хмельницького під зверхність царя, що вельми багато важило в політичних розрахунках царського оточення. У Москві надавали важливого значення надісланому Юрієм листа через свого посланця Михайла Суличенка, в якому він виправдовував свої дії осені 1660 р. винятково тиском з боку правобережних полковників, а також висловлював намір повернутися під царську зверхність. Відправляючи в Україну наприкінці червня 1661 р. стольника Ф. Протасєва, російський уряд наказував йому схилити Я. Сомка до того, аби він переконав свого племінника в царській милості та гарантував прощення усіх попередніх провин, пожалування Хмельниченка “містечком Гадячем з усіма до цього належностями, як перед тим володів батько його...”³³³.

Прибічники єпископа Мефодія — протопопи С. Адамович і Г. Бутович — також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі і не передавати гетьманську булаву жодному з претендентів, а чекати повернення “на шлях істини” Ю. Хмельницького разом із правобережними козаками — “...авоя де поверніться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з Задніпровськими черкаси...”. Вибори ж на гетьманство Я. Сомка чи В. Золотаренка, на думку духовних осіб, могли спричинити “...на обидва боки [...] замішання...”³³⁴.

Заради справедливості варто зазначити, що значні “замішання” на Лівобережжі могли спричинити не лише гетьманські вибори. Вони там, власне, вже були. Причому, недовіра й міжетнічна ворожнеча, що спалахнула між “москалями” й “черкасами” внаслідок осінньої кампанії 1660 р. та її безславного завершення, в наступному році отримала значне “економічне підживлення” у вигляді конфліктів через використання царськими ратниками в Україні маловартісних мідних грошей як засіб платежу за продовольство і фураж. Не бажаючи бути ошуканим, місцеве населення відмовлялося продавати російським військам необхідні їм продукти, а відчуття голоду і наявність зброї штовхало останніх до насильницьких реквізицій, грабунків і навіть убивств. Зокрема, на таку лінію поведінки царських ратників скаржився в середині червня 1661 р. архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель у листі до Олексія Михайловича, стверджуючи, що “...за наказом начальних людей своїх, ратні люди [...] не для взяття кормів хлібних, але лише для здобуття скарбів й інших пожитків...” напали на вотчини і хутори, що належать святій київській обителі — містечко Іванків, села Михайлівку, Булдаївку і Богдани, залишивши після себе “...церкви зруйновані, престоли перекинуті. Таїнства священні з посудин викинуті, священники роздягнуті, інші, за шиї зв’язані, биті, порубані, а деякі і на смерть забиті і піддані наші від [...] пожитків своїх розорені і деякі замучені і попечені, а іншим руки і ноги відрублені, інші ж на смерть забиті...”³³⁵.

По поверненні з Москви єпископ Мефодій був змушений звертатися до переяславського воєводи князя В. Волконського з вимогою, аби той припинив своєю владою насильства, які чинять його підлеглі місцевому люду — “...на козацькі [двори] насильно стають, і багато хат палять, і з сіл будинки вивозять, і багато їм образ чинять...”. Владика наголошував на тому, що саме через подібні насильства з боку польських жовнірів “...у них битва розпочалася...”³³⁶.

Київський воєвода стольник І. І. Чаадаєв у донесенні в Москву від 4 липня 1661 р. (с. с.) звинувачував свого товариша воєводу князя Ю. М. Баратинського в різного роду насильствах над місцевим населенням, у тому числі й колишнім полковником київським москвофілом В. Дворецьким, який 26 травня (с. с.) тільки-но вийшов з полону, роздобувши заразом цінні розвідувальні дані про зносини польського короля з кримським ханом і австрійським цісарем. Стверджуючи, що своїми діями Баратинський відштовхнув від Москви навіть тих українських обивателів, які раніше царю “служили і добра бажали”³³⁷.

Варто зазначити, що конфлікт Баратинського з Чаадаєвим не був явищем унікальним для ситуації, що панувала на початку 1660-х рр. на Лівобережжі взагалі та в стані російського війська зокрема. В умовах загальної деморалізації і розповсюдження анархії й отаманства царські воєводи в Україні пересварилися один з одним і закидали Москву скаргами на протиправні дії своїх опонентів. Так, ще один київський воєвода І. О. Ржевський доносив на своїх товаришів воєводу О. Мещерінова та приказного дяка Т. Савлукова, дяк І. Песков — на воєводу В. Волконського, останній на воєводу І. І. Чаадаєва тощо. І. О. Ржевський в листах до царя вельми непривабливо змальовував єпископа Мефодія, закидаючи йому і нерозсудливість, і злобу. Крім того, воєводи не раз доносили на наказного гетьмана Я. Сомка, закликаючи уряд Олексія Михайловича негайно збільшити військову присутність в Україні, застерігаючи, що в разі відмови той (Сомко) неодмінно зрадить³³⁸. Непевність царського оточення щодо перспектив розвитку ситуації на Лівобережжі додатково посилювали обопільні доноси вищої козацької старшини один на одного: Я. Сомка на В. Золотаренка, І. Сірка та І. Брюховецького на Я. Сомка³³⁹.

Цілком логічно, що за такої непевної суспільно-політичної обстановки уряд Олексія Михайловича в середині 1661 р. витримує досить тривалу паузу в українських справах, не визнаючи при цьому результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати елекційний процес взагалі. Пріоритетним завданням російської політики в Україні на той час стає здобуття політичного реваншу на Правобережжі шляхом повернення під “високу царську руку” гетьмана Юрія Хмельницького та всього Війська Запорозького.

Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на якого покладалося й завдання навернення правобережних козаків на “шлях істини”. Саме з цією метою влітку 1661 р. місцеблюстителю чинить енергійні спроби зав’язати дружні стосунки з Ю. Хмельницьким, заохочуючи до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла Олешковича — в недалекому минулому наставника тоді ще гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії. Ще одного духовного лідера України архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля залучає до переговорів з гетьманом війська Запорозького московське керівництво³⁴⁰. Позитивне завершення задуманого Московією плану повинно було не лише допомогти досягненню реваншу в боротьбі з Річчю Посполитою, а й стабілізувати ситуацію на Лівобережжі та зняти питання політичного лідерства в краї.

Козацька еліта Лівобережної України, хоч на перший погляд ніби й підтримувала наміри Москви та православного духовенства, насправді ж, як уже зазначалося вище, не припиняла з’ясовувати між собою стосунки та дискредитувати в очах московського керівництва своїх суперників. Робилося це з метою використання часу, аби зміцнитися політично й закріпити за собою елітарне становище в краї в умовах, коли стара еліта — шляхта та “старовинне” козацтво — виявилася в переважній своїй більшості усунута від участі в цих міжкланових розборах. Вельми показовим щодо цього є спостереження московського дяка І. Пескова, який восени 1661 р. інформував Москву: “...нині на цьому боці Дніпра *старих добрих козаків* (виділено нами. — В. Г.) немає, і кращі хто в них наказні полковники втікачі із-за Дніпра: Пилипець Уманець з братом Васютою, та Зражевський й інші ж такі”. З усього цього І. Песков робить логічний висновок: “А нині гетьману і бути не має біля чого”³⁴¹. Протилежної позиції дотримувалося новонароджене задніпровське панство, яке факт свого політичного лідерства в краї прагнуло закріпити правовою легітимацією.

З плином часу шанси на політичне вирішення проблеми належності Правобережжя до сфери впливу Москви невпинно маліли, оскільки на кінець літа дедалі очевиднішою ставала загроза військового виступу Ю. Хмельницького спільно з поляками та татарами на Задніпров’я. Однак це не додавало шансів Я. Сомку на успіх у боротьбі за булаву лівобережного гетьмана. В другій половині року конкуренти в боротьбі за пальму першості в Україні звинувачують наказного гетьмана в “неминучій думі” завдати “...велику шкоду цілості всього православя [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким”³⁴². Особливу активність у дискредитації Я. Сомка виявляє кошовий отаман Іван Брюховецький, який “розкриває” його наміри

перед белгородським воєводою князем Г. Г. Ромодановським, полковником царської армії Г. Косаговым. Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрічається з місцеблюстителем митрополичої кафедри і переконує його в тому, що Я. Сомкові не можна довіряти, оскільки він готує зраду³⁴³. Цілком імовірно, що й київський воєвода князь Ф. Ф. Куракін, доносячи в Москву 21 вересня (с. с.) 1661 р. на Я. Сомка, котрий нібито закликав Ю. Хмельницького, "...щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра..."³⁴⁴, джерелом інформації мав якраз Івана Мартиновича, який, проголосивши себе "запорозьким (кошовим) гетьманом", активно втручається в переделекційну боротьбу на Лівобережжі³⁴⁵.

В основі конфлікту, навколо якого на початку 1660-х рр. розгорілися політичні баталії на Лівобережжі, лежав черговий перерозподіл чільних місць на політичному Олімпі козацької України. На високі посади (за відсутності "старовинного" козацтва та поkozаченої шляхти, що в переважній своїй масі залишалися з Юрієм Хмельницьким) претендували, з одного боку, ошляхетнена (за способом життя) козацька старшина Лівобережжя, яка зуміла в роки революції не лише пробитися на горішні шаблі службової ієрархії Війська Запорозького (принаймні, місця "другого ешелону" належали їй), а й на порівняно спокійних теренах Задніпров'я зібрати певний майновий статок, а з іншого, — старшина запорозька, яка досягти цього не зуміла через різні причини, але поки що й не розпрощалася з мріями надолужити втрачене, побудувавши свою політику на невдоволенні козацьких мас швидким збагаченням їхніх учорашніх бойових побратимів.

Втрутившись у боротьбу за політичне лідерство на Лівобережжі, Брюховецький не обмежується самою лише дискредитацією свого супротивника, а й вдається до вельми вдалого, з огляду на нагальні потреби його політичної гри, ходу, а саме: висловлюється за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. М. Ртищеву: "...нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і бережіння..."³⁴⁶.

Варто зауважити, що пропозиція І. Брюховецького стосовно передачі управління Україною Ф. М. Ртищеву в тактичному плані була досить вдалою, бо, по-перше, демонструвала політичну безкорисливість запорозького лідера, а по-друге, обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителю, оскільки саме цей окольничий царя перебував у близьких стосунках з українським духовенством і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича³⁴⁷.

Тим часом Я. Сомко, прагнучи зміцнити своє політичне становище, на 14 квітня (с. с.) скликав лівобережну старшину до Козельця для проведення елекційної ради. На раді, на яку з'їхалися полковники "...не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи"³⁴⁸, наказний гетьман домігся від старшини проголошення себе повноправним регіментарем. До Козельця було запрошено й місцеблюстителя Київської митрополії, але не допущено представників царської адміністрації. Зважаючи на дану обставину, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням елекції, але, врешті-решт, під тиском Я. Сомка та його прибічників скріпив результати виборів святковим богослужінням у місцевому соборі.

Таким чином, у разі проведення виборів на раді в Козельці, місія царського представника (чи представників) в елекційному процесі зводилася б до передачі булави і прапора вже обраному до його приїзду гетьманові. Відсутність московських бояр на раді була трактована єпископом Мефодієм, а згодом і урядом Олексія Михайловича, як ознака нелегітимності вибору Я. Сомка на гетьманство. Аналогічну думку відстоювали російські історики С. Соловйов та В. Ейнгорн³⁴⁹. Але коли не зважати на відсутність царських повноважних представників, з формально-правового боку вибори, що відбулися в Козельці, були абсолютно правомірними. Адже ні в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ні навіть у її зміненому варіанті 1659 р. та "Нових статтях Ю. Хмельницького" 1659 р. не містилося положень, які б обмежували прерогативи української сторони в питанні гетьманської елекції без обов'язкової участі російського представника в роботі елекційної ради. Згідно з договором 1654 р., Військо Запорозьке володіло правом "...обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю..."³⁵⁰. У сфальсифікованому варіанті "Прежних статей Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці порушувалися тим, що відтепер новообраний регіментар повинен був їхати до царя "...бачити його царські пресвітлі очі...", і вже на Москві цар мав "...пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор і на гетьманство свою государеву жалуваную грамоту дати йому наказе..."³⁵¹. У "Нових статтях" будь-яких інших уточнень у виборчу процедуру не містилося. Тобто, присутність представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді диктувалася не правовими нормами, що регулювали політичні стосунки Війська Запорозького з московським монархом, а лише побажаннями козацької старшини, передовсім Я. Сомка та В. Золотаренка, спроби яких вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. успіхом не увінчалися.

Козелецькі події вказували на те, що Я. Сомко та старшина, яка була на той час його головною опорою, повели справу таким чином,

аби зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити запорожців до вирішення справ, що стосувалися устрою та політики лівобережного Козацького Гетьманату.

Зразу ж після обрання на гетьманство Я. Сомко поставив перед учасниками ради вимогу, аби всі полковники на письмі зобов'язалися виконувати волю гетьмана. В тому випадку, коли хто-небудь з них наважився б виявити непослух своєму регіментареві, останній (за згодою з іншими полковниками) отримував би право карати свавільника на смерть, не ставлячи при цьому до відома царя³⁵².

Отже, навесні 1662 р. Я. Сомко та його оточення прагнули повернутися до ситуації, яка існувала до жовтня 1659 р., тобто часу нав'язання О. М. Трубецьким нових договірних умов урядові Ю. Хмельницького. Прикметно, що вимоги до посилення гетьманської влади, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, за своєю суттю повторювали ті, які старшина, що згуртувалася восени 1659 р. навколо особи Ю. Хмельницького, висувала напередодні проведення генеральної ради в Переяславі в Жердівських статтях³⁵³.

Незалежність позиції лівобережного гетьмана досить виразно демонструвала і його політика в економіці. Зокрема, на Козелецькій раді піднімалося й таке вкрай важливе питання тогочасного господарського життя краю, як обіг на його теренах російських мідних грошей. Як відомо, впровадження урядом Олексія Михайловича маловартісних мідних грошей спровокувало бунти в Москві, тож російське керівництво планувало за їх допомогою вести розрахунки за отримані на Лівобережжі царськими ратниками провіант і фураж. Посланець Я. Сомка до Москви протопіп В. Бабський стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді виступили старшини ніжинського полковника В. Золотаренка. Переяславці ж, навпаки, заявляли про свою готовність вірно служити цареві навіть у тому випадку, коли він буде жалувати їх грішми, зробленими із шкіри (хоч саме козаки Я. Сомка три тижні по тому відмовилися отримувати царську платню мідними монетами). Вже згадуваний раніше дяк Посольського приказу І. Песков також доносив у Москву, що Я. Сомко, як тільки "...учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними..."³⁵⁴.

"Дурість" гетьмана, з точки зору офіційної Москви, не обмежувалася лише цим. Ще в переддень Козелецької ради Я. Сомко в листі до белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського (добре відомого в Україні своїм владолюбством ще з червня 1658 р., коли саме його похід на Лівобережжя прискорив оформлення гетьманом І. Виговським підданства польському королю) в досить категоричній формі поставив вимогу: "...з Гадяча і з інших міст воєвод вивести..."³⁵⁵.

Як зауважує з цього приводу В. Ейнгорн, князь, “звичайно ж”, не звернув увагу на вимогу козацького зверхника і воєвод з Гадяча та інших місць, де їхнє перебування не було передбачене угодою 1659 р., не вивів³⁵⁶. Але вже три тижні по тому, 11 травня 1662 р. (с. с.), єпископ Мефодій інформував ніжинського воєводу князя С. Шаховського про те, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки вигнали царських ратників на чолі з воєводами³⁵⁷.

Але Я. Сомко, взявши різку тональність у стосунках з російською адміністрацією, явно недостатньо подбав про підтримку своїх дій всередині України, зокрема в середовищі козацької старшини. На відміну від одного із своїх попередників — гетьмана І. Виговського, котрий, як уже зазначалося вище, перед початком боротьби з царським урядом за автономію Козацького Гетьманату восени 1657 р. на Корсунській раді обіцяв старшині допустити її до вирішення найважливіших соціально-політичних проблем, Я. Сомко спробував негайно вжити заходів, аби зміцнити гетьманську владу та натомість подолати старшинське свавілля. Зважаючи на стан тогочасної дисципліни у Війську Запорозькому, поглиблення централізму в розвитку політичних процесів, посилення проявів отаманства та анархії, кроки новообраного гетьмана були вельми необхідні, але вони неминуче провокували спротив тих, проти кого були спрямовані — заслужених козацьких полковників. Саме тому один з найбільш впливових лівобережних старшин чернігівський полковник Оникій Силич (полковий уряд посів ще в 1657 р., брав активну участь у повстанні проти гетьмана І. Виговського в серпні—вересні 1659 р., за що в жовтні 1659 р. отримав охоронну грамоту царя і був виведений з-під карної влади гетьмана) ще під час Козелецької ради демонстрував своє невдоволення діями Я. Сомка, а після від'їзду з Козельця відправив єпископу Мефодію листа, в якому засуджував поведінку гетьмана³⁵⁸. Виразно антигетьманську позицію зайняв ніжинський полковник Василь Золотаренко. Повернувшись з елекційної ради, він заявив, що Я. Сомко силою заволодів гетьманською булавою, а тому не буде виконувати його накази³⁵⁹.

Місцеблюстителю Київської митрополії, відправивши до Москви повідомлення про перебіг Козелецької ради, звертав увагу на компрометуючі Я. Сомка епізоди її проведення та, зрештою, рекомендував урядові Олексія Михайловича результати виборів визнати недійсними, гетьманського звання за переяславським полковником не підтверджувати, оскільки той своїми “свавіллями” і “наси́льством” вочевидь показав, що від нього можна чекати чого завгодно, навіть найгіршого. Крім того, місцеблюститель просив якнайшвидше прислати в Україну уповноваженого царського боярина для проведення “справжньої” елекційної ради³⁶⁰. Одночасно

Мефодій проінформував про перебіг ради царських воєвод, що несли службу в лівобережних містах, та порадив їм жити “з острахом”, оскільки від Я. Сомка тепер можна чекати “злого”³⁶¹. В. Золотаренко також відправив листа до Москви, в якому застерігав оточення Олексія Михайловича, що результати козелецьких подій можуть мати негативні наслідки³⁶².

Крім непорозумінь з царськими воєводами, тривогу в оточенні Олексія Михайловича, очевидно, викликали й заяви Я. Сомка стосовно його бачення моделі взаємовідносин Війська Запорозького з царем. Будучи прибічником сильної гетьманської влади та приборкування у Війську не лише охлократичних настроїв, а й реальних проявів старшинської олігархії, гетьман ще в середині 1661 р. в розмові з піддячим Приказу таємних справ Ю. Никифоровим указував на необхідність того, щоб гетьман “...під рукою великого государя будучи в підданстві...”, над полковниками мав владу (“быти владательным”), а не так, як про те написано в попередніх статтях, тобто в угоді 1659 р.³⁶³ Оскільки розмова з Ю. Никифоровим точилася навколо проблеми повернення Ю. Хмельницького в підданство царя, можна дійти висновку, що Я. Сомко, ставлячи вимогу про денонсацію окремих положень Переяславських статей 1659 р., мав на меті не розширення власних прерогатив, а зміцнення гетьманської влади взагалі. Отож, виходячи з цього, з впевненістю можна стверджувати, що авторитарна модель побудови Козацького Гетьманату була одним із наріжних каменів політичного світогляду гетьмана.

Деталізуючи своє бачення цієї важливої проблеми, Я. Сомко пропонував відмінити передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет окремих козацьких старшин, а також застерегти неможливість зносити полковників з царем “мимо гетмана”. Висловлювалася думка і про необхідність запровадження інституту постійного царського представника при гетьманові, аби регіментар міг оперативно приборкувати будь-які прояви свавільних дій з боку окремих полковників. А коли б хто не бажав втихомирюватися — карати його на смерть, “...а дивлячись на те, іншим не кортіло...”³⁶⁴. Політичні погляди старшини підтверджувалися його пропозицією щодо побудови на Запорожжі фортеці й розміщення в ній 10 тис. царських ратників разом з артилерією. Цим самим, на думку Я. Сомка, було б вирішено зразу кілька завдань: 1) “закрито” татарські орди в Криму; 2) ліквідовано небезпеку виникнення заворушень на Січі (“...Запорожжя де буде кріпко...”); 3) гарантовано безпеку російським військам, дислокованим у лівобережних містах³⁶⁵.

За період, що минув з моменту зустрічі Я. Сомка з Ю. Никифоровим, політичні погляди гетьмана не зазнали суттєвих змін. Як і раніше, він виступає за розбудову стосунків Війська Запорозького з московським монархом на основі угоди 1659 р., але з внесенням до неї певних змін: “...пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася

Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло, те де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав...”³⁶⁶.

Отже, Я. Сомко в питанні стосунків Війська Запорозького з царем виступав за чітке дотримання принципу васальних взаємин, які б здійснювалися винятково за гетьманським посередництвом. Тобто, в тому варіанті, як це пропонувалося в Жердівському проекті 1659 р., але було відкинуто в “Нових статях Ю. Хмельницького”.

У сфері соціальних відносин гетьман відстоював необхідність підтвердження прав і привілеїв козацтва з одночасним упорядкуванням міжстанових взаємин: на весну пропонувалося “...козаки [...] по своїм реєстрам переписати, а селяни собі переписані будуть; реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси...”. Необхідність соціальної структуризації суспільства Я. Сомко обґрунтовував тим, що “...нині [...] в тій уособиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реєстрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начебто супроти ворога ходили”³⁶⁷.

Звичайно ж, у стратегічному плані міркування гетьмана щодо соціальної структуризації Козацького Гетьманату були абсолютно співзвучні намірам московського керівництва — не даремно ж ще влітку 1654 р. уряд Олексія Михайловича наполягав на впорядкуванні козацького компуту³⁶⁸. Однак у конкретних соціополітичних умовах початку 1663 р. соціальні вимоги Я. Сомка були тісно пов’язані з політикою і свідчили про його бажання уникнути проведення елекційної “чорної” ради в тому вигляді, як цього прагнули І. Брюховецький і ті, хто підтримував його в Україні та Москві, тобто з допущенням до елекційного процесу не лише рядового козацтва, а й декласованих елементів із середовища селян і міщан.

На тлі таких досить принципових політичних вимог Я. Сомка програмні положення іншого претендента на гетьманство — І. Брюховецького, викладені в розмові з Ф. Лодиженським, були абсолютно лояльними і більш ніж поміркованими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення “повної чорної ради” всі прибутки, які до цього часу йшли на гетьмана, полковників і старшин, спрямувати в царську скарбницю, а звідти — на платню царським ратникам³⁶⁹. Варто зазначити, що цей, поза всяким сумнівом, вельми вдалий популістський хід Івана Мартиновича не був новим для зими 1663 р. Принаймні, як можна зробити висновок з пізнішої заяви єпископа Мефодія, вже восени 1662 р. під час таємних нарад з міс-

цеблустителем у Гадячі претендент на гетьманство начебто пообіцяв у разі оволодіння ним гетьманськими клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці³⁷⁰.

Особливо варто наголосити на тому, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була локальною поступкою суверену, а свідчила про його принципове бачення характеру взаємовідносин Війська Запорозького та російського монарха. Адже І. Брюховецький декларував необхідність відмови гетьманського уряду не лише від отримання прибутків, а й взагалі від претензій на політичну зверхність у суспільстві: “А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли...”³⁷¹. З контексту розмови випливало, що головний результат багатолітньої боротьби козацтва кошовий гетьман вбачав лише у зміні суверена — володільницькі права польського короля мали перейти тепер до російського царя. Зрозуміло, що саме так тлумачили зміст подій і в Москві, а тому й політичні акції Івана Мартиновича в приказних палатах “білокам’яної” після таких заяв зросли.

За таких обставин Москва остаточно втрачає довіру до Я. Сомка і робить ставку на його опонента І. Брюховецького. Варто було кошовому гетьману та місцевому цеблустителю лише натякнути царським представникам в Україні, що вони побоюються їхати до Ніжина через загрозу нападу з боку вірних Я. Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін царських ратників³⁷². Навіть сам Олексій Михайлович робить висновок стосовно ненадійності Я. Сомка та водночас вірності І. Брюховецького. Так, у листі до воєводи белгородського Г. Г. Ромодановського монарх наказує “...берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний...”³⁷³.

Позиція московського керівництва щодо визначення пріоритетів власних інтересів на Лівобережжі та, зокрема, власних симпатій до учасників елекційного процесу робила результати виборів доволі прогнозованими: в разі виходу ситуації з-під контролю царського представника інструкція надавала йому повноваження призупинити проведення ради аж до моменту отримання з Москви додаткових рекомендацій.

Проте потреби в цьому не виникло. Як відомо, “чорна” рада під Ніжином 17–18 червня 1663 р. (с. с.) хоч і проходила доволі бурхливо й драматично, все ж її розв’язка вповні задовольняла московське керівництво. Булава лівобережного правителя перейшла до рук бажаного кандидата — Івана Мартиновича Брюховецького, а його опонентів — Я. Сомка, В. Золотаренка,

О. Силича, О. Щуровського та інших не лише скинуто з полковництва, а й ув'язнено, що давало змогу сподіватися на мирне перебирання новообраним гетьманом влади до своїх рук.

Московський інкорпораційний проект 1665 р.

Переконлива перемога, здобута прибічниками І. Брюховецького на генеральній раді під Ніжином на початку літа 1663 р., неминуче мала позначитися на характері суспільно-політичних відносин на Лівобережжі та принципових засадах взаємовідносин Лівобережного Гетьманату з Москвою. Адже мало того, що в погоні за булавою претендент щедро роздавав карт-бланш запорожцям, єпископу Мефодію, представникам царського уряду, рядовим козакам і посполитим Лівобережжя, він ще й обіцяв у разі перемоги переглянути існуючий механізм влади, обмежити всевладдя старшини, стримати майнові апетити новонародженого панства тощо. Задекларований І. Брюховецьким курс на реанімацію інституту загальної або “чорної” Генеральної ради (як найвищого розпорядчого органу Війська Запорозького) зруйнував і до того не вельми тривкий спокій в суспільстві, сприяв подальшій ескалації охлократичних настроїв, а крім того — посилив становище місцеблюстителя Київської митрополії та представників уряду царя Олексія Михайловича в Україні.

Найпершою ознакою зміни політичного клімату в лівобережній частині Війська Запорозького стало кардинальне оновлення особового складу старшинського корпусу, насамперед його горішньої частини³⁷⁴. Повертаючись з-під Ніжина на південь Лівобережжя, І. Брюховецький “...ропустил новопоставлених полковників, тих котріє з ним з Запорожжа вишли, но усіх столечних городах, придавши кождому полковникові по сто чоловіка козаков, которим по усіх полках жупани давано”³⁷⁵. Розквартировуючи запорожців по полкових містах Лівобережжя, гетьман вирішував зразу кілька проблем. Передовсім він матеріально винагороджував своїх прибічників, котрі вели його на гетьманство. Адже, крім того, що запорожцям “...по усіх полках жупани давано...”, вони, користуючись покровительством гетьмана, “...з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали...”³⁷⁶. Ясна річ, що присутність при новопоставленій І. Брюховецьким полковій старшині загонів запорожців паралізувала спротив скинутих з урядів старшин та зміцнювала авторитет нової влади. Але, що не менш важливо, розквартирувавши запорожців по всьому Лівобережжю, гетьман звільнявся від їхньої опіки, діставав можливість проводити власну політику, а не бути маріонеткою в руках “дейнеків”, які винесли його на гребінь влади і сподівалися, згідно з традиціями, що існували на Січі, ділити з ним цю владу. Переконливим підтвердженням цього служить той факт, що в статтях, переданих у Москву через воєводу К. Хлопова, Іван

Мартинович порушував перед царем клопотання про заборону низовикам зноситися з царським урядом безпосередньо, минаючи гетьмана: "...щоб запорожці їздили про все до нього, гетьмана, а без гетьманського дозволу до Москви б не їздили"³⁷⁷. Тобто новообраний регіментар, уміло маніпулюючи гаслами обмеження старшинського всевладдя та гетьманського авторитаризму, добивався того, чого свого часу прагнув досягти гетьман І. Виговський³⁷⁸. Намагання наслідувати І. Виговського вбачається і в інших діях Івана Мартиновича — даремно ж дещо пізніше він заявляв, що буде все так, як було при Виговському.

Прагнення І. Брюховецького зміцнити гетьманську владу змушує його "забути" і про свої взяті напередодні елекційної ради зобов'язання щодо розширення меж міського самоврядування, гарантування міщанам не втручатись козацькій адміністрації в справи, віднесені до компетенції магдебургій тощо.

Окремою, досить важливою і вкрай делікатною проблемою суспільно-політичного життя Лівобережного Гетьманату середини 1660-х рр. залишаються взаємини гетьманського уряду з православною Церквою. Отримавши під час переделекційних перегонів важливу допомогу від духовенства, І. Брюховецький, зважаючи на надані напередодні обіцянки, а також реальний стан справ, на перших порах свого гетьманування змушений демонструвати свою особливу приязнь як стосовно єпископа Мефодія, так і духовенства загалом³⁷⁹.

Не будучи впевненим у своїх силах, гетьман у стосунках з єпископом продовжує вдавати з себе покійного слугу, намагаючись використати авторитет Мефодія при вирішенні важливих для себе питань в взаєминах з Москвою. Зокрема, саме через єпископа І. Брюховецький порушує клопотання про повернення козацькому війську армати, про присилання на Лівобережжя царських ратників, аби "... було з ким проти короля стати..." та про відкликання з Переяслава воєводи В. Б. Волконського, оскільки він "... велми чоловік впертий..." і ліпше буде "... його перемінити, ніж за його з гетьманом нерадівством якась поруха вчиниться..."³⁸⁰.

Але гетьмана не могло й не турбувати активне втручання місцеблюстителя у світські справи, а особливо його наполегливі намагання примусити уряд І. Брюховецького до виконання взятих на себе останнім восени 1662 р. в Гадячі фінансових зобов'язань. Про готовність новообраного регіментаря утримувати російські війська єпископ Мефодій говорив Д. С. Велико-Гагіну ще під час Ніжинської ради. Тоді І. Брюховецький, зіславшись на непевні умови моменту, твердив, що наразі не має часу, необхідного для вироблення відповідних домовленостей, оскільки потрібно негайно виступати проти неприятеля³⁸¹. Після ради місцеблюститель не облишив свого наміру реалізувати гадяцькі домовленості з І. Брюховецьким,

оскільки це не лише ще більше підняло б авторитет єпископа в придворних колах, а й сприяло б підвищенню мобілізаційної готовності російських військ в Україні та перешкоджало б зростанню економічної могутності, а отже — й політичних претензій козацької старшини. За результатами “Чорної ради” 1663 р. єпископ Мефодій відправляє до Москви свою довірену особу ніжинського протопопа С. Адамовича, котрий об’явив у Малоросійському приказі інформацію й стосовно того, що гетьман, як і раніше, “...промисел має, звідки б узяти хлібні запаси для ратних людей великого государя...”³⁸².

Проблема утримання військ в Україні для уряду Олексія Михайловича була аж надто актуальною, аби нехтувати такими пропозиціями. І тому питання реалізації фінансових зобов’язань І. Брюховецького стає одним з пріоритетних не лише в інструкції царським послам дякам Приказу таємних справ Д. М. Башмакову та Є. Фролову, відправленим в Україну 24 серпня (с. с.) 1663 р.³⁸³, а й значною мірою визначає характер російсько-українських стосунків найближчих років.

Немає нічого дивного в тому, що реальна політична програма І. Брюховецького-гетьмана суттєво різнилася з його популістськими заявами, зробленими під час домагання гетьманської булави. Потреба в розбудові адміністративного апарату, забезпечення боєздатності війська та, врешті-решт, природний потяг до збагачення³⁸⁴ змушують гетьмана докладати максимум зусиль до того, аби уникнути виконання раніше взятих домовленостей. Зрозуміло, що єпископ Мефодій у даному випадку виступав не стільки як особистий опонент І. Брюховецького в боротьбі за пальму першості на Лівобережжі та в стосунках з Москвою, скільки як представник (а на наш погляд, тогочасний безперечний лідер) певних політичних сил, опозиційно налаштованих щодо ідеї міцної гетьманської влади та визнання за козацькою старшиною ролі нової соціально-політичної еліти краю.

Зміцнити гетьманський провід, обриси яких почали доволі виразно проступати в заходах щодо впорядкування фінансової справи³⁸⁵ та намірах підпорядкувати своїй владі Правобережжя, можна було лише приборкавши політичну опозицію, яка ще вчора виступала головним його союзником. Насамперед, перед гетьманом постало завдання нейтралізувати політичні претензії єпископа Мефодія.

У другій половині вересня 1663 р. І. Брюховецький відправляє до Москви генерального обозного І. Цесарського та київського полковника В. Дворецького, доручивши їм допровадити козацьких старшин та ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського, які визнали себе винними у співпраці зі “зрадником” Я. Сомком³⁸⁶. Одночасно гетьман зобов’язує послів під час переговорів з начальником Малоросійського приказу боярином П. М. Салтиковим

поставити питання про призначення московського церковного ієрарха київським митрополитом. Більше того, вони мали рекомендувати керівництву російського зовнішньополітичного відомства не відпускати з “білокамінної” дітей нинішнього місцеблюстителя³⁸⁷, оскільки він має намір одружити сина Луку на полячці, аби отримати багатий посаг. Крім того, посли повинні були акцентувати увагу уряду Олексія Михайловича на користолюбстві єпископа Мефодія, привласненні ним коштів, виділених царем на ремонт Софійського собору в Києві, намаганні вплинути на пом’якшення вироку Я. Сомкові та В. Золотаренкові, від яких йому нібито було обіцяно щедрі грошові винагороди. Через І. Цесарського та В. Дворецького гетьман інформував московські офіційні кола й про те, що напередодні Ніжинської ради місцеблюститель нібито вимагав від нього, аби він подарував йому табун коней чи одружився б на його доньці, а “... за це єпископ учинить його на раді повним гетьманом, а самому єпископу бути б київським митрополитом”. Прагнучи засвідчити вірність цареві, І. Брюховецький уповноважував своїх представників повідомити в Малоросійському приказі про наміри взимку приїхати в Москву, аби “...бачити пресвітлі очі великого государя та бити чолом государю, щоб йому одружитися на Москві...”³⁸⁸.

Однак перед тим, як їхати до російської столиці, І. Брюховецькому необхідно було з честю витримати іспит на політичну зрілість на переговорах з уповноваженими царя приказними дяками Д. М. Башмаковим і Є. Фроловим, відрядженими до України для оформлення правових аспектів російсько-українських взаємин. Причому зразу ж варто зауважити, що для гетьмана час для прийому посольства та демонстрації власних політичних амбіцій, зважаючи на реальну небезпеку широкомасштабного вторгнення на Лівобережжя військ польського короля, підтримуваних козацькими полками правобережного гетьмана та татарськими ордами, був не найсприятливішим. Згідно з інформацією царського воєводи стольника К. О. Хлопова, “...при гетьманові де війська в зборі ніякого немає і радий би він зібрати, та козаки його не слухаються і не збираються ніде, і тому гетьман до Ніжина і до Переяслава і до Києва за безлюдності йти не хоче, а хоче бути в містах в облозі до приходу великого государя багатьох ратних людей...”³⁸⁹.

Ненадійність становища І. Брюховецького посилювалася тим, що, за спостереженням стольника, “...багато де черкас [...] хитаються...”³⁹⁰. Достовірність цієї інформації підтверджував і місцеблюститель Київської митрополії, який повідомляв представників уряду Олексія Михайловича, що “малоросійські жителі хиткі і непостійні, і вірити їм не можна; під час неприємельського наступу чекають від них усього дурного...”³⁹¹. Аналогічні міркування висловлювали і глухівські “...лутчі люди козаки...”, а саме: городовий отаман Роман

Михайлів, вїйт Федір Яковлів, колишній сотник Пилип Уманець та колишній отаман Марко Кімбаров, котрі також переконували московських дяків у тому, що “...черкасом ні кому вірити не можна, люди непостійні і некріпкі і супроти неприятеля довго і надійно стояти не будуть...”³⁹².

Імовірно, відсутність серйозної військової допомоги з боку Москви в поєднанні з кількарітніми внутрішніми чварами всередині лівобережного козацтва породжували серед населення панічні настрої. Зокрема російський лазутчик С. Носов, відправлений воєводою К. О. Хлоповим до Чернігова “для вестей”, доповідав, що “...по всіх містах, якими він їхав з Чернігова до Гадяча [...] мешканці говорять не криючись, як де король з військом переправившись на цей бік Дніпра прийде в черкаські міста, і вони де з містами королю хочуть покоритися, тому що де великого государя ратних людей великих полків ніде вони не чують, оберігати їх нікому...”³⁹³.

За таких умов початок українсько-російських переговорів постійно відкладався, і представники уряду Олексія Михайловича, які в Україну прибули через осіннє бездоріжжя лише 27 вересня (с. с.) 1663 р., змогли зустрітися з гетьманом у Батурині аж 17 листопада (с. с.). Шалена кампанія гетьмана з дискредитації свого суперника в боротьбі за першість в політиці на Лівобережжі — єпископа Мефодія сприяла тому, що Д. Башмаков і Є. Фролов не стали наполягати на обов’язковій участі місцеблюстителя Київської митрополії в переговорному процесі. Поза всяким сумнівом, це було досить важливою тактичною перемогою Івана Мартиновича. Адже, незважаючи на те, що інтереси єпископа Мефодія на переговорах представляла його довірена особа — ніжинський протопіп С. Адамович, відсутність головного прибічника ідеї негайної реалізації раніше взятих на себе І. Брюховецьким зобов’язань забезпечувала гетьманському уряду хоч би якийсь простір для політичного маневрування.

Незважаючи на складність ситуації та продемонстровану Іваном Мартиновичем позірну поступливість у ході передвиборних змагань, Батуринські переговори 1663 р. виявилися досить важкими для представників уряду Олексія Михайловича. Так, уже на самому їх початку тільки-но Д. Башмаков і Є. Фролов переказали вимогу царя, аби гетьман і старшина в письмовій формі підтвердили правомочність угоди, укладеної ближнім боярином князем О. М. Трубецьким і всім Військом Запорозьким восени 1659 р., як українська сторона досить дружно заперечила проти цього, вказуючи на те, що наразі “...їм тих всіх статей за розоренням від неприятеля в малоросійських містах і за бідність ніяким чином дотримуватися нині не можна...”³⁹⁴. На репліку приказних дяків з приводу того, що гетьман Б. Хмельницький “...по тим статтям з усім Військом За-

порозьким у великого государя [...] в підданстві був і служив до кінчини живота свого вірно і непорушно, і ті статті утримував...”, козацька сторона, продемонструвавши добру обізнаність з політичними й правовими колізіями українсько-російських взаємин, зауважила, що, по-перше, за гетьманування Б. Хмельницького “...на Малую Росію неприятели так, як нині, не наступали [...] і малоросійські жителі в той час були в усякому спокої і в зажитках...”, а, по-друге, “...у той час статті були не такими, якими вони їм нині оголошені, багато в статтях добавлено і поставлено в Переяславі після зради Івашка Виговського...”³⁹⁵.

Покликавшись на той факт, що статті 1659 р. були ухвалені “...зрадником Юраськом Хмельницьким з радниками своїми...”, які відзначалися “...хитаннями і непостійністю...”, а теперішнє керівництво Війська Запорозького “...великому государю [...] обіцялось служити вірно і в підданстві бути на віки невідступно...”, українська сторона заявила, що “...їм тих усіх статей нині прийняти і дотримуватися неможливо...”³⁹⁶.

Особливо активно старшина заперечувала проти впровадження пункту угоди щодо надходження зібраних з українського поспільства податків і зборів до царської скарбниці, а також роздачу козакам платні із зібраних коштів і припасів. Гостре невдоволення вищої козацької старшини Лівобережжя, як можна зробити висновок з тексту статейного списку Д. Башмакова та Є. Фролова, викликало положення угоди 1654 р., згідно з яким керівництво фінансовою сферою Гетьманщини мало перебувати в руках міської цивільної адміністрації — війтів, бурмистрів і райців. За спостереженням московських приказних дяків, найбільш активно супроти ухвалення тих суперечливих, на думку старшини, положень виступали вихідці з Правобережжя генеральний суддя Ю. Незамай та стародубський полковник І. Плутник. Не обминули своєю увагою царські послы й те, що останні своїх дітей залишили на правому боці Дніпра, хоча “...можна було [...] за неприятельського приходу і задовго на цей бік Дніпра їх переправити”³⁹⁷.

Врешті-решт, під тиском російської сторони гетьман і старшина “...по тих довгих розмовах і по суперечках подумавши схилилися...”, погодившись підписати Переяславські статті 1659 р., хоч і залишили за собою право вписати ті статті, виконання яких наразі було неможливим, аби апелювати до царя з приводу їх відміни³⁹⁸.

Крім підтвердження правомочності Переяславських статей, Д. Башмаков і Є. Фролов мали обговорити з керівництвом Війська Запорозького і вирішити ще низку проблем, які залишилися поза увагою укладачів угоди 1659 р. Але, перш ніж приступити до їх обговорення, приказні дяки вирішили зробити старшину більш поступливою, оголосивши монаршу волю щодо майбутнього конфіско-

ваного й описаного майна та живності козаків, заарештованих разом з Я. Сомком і В. Золотаренком після Ніжинської ради. Згідно з указом Олексія Михайловича, всі пожитки, переписані в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах, належало роздати новим керівникам Війська Запорозького — “...по розпису за воєводськими руками...”, щоб вони, “...бачачи його государську превелику до себе милість [...] йому [...] і його государським дітям і спадкоємцям служили вірно”³⁹⁹.

Але, як з’ясувалося в ході переговорів, це питання вже дебатовалося оточенням І. Брюховецького і по ньому було ухвалено рішення, аби “...ті всі животи по стародавнім їх звичаям вдовам і сиротам віддані були, тому що Яким Сомко з радниками своїми за зраду покарані смертю, а інші відвезені до царської пресвітлої величності в ув’язнення, а за одну й ту ж провину двічі не карають”. Щоправда, ту частку майна репресованих, яку царські воєводи вже привезли з Ніжина та Чернігова до Батурина, гетьман “...на Військо прийняв і розписатися велів прилуцькому полковнику Данилу Песоцькому...”⁴⁰⁰. Крім майна, приказні дяки передали старшині й доволі щедре царське жалування⁴⁰¹.

Задобривши конфіскованим майном та щедрими царськими дарами керівництво Війська Запорозького, московські посли поставили питання про передачу відібраного в “зрадників” хліба на потреби російських військ, на що старшина погодилася без будь-яких заперечень⁴⁰².

Не викликали спротиву гетьманського уряду і втручання московських послів у питання свободи торгівлі в Україні. Зокрема, Д. Башмаков і Є. Фролов поставили перед козацькою старшиною вимогу про заборону лівобережним купцям перепродувати хліб на Правобережжя — “...для своєї безроздільної користі...”. Свою вимогу вони вмотивовували тим, що, спродуючи хліб на Правобережжі, гендлярі тим самим “...задніпровським зрадником і татарам чинять велику допомогу...”, а крім того — піднімають ціну на хліб на Лівобережній Україні, що було економічно невигідно для російської армії, яка проводила тут закупки продовольства для своїх залог. У крайньому разі, гетьман міг дозволити вивіз певної кількості хліба на “польський бік” Дніпра (де в умовах війни “...нині від ляхів і від татар хліба сіяло мало...”), аби схилити правобережців до підданства царю⁴⁰³.

Погодилася українська сторона і на врегулювання торговельних зв’язків Лівобережжя з російськими містами⁴⁰⁴. А от щодо вимоги офіційної Москви повернути колишнім власникам уті- качів з Брянська, Рильська, Путивля, Севська та інших порубіжних з Гетьманщиною російських міст, які, “...розоривши поміщиків і вотчинників своїх доми і всякі пожитки, втікши, живуть у малоросійських містах і в повітах і на будах і на винницях, а інші і нині бігають, щоб

їм жити у волях своїх”, гетьман і старшина прохали відстрочити виконання цього наказу, аби “...тутешньої сторони Дніпра люди, почувши про той договір, під час теперішнього королівського приходу, до нього, до короля, не перекинулися”. Керівництво Війська Запорозького обіцяло лише, згідно з 16-ю статтею Переяславської угоди 1659 р., видати представникам російської адміністрації “убивць, розбійників і всяких злодіїв”⁴⁰⁵.

Ще більш активну протидію козацької старшини зустріли намагання Москви закріпити спеціальною угодою зобов’язання гетьманського уряду про утримання власним коштом царського війська, розквартированого на Лівобережжі. Зокрема, уряд Олексія Михайловича пропонував: “...давати воєводам добрі млини з декількома селами заселеними: полковникам і головам стрілецьким по млину на чоловіка в яких по два колеса; начальним людям по млину в яких по одному колесу в рік; рейтарам і драгунам і солдатам і стрільцям і всяким ратним людям усякого хліба по 4 четі чоловіку на рік в московську міру”. Крім того, старшина повинна була відвести угіддя для випасу коней — на відстані 10 верст біля кожного міста, в якому перебували воєводи й ратні люди⁴⁰⁶.

При цьому московські дипломати посилялись як на гостру потребу царських ратників у продовольстві, так і на усні домовленості, нібито досягнуті в Ніжині в ході розмов новообраного гетьмана і старшини з окольничим Д. С. Велико-Гагіним, хоча вища козацька старшина наполягала на тому, що з окольничим “...вони того не говорили і ніякого договору про хлібні припаси в них не було”. Незважаючи на те, що Д. Башмаков і Є. Фролов, переконуючи гетьмана і старшину підписати цей пункт угоди, зверталися до них “...з многими пространными разговорами...”, останні “...стояли на своєму вперто...” і, врешті-решт, сторони домовилися перенести остаточне вирішення питання на майбутнє, з чим українська сторона звернулася з чолобитною особисто до Олексія Михайловича⁴⁰⁷.

Категоричне заперечення козацької старшини викликала й пропозиція московських представників про впорядкування козацького реєстру. Досить цікавим є те, що уряд Олексія Михайловича цього разу при визначенні кількісного складу козацького компуту повністю покладався на гетьмана та старшину, передаючи на їхній розсуд, яку кількість козаків вписати до реєстру: 60 тис., як це було визначено угодами 1654 та 1659 рр., чи зменшити наполовину, враховуючи непризнання правобережним козацтвом влади царя. Згідно з інформацією, що містилася в статейному списку Д. Башмакова та Є. Фролова, “...і гетьман, і вся старшина, що статних слухаючи, говорили, що під цей воєнний час, коли супротивник над шиями стоїть, реєстр учинити і скарб збирати не можна...”⁴⁰⁸.

За результатами переговорів, що завершилися 21 листопада (с. с.), були ухвалені так звані Батуринські статті, які склалися з

п'яти положень. Причому два з них — про видачу царській адміністрації втікачів з Росії (“служилих людей”, драгун, поміщицьких і вотчинних селян) та впорядкування козацького реєстру й збирання на плату козакам податків і зборів — старшина відмовилася підписувати. Заперечення викликало, як уже зазначалося вище, й положення про передачу прибутків з млинів на утримання російських військ в Україні.

Отже, закріплені Батуринськими статтями нововведення не торкалися принципових питань у взаєминах Козацького Гетьманату з російським царем, які залишалися й надалі незмінними. Водночас, як слушно зазначає А. Яковлів⁴⁰⁹, договір 1663 р., а особливо його пункт про утримання російського війська коштом місцевого скарбу, хоч і був оскаржений старшиною, створював прецедент, який в майбутньому буде активно використовуватися офіційною Московою на переговорах з урядом І. Брюховецького.

Успішне для лівобережного козацтва завершення зимової кампанії 1663/64 р. дає змогу І. Брюховецькому взяти курс на суттєве зміцнення гетьманського проводу. Зразу ж після відходу польської армії Іван Мартинович розіслав по лівобережних містах збирачів податків для перепису купців і міщан з наступним їх обкладанням зборами на користь гетьманського скарбу. З цими ж планами пов'язане й прагнення гетьманського уряду підпорядкувати собі міщан шляхом передачі ними до військової канцелярії всіх своїх привілеїв, отриманих від польських королів⁴¹⁰.

Крім того, І. Брюховецький намагається хоч до певної міри реанімувати зовнішньополітичну сферу діяльності. Так, 27 листопада 1664 р. він порушує перед урядом Олексія Михайловича питання про надання йому дозволу на переговори з римським цісарем, а також кримським ханом, якого намірявся переконати в розриві союзу з поляками і припиненні вторгнення на Лівобережжя⁴¹¹.

Гетьман спробував також заручитися підтримкою уряду Олексія Михайловича в боротьбі з міським самоврядуванням, на захист якого виступив його колишній союзник єпископ Мефодій⁴¹². Поступово конфлікт гетьмана з місцеблюстителем митрополичої кафедри набирає дедалі гостріших форм: Мефодій надає моральну підтримку міщанам, радить їм ні в якому разі не передавати козацькій адміністрації королівські привілеї, звинувачує Брюховецького перед царським оточенням у самоуправстві та зловживаннях владою. Останній же, в свою чергу, в листах до царя “розкриває” наміри єпископа його зрадити, вказуючи на контакти того з близьким до гетьмана П. Тетері правобережним духовенством тощо⁴¹³.

Прагнучи перехопити ініціативу до своїх рук і не допустити зміцнення влади свого колишнього протеже, Мефодій на початку

1665 р. здійснює поїздку до Москви, результати якої мали надзвичайно важливі для Лівобережної України наслідки. В середині березня 1665 р. місцеблюститель передає до Посольського приказу на ім'я царя доповідну, в якій обґрунтовує необхідність проведення в Україні широкомасштабної реформи. Зокрема, він пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації всі податні кошти, що збираються з українського населення, заносити до царської скарбниці, а звідти відпускати на виплати козакам за несення ними військової служби та утримання російських ратних людей в лівобережних містах. Список вважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьмана та козацької старшини всіх міщан, збори та орендна плата з яких також мали надходити не гетьману, а московському монархові. В конфліктах, що раз-по-раз виникали між гетьманським урядом і міським самоврядуванням, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього; накази з цього приводу варто надсилати царським воєводам, що несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові контингенти військ до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра⁴¹⁴.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей "...около полуторы тысяч человек..." на чолі з "...знатный человек и з дьяк...", аби йому було "...надежно приехать и говорить с гетманом"⁴¹⁵.

На початку червня 1665 р. пропозиції місцеблюстителя розглядалися на засіданні боярської думи, на якому був присутнім і цар і за його результатами якого було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну (за подачею І. Брюховецького) в лютому 1665 р. царський указ про відбирання в київських міщан і присилання до Москви королівських привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія — боярська дума не ухвалила ніяких конкретних постанов. І, вочевидь, має сенс міркування В. Ейнгорна про те, що не останню роль в цьому відіграв намір українського гетьмана найближчим часом особисто відвідати "білокамінну"⁴¹⁶, щоб обговорити з урядом Олексія Михайловича підняті єпископом питання в стінах Посольського приказу.

Збираючись до Москви, Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — "власі собі прибавлять"⁴¹⁷. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опір своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, Іван Мартинович зустрів не лише з боку місцеблюстителя, а й кількох впливових козацьких старшин. Зокрема, про підозрілий тон дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня (с. с.) 1664 р. в

розмові з белгородським воєводою князем Б. О. Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм “...братцкою любовію как бывшей гетман Богдан Хмельниковой...”, але для цього щоб “...в черкаских бы де городех московских людей не было...”⁴¹⁸.

Ще більш категоричний у своїх висновках був лідер промосковськи налаштованої лівобережної старшини київський полковник Василь Дворецький, який 21 березня (с. с.) 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського намісника П. М. Салтикова, де вказував на те, що гетьман їх, “старих і вірних цареві”, полковників зненавидів і змістив з урядів. Зокрема, мова йшла про полтавського полковника Д. Гуджола та зінківського полковника В. Шимана-Шимановського, полки яких гетьман віддав своїй довіреній особі — генеральному бунчужному Григорію Витязенку⁴¹⁹. Крім того, старшина стверджував, що гетьман здійснив спробу його заарештувати, коли він повертався з Москви, і до цього часу не припинив своїх переслідувань; чинить різні утиски вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого порадника “Захарочку” (генерального писаря Захарія Шийкевича) — “...что он примыслит на том всем становитца”. Змалювавши всі ті негаразди, які коїлися в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман “...до городов дела неимал, пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому”. Ще він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., якими заборонялося гетьманові без “суполной ради полковников” зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть коли б стала явною зрада когось із них⁴²⁰.

Через деякий час, 16 серпня (с. с.), Дворецький надіслав до Малоросійського приказу листа, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків не на користь гетьмана, а — царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воєводи, “...жіючіє на Вкрайне...”, володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі — гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям. Полковник наполягав також на тому, щоб податки в Україні збирала не гетьманська адміністрація, якій немає довіри, а московські воєводи⁴²¹.

Дослідники відзначають, що пропозиції В. Дворецького знаходили підтримку і в інших старшин, зокрема, переконливим прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний.

За умови розколу старшинського корпусу шанси І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були дуже вже мізерними. Прикметним, на наш погляд, є уже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. представницької укра-

їнської делегації (крім гетьманського уряду і козацької старшини, до неї входили також представники православної Церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма “на посолском болшом дворе”, а окремо — щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим “...для дел великого государя, а дела за ними есть много...”⁴²².

В історичній літературі побутувала думка, що І. Брюховецький ще 15 (25) вересня “...уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами...”⁴²³. Однак уже В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, зробив висновок, що ініціатором такої пропозиції був не гетьман, а російська сторона. Гетьман же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього⁴²⁴.

Уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу про надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня (с. с.) 1665 р.⁴²⁵ Вимоги російської сторони, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому. У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр у тому, що грошових зборів з лівобережних жителів у царську скарбницю збирати “...отнюдь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости...”⁴²⁶. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки — з млинів, відкупів, торговельних операцій тощо. Причому робити це радив “...не по болшому...”, аби населення поступово звикалося з цим, а “...сперва б им было не тягостно...”⁴²⁷.

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передавати і натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники⁴²⁸. Але російську сторону не задовольняла така організація фінансової справи, і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, приймання коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо — перебували в компетенції воєвод, кількість яких у Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, воєводи також мали управляти некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування⁴²⁹.

Крім цього нововведення в стосунках Війська Запорозького з російським царем був вироблений новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.), який підтверджував зоборону гетьманському урядові на проведення зовнішньополітичної

діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії патріархові Московському, висвячення останнім на митрополиту кафедру в Києві московського церковного ієрарха — “...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения...” (щоправда, дане положення носило умовний характер — впроваджувати його в життя передбачалося після апробації патріархом Константинопольським).

Що ж до автора цього важливого нововведення (його реалізація означала б принципово нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Так, А. Яковлів вважав, що ним був не хто інший, як єпископ Мефодій та його прибічники, які хотіли звести на кафедру першого, хто, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату⁴³⁰. Однак, на нашу думку, більш слушною є гіпотеза В. Ейнгорна, за якою автором цього положення був гетьман Брюховецький, який намагався таким чином нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньо-політичне життя України, підпорядкувавши їх московському святителю⁴³¹.

Решта положень Московського договору 1665 р. була вже менш радикальною. Загалом вони підтверджували недоторканність козацького устрою, гарантували збереження козакам та їхнім вдовам наявних привілеїв, конституювали право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося низкою застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лише з дозволу царя; елекційна рада вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Передбачалося також, що меншу булаву, прапор і гармати новообраний регіментар має отримати від офіційного представника царя на генеральній раді, а велику булаву, “знамя большое” і царську жалувану грамоту — лише в “царствующем граде, Москве”. Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Загалом же оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його положення, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних прерогатив гетьманської адміністрації, суттєво різнилися своїм радикалізмом. Адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату, що був визначений договором 1654 р. як автономія політична, а відповідно до положень статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувався в адміністративну автономію — від 1665 р. набирав ознак автономії станової, заперечуючи тим самим претензії козацтва на роль українського народу як політичної одиниці.

**Глухівський договір 1669 р. як демаркація
компромісних можливостей сторін по завершенні
українсько-російської війни 1668 р.**

Зважаючи на радикальність нововведень, закріплених договором 1665 р., а також охоплення ними доволі-таки широких верств населення Лівобережного Гетьманату, оприлюднення та спроба їхньої реалізації викликали таку широку суспільну реакцію, чого не спостерігалося після підписання угод 1654, 1659 чи 1663 рр.

Заради справедливості варто зазначити, що негативну реакцію козацтва на повідомлення про результати посольства Брюховецького до Москви 1665 р. передбачав і сам регіментар. Ще перебуваючи в столиці, він наполягав на виведенні людей околичного Г. Ромодановського з двору, пожалуваного гетьманові Олексієм Михайловичем. Оскільки, як зауважував з цього приводу Іван Мартинович, "...неровно время займет, и самого его любя там (тобто в Україні. — *Авт.*) места не будет, чтоб ему было куды и самому приехать..."⁴³².

Провісниками майбутніх потрясінь, спричинених реалізацією московських домовленостей, стали виступи представників вищого українського духовенства, зокрема київського кліру, очолюваного єпископом Мефодієм. 22 лютого (с.с.) 1666 р. місцеблюстителю разом з архімандритом Києво-Печерського монастиря та ігуменами інших київських обителей перед київським воєводою П. В. Шереметевим заявив свій протест проти намірів Москви (за згоди українського гетьмана) призначати на Київську митрополію московського святителя. Воєвода, повідомляючи про цей прикрий інцидент своєму урядові, наголошував на тому, що церковні ієрархи протестували "...с большой яростью...", погрожуючи: "...запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и ноги поволокут, тогда только московский митрополит в Киеве будет..."⁴³³.

Ще більш масового характеру протести набули з літа 1666 р., коли в Україну прибули царські воєводи для перепису населення з метою його оподаткування на користь царської казни. Додаткову напругу вносило й те, що, незважаючи на перестороги Брюховецького, висловлені в травні приказному дякові Є. Фролову, "...чтоб малороссийского народа своевольных и непостоянных людей большими поборами вскоре не ожесточат, покамест поввыкнут и государевыми воєводи и людми пообладаны будут, имат с них по невелику; а только вдруг ожесточить, опасно всякого худа..."⁴³⁴, царські воєводи в Україні поводитися досить жорстко, нерідко брутально, намагаючись принести максимальний прибуток казни. Зокрема, воєвода Шереметєв доповідав у Москву, що він, виконуючи царський наказ "...великому государю прибыли искать...", лише в

Ніжині та Глухові “...сверх переписных книг в малороссийских городах учинил [...] прибыли в денгах [...] на ранды и на всякие угоды 9951 рубль 11 алтын 3 денги...”⁴³⁵. Російські збирачі податків у Батурині та його передмістях додатково вилучили 85 пудів меду⁴³⁶. Загалом же зловживання царських воєвод стає настільки поширеним явищем, що уряд був змушений розпочати судове розслідування деяких найгучніших справ, зокрема стольника О. Лобанова-Ростовського⁴³⁷.

Насильства й службові зловживання російських воєвод та намагання козацької старшини зберегти владу над якомога більшою частиною населення спричиняють масове покаяння посполства і виведення його з-під юрисдикції російської військової адміністрації. З донесення київського воєводи Шереметєва довідуємося, що козацька адміністрація свідомо потурала цьому, керуючись розпорядженнями гетьмана Брюховецького, котрий “...велел [...] которые мещане и уездные люде написаны в окладных книгах, а похотят отписатца к козаки [...] тех людей в козаки писать...”⁴³⁸.

Незважаючи на вжиті гетьманським урядом деякі запобіжні заходи, загалом зняти напругу в суспільстві не вдалося. В середині 1666 р. на Переяславщині спалахують соціальні заворушення. Повстали не лише позбавляють полковничого перначка ставленика Брюховецького Д. Єрмоласенка, а й намагаються заарештувати російського воєводу Г. Вердеревського, що вказувало як на антигетьманську, так і на антиросійську спрямованість виступу. Так, ще в травні 1666 р. російські воєводи доповідали з Переяславщини про те, що “...козаки де боярина и гетмана все не любят, а говорят: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и вольности де наши от нас все отходят...”⁴³⁹. Зростало на Лівобережжі невдоволення й московськими ратними людьми, яких називали “зłodіями” та “жидами”, лунали погрози йти на Запорожжя і звідти виступити проти Брюховецького та його покровителів⁴⁴⁰.

Додаткову напругу ситуації в Україні додала зміна зовнішньополітичного курсу Російської держави, що відбулася у зв’язку з діяльністю відомого дипломата А. Л. Ордин-Нащокіна. Будучи переконаним прибічником активної зовнішньої політики на Балтиці, А. Л. Ордин-Нащокін послідовно відстоював думку про те, що “...с полским королем мир гораздо надобен нужнее шведского [...] а, не уступив черкас, с полским королем мира не сыскать...”⁴⁴¹. До того ж, дипломат не надто високо оцінював дивіденди від прилучення України та мав великі сумніви щодо лояльності “черкас” стосовно царя. В одній зі своїх доповідних записок Олексію Михайловичу він зокрема зазначав таке: “...не отступившись от черкас, прочного мира с польским королем не сыскать, а отнятые у Польши черкасские города никакой прибыли не дают, а убытки с них больше...”⁴⁴².

Про настрої нового керівництва Посольського приказу дуже швидко стає відомо на Лівобережжі, а прямим доказом їхньої вагомості виступає інтенсифікація російсько-польських мирних переговорів, що на початку січня 1667 р. закінчуються підписанням Андрусівського перемир'я, яке, як відомо, закріплювало розподіл українських земель між Москвою та Варшавою по Дніпру. Скласти уявлення про оцінку російсько-польських домовленостей українським суспільством можна хоч би з доволі промовистої характеристики події, даної С. Величком — "...на всем козакам не полезном Андрусовском торгу..."⁴⁴³.

Проти андрусівських постанов, скориставшись неприйняттям їх керівництвом Кримського ханства та Оттоманської Порти, рішуче виступає правобережний гетьман П. Дорошенко, який ще з осені 1666 р. вступає у відкриту конфронтацію з Річчю Посполитою. На Лівобережжі суспільне невдоволення визріває дещо повільніше. Лише з кінця 1667 р., втрачаючи довіру лівобережного козацтва та не маючи надій на підтримку тогочасного московського керівництва, гетьман І. Брюховецький встановлює зв'язки з Дорошенком, а на початку січня 1668 р. оголошує старшині про свій розрив з Москвою та намір об'єднатися з Правобережним Гетьманатом.

На весну 1668 р. в ході антиросійського повстання на Лівобережжі владу царя над цим регіоном було фактично ліквідовано повністю, російським військам вдалося втримати свій контроль лише за укріпленими фортецями в Переяславі, Чернігові та Ніжині. Наприкінці червня на Лівобережжя вступають полки гетьмана П. Дорошенка, і на об'єднаній козацькій раді він проголошується гетьманом обох берегів Дніпра. Втім, уже на початку липня Дорошенко, отримавши повідомлення про вторгнення польських військ на Правобережжя, залишає лівий берег, поклавши обов'язки наказного лівобережного гетьмана на чернігівського полковника Д. Ігнатовича (Многогрішного).

Повідомлення про повернення Дорошенка з військами на Правобережжя російське командування сприйняло як сигнал до початку контрнаступу на Лівобережжя. "Скупивши войска немаліе", воєвода Г. Г. Ромодановський скерував їх на Сіверщину; на Різдво Пресвятої Богородиці йому вдалося оволодіти Ніжином. Вчинивши там жорстоку розправу над мешканцями міста, воєвода вирушив у похід на Чернігів. Не маючи в своєму розпорядженні достатньо сил для того, аби відбити наступ царської армії, Многогрішний звертається по допомогу до Дорошенка. Але той, зайнятий боротьбою з поляками та стривожений заколотом запорожців на чолі з П. Суховієм, зміг відправити на Сіверщину суто символічну допомогу. Під час форсування Ромодановським Десни Дем'ян Ігнатович, котрий з військами перебував на той час поблизу Седнева, наважується атакувати противника, але наміри наказного гетьмана зу-

стрічають різкий опір частини старшини. Між ним і стародубським полковником Петром Рославцем виникає з цього приводу сварка⁴⁴⁴. 25 вересня Ромодановський оволодіває Черніговом, і наступного дня Многогрішний під тиском старшини розпочинає переговори з царським воєводою про припинення бойових дій. Для вироблення умов повернення України під зверхність Олексія Михайловича наказний гетьман відправляє до Москви брата Василя та М. Гвинтовку. Причому, прагнучи припинити кровопролиття, Многогрішний уповноважує своїх представників на проведення вельми далекоюсяжних поступок московській стороні, мало дбаючи про їхні наслідки для України.

Тим часом Дорошенко вводить на Лівобережжя кілька козацьких полків на чолі зі своїм братом Григорієм та союзна йому 20-тисячну татарську орду, і воєвода Ромодановський в черговий раз уже добре второваним у попередні роки Путивльським шляхом відступає з України. І хоча внаслідок конфлікту між гетьманом Дорошенком і кримським керівництвом орда залишає Україну, а Г. Дорошенко через непокору південних лівобережних полків змушений розпустити більшу частину свого війська, відсутність загрози з боку московських ратників дає змогу Многогрішному більш зважено поставитися до умов повернення під царську протекцію. У листі до єпископа Лазаря Барановича, який виступав посередником у стосунках наказного гетьмана з Москвою, Дем'ян Ігнатович рішуче висловлюється про можливість повернення під зверхність царя лише за умови визнання останнім козацьких прав і свобод, закріплених статтями Богдана Хмельницького 1654 р.⁴⁴⁵

Розвиток політичних процесів в Україні восени 1668 р., а саме: гостра міжусобна боротьба між Дорошенком і Суховієм, владу якого на Лівобережжі визнавали південні полки, підштовхнула Многогрішного до проведення власної політичної гри. Після того, як на кінець осені Суховій виводить з Лівобережжя вірні йому війська на Правобережжя, де зав'язує вирішальний двобій з Дорошенком, наказний сіверський гетьман, “себі гетманства зичачій”, 17 грудня 1668 р. скликає старшин на раду до Новгород-Сіверського, “жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка”⁴⁴⁶. Зважаючи на те, що на раду Многогрішний запросив лише тих старшин, які “оному зичливими були”, результати виборів було неважко передбачити. Проте задля дотримання традиції претендент деякий час відмовлявся від гетьманства — “як старая дівка хорошого жениха”⁴⁴⁷.

Московське керівництво, зважаючи на те, що у відповідності до положень Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечувало проти обрання осібного лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом “польської сторони”. Але процедура об-

рання мала відбуватися в присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Місцем проведення елекційної ради було визначено Глухів, де вже 1 березня 1669 р. розпочалися досить важкі переговори Ромодановського з Многогрішним і старшиною щодо характеру стосунків Гетьманату з Москвою.

Найбільше суперечок у ході переговорів викликала вимога української сторони про виведення з Лівобережжя царських військ на чолі з воєводами, які за гетьманства Брюховецького були введені майже до всіх більш-менш значних лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність цього кроку, старшина наводила численні факти зловживань царських ратних людей, їх брутального, а нерідко жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед якими через відсутність царських військ Україна залишиться беззахисною.

Врешті-решт, чи не вирішальну роль в ході дебатів відіграла присутність у Глухові значного російського військового контингенту, введеного туди у відповідності до наказу Олексія Михайловича від 12 (22) лютого 1669 р. "...для обереганья на Раде..."⁴⁴⁸. Як записав з цього приводу в своєму статейному списку воєвода Ромодановський, козацька старшина, хоч і стояла на своєму "кріпко"⁴⁴⁹, змушена була в більшості суперечливих питань піти на поступки царському представникові. Після цього 6 (16) березня на Генеральній раді в Глухові Многогрішного було проголошено гетьманом, приведено до присяги цареві та обдаровано привезеними з Москви булавою, бунчуком та короговою.

Тут же було ухвалено і новий українсько-російський договір, чим підтверджувався факт денонсації Московських статей 1665 р., які викликали різкий опір української сторони. Новий же договір хоч і передбачав присутність воєвод в лівобережних містах, але значно скорочував перелік таких міст. До нього було введено лише Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів і Остер. Крім того, що не менш важливо, Глухівський договір 1669 р. забороняв царським воєводам втручатися в адміністративні та судові справи місцевих громад.

Договір 1669 р. став своєрідним політичним компромісом лівобережної старшини та російського уряду, щоправда, прийнятим під тиском останнього. Але як би там не було, якщо на міжнародній арені підсумки російсько-польського суперництва за Україну було підбито Андрусівським перемир'ям 1667 р., то Глухівською угодою 1669 р. було пророблено те ж саме на рівні двосторонніх взаємин Війська Запорозького та російського царя.

Загалом же підбиваючи підсумки розгляду українсько-російських взаємин другої половини 1650—1660-х рр., варто зазначити, що проблема інтеграції/дезінтеграції Війська Запорозького та російської династії в цей час залежала від цілої низки факторів, головні з яких зосереджувалися в таких площинах як: військово-політична спроможність Війська Запорозького, Російської та Польсько-Литовської держав; міжнародна кон'юнктура Центрально-Східної Європи; готовність російського керівництва, а також його головних суперників у боротьбі за Україну визнавати принципові соціополітичні вимоги українського козацтва.

Гостра зацікавленість Козацького Гетьманату у військовій допомозі Москви стає головним спонукальним мотивом при укладенні угоди 1654 р., а згодом не раз виступає фактором, що детермінує поступливість української сторони в обмеженні суверенітету гетьманського уряду на користь сюзерена.

Поліпшення військово-стратегічної кон'юнктури (вступ у війну з Річчю Посполитою Швеції, Трансільванії чи Туреччини) дає змогу керівництву Війська Запорозького демонструвати в стосунках з Москвою незалежницькі устремління, або принаймні більш активно відстоювати конституйовані раніше права.

Серйозним дезінтегруючим фактором у взаєминах Війська Запорозького з Російською державою виступають наміри Москви згорнути військові дії на польському фронті. Як Віленські мирні перетрактації Росії з Річчю Посполитою в 1656 р., так і Андрусівські 1667 р. провокують напруження між сторонами, яке в деяких випадках виливається у відкрите збройне протистояння.

Соціально-політичні мотиви українсько-російської інтеграції екстраполюються на дві найбільш значимі проблеми, а саме: 1) визнання за козацтвом прав повноцінного політичного народу чи хоч би прав регіональної еліти; 2) узаконення фактичного стану соціально-економічних взаємин, що склалися в результаті революційних змін 1648—1651 рр. Як перша, так і друга проблеми для російського керівництва були менш болючими, аніж для політичної еліти Речі Посполитої, а тому даний блок питань виступає потужним інтегруючим фактором у стосунках Війська Запорозького з Москвою. Лише спроби обмежити владні прерогативи козацької старшини через впровадження в соціополітичну структуру Гетьманату представників військово-політичної адміністрації царя — воєвод провокують напруження, а згодом і військовий конфлікт у 1657—1659 та 1666—1668 рр. Відмова від намірів негайної інкорпорації Козацької держави до складу Російської держави, засвідчена постановами Глухівського договору 1669 р., та визнання за Військом Запорозьким прав адміністративної автономії і непорушності соціальної структури забезпечують підстави для остаточного вирішення проблеми підпорядкування козацької України династії Романових.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

- ¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 373.
- ² Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 280.
- ³ Там само. С. 283—284.
- ⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 369.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль—Львів, 1996. — С. 288—291; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 218.
- ⁷ Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. — Т. XII. — Львів, 1911. — № 366.
- ⁸ *Wzrost i rozwój państwa Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu* // *Kwartalnik Historyczny*. — 1954, No 3. — S. 98.
- ⁹ Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 219.
- ¹⁰ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 760.
- ¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Т. 14. — СПб., 1889. — С. 33—35.
- ¹² Документи Богдана Хмельницького (1648—1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 377.
- ¹³ *Kubala L. Wojna moskiewska R. 1654—1655 / Szkice Historyczne*. — Ser. 3. — Kraków, 1910. — S. 158, 390.
- ¹⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 396.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького. — № 7.
- ¹⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 399.
- ¹⁸ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 73.
- ¹⁹ *Wzrost i rozwój państwa Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza*. — Warszawa, 1959.
- ²⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 400.
- ²¹ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — С. 73—74.
- ²² Фаизов С. Где Москва, где Восток, где Запад? // *Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин* / Збірник наукових праць (готується до друку).
- ²³ Kersten A. Hieronim Radziejewski. Studium wiadzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 317.
- ²⁴ Ibid. — S. 317—333.
- ²⁵ Ibid. — S. 375—376.
- ²⁶ Детальніше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. — К., 2001. — С. 88—91.
- ²⁷ *Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. — 1973. — XIX, cz. 2. — S. 90—112.
- ²⁸ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 56. — С. 73.
- ²⁹ Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.
- ³⁰ Там само. — № 313. — С. 426—427; № 314. — С. 428; № 315. — С. 429.
- ³¹ Там само. — № 304. — С. 420.

- ³²РДАДА, ф. 210, дело 1636, л. 432—433, 499—509; Документи Богдана Хмельницького. — № 313. — С. 426—427; № 314. — С. 428;
- ³³Ширше про це див.: *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; *його ж.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4. — С. 45—55.
- ³⁴Жерела. — Т. 12. — С. 350.
- ³⁵Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta. — Т. I. — Budapesti, 1890. — Р. 349.
- ³⁶17 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював.
- ³⁷Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Ч. III. — Т. 6. — С. 76.
- ³⁸Там само. — С. 78.
- ³⁹Документи Богдана Хмельницького... — С. 439. Але, зрозуміло, навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана про мотиви його приходу в Галичину. Адже інші заяви українського керівництва восени 1655 р. недвозначно вказують на істинну мотивацію поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація з шведами допомогти "...визволити Україну свою руську..." — Жерела. — Т. 6. — С. 134; Документи Богдана Хмельницького... — С. 430.
- ⁴⁰*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129.
- ⁴¹*Kersten A.* Hieronim Radziejewski. — S. 447.
- ⁴²Ibid. — S. 446.
- ⁴³Ibid. — S. 447.
- ⁴⁴Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 86—88, 94—95.
- ⁴⁵Там само. — С. 82—83.
- ⁴⁶*Kersten A.* Hieronim Radziejewski. — S. 447.
- ⁴⁷Документи Богдана Хмельницького... — С. 340.
- ⁴⁸Жерела. — Т. 6. — С. 134.
- ⁴⁹Документи Богдана Хмельницького... — С. 460; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96.
- ⁵⁰Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 87.
- ⁵¹*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129.
- ⁵²Dział otkopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі — Czart.) — TN., 148, s. 758.
- ⁵³*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1136.
- ⁵⁴Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96—97.
- ⁵⁵Czart. — TN., 148, s. 758; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1148.
- ⁵⁶*Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 114—115.
- ⁵⁷Жерела. — Т. 12. — С. 382.
- ⁵⁸Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — № 124.
- ⁵⁹Transsylvania et bellum boreo-orientale. — S. 527.
- ⁶⁰Ibid.
- ⁶¹Жерела. — Т. 12. — С. 382.
- ⁶²Документи Богдана Хмельницького. — С. 462.
- ⁶³Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — С. 234.
- ⁶⁴Там само. — С. 237.
- ⁶⁵Документи Богдана Хмельницького. — № 364.
- ⁶⁶Там само. — № 365.
- ⁶⁷Цит за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1205.
- ⁶⁸Акты Юго-Западной России. — М., 1898. — Т. 15. — № 3. — С. 117—133.

- ⁶⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 445.
- ⁷⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — № 880. — С. 502; № 888. — С. 511; № 896. — С. 522–523; та ін.
- ⁷¹ Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowce XVII w... — S. 83; Wujcik Z. Polska i Rosja ... — S. 347.
- ⁷² Жерела. — Т. XII. — Львів, 1911. — № 470. — С. 376–379; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Lib. leg. 33, vol. 106 v. — 109 v.
- ⁷³ Czart. — 368, Nr. 4. — P. 19.
- ⁷⁴ Там само. — 386, Nr. 1. — P. 1–6.
- ⁷⁵ Wujcik Z. Polska i Rosja ... — S. 351.
- ⁷⁶ Цит. за: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1991. — С. 321–322.
- ⁷⁷ Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowce XVII w... — S. 96–98; Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 60–61.
- ⁷⁸ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 301.
- ⁷⁹ Цит. за: Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.
- ⁸⁰ Литинський В. Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті). Твори. — Т.3. — Філадельфія, 1991. — С. 40–45.
- ⁸¹ Смолій В., Степанков В. Правобержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 21; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 195.
- ⁸² Wujcik Z. Polska i Rosja ... — S. 368.
- ⁸³ Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1237.
- ⁸⁴ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 181; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1237.
- ⁸⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 56. — С. 127–128.
- ⁸⁶ Там само. — № 17. — С. 129.
- ⁸⁷ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну // Зап. НТШ. — Т. 154. — Львів, 1937. — С. 47.
- ⁸⁸ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 201–207.
- ⁸⁹ Там само. — № 84. — С. 201–207.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ РДАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей, оп. 2, д. 2. — Л. 44.
- ⁹² Детальніше про це див.: Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). — К., 1998. — 151—158.
- ⁹³ Смирнов Я. И. Князь Януш Радзивилл и его киевский поход 1651 г. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. — Екатеринослав, 1908. — С. 263.
- ⁹⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61. Kotiubaj E. Ćycie Janusza Radziwiłła. — Wilno, 1859; Смирнов А. Указ. соч. — С. 213–374; Czart. — No 145. — S. 218.
- ⁹⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 496–498.
- ⁹⁶ РДАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей, оп. 2, д. 2. — Л. 44.
- ⁹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 468–470.
- ⁹⁸ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. — Т. 2. — Минск, 1960. — С. 135–136.
- ⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 380.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 335.

- ¹⁰¹ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654—1667. — Мінск: Навука і тэхніка, 1995. — С. 32.
- ¹⁰² Белоруссия в эпоху феодализма... — Т. 2. — С. 134–135.
- ¹⁰³ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 139.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 143.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 141–142.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 151.
- ¹⁰⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1911. — С. 28.
- ¹⁰⁸ Підвладну білоруському полковникові територію можна встановити із скарги, поданої гетьманові Хмельницькому сотниками “полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городів” на кривди, заподіяні моголевським воеводою. З неї довідуємося про існування в Південно-Східній Білорусі таких сотень: трьох моголевських, чауської, горської, заболотської, бо(го)родицької, акуменської, городецької, святоозерської, слизької, уланівської, рогазинської, білявицької, чириківської, вербіжицької, пропойської, заозерської, чичерицької, межевської і смолинської. — Сборник статей и материалов... — Т. 1. — С. 540, 541.
- ¹⁰⁹ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 1159.
- ¹¹⁰ Див.: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. — К., 1994. — С. 216.
- ¹¹¹ Там само. — С. 1201.
- ¹¹² Там само. — С. 1212.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 522—529.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 522, 528, 529, 532—540.
- ¹¹⁶ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1257.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 1259.
- ¹¹⁸ Див.: Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. — Т. 1. — М., 1974. — С. 337.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 189.
- ¹²⁰ Там само. — С. 185.
- ¹²¹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 599.
- ¹²² Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 94.
- ¹²³ Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 92.
- ¹²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 599.
- ¹²⁵ Сагановіч Г. Указ. соч. — С. 50.
- ¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576–579.
- ¹²⁷ Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных. — Т. 1. — Ч. 2. — М., 1845. — С. 53.
- ¹²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576–578.
- ¹²⁹ О. Мальцев висловлював припущення, що Шереметев був призначений не лише воеводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвойованих у Речі Посполитої білоруських землях. — Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 244.
- ¹³⁰ Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 244.
- ¹³¹ Акты МГ. — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 581.
- ¹³² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.
- ¹³³ Там само. — С. 16–17.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само. — С. 15.
- ¹³⁶ Там само. — С. 34.
- ¹³⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1350.
- ¹³⁸ РДАДА. — Ф. 79: Сношения с Польшей, оп. 1 (1657), № 15. — Л. 40–41.
- ¹³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 869. — С. 568.

- ¹⁴⁰ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. 4. — СПб., 1884. — С. 1240.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 69. — С. 126.
- ¹⁴² Там само. — Т. 3. — № 869. — С. 569.
- ¹⁴³ Там само. — С. 570.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 569.
- ¹⁴⁵ Див.: *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. — М., 1994. — С. 229.
- ¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 702.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 695–696; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 106. — С. 313; Жерела. — Т. 12. — № 598. — С. 508.
- ¹⁴⁸ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3, спр. 19. — Арк. 12; *Смолий В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст... — С. 25.
- ¹⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 869. — С. 576–580.
- ¹⁵⁰ Там само. — Т. 11. — Прибавление № 2. — С. 714–718; 749–756; Документи Богдана Хмельницького. — № 445. — С. 582, № 458. — С. 597–598; № 464. — С. 606–608; № 465. — С. 608–609; № 466. — С. 609–610; № 467. — С. 610–611; № 468. — С. 611–613; № 469. — С. 614; № 472. — С. 616–617; № 473. — С. 617–618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // Зап. НТШ. — Т. 149. — С. 182–188.
- ¹⁵¹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 52. — С. 296–297.
- ¹⁵² Там само.
- ¹⁵³ Синбирский сборник. — Т. 1. — Ч. 2. — М., 1845. — № 19. — С. 56.
- ¹⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 682.
- ¹⁵⁵ Там само. — Т. 3. — № 869. — С. 573. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. — Ser. 5. — Lwów. — К. 194.
- ¹⁵⁶ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — S. 545–546.
- ¹⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 22–23; Т. 7. — С. 186; Т. 11. — С. 801; та ін.
- ¹⁵⁸ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України—Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1364.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. — Warszawa, 1917. — S. 295–298; ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — С. 242–245.
- ¹⁶¹ *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: próba prelaminacji stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 28.
- ¹⁶² Детально про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 199; *Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1398–1400.
- ¹⁶³ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — S. 545–546.
- ¹⁶⁴ Жерела. — Т. 6. — С. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* — Vol. IX. — P. 80–81.
- ¹⁶⁵ *Latopisie albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* — Warszawa, 1853. — Т. 2. — S. 5.
- ¹⁶⁶ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII—першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 20–24.
- ¹⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 759.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 745.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 763.
- ¹⁷⁰ Там само. — Прибавление 3. — С. 783–790; Синбирский сборник. — Ч. 2. — № 20. — С. 57.
- ¹⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 490; ВУР. — Т. 3. — № 248. — С. 568.
- ¹⁷² Там само. — Т. 10. — Прибавление 1. — С. 682.

¹⁷³ Синбирский сборник. — Ч. 2. — № 21. — С. 61.

¹⁷⁴ Напередодні гетьманської елекції Виговський у розмові з послом трансільванського князя Ф. Шебеші з цього приводу заявляв таке: “Московский цар та-кож писав, що віддасть Україну йому в руки, щоб він нею розпоряджався”. — Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 103.

¹⁷⁵ У посольському наказі А. Матвеева Івана Виговського послідовно титулюють не гетьманом, а лише генеральним писарем.

¹⁷⁶ Київ як місце проведення загальної ради вабив офіційну Москву вже давно, принаймні, наприкінці 1653 р. Б. Хмельницькому довелося докласти чималих зусиль, аби відмовити уряд Олексія Михайловича від проголошення переходу Війська Запорозького та всієї України під протекцію царя саме в Києві, під стінами Святої Софії. — Детальніше про це див.: *Грушевський М.С.* Наполегливість, з якою російське керівництво раз-по-раз поверталось до цього питання, на нашу думку, пояснювалося як сакральним сприйняттям давньоруської столиці, так і наявністю в місті після 1654 р. сильної російської військової залоги.

¹⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 25. — С. 33—34; № 26. — С. 35—36; № 29. — С. 38—39; Т. 7. — С. 225—233; Т. 15. — Ч. 2. — С. 87—88.

¹⁷⁸ Там само. — Т. 11. — Прибавление — № 2. — С. 763.

¹⁷⁹ Там само. — Т. 4. — № 23. — С. 23.

¹⁸⁰ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 10. — С. 51, 55—56.

¹⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 25. — С. 33—34; № 29. — С. 39; № 39. — С. 53; № 344. — С. 71.

¹⁸² Цит. за: *Яковлева Т.* Назв. праця. — С. 318.

¹⁸³ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление. — № 3. — С. 806.

¹⁸⁴ Там само. — С. 805.

¹⁸⁵ Там само. — Т. 4. — № 25. — С. 35—36.

¹⁸⁶ Там само. — № 30. — С. 39—41.

¹⁸⁷ Там само. — Т. 7. — № 69. — С. 190—191.

¹⁸⁸ Там само. — Т. 4. — № 44. — С. 72.

¹⁸⁹ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... — С. 25.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 187.

¹⁹² Там само. — С. 188—189, 193.

¹⁹³ Там само. — Т. 4. — С. 51, 78; та ін.

¹⁹⁴ Див.: *Горобець В. М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.—Запоріжжя, 1997. — С. 33—43.

¹⁹⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 10. — С. 126—127.

¹⁹⁶ Czart. — 399. — S. 255; *Kubala L.* Wojny ducski i pokyj oliwski. 1657—1660. — Ser. 6. — Lwyw, 1922. — Dod. XIV.

¹⁹⁷ *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 443.

¹⁹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 145—164; ПКК. — Т. 3. — С. 345—346; *Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // Истор. монографии и исследования. — Т. 2. — СПб., 1872. — С. 75—78.

¹⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 242—243; Т. 11. — С. 764—765.

²⁰⁰ Див.: *Русская историческая библиотека.* — Т. 8. — СПб., 1884. — С. 1240; *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... — С. 16—17.

²⁰¹ Див.: *Czaplicki W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655—1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — С. 303—329.

- ²⁰² Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. 12. — Львів, 1911. — С. 55—58; Kubala L. Jerzy Ossolinski. — Lwów, 1883. — S. 206—230; Sydyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. — Harvard, 1985. — P. 160—163; Качмарчик Я. Назв. праця. — С. 87—90; Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 42—44.
- ²⁰³ РДАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, д. 15.
- ²⁰⁴ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — Т. 1. — S. 3—4.
- ²⁰⁵ Ibid. — Т. 1. — S. 5.
- ²⁰⁶ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 107.
- ²⁰⁷ Ibid.
- ²⁰⁸ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — Т. 1. — Dod. IV.
- ²⁰⁹ Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Истор. монографии и исследования. — Т. 2. — СПб., 1872. — С. 75—78.
- ²¹⁰ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 128.
- ²¹¹ Ibid. — Dodat. XXI. — S. 547.
- ²¹² Dzieln. rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (далі — Czart.). — 399. — P. 255; ПКК. — Т. 3. — С. 267.
- ²¹³ Czart. — 402. — S. 281—290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини. — С. 112—119.
- ²¹⁴ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 163—165.
- ²¹⁵ Цит. за: Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej. — Т. 1. — S. 23—24.
- ²¹⁶ Czart. — 399. — S. 255; Kubala L. Wojny ducskie... — Dod. XIV.
- ²¹⁷ Kubala L. Wojny ducskie... — Prim. 83. — S. 447.
- ²¹⁸ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. — XIX, cz. 2. — 1973. — S. 90; Wyjciec Z. Historia dyplomacji polskiej... — S. 176.
- ²¹⁹ Czart. — 399. — S. 255.
- ²²⁰ ПКК. — Т. 3. — С. 267.
- ²²¹ Там само. — С. 234—236.
- ²²² Там само. — С. 255.
- ²²³ Там само.
- ²²⁴ Там само. — С. 257—259.
- ²²⁵ Czart. — 387, No 7. — S. 31; Kubala L. Wojny ducskie... — Dod. XXVI.
- ²²⁶ Там само. — 387, No 13. — S. 65.
- ²²⁷ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 13.
- ²²⁸ Czart. — 387, No 21. — S. 111.
- ²²⁹ Ibid. — 387, No 14. — S. 71.
- ²³⁰ Czart. — 387, No 19. — S. 97; Kubala L. Wojny ducskie... — Dod. XXXVI.
- ²³¹ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 143.
- ²³² Ibid. — Dod. XXXVII.
- ²³³ Czart. — 402. — S. 309.
- ²³⁴ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 460.
- ²³⁵ Ibid. — S. 156.
- ²³⁶ ПКК. — Т. 3. — С. 332.
- ²³⁷ Ossol. — № 189. — S. 1073.
- ²³⁸ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 157.
- ²³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 226, 230.
- ²⁴⁰ Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisolla. — Wiena, 1887. — S. 519.
- ²⁴¹ Kubala L. Wojna ducska... — S. 484—485.
- ²⁴² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — С. 387.
- ²⁴³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 255—257; Т. 15. — № 7. — С. 256—258.
- ²⁴⁴ Там само. — Т. 4. — № 115. — С. 256.

²⁴⁵ Шафранов П. О статтях Б. Хмельницького // Киевская старина. — 1889. — Т. 11. — С. 86—88; Яковлів А. “Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 220—234.

²⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 448—449.

²⁴⁷ Там само. — Т. 4. — № 115. — С. 263.

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Переговори з цього приводу було розпочато влітку 1654 р., тобто вже після укладення Березневих статей, а домовленостей досягнуто так і не було. — Див.: Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934.

²⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 265—269.

²⁵¹ ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 383.

²⁵² Там само. — С. 407.

²⁵³ AGAD, AKW, tatar., kart. 61, tecz. 32.

²⁵⁴ Ibid., tecz. 86.

²⁵⁵ ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 408.

²⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 9. — С. 15—16.

²⁵⁷ Там само. — С. 16.

²⁵⁸ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 14.

²⁵⁹ Крім названих старшин до складу делегації входили також полковники: київський Василь Дворецький, миргородський Павло Апостол, наказний корсунський Олекса Тецкевич та наказний уманський Максим Булига (Курцевич), близько сорока сотників, два писаря та більш ніж півтори сотні козаків. — Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183) // ЧОИДР. — Кн. 224. — М., 1900. — С. 3.

²⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 1—7.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Русская историческая библиотека. — Т. 21. — СПб., 1884. — С. 8, 353; Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 30. — С. 55; № 102. — С. 316.

²⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 275.

²⁶⁴ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 119. — С. 275.

²⁶⁵ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 369. — С. 580, 584.

²⁶⁶ Kubala L. Wojny ducskie... — Dodat. 74, 75.

²⁶⁷ На той час — уже колишній полковник миргородський, оскільки норми Переяславського договору 1659 р. забороняли йому посідати старшинські уряди у Війську Запорозькому.

²⁶⁸ Kubala L. Wojny ducskie... — Dodat. 76.

²⁶⁹ Випадково Селецькому вдалося почути фрагмент конфіденційної розмови гетьмана з усевладним генеральним осавулом, з якої стають очевидними мотиви його негативного ставлення до ідеї примирення з польським королем. По-перше, І. Ковалевський нагадував Ю. Хмельницькому про те, що він і старшина принесли цареві клятву вірності, а по-друге, “...ляхи не мають жодної сили: якби пішли б у їх землі, то ніде і собака на нас не загавкала б, бо війська немає...”. Ймовірно, саме очевидна відсутність у Речі Посполитій на той час боєздатного війська значною мірою і робить польського короля аутсайдером у боротьбі за Україну. — Kubala L. Wojny ducskie... — Dodat. 76.

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Ibid.

²⁷² Варто зазначити, що обережність волинського каштеляна була вельми доречною, оскільки київський воєвода В. Б. Шереметєв отримав з Москви наказ спільно з Ю. Хмельницьким якимось чином заманити польського дипломата до себе, заарештувати та переправити до Росії.

²⁷³ Саме так, наприклад, можна трактувати його запевнення стосовно того, що шведське військо поступило на службу до Яна Казимира.

²⁷⁴ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417.

²⁷⁵ “Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?” — ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417.

²⁷⁶ Звертав Ю. Хмельницький увагу свого адресата і на відсутність знаків королівської милості до Тимофія Носача, котрий на сеймі від імені всього Війська Запорозького прохання вносив, до себе — “...мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив...”, натомість — задоволення прохань “...п. Немирича, п. Федора, Костянтина (тобто родичів попереднього гетьмана. — В. Г.), Груші і п. Григорія Лесницького [...] і інших немало з підписків і челяді...” І. Виговського. — ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417—418.

²⁷⁷ ПКК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 1. — С. 4.

²⁷⁸ *Wyjciek Z. Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 40.

²⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 14. — С. 28.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Там само.

²⁸² Там само. — № 15. — С. 32.

²⁸³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 126.

²⁸⁴ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.

²⁸⁵ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 427—428.

²⁸⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 16. — С. 34.

²⁸⁷ Там само. — № 18. — С. 35.

²⁸⁸ *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра // Зап. Історично-філологічного відділу УАН. — Кн. 24. — К., 1929.

²⁸⁹ Варто зазначити також, що прорахунки російського командування цим не обмежувалися. Вкрай незадовільно діяла розвідка київського воєводи. До останньої миті В. Б. Шереметеву не було відомо ні про кількість польського та татарського війська, ні про те, що польний гетьман, маршалок коронний Єжи Любомирський встиг повернутися з Пруссії і бере участь у кампанії. А варто наголосити на тому, що інформація з цього приводу, точніше — її відсутність, була вкрай важливою, оскільки, як слушно зауважують дослідники, за умови важкої хвороби вже доволі немолодого великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького “Ревери” саме польний гетьман фактично керував діями польської армії.

²⁹⁰ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999. — С. 243; *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 391; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. — Warszawa: “Książka i Wiedza”, 1987. — S. 200.

²⁹¹ РДАДА, ф. 7, дело 166, л. 117/6.

²⁹² *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 391.

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — Т. 11. — С. 117.

²⁹⁵ ІР НБУ НАНУ, ф. 2, № 15539—15541, арк. 198; Акты Московского государства, изд. под ред. Д. Самоковцова. — Т. 3: Разрядный Приказ, Московский стол. — СПб., 1901. — № 203. — С. 184.

²⁹⁶ *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 391.

²⁹⁷ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. — С. 243.

²⁹⁸ Й. Єрлич стверджував, що Хмельницький втратив у бою близько 4 тисяч козаків. — [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 2. — Warszawa, 1853. — С. 51.

²⁹⁹ Kubala L. Wojny ducskie.. ' ġ Ĩ' ,K' '

³⁰⁰ Ibid.

³⁰¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. — Львів, 1913. — С. 90—110.

³⁰² Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem/ Wyd. A.HniiŹĐ' Warszawa, 1922. — С. 93—94.

³⁰³ Ibid. — С. 94.

³⁰⁴ Про хід дебатів, що передували укладенню угоди див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 247—249.

³⁰⁵ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. — С. 105.

³⁰⁶ Ibid. — С. 106.

³⁰⁷ ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 441—442.

³⁰⁸ [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 2. — С. 55.

³⁰⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 21. — С. 39; № 22. — С. 43; Акты МГ. — Т. 3. — № 217. — С. 198—200.

³¹⁰ Kubala L. Wojny dunskie... — С. 405.

³¹¹ Невдовзі шотландський волонтер перейде на службу до московського царя, братиме участь у Чигиринських кампаніях другої половини 1670-х рр., дослужиться до чину генерала і, що найбільш для нас важливо, залишить вельми змістовні й цікаві щоденники, які містять серед іншого важливу інформацію про тогочасне політичне й побутове життя в Україні.

³¹² Tagesbuch des Generals Patrick Gordon... — Т. 1. — Moskau, 1849. — С. 244—245.

³¹³ ПВК. — Т. 4. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 31; [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 2. — С. 58.

³¹⁴ Див.: Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ИС). — Т. 4: 1645–1676. — СПб., 1842. — С. 229—300.

³¹⁵ РИБ. — Т. 21. — С. 938.

³¹⁶ РДАДА, ф. 229, стлб. 5871/60, л. 3—6.

³¹⁷ У цьому випадку маємо справу, безперечно, з унікальним явищем політичної історії Гетьманату, коли обов'язки наказного гетьмана виконує козацький старшина такого невисокого рангу.

³¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 82; Акты МГ. — Т. 3. — № 231. — С. 222—223.

³¹⁹ Цікаво, що для підсилення емоційного впливу закликів царя Сухотін віз в Україну православний хрест, що був свідком переяславської присяги гетьмана і всього Війська Запорозького. — *Wzjczik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku i jego geneza.* — С. 52.

³²⁰ Акты МГ. — Т. 3. — № 248. — С. 252; № 249. — С. 255.

³²¹ ПВК. — Т. 4. — К., 1898. — Отд. 3. — № 14. — С. 68—73.

³²² Горобець В. Еліта козацької України... — С. 272.

³²³ Акты МГ. — Т. 3. — № 296. — С. 291.

³²⁴ Там само. — № 231. — С. 222.

³²⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 129.

³²⁶ Так, наприклад, чернігівський полковник Оникій Силич доводився двоюрідним братом ніжинському полковнику, а тесть останнього, котрий на початку 1660-х рр. з дипломатичними місіями не раз відвідував Москву і записаний у московських приказних книгах як Іван Абрамов, імовірно, був не хто інший, як чернігівський полковник у 1654–1657 рр. та наказний полковник у 1661 р. Іван Попович-Абрамович.

- ³²⁷ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Т. 12. — СПб., 1876. — С. 236.
- ³²⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 929.
- ³²⁹ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 156.
- ³³⁰ Гиббнет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1884. — Ч. 2. — С. 565.
- ³³¹ Останній, як відомо, на ранніх стадіях царювання Олексія Михайловича мав надзвичайний вплив на вирішення державних справ.
- ³³² Эйнгорн В. Зазнач. праця. — С. 164.
- ³³³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 77.
- ³³⁴ Там само. — С. 89.
- ³³⁵ Там само. — № 36. — С. 69—70.
- ³³⁶ Там само. — № 113. — С. 331.
- ³³⁷ Там само. — № 111. — С. 326.
- ³³⁸ Там само. — № 111. — С. 324—327; № 113. — С. 330—332; № 114. — С. 332—335; Т. 7. — № 114. — С. 335.
- ³³⁹ Там само. — Т. 7. — № 114. — С. 335.
- ³⁴⁰ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) // Православное обозрение. — 1875. — № 2. — С. 210; Эйнгорн В. Зазнач. праця. — С. 165.
- ³⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 114. — С. 334.
- ³⁴² РДАДА, ф. 210, столб., 475, л. 38.
- ³⁴³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 43. — С. 96; РДАДА, ф. 210, столб., 499, л. 65—68; 74—75; ф. 124, дела 1661, № 17, л. 5.
- ³⁴⁴ ІР НБУ, ф. II, 15401—15424, арк. 242—243.
- ³⁴⁵ Про час і обставини цього політичного акту див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 354—355.
- ³⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 46. — С. 101.
- ³⁴⁷ Ширше про це див.: Эйнгорн В. Зазнач. праця. — С. 39, 95 та ін.
- ³⁴⁸ Цит. за: Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — № 2. — С. 277.
- ³⁴⁹ Соловьев С.М. Зазнач. праця. — Т. 11. — С. 130; Эйнгорн В. Зазнач. праця. — С. 183.
- ³⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 448—449.
- ³⁵¹ Там само. — Т. 4. — № 115. — С. 263.
- ³⁵² А ось дане положення явно суперечило нормам “Нових статей Ю. Хмельницького”, згідно з якими гетьману було заборонено “...без ради і поради з усією черню...” скидати старшину з урядів (стаття 7), а також карати на смерть без відповідного царського указу кілька лівобережних старшин, що продемонстрували свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І. Виговським — наказного гетьмана І. Безпалого, полковників Т. Цицюру, В. Золотаренка, О. Силича та їх старшину (стаття 12). — Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 268—269.
- ³⁵³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 2—3.
- ³⁵⁴ Эйнгорн В. Зазнач. праця. — С. 182; Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 114. — С. 334—335.
- ³⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 115. — С. 335.
- ³⁵⁶ Эйнгорн В. Зазнач. праця. — С. 169.
- ³⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 252, 268—269 та ін.
- ³⁵⁸ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) ... — С. 214—219.

³⁵⁹ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 188.

³⁶⁰ *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — № 2. — С. 281.

³⁶¹ Там само. — Т. 5. — № 115. — С. 116—117.

³⁶² Там само. — Т. 7. — № 15. — С. 393.

³⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 41. — С. 94.

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Там само. — Т. 7. — № 121. — С. 360. Чиє гетьманування Я. Сомко сприймав як взірць для розбудови стосунків регіментаря зі старшиною видно із наведеного ним прикладу: “...Виговський залишив Грицька Гуленицького в Конотопі, а наказав йому за повеління своє померти; а буде того не вчинить, і він дружину і діти його повелить стратити; і Грицько де Гуленицький як його повеління виконував?” На зауваження Ф. Лодиженського з приводу того, що Г. Гуленицький разом з І. Виговським, “...забувши Бога і православну християнську віру і вільну свою обіцянку і клятву свою перед святим Євангелієм, зрадив”, гетьман зауважив, що провини допустив його “старший” І. Виговський, “...а Грицько виконував волю старшого свого...”. — Там само.

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Ширше див.: *Горобець В.* Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 131—136.

³⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349—350.

³⁷⁰ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 283.

³⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.

³⁷² *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 216.

³⁷³ Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. — Т. 2. — СПб., 1861. — С. 771.

³⁷⁴ Уже 18 червня (с. с.) 1663 р. за наказом окольничого Д. С. Велико-Гагіна було взято під варту наказного гетьмана Я. Сомка, полковників (ніжинського Василя Золотаренка, переяславського — Опанаса Щуровського, чернігівського — Оникія Силича, київського — Семена Третьяка, іркліївського — Івана Папкевича, лохвицького — Степана Шамрицького, прилуцького — Дмитра Чернявського), а також військових писарів Хому Тризнича та Михайла Вуяхевича, сотника Івана Горобця, осавулів Семена і Прокопа Калуженських та ін. — РДАДА, ф. 214, столб. 627, ч. 1, л. 113, 117—118, 128—129.

³⁷⁵ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 91.

³⁷⁶ Там само.

³⁷⁷ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 246.

³⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 39. — С. 51; № 43. — С. 68.

³⁷⁹ Так, зразу ж по завершенні Ніжинської ради Іван Мартинович видає низку універсалів, якими підтверджує старі та надає нові майнові пожалування цілому рядові лівобережних монастирів: 3 липня 1663 р. Максаківському та Макошинському, 24 липня — Лубенському Мгарському, 5 серпня — Чернігівському та П'ятиницькому, ще пізніше — Канівському монастирю. — Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 111; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729—1730 гг. — Чернигов, 1909. — С. 460, 600. Загалом лише в документах, зібраних М. Маркевичем, дослідниками виявлено десяток гетьманських універсалів, виданих на підтвердження володільницьких прав лівобережних монастирів.

³⁸⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 110.

³⁸¹ Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 1014.

³⁸² Там само.

³⁸³ Там само. — Ст. 936—1042.

³⁸⁴ Київський воєвода В. П. Шереметев у розмові з приказним дяком Є. Фроловим зауважував, що І. Брюховецький “... зело корыстен...”. — Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С. 103.

³⁸⁵ Після Ніжинської ради І. Брюховецький ввів до складу гетьманського уряду посаду генерального підскарбія, на яку призначив здібного адміністратора ніжинського міського сотника Романа Ракушку-Романовського.

³⁸⁶ Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 939.

³⁸⁷ Старший син М. Филимоновича Лука перебував у Москві ще з 1659 р., а молодший — Костянтин переправлений батьком на навчання влітку 1663 р. — Акты ЮЗР. — Т. 7. — Доп. № 90. — С. 274; Т. 5. — № 84. — С. 192.

³⁸⁸ Про особисті мотиви гетьманського візиту див.: *Горбачев В.* “Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...” (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 149—164.

³⁸⁹ Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 959.

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ Там само. — Ст. 943—944.

³⁹² Там само. — Ст. 944—945.

³⁹³ Там само. — Ст. 960. Вочевидь, панічні настрої на середину осені 1663 р. оволоділи і гетьманом І. Брюховецьким, який у конфіденційній розмові зі стольником К. О. Хлоповим клопотався, “...щоб йому скарби свої і коней і худобу відіслати до Путивля...”. — Там само. — Ст. 959.

³⁹⁴ Там само. — Ст. 983—984.

³⁹⁵ Там само. — Ст. 986—987.

³⁹⁶ Там само. — Ст. 987.

³⁹⁷ Там само. — Ст. 990.

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Там само. — Ст. 991.

⁴⁰⁰ Там само. — Ст. 991—992, 1030.

⁴⁰¹ Так, гетьману перепало “сорок же в сто рублів, сорок же в вісімдесят рублів, два сорока по п’ятидесяти рублів”, генеральній старшині — “по сороку соболів чоловікові, по п’ятдесят рублів сорок”, полковникам — “по сороку соболів чоловікові, по сороку рублів сорок”. Додатково таємно від інших було винагороджено генерального писаря С. Гречаного для того, щоб він “...великого государя справи, про які домовлено з гетьманом і з старшиною, підписав без відмовок і ні в чому не сперечався, — три пари соболів за п’ять рублів пара...”. — Там само. — Ст. 995.

⁴⁰² Там само. — Ст. 998—999.

⁴⁰³ Там само. — Ст. 1015.

⁴⁰⁴ Зокрема, гетьман зобов’язався заборонити українським купцям возити на продаж до російських міст вино та тютюн, щоб не порушувати діючу на території Російської держави царську монополію. — Там само. — Ст. 1016.

⁴⁰⁵ Там само. — Ст. 1019.

⁴⁰⁶ Там само. — Ст. 996.

⁴⁰⁷ Там само. — Ст. 997, 1019.

⁴⁰⁸ Там само. — Ст. 996, 997.

⁴⁰⁹ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — С. 83.

⁴¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 108. — С. 243; Т. 4. — № 87. — С. 263.

⁴¹¹ РДАДА, ф. 210, столб. Белгородського стола, № 6815. В. Ейнгорн стверджував, що в Москві вельми скептично оцінювали шанси Івана Мартиновича на успіх, і відправленому на переговори з гетьманом посланцеві Ф. Протасьєву наказувалося довідатися в козацького регіментаря наступне: "...от кого он ведает, что хан склонен к добру, от верных людей или от своего ума...", оскільки дяки Посольського приказу побоювалися провокації ("нет ли в том обману"), вочевидь, спрямованої на загострення російсько-польських стосунків. Проте дозвіл на перетрактації з Кримом Брюховецький отримав. — *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 275.

⁴¹² Так, нібито збираючись до Москви в 1664 р., гетьман розпорядився забрати в міських громад Лівобережжя всі жалувані грамоти, видані великими литовськими князями та польськими королями. — РДАДА, ф. 124, оп. 1, дело 433, л. 470—474.

⁴¹³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 107. — С. 236; № 111. — С. 250; № 122. — С. 271 тощо.

⁴¹⁴ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 281—284.

⁴¹⁵ Там само. — С. 296.

⁴¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 136. — С. 301.

⁴¹⁷ Там само. — Т. 6. — № 1. — С. 15—16.

⁴¹⁸ РДАДА, ф. 124, оп. 6, дело 22, л. 1.

⁴¹⁹ РДАДА, ф. 124, оп. 6, дело 26, л. 2.

⁴²⁰ РДАДА, ф. 124, оп. 6, дело 26, л. 3—4. Цікаво, що, не сподіваючись на обізнаність свого адресата з українськими справами, Дворецький навіть надіслав йому копію тих статей — "...для лутчего уразумения...". Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Гиговський з М. Пушкарем.

⁴²¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 142. — С. 309.

⁴²² РДАДА, ф. 124, оп. 1, дело 433, л. 23.

⁴²³ Наприклад, див.: *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. — 1874. — № 8, 9.

⁴²⁴ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 303—304.

⁴²⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 19.

⁴²⁶ Там само.

⁴²⁷ Там само.

⁴²⁸ Див.: Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 142—144.

⁴²⁹ Там само.

⁴³⁰ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 88.

⁴³¹ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 312—313.

⁴³² Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 15—16.

⁴³³ Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 78—79.

⁴³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С. 102.

⁴³⁵ Там само. — Т. 7. — № 2. — С. 2—3.

⁴³⁶ *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII століття: територіальні межі та населення. — К., 1992. — С. 31.

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 8. — С. 17.

⁴³⁹ Там само. — Т. 6. — № 41. — С. 101.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 102.

⁴⁴¹ Цит. за: *Матвеев П.* Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив. — М., 1901. — Т. 1. — С. 227.

⁴⁴² Там само. — С. 226.

⁴⁴³ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 134.

⁴⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 98.

⁴⁴⁵ Там само. — С. 118.

⁴⁴⁶ Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — № 48. — С. 59.

⁴⁴⁷ Літопис Самовидця. — С. 106.

⁴⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 9. — С. 34.

⁴⁴⁹ Там само.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ І СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ-МАЛОРОСІЇ В СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ

Ідеологічні й історичні передумови утвердження царської протекції над Україною

Досить важливим моментом при з'ясуванні суті переяславських та післяпереяславських подій українсько-російської історії є врахування впливу ідеологічних факторів та історичних прецедентів на тогочасну реальну політику правлячої російської династії.

Визначальною щодо цього, на думку багатьох істориків, була концепція “Третього Риму”¹, вперше сформульована близько 1523—1524 рр. у посланні Філофея Псковського великокнязівському дякові М. Г. Мисюрю-Мунехіну. Говорячи про “царство нашего государя”, старець констатував: “...по пророческим книгам то есть Ромейское царство. Два Рима пали, третий стоит, а четвертому не быть”². Таким чином, епоху “Третього Риму”, кінець якого, згідно з книгою пророцтв Даниїла, збігається з кінцем історії, Філофей поміщає в державу московських государів, яка для нього є останнім втіленням християнського царства.

І якщо в часи Філофея ця ідея несла в собі певний трансцендентний зміст, то в працях його послідовників набула месіанського звучання. Тобто, перетворилася на ідеологічне обґрунтування експансіоністської політики московських царів, універсальне виправдання поширення царської влади на нові землі та народи християнським обов'язком включення їх до останнього християнського царства на землі.

Уже напередодні війни 1654—1667 рр. в оточенні російського монарха спостерігається пожвавлення інтересу до ідей, викладених свого часу Філофеєм. Чиняться навіть спроби їхньої модернізації відповідно до потреб поточної політики. За спостереженнями дослідників, спроби модернізації теорії “Третього Риму” знаходять концентроване вираження в літописному Зводі 1650 р. та Кормчій книзі 1653 р. У них, зокрема, обґрунтовуються ідеї довізантійської древності російської християнської держави, єдності Російського та Грецького (тобто Візантійського) царств, а відтак і право сучасної Російської держави на візантійський спадок³.

Нові ідеологеми Російської держави стають ключовими елементами при розумінні сакральної основи зовнішньої політики московського керівництва наступних десятиліть, в тому числі й підґрунтя стосунків з Україною.

І тут вельми важливо, на наш погляд, зауважити, що українське керівництво, прагнучи заохотити царський уряд до спілки з Військом

Запорозьким, свідомо підживлювало російські експансіоністські плани, які були вираженням усвідомлення Москвою своєї месіанської ролі. Так, наприклад, у розмові з фундатором московського Троїце-Сергієвого монастиря старцем Арсенієм (в миру Антон Суханов) у листопаді 1650 р. український гетьман, демонструючи неабияке розуміння специфіки поточного моменту, змальовував привабливі для російської сторони перспективи прийняття Війська Запорозького під свій протекторат і серед іншого зазначав: “А как государ мне поможет, крымской на него не пойдет [...] Надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет...”⁴. Аби зрозуміти сенс зауваження Хмельницького, варто пригадати, що саме старець Арсеній в середині XVII ст. був одним із найавторитетніших і найактивніших промоторів ідеї “Третього Риму”. Зокрема, дослідники вказують, що роком перед тим він, супроводжуючи патріарха Паїсія на Схід та вивчаючи чини і таїнства грецької Церкви, провадив диспути про віру із східними православними ієрархами в Торговищах, у ході яких обґрунтовував ідею “Третього Риму”, вказуючи на падіння “ветхого” Риму через гордість, загибель нового Риму (Царгорода) через “агарянське насилля” та злиття всіх православних царств у Московському царстві — “Третьому Римі”⁵.

Гучні перемоги перших років російсько-польської війни 1654—1667 рр. вселяють у російських політиків впевненість у тому, що Росія, врешті-решт, вступила в період величчя та реалізації своєї високої місії “обраної держави”. Так, з осені 1655 р. на тлі вражаючих перемог, здобутих на землях Великого князівства Литовського, у дипломатичному листуванні Посольського приказу Російської держави в текст інтитуляції московського царя вноситься формула: “Божиею милостью великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и облаадаатель...”⁶. Щоправда, за спостереженнями сучасних російських дослідників, 10 (20) листопада 1653 р., щойно після проголошення Земським собором рішення про прийняття Війська Запорозького під протекцію Олексія Михайловича та підготовку до війни з польським королем, на прапорі Великого царського полку російський цар був титулований як самодержець “Всея Великия и Малыя, и Белья Руси”⁷.

Не менш промовистим для ілюстрації тісної єдності російської поточної політики та офіційної ідеології держави, що на той час пов’язувалася з обґрунтуванням церковними колами Московської патріархії концепції “Третього Риму”, був і факт оприлюднення нової титулатури Московського патріарха — “Никон, Божию милостью великий господин и государь, архиепископ царствующего града Москвы и всеа Великия и Малыя и Белья и всея Северныя страны и помория и многих государств патриарх”⁸. Зважаючи на вкрай обережне ставлення вищого українського духовенства до політичного

кроку гетьмана Б. Хмельницького, реалізованого в січні 1654 р. в Переяславі⁹, розпорядження патріарха Никона про відбиття в його церковній титулатурі змін політичної кон'юнктури були хоч і логічними (з погляду ідеології), але відверто поспішними з точки зору реальної політики та церковної догматики.

Варто наголосити й на тому, що політичні трансформації, які відбулися в перші післяпереяславські роки, провокували серйозні зміни в ідеології. Як цілком слушно помічає сучасний дослідник С. Фаїзов, сформульована ченцем Філофеєм міфологема “Третього Риму”, що перед тим десятиліттями підживлювалася спогадами про тріумфальні наслідки походів Івана Грозного на схід, восени 1655 р. — після блискучих перемог над литовськими військами та походу російських і українських полків на Львів і Замостя — отримала, врешті-решт, цілком реальне підґрунтя. То ж не дивно, що в листопаді 1655 р. повернення молодого російського монарха в ранзі тріумфатора до Москви було обставлене неабиякими урочистостями, що дуже вже нагадувало повернення до Москви після успішного казанського походу одного з найбільш відомих попередників Романових на російському троні — Івана IV Грозного. Олексій Михайлович входив до Москви на чолі своїх полків пішки, а на його сагайдаці було вибито напис: “...как некогда царь Константин, так и ныне князь Алексей да возвратиться со славою победоносца”¹⁰.

Згадка про “царя Константина” є досить символічною, оскільки, на думку дослідників, вказує саме на Івана IV Грозного, котрому це ім'я було дароване константинопольським патріархом Іоасафом як акт визнання за московським великим князем титулу царя¹¹. Прикметно, що патріарх Єрусалимський Паїсій, що відвідав Москву на початку 1650 р., також називав Олексія Михайловича “восприемником царя Константина”. Проте в даному випадку східний владики міг вкладати в цей вираз і дещо інше семантичне навантаження. Адже, перебуваючи перед тим у Києві, Паїсій, як відомо, проводив паралелі між визвольними змаганнями українського гетьмана Богдана Хмельницького та візантійського імператора Костянтина — відомого захисника християнства¹².

Але чи лише одна концепція “Третього Риму” була головним ідеологічним підґрунтям експансії Москви? Ціла низка поважних дослідників з певною долею скепсису розцінює вплив саме цієї середньовічної ідеї на політику Романових з початку раннього Нового часу, заперечуючи прямий вплив згаданої месіанської доктрини чи концепції переходу імперії від Константинополя до Москви на зародженні та розвитку імперської ідеї. На їхнє переконання, набагато більше в цьому процесі важило виокремлення для Московської Русі власного історичного шляху та усвідомлення особливої ролі династії Рюриковичів в їх успішній (заснованій на експансії) політиці “збирання руських земель”¹³. Уже з кінця XV ст. великі князі московські почали іменувати себе “государями всея Руси”, доводя-

чи тим самим свої претензії на спадок усієї Київської Русі та програмувати конфлікт з Великим князівством Литовським і Коронаю Польською. Як відомо, доктрина “збирання руських земель” реально постала на початку XVI ст. — з приєднанням до Москви сіверських князівств на Десні і Смоленського князівства. Надзвичайно потужний імпульс для розвитку імперської ідеології Москви одержала після успішного завершення боротьби за спадок Золотої Орди, коли Казань і Астрахань — резиденції легітимних спадкоємців Чингізхана, котрих на Русі називали царями — були включені в державу московських правителів.

В історіографії існують діаметрально протилежні думки щодо ідеології українсько-російського об’єднання, задекларованого в січні 1654 р. в Переяславі та юридично оформленого в березні того ж року в Москві. Так, наприклад, П. Куліш, Г. Карпов, В. М’якотін, їхні епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історична наука заперечували договірні принципи акту 1654 р. Натомість М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, М. Василенко, Б. Нольде, І. Розенфельд та ін. історики й правники наголошували на тому, що, незважаючи на специфіку заключених документів українсько-московських переговорів (які мали вигляд “прошення” Війська Запорозького та царського “пожалування” на нього), акт 1654 р. необхідно розглядати як договір двох рівноправних контрагентів. Наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об’єднання. Причому вартий уваги той факт, що навіть у найзагрозливіші для Української козацької держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових — завжди йшлося лише про певні умови, статті, на яких мав би ґрунтуватися цей міждержавний союз. Зокрема, після Берестейської трагедії Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом (котрий виступав посередником у зносинах гетьмана з Москвою) зазначав: “...Дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением...”¹⁴. Ще більш промовистою є заява генерального писаря І. Виговського, який в розмові з царським послом Г. Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував на тому, що в разі прийняття царем Війська Запорозького “під свою високу руку”, він поїде в Москву¹⁵ і “...о тех всех статьях учнет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою”¹⁶.

Відсутність джерел не дає можливості, на жаль, реконструювати концептуальне бачення контрагентами договірному процесу обрисів майбутньої спілки. Так, досі дослідники не виявили царської грамоти, отриманої керівником московського посольства В. В. Бутурліним у с. Семеновському 10 (20) жовтня 1653 р.; грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького, переданої через Бутурліна, а також “...с той государевы грамоты список да наказ...” по-

сольству "...по чему им, будучи у гетмана, государево дело делать..."¹⁷. Очевидно, назавжди втрачено й інші надані Посольським приказом інструкції послам, які б могли пролити світло на даний аспект проблеми.

Опосередковані свідчення, насамперед статейний список В. В. Бутурліну, дають змогу висловити припущення, що, ухваливши на соборі 1 (11) жовтня 1653 р. рішення про прийняття України в підданство царя, уряд Олексія Михайловича неповністю уявляв принципові засади майбутніх стосунків. А крім того, вельми поспішав із формальним проголошенням прийняття України під царську руку — уже 9 (19) жовтня в Україну з Москви було відправлено повноважне посольство царя. Динаміка листування його керівника В. В. Бутурліна із зовнішньополітичним відомством Російської держави протягом жовтня – грудня 1653 р. переконує в тому, що в той час московська дипломатія лише визначала тональність переговорного процесу з гетьманським урядом. Так, ще 27 жовтня Бутурлін по дорозі до Переяслава скаржився в Посольський приказ: "А по чему им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи к ним не прислано"¹⁸. Навздогін посольству було відправлено "записку, по чему гетману и Войско Запорожское к вере привести и в города послати, и знамя, и булова, и фрезея, и шапка"¹⁹.

Як слушно зазначив з цього приводу С. Плохій²⁰, під час засідань Земського собору організаторів і учасників його більше хвилювало питання обґрунтування з державно-правової точки зору мотивів розриву мирної угоди з Річчю Посполитою. Значно менше учасники собору переймалися пошуком аргументів на користь поширення влади царя на "міста і землі Війська Запорозького", що робилося, нібито, "...для православные христианской веры и святых божих церквей..."²¹. І зовсім було проігноровано проблеми правового забезпечення перебування України під зверхністю царя. Такий стан речей, зрозуміло, обумовлювався існуючою політичною практикою Московської держави, яка, приєднуючи нові території, як правило, не переймалася проблемами конституювання їхнього особливого статусу²².

Неповною мірою уявляв характер союзницьких стосунків з Московською державою й уряд Богдана Хмельницького, який, як уже зазначалося вище, із самого початку переговорів наголошував на необхідності ухвалення відповідного договору, який би регулював стосунки Війська Запорозького з монархом. Утім попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах з Польщею, Трансільванією, Валахією чи Османською імперією, було явно замало при вирішенні принципово нових завдань.

Водночас наголошуючи на певній аморфності позиції офіційної Москви щодо засад політико-правового включення України в орбіту владних відносин царя, варто зауважити, що практика "збиральницької" політики московської династії на середину XVII ст. виробила цілий арсенал прийомів і методів. За визначенням А. Каппелера, він охоплював такі найбільш поширені

практики, як: політика дипломатичної гри та переманювання на свій бік іноетнічної еліти; поступовий, багатоступеневий наступ на окраїни, що починався з оголошення протекторату, закріпленого сценаріями публічного лояльного волевиявлення, і закінчувався повною анексією земель; воєнне загарбання, що супроводжувалося жорстокими репресіями; виправдання анексії політичними аргументами (наприклад, звинуваченнями в колабораціонізмі місцевих еліт із зовнішніми ворогами Москви) чи історичними прецедентами (зокрема претензіями на те, що всі землі колишнього Великого князівства Володимирського є “отчиною” московських князів) тощо²³.

Якщо ж проаналізувати зміст ідеологічного обґрунтування потреби тіснішої інтеграції Війська Запорозького як реального тогочасного українського політичного народу до Москви, то на різних етапах боротьби за Україну без проблем можна виявити трохи не весь перелік наведених вище аргументів. Актуалізація тих чи інших його складових корелювалась відповідно до розвитку міжнародних процесів, воєнної спроможності Москви та її опонентів, а також — реальним рівнем консолідації козацької еліти України.

**Політико-правове підґрунтя інтеграції
Війська Запорозького з Росією останньої
третини XVII — початку XVIII ст.**

Своєрідним політичним компромісом козацької старшини Лівобережної України, що після воєнно-політичного протистояння 1650—1660-х рр. залишилася під зверхністю російського царя, як уже наголошувалося вище, став Глухівський договір його представників з гетьманом Д. Ігнатовичем (Многогрішним) 1669 р.²⁴ У чому ж полягала його компромісна суть?

Насамперед, після тривалих і запеклих дебатів уряду Д. Ігнатовича з воєводою і повноважним представником царя на переговорах в Україні Г. Г. Ромодановським сторони погодилися на компромісний варіант вирішення питання щодо перебування російських воєвод на чолі залог ратних людей в українських містах. Так, зокрема, було суттєво зменшено перелік міст, у яких мали перебувати російські залоги — Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав й Остер. Вкрай важливим було й те, що відтепер, на відміну від становища, декларованого договором 1665 р., воєводи позбавлялися права адміністративної та судової влади над некозацьким населенням Гетьманату. Ліквідовувалися й їхні фіскальні функції в Україні, оскільки третя стаття Глухівського договору у фінансовій сфері реанімувала стан, який де-юре встановлювала угода 1654 р. Тобто, формально всі збори з українського населення мали проводитися від царського імені, але місцевою українською адміністрацією та громадитися у Військовому скарбі Війська Запорозького.

У сфері зовнішньополітичної діяльності договір, по суті, реанімував положення угоди 1659 р. Так, Москва, рішуче відмовивши гетьманові в поверненні права зносин з іноземними правителями (гетьманський уряд наполягав на праві зносин хоча б з Польщею та Кримом), оскільки через це бувають “многі ссори”, втім погодилась на внесення до угоди положення про обов’язковість участі українських представників на засіданнях російсько-польських комісій, на яких обговорюватимуться українські справи (щоправда, питання про статус українських дипломатів мало розглядатися вже на самих переговорах).

Фактично в дусі постанов 1659 р. вирішувалось питання і щодо характеру гетьманської елекції. Так, Війську Запорозькому заборонялось позбавляти гетьмана булави без спеціального на те дозволу царя, хіба що причиною невдоволення товариства стане “зрада” українського регіментаря.

Вкрай важливою з огляду на фіксування автономного статусу Гетьманату та його протекторатно-васалітетних стосунків щодо російського царя була пропозиція Москви про запровадження в царській столиці спеціального українського представництва — 5—6 осіб на чолі з обраним Військом Запорозьким повноважним представником, який проживав би на спеціально відведеному дворі й головним завданням котрого було б узгодження взаємодії гетьманської влади з центральним урядом і наказами Російської держави, а також залагодження конфліктних ситуацій з воєводами, що несли службу в українських містах. Крім, так би мовити, прикладної ваги пропонованої інституції в залагодженні непорозумінь, її запровадження мало для Гетьманату важливіше репрезентативне значення, яке, втім, не було належним чином оцінено оточенням українського гетьмана²⁵.

Загалом же чи не найголовнішою заслугою учасників досягнення глухівського компромісу 1669 р. є скасування інкорпораційних за своїм змістом Московських статей 1665 р. Разом з тим Глухівський договір не реанімував вихідні положення українсько-російського об’єднання, зафіксовані угодою 1654 р. У переважній більшості своїх статей він лише повторив умови, прийняті урядом Ю. Хмельницького на Переяславській раді осені 1659 р. І якщо за умов політично розбалансованого, але адміністративно цілого й мілітарно достатньо спроможного Війська Запорозького такий варіант унормування українсько-російських взаємин видавався козацькій старшині досить образливим і послужив підґрунтям для активізації антимосковських настроїв, то на весну 1669 р. він був якщо не привабливим, то, принаймні, цілком прийнятним. Його прийнятність для української сторони обумовлювалась не стільки згасанням політичних апетитів козацької еліти щодо її повновладдя в Гетьманаті, скільки несприятливою зовнішньополітичною кон’юнкту-

рою для політичного тиску на Москву чи, тим паче, спроби реалізації на неї тиску мілітарного.

Варто зауважити, що Глухівські статті 1669 р. відіграли досить помітну роль в історії розвитку українсько-російських відносин останньої третини XVII ст. Разом із статтями 1659 р. вони слугували відправними положеннями при укладанні договорів Війська Запорозького з царем у 1672, 1674 та 1687 рр. Досить прикметним у ставленні козацької еліти до Глухівських статей, як на наш погляд, є епізод, про який переповідав воєвода Г. Ромодановський своєму урядові з України влітку 1672 р. Тоді при обранні на гетьманство І. Самойловича та конституюванні нових договірних умов генеральний писар Війська Запорозького при зчитуванні царським представником нових і старих (Глухівських) статей звиряв останні зі своїм письмовим варіантом — “...тих Глухівських статей доглядав у зошиті, за своїм білоруським письмом...”²⁶.

Загалом же при гетьманській елекції 1672 р., крім загальної декларації щодо підтвердження “прежних прав и вольностей”, на Генеральній раді 17 (27) червня було констатовано правочинність Глухівського договору та ухвалено десять положень нових так званих Конотопських статей, які лише уточнювали або доповнювали основну угоду²⁷.

Із двадцяти положень Переяславського договору 1674 р., ухваленому з нагоди декларування І. Самойловича гетьманом не лише Лівобережної, а й Правобережної України та, відповідно, взяття останньої під царську зверхність, переважна більшість статей (п’ятнадцять) повторювала норми Глухівського договору, чотири було взято з Конотопського і лише одна була принципово нова, що враховувала регіональну специфіку Правобережжя²⁸.

Так само і договірні норми, зафіксовані при обранні на гетьманство Івана Мазепу в 1687 р. (так звані Коломацькі статті), головним чином дублювали положення Глухівських статей, звідки перекочувало аж сімнадцять з двадцяти двох статей²⁹.

Утім і такі незначні, порівняно з варіантом 1669 р., зміни до текстів українсько-російських угод віддзеркалювали неухильну тенденцію до певного обмеження прерогатив гетьманської влади на користь царя. Так, чи не найважливішим, на наш погляд, нововведенням до Конотопських статей стало скасування норми Глухівського договору щодо обов’язкової присутності представників Війська Запорозького на мирних російсько-польських переговорах, де мова йтиме про українські справи. Іншим, не менш важливим, доповненням договору 1672 р. стало введення до нього норми, що унеможливлювала територіальні набутки Гетьманату, чого прагнув гетьманський уряд Д. Ігнатовича.

До редакції 1687 р. за наполяганням російського повноважного представника князя В. Голіцина було внесено лише ті положення

договору 1669 р., які цілком задовольняли офіційну Москву. Зроблені ж до нього доповнення, як правило, обмежували гетьманські прерогативи. Зокрема, одне з положень Коломацьких статей обмежувало право гетьмана розпоряджатися земельними ресурсами Гетьманату, виводячи з-під його юрисдикції землі й угіддя, пожалувані приватним особам за відповідними царськими указами. Українському регіментареві відтепер також законодавчо заборонялось призупиняти дію на території його регіменту будь-яких правових актів російського уряду. Досить симптоматичною, з огляду на суть інтеграції України під корону Романових, стала поява в тексті договору 1687 р. пункту, що вказував на необхідність тіснішої злуки малоросіян та великоросів на побутовому рівні, що мало б забезпечити й політичну інтеграцію — “... народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением...”, щоб були під однією царською державою “...общее, яко единой христьянской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регimentsу, а отзывались бы единогласно: “Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...”³⁰.

Поліваріантність ідеологічного обґрунтування українсько-російської єдності: погляд з України

Нові умови політичного буття українського суспільства, а точніше тієї його частини, що мешкала в межах козацького Гетьманату і, вочевидь, була найбільш мобільною та політично активною, неминуче висувують на порядок денний інтелектуального буття України-Русі проблему ідеологічного обґрунтування суті нової суспільно-політичної реальності.

Власне, стан українського суспільства, в якому воно перебувало впродовж усього XVII ст., дослідники характеризують як невпинні та перманентні процеси пошуку власної ідентичності. Ці пошуки провокують посилення уваги до історичного минулого Русі, спонукають українських інтелектуалів (переважно церковного кола) звертатися до вивчення власних традицій, а також — польських і московських історичних та історіографічних джерел. Від польських істориків, зокрема Мацея Стрийковського, вони запозичують ідеї єдності слов'ян і довідуються про те, що Русь була спільним минулим русинів і московитів. Ще більше підстав для вирізнення Русі від Литви та Польщі українським книжникам дають матеріали московського літописання³¹. Перехід же Лівобережжя разом з Києвом під зверхність російського монарха, закріплений постановами Андрусівського перемир'я Росії з Польщею та глухівського компромісу з козацькою старшиною, переводить процеси українсько-російської інтеграції на якісно новий щабель, який вимагає не лише демаркації

відмінностей Русі-України від литовських і польських земель Речі Посполитої, а й винайдення належного місця для неї в системі лояльностей російського монарха.

Найбільш концептуально довершеним російськоцентричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. стає анонімний твір “Синописъ или краткое собраніе от различных Летописцев, о Начале Славяно-Россійскаго Народа, и Первоначальных Князех Богоспасаемого града Кієва о житіи святаго Благоверного Великаго князя Кієвскаго и Всея Россіи Первейшаго Самодержца Владиміра, и о Наследниках Блачествивыя Державы его Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестивого Государя нашего Царя, и Великаго князя Федора Алексевича, Всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи Самодержца”³².

Уже сама назва твору вказувала на те, що його автор розглядає політичну історію українського та російського народів як єдиний потік, більше того, вписує їх у споріднений етнічний контекст міфічного “Славяно-Россійскаго Народа”. Анонімний автор “Синописиса” (а ним, на думку дослідників, найвірогідніше був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель) тісно переплітає поняття народу, династії та держави, поміщаючи в епіцентр свого викладу історію династії Рюриковичів, що непомітно трансформується в історію династії Романових. Такий підхід дає змогу нерідко механічно об’єднати різноманітні фрагменти російської та української історії, пов’язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси. Об’єднавчі тенденції “Синописиса” у сфері політичній відбиваються у приєднанні Малоросії (завдяки її історичним зв’язкам з династією Рюриковичів і православній вірі) до значно ширшого всеросійського ареалу. Концепт етнічний, вказуючи на наявність певних відмінностей між московитами та русинами, як уже зазначалося вище, також вписує їх до ширшого етнічного об’єднання “Славяно-Россійскаго Народа”. У династичному відношенні московський монарх, зважаючи на те, що його предки походили від Рюриковичів, володів правом самодержавної влади над усією “Росією”, що охоплювала і Московію, і Малоросію³³.

Віддавання всієї спадщини Давньоруської держави московській династії, прийняття Військом Запорозьким у 1654 р. царської протекції анонімний автор трактує, як “...природное царское его присвоєніє...”. Для того, аби довести природне моральне право Москви на цю першість, він розвиває думки Стрийковського стосовно того, що найближчим біблійним прашуrom “Россов” був “Мосох”, а отже, й факт відновлення “имя Мосоха в Народе Россійском” сприймається як виправдання піднесення його правителів на вищий, сакральний, ступінь влади³⁴.

Дослідники вже давно звернули увагу на запозичення автором “Синописису” ідей московських книжників XV—XVII ст. щодо

спадкоємності влади давніх київських князів московськими³⁵. Крім того, не можна й не помітити рецепції ним ідей, закладених ще в середні віки ченцем Філофеем щодо месіанської ролі Москви “аки Третім Риме”.

Москвоцентричність концепції “Синописа” є настільки всеохоплюючою, що, трактуючи війни з польським королем, які розглядаються винятково як “повернення отчини” російського монарха, навіть побіжно не згадується про роль українського козацтва в їхньому виникненні та розвитку.

Зважаючи на політичне лідерство, яке після Української революції закріпилося за козацтвом на Лівобережжі, ідеологічні концепти, представлені в написаному духовною особою “Синописі”, абсолютно не задовольняли світську частину української еліти, оскільки вони не лише повністю ігнорували роль козацтва в історичному поступі Малоросії, а й не містили ідеологічного обґрунтування прийнятної для світської еліти моделі її взаємин з російською династією. Концептуально довершені схеми такої взаємодії були представлені в творчості так званих козацьких літописців, які насправді репрезентували світську вітчизняну історіографію початку XVIII ст., що отримала в працях сучасних дослідників визначення історіописання риторично-фактографічного напрямку³⁶.

На відміну від авторів церковного кола, козацькі історики, найбільш відомими з-посеред яких були Григорій Грабянка та Самійло Величко, не особливо переймалися вишукуванням етнічної чи релігійної близькості України і Росії та не намагалися обґрунтувати втручання Москви в українсько-польський конфлікт навколо династичних прав Рюриковичів—Романових. Для них більш важливим було представити історію Малоросії з точки зору історичної ролі в ній українського козацтва. Наріжну ж проблему політичного розвитку Гетьманату — його перехід під зверхність московського царя — у творі Г. Грабянки подано як добровільний перехід, до якого змусили політичні та військові обставини. Прихильність автора до ідеї українського автономізму виражається в послідовному наголошенні на договірній основі прийняття Україною царської протекції³⁷.

Ще більшу послідовність у відстоюванні ідеї добровільності та договірності приєднання України до держави російського царя демонструє С. Величко. Як і Грабянка, прийняття Військом Запорозьким протекції російського царя він вважав історично виправданим. Але бажаючи наголосити на концепції контрактних взаємин козацтва з царем, Величко навіть помістив у свій твір розповідь про, нібито, принесення царськими послами в Переяславі від імені свого монарха клятви дотримувати непорушними всі козачі права і вільності³⁸, чого, як знаємо достеменно, насправді не було. Крім того, автор акцентує увагу й на негативних наслідках переходу України під царську протекцію, зо-

---

крема, про один із них він говорить, даючи оцінку андрусівським домовленостям Росії та Речі Посполитої, які розділили козацьку вітчизну навпіл³⁹.

Загалом же, за спостереженнями дослідників, українські історики початку XVIII ст. своїми творами значною мірою підготували появу політико-ідеологічної концепції Малоросії, зокрема виписавши такі основоположні її компоненти, як: вичленення історико-культурної та етнічної різниці між Малою Росією та Великою Росією; наголошення добровільності та договірності об'єднання 1654 р.; поєднання Малої Росії та Великої Росії через спільного царя; заваження стародавніх прав і вільностей Малоросії та її народу⁴⁰.

Сформовані козацькими ідеологами засади концепції Малоросії в поєднанні з функціонуванням правових положень, представлених у формі гетьманських статей 1669, 1672, 1674 та 1687 рр., а також норм звичаєвого права, що склались упродовж майже півстолітньої історії політичного співжиття Українського Гетьманату та російської династії, загалом формували достатньо широке політико-правове поле, на якому могли досить продуктивно розвиватися їхні стосунки і надалі. Вочевидь, своєрідним прикладом такої політичної симфонії можуть слугувати останні роки XVII ст., коли позитивно оцінене нами вище наявне на той час політико-правове поле, доповнюючись довірливими стосунками суверена — останнього царя і першого всеросійського імператора Петра I Олексійовича — та чинного тоді українського гетьмана Івана Мазепи, забезпечувало Гетьманату достатньо простору для свого внутрішнього розвитку. І в цьому відношенні доволі прикметною є відповідь уряду Петра I на фінансовий звіт гетьмана Мазепи про прибутки і видатки Військового скарбу за 1692 р.: "...не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман..."⁴¹.

Однак входження Російської держави в чітко виражений імперський період своєї історії неминуче провокувало й зміну в поглядах російських політиків на права українського гетьмана самотійно "...всякие порядки и устроения в малороссийских городех..." уводити.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Сучасні дослідники відзначають, що більш звична формула “Москва — Третій Рим” є неісторичною за своєю суттю й істотно збіднює первісний зміст ідеї, оскільки лише асоціацією щодо долі світових столиць обмежує його, в той час, як формула “Третій Рим” поняття більш широке і стосується одночасно і царства. — Див.: *Синицина Н.В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. — М. — 1998. — С. 325.

² Цит. за: *Синицина Н.В.* Зазнач. праця. — С. 327.

³ Див.: *Синицина Н.В.* Зазнач. праця. — С. 306—317.

⁴ *ВУР*. — Т. 2. — С. 188.

⁵ Белокуров С.А. Арсений Суханов // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — Кн. 1—2. — М., 1894. — Кн. 2. — С. 89—101.

⁶ Цит. за: Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?” Географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655—1658 гг. (Стаття готується до друку).

⁷ Там само.

⁸ Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. — Т. 2. — С. 141—142.

⁹ Про це досить повно: Грушевський М.С. Історія України—Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1998.

¹⁰ Цит. за: Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?”...

¹¹ Гудзяк Б. Православні мандрівники XVI століття на шляху з Османської імперії до східних земель // *Mapra mundi*... — С. 223; Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?”...

¹² Вельми цікавим, на наш погляд, є й те, що Паїсій, будучи свідком урочистої зустрічі гетьмана Богдана Хмельницького після переможного походу в Галичину, під час якої полководця називали “Мойсеєм руським” (Див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (далі — ВУР). — Т. 2. — С. 109), прибувши до Москви, так же величає й Олексія Михайловича — “новим Мойсеєм”.

¹³ Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад / Перевод с нем. — М., 2000. — С. 26.

¹⁴ ВУР. — Т. 3. — С. 121, 122.

¹⁵ Заява І. Виговського, зроблена в середині 1651 р., переконливо спростовує припущення російського історика Л. Заборовського стосовно того, що ідея відправлення до Москви в першій половині 1654 р. свого повноважного посольства, очолюваного С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею, виникла в Б. Хмельницького лише в січні 1654 р. після відмови голови російської делегації в Україну боярина В. В. Бутурліна скласти перед Військом Запорозьким присягу від імені царя Олексія Михайловича. — Див.: *Заборовський Л.* Переяславская Рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 44.

¹⁶ ВУР. — Т. 3. — С. 120.

¹⁷ Там само. — С. 425.

¹⁸ Там само. — С. 426.

¹⁹ Там само. — С. 442. Щоправда, 27 грудня посольство отримало повідомлення, що відправлені їм прапор та текст промови Бутурліна по дорозі зазнали пошкодження і цар наказав виготовити новий прапор. Останній до рук посла потрапив уже на українській території 1 січня 1654 р.

²⁰ Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — К., 1995. — Т. 4. — С. 78.

²¹ ВУР. — Т. 3. — С. 414.

²² Німецький історик А. Каппелер, порівнюючи практику взяття України під протекцію царя з аналогічними практиками, що мали місце перед тим або були зафіксовані згодом у стосунках російського монарха з різними кочовими союзами південного сходу Європи чи Середньої Азії, проводив паралель між ними, стверджуючи, що в цих випадках цар запрошував своїх контрагентів як військових союзників на службу для охорони кордонів своєї держави, гарантуючи за це збереження їхньої автономії. — Каппелер А. Россия — многонациональная империя. — С. 52.

²³ Там само. — С. 20.

²⁴ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 1. — № 447.

²⁵ Ширше про це див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 100.

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 938.

²⁷ Там само. — С. 915—919.

²⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем- Каменским. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 252—258.

²⁹ Там само. — С. 308—319; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 114.

³⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем- Каменским. — С. 317.

³¹ Kohut Z. The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture / Стаття готується до друку в: CIUS PRESS.

³² Опублікований вперше в Києві 1674 р. “Синопис” як перша історія східних слов’ян упродовж останніх десятиліть XVII—XVIII ст. витримав близько тридцяти перевидань і до виходу в світ “Короткого літопису” М. Ломоносова був єдиним у Росії підручником з історії.

³³ Ширше про це див.: Kohut Z. The Question...

³⁴ Ширше про це див.: Сас П. Історична думка // Історія української культури. — Т. 3. — К., 2003. — С. 544.

³⁵ Див.: Еремін І.Г. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // ТОДРЛ. — М.—Л., 1954. — Т. 10. — С. 216.

³⁶ Сас П. Історична думка. — С. 545.

³⁷ Див.: [Грабянка Г.] Действия презельной и от начала поляков кравашой небы-
валою брани... К., 1854. — С. 1, 5—13, 18, 43, 122, 142 тощо.

³⁸ Величко С. Літопис. — Т. 1. — С. 137.

³⁹ Там само. — Т. 2. — С. 134.

⁴⁰ Ширше про це див.: Kohut Z. The Question...

⁴¹ Російський державний архів давніх актів (Москва), ф. 229, оп. 1, спр. 65, арк. 112.

УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ

Внутрішні і зовнішні передумови політичної переорієнтації гетьмана І. Мазепи

Російська імперська ідеологія, перш ніж увінчатись проголошенням у 1721 р. народження нової європейської імперії, у своєму розвитку пройшла тривалий період еволюції. Сягаючи своїми витокami часів пізнього середньовіччя з його політизацією ідеї “Третього Риму”, імперська ідея, за спостереженнями дослідників, була наочно представлена восени 1696 р., а точніше — 30 вересня (с. с.) 1696 р., коли цар Петро святкував здобуту під Азовом перемогу. За римським взірцем ним було влаштовано урочистий в'їзд до столиці своєї держави через збудовану за його наказом класичну арку, що недвозначно символізувала правонаступність Петром подвигів Юлія Цезаря та Августа¹.

Символізм представлення азовського тріумфу Петра прочитаний авторитетними дослідниками цієї проблеми передовсім як зміна сприйняття царської влади, надання їй нового смислу через висунення на передній план подвигу завойовника, а не спадкоємця божественної влади. У цій системі символів правитель-завойовник репрезентувався як богоподібний засновник, який заперечує старі форми влади для того, щоб створити нові². За означенням М. Салінса, такий правитель насамперед має породити “первісний безпорядок”, після чого, “...здійснивши свої страхітливі дії по відношенню до суспільства, довівши, що він сильніший суспільства, правитель починає створювати з хаосу систему”³. Згідно з спостереженнями сучасних російських істориків, для Петра I саме насильство в ім'я вищих (на його думку) ідеалів було сенсом будь-якої реформи⁴.

Якісні зміни в ідеології російської влади, засвоєння нею імперських імперативів неминуче мали позначитися на стосунках Гетьманату з царем та його адміністрацією. Імперські тенденції, що були характерними для політичного курсу уряду Петра I, з кінця XVII ст. починають справляти вирішальний вплив і на ставлення до української автономії.

Особливий поштовх розвитку українсько-російських взаємин додає та обставина, що в цей час у центрі подій перебувають такі неординарні й суперечливі історичні діячі, як російський цар Петро I та український гетьман Іван Мазепа. Український правитель, будучи, безперечно, непересічним політиком, за короткий час зумів

завоювати безмежну довіру царя. А це, в свою чергу, дало йому змогу підняти авторитет гетьманської влади всередині країни та певною мірою навіть впливати на розвиток подій на міжнародній арені. Зокрема, Мазепа встановлює постійні активні зв'язки з польським керівництвом, підтримує контакти з молдавським господарем і правителями татарських орд⁵. У 1701 р. буджацькі татари навіть звертаються до українського регіментаря з пропозицією прийняти їх під гетьманську протекцію⁶. Як уже згадувалося вище, російська адміністрація у відповідь на звіт Мазепи про фінансову діяльність Військового скарбу в 1692 р. запевнювала його, що "...не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман..."⁷.

Проте такі стосунки з царем мали і зворотний бік. Мазепа повинен був постійно підтверджувати перед сюзереном своє реноме, активно демонструючи власну лояльність і запобігливість. Саме тому, наприклад, гетьман з власної ініціативи надсилає до Москви вищезгаданий фінансовий звіт, скрупульозно інформує уряд Петра І про внутрішнє становище України та ситуацію на її кордонах, про характер її зносин з урядами інших країн⁸. Така політика спочатку сприяє консервації української автономії, проте загалом таїть у собі серйозну небезпеку «тихої» інтеграції Гетьманату до Російської імперії, перетворення України на провінцію останньої. Ефемерність гетьманської влади добре усвідомлював сам Мазепа, який в 1701 р. в листі до буджацьких татар зазначав: "...прежние обыкновения казачьих миновались, без повеления государя гетманы ничего не предпринимают..."⁹.

На початку XVIII ст. в оточенні царя-реформатора обговорюються плани проведення військової та політико-адміністративної реформи в Україні. Зокрема, український дослідник І. Борщак, спираючись на свідчення документа, що зберігається в архіві французького Міністерства закордонних справ, доводив, що первісний задум ліквідації автономії Гетьманату з'явився в оточенні Петра І вже в 1703 р. Історик стверджував, що в цей час у верхніх ешелонах влади Російської держави обговорювалися проекти, згідно з якими передбачалося після смерті гетьмана Мазепи або після усунення його будь-яким способом від влади в Україні ліквідувати козацтво як стан. Для досягнення поставленої мети його планували переселити на східні кордони Росії або застосувати до нього цілеспрямований терор, після чого колонізувати Лівобережжя переселенцями з Росії чи іноземцями, щоб таким чином раз і назавжди знищити "огнище ворохобників"¹⁰.

М. Костомаров, а слідом за ним Б. Крупницький та інші дослідники вказують на існування в царському оточенні планів реформування державного ладу Гетьманату протягом 1706—1707 рр. Зокрема, за свідченням генерального писаря Пилипа Орлика¹¹, влітку 1706 р.

думка про необхідність здійснення реформ в Україні пролунала з уст одного з найближчих соратників царя — Олександра Меншикова, а наступного року її підтвердив сам Петро I на військовій нараді в Москві. Основні напрями реформи полягали в перетворенні іррегулярного козацького війська на регулярні підрозділи, що мали формуватися за принципом рекрутського набору, та підпорядкування їх російським офіцерам. У адміністративному управлінні планувалося ліквідувати виборну гетьмансько-старшинську адміністрацію, замінивши її традиційною для Росії воєводською чи модернізованою за шведськими зразками губернаторською системою управління.

Наявні джерела не дають можливості нам ні приєднатися до думок шановних попередників, ні аргументовано заперечити їхні твердження, оскільки ми можемо оперувати лише “апокрифічною” (за визначенням В.Іконнікова¹²) згадкою Пилипа Орлика, написаною через кілька десятиліть по тому. Цілеспрямована евристична робота у фондах сенатського архіву та кабінету Петра I Російського державного архіву давніх актів у Москві не дала позитивних результатів.

Втім, навіть наявні скупі свідчення джерел дають змогу з певною мірою вірогідності сприймати поголоски, що ширились з цього приводу в Україні та за її межами як достатньо достовірні. Філософія всієї реформаторської діяльності Петра I, а особливо на початку Північної війни 1700—1721 рр., підказує, що, ймовірно, за все, саме потреба в реформуванні управління, організації та комплектуванні армії, обумовлена необхідністю ефективного протистояння шведській армії, провокувала російське керівництво на реформування галузей державного устрою, також пов’язаних з військовою сферою. Так було в межах Російської держави¹³, так, вочевидь, ситуація складалася і щодо українського питання¹⁴.

Опосередкованими свідченнями того, що українське питання активно дебатовалося в оточенні Петра I, слугують і розпорядження царя про підпорядкування (в разі наближення шведських військ до кордонів України) гетьмана Мазепи генералові Меншикову, оприлюднене в 1706 р., і самовільний, неузгоджений з гетьманом наказ останнього про вихід кількох козацьких полків у похід, а також впровадження губернської реформи і на українських землях. Так, згідно з указом від 18 (29) грудня 1707 р., було утворено Київську губернію, внаслідок чого в руках київського генерал-губернатора зосереджувалось управління фортецями, арсеналами та всіма військами, розташованими в Гетьманаті. За спостереженнями дослідників, це нововведення не лише передавало функції військового управління від Малоросійського приказу до Розрядного та створювало новий військовий округ, а й централізувало військово-стратегічне управління¹⁵.

Крім того, С. Томашівський стверджував, що гетьман Мазепа, аналізуючи поведінку Меншикова та спираючись на інформацію польської княгині Анни Дольської, зробив висновок — князь реально претендує на верховний пост в Україні. Причому опосередкованим доказом цього для гетьмана служила активність російського уряду в наданні Мазепі княжого титулу Священної Римської імперії, що можна було розцінювати як “компенсацію” за втрату булави¹⁶.

Плани Москви, природно, викликали велике занепокоєння гетьмана і старшини. Як вдалося встановити дослідникам, ідучи за хронологією розвитку стосунків гетьмана Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським, які, власне, були прелюдією для зав’язування українсько-шведських взаємин, поживлення українсько-польських контактів випадало саме на часи обнародування царських намірів щодо реформування козацького війська¹⁷.

До того ж, українське керівництво уважно стежило за розвитком геополітичної ситуації в регіоні, вирішальним чинником якої була російсько-шведська війна. Внаслідок фатального для України політичного розкладу початку XVIII ст. будь-який результат цього військового протистояння міг мати для української державності найстрашніші наслідки. Зазначені обставини, врешті-решт, спонукають старшину і гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив згубного ланцюга.

Політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р., був цілковитою несподіванкою для Петра І. Так, за два місяці до переходу Мазепи в табір Карла XII цар писав гетьману: “...обнадеживаем тебя, верного подданого нашего..., что мы..., как прежде, так и ныне, за непоколебимую верность твою... никогда в милости не оставим и верить никаким клеветникам не будем”¹⁸. Тому, дізнавшись про події в Україні, царський уряд не лише відмовився від реалізації реформаторських планів (що було абсолютно неможливо з огляду на присутність на українській території шведської армії), а й протягом кінця 1708—першої половини 1709 р. докладає максимум зусиль для привернення на свій бік українського суспільства. Так, російська адміністрація активно поширює в Україні заяви про збереження козачих прав і вільностей, ліквідовує оренди та деякі інші вкрай непопулярні статті оподаткування, зобов’язує офіцерів і солдат, які несуть службу в Україні, поводитись із місцевим населенням і старшиною “сколко возможно ласково”¹⁹.

Заходи, здійснені урядом Петра І в Україні (що містили не лише “приласкание тамошнего населения”, а й жорсткі репресивні дії до прибічників Мазепи, знищення Батурина та Запорозької Січі тощо), переконали царя в надійності російських позицій в Гетьманаті. Зокрема, в одному з листів монарх із задоволенням зазначав: “...сей край как был, так и есть”²⁰.

Разом з тим, події 1708—1709 рр. посилили в Петра I почуття недовіри до козацької старшини, в тому числі її верхнього ешелону. Тому, наприклад, вирішивши дати шведам генеральний бій під Полтавою, монарх сповіщає про своє рішення всіх командирів, водночас застерігаючи: "...объяви о сем гетману, но только то, что к нему писано, с чего посылаю к вам копию, а что атакованіе непріятеля от нас будет, не объявляй, дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи"²¹.

Існують документальні свідчення про присутність уже на початку червня 1709 р. при гетьманові Скоропадському довіреної особи царя — підполковника князя Василя Володимировича Долгорукова. Про мету цієї акції І. І. Голиков цілком слушно, на наш погляд, зауважує: "...сей князь находился при гетмане Скоропадском как бы надзирателем его поступков"²². На одному з царських листів до Долгорукова від 23 червня (с. с.) 1709 р. міститься така титулатура князя: "господину министру князю Долгорукову". З приводу цього Голиков висловлював здогад: "...а что он именован министром, то может быть потому, что он определен быть при гетмане... или назначен к какому двору министром"²³.

Не відкидаючи припущення біографа Петра I щодо можливого призначення Долгорукова міністром (тобто послом) до якогось європейського двору (існує документальне підтвердження його призначення в 1710 р. російським послом у Данії), висловимо гіпотезу, що вживання Петром I титулу міністра відносно царського представника при українському правителі свідчить про те, що в оточенні монарха не пізніше 20-х чисел червня 1709 р. обговорювалася перспектива узаконення нагляду за діяльністю гетьманського уряду. Підтвердженням цього, крім згаданого вище звернення царя, служить діяльність Долгорукова при гетьманові як "надзирателя его поступков".

Перемога, здобута російською армією під Полтавою, дала можливість урядові Петра I, відкинувши декларовану турботу про збереження "козацьких прав і вільностей", *de jure* закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів (останні були, за висловом С. Соловйова, "очами і вухами царськими"²⁴). 18 (29) липня 1709 р. монарх "...указал ближнему стольнику Андрею Петровичу Измайлову для нынешних случаев в Малороссійском краю быть при своем великого государя подданом, войска Запорожского... гетмане, при Иване Ильиче Скоропадском, для своих, великого государя, дел и советов..."²⁵.

Офіційні прерогативи нової державної інституції визначалися царською інструкцією від 18 (29) липня 1709 р. Вони містили такі функції: слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізовувати агітацію прибічників гетьмана І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського; слідкувати за тим, щоб останній не звільняв і не

призначав на старшинські уряди козаків, «неописавшись к великому государю» тощо²⁶.

Коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня (с. с.) 1709 р. Причому в цьому документі не лише конкретизувалися чи уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, зокрема, щодо політичного нагляду резидентів наказувалося "...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами..."²⁷.

Для запобігання «измене» резидентів дозволялось при потребі використовувати два піхотних полки, введені до гетьманської столиці напередодні виборів 1708 р., а також інші російські військові частини, розквартировані в Україні. Стосовно фінансів емісарові наказувалося "...наведываться... подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и протчим урядником, по сколько с чего есть"²⁸. Таємна інструкція акцентувала також увагу резидента на питаннях кадрової політики: "...усматривать в разговорах и во всяких обхождениях, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны"²⁹.

Далі російський уряд уточнював і розширював повноваження свого офіційного представника в Україні. Так, таємна інструкція від 13 (24) вересня 1710 р., надана канцлером Г. Головкиним думному дякові А. Вініусу, призначеному разом зі стольником Ф. Протасьєвим на місце А. Ізмайлова, крім відомих трьох пунктів, містила положення, згідно з якими царському представникові наказувалося, що коли "...явятца какие люди с доношением или каким доводом на гетмана, или какого из старшины..., а взять их будет для гетмана подозрительно, то искать ему способу, чтоб их ему как-нибудь взять где секретно, и спрашивать буде невозможно в том месте, где гетман, то отослать куды в ближние государевы города, в которых обретаются воеводы..."³⁰.

В іншому документі (таємних пунктах стольнику Ф. Протасьєву від 16 (27) липня 1718 р.) цей пункт конкретизувався щодо методів проведення "розыску тех людей, на кого будет доношение". Зокрема, резидентів дозволялося використовувати для цього російських ратних людей, які несуть службу в Гетьманаті. Крім того, інструкція Протасьєву відбивала ще один надзвичайно важливий з погляду інкорпораційної політики напрям діяльності російського представника — "со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество

содержит их при милости своей при данных им... привилегиям, а что им от полковников и старшины бывают тягости..., то чинят они собой, о чем его царскому величеству не ведомо...”, інакше монарх «конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить...»³¹.

Запровадження в Україні російської державної інституції, наділеної контролюючими функціями, не лише істотно обмежувало повноту гетьманської влади, а й було кроком на шляху до ліквідації гетьманського стану.

Поява в гетьманській резиденції царського представника була негативно зустрінута українським суспільством. У лютому 1710 р. київський генерал-губернатор доносив канцлеру, що гетьманський посланець до Москви в розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним серед інших “крамольних” речей говорив і таке: “...что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает”³². Тому спочатку, коли існувала загроза виникнення воєнного конфлікту з Туреччиною, а на українських кордонах активізувалися ворожі російському цареві війська гетьмана П. Орлика, уряд Петра I прагнув будь-якими способами зняти суспільне напруження в Україні, спричинене запровадженням нової інституції. Зокрема, резидентів суворо заборонялося привертати увагу громадськості до своїх владних повноважень. Так, у вересні 1710 р. з України було відкликано Ізмайлова за те, що він підписав разом із гетьманом “увещивательную” грамоту до запорожців. У зв’язку з цим канцлер Головкін писав гетьманові Скоропадському: “...и то мне zelo удивительно, чего ради то он учинил, ибо ему того чинить не надлежало, по вашей милости, яко гетману войска Запорожского, таковые универсалы и протчие дела надлежит подписывать одному”³³.

В суспільно-політичному житті Гетьманату з царських резидентів найбільш помітний слід залишив згаданий вище стольник Ф. Протасьєв, який протягом дванадцяти років виконував резидентські функції при гетьманові. Перебуваючи в Україні, він пильно стежив за суспільно-політичними настроями її громадян, інформуючи про них свій уряд. За нашими підрахунками, зробленими на основі аналізу кореспонденції Протасьєва до Москви 1715—1716 рр., не рідше ніж раз на два місяці резидент надсилав канцлерові Головкіну офіційні звіти, в яких доповідав про суспільно-політичні настрої в Гетьманаті, ситуацію на її кордонах, висловлював рекомендації з приводу урядового курсу в Україні, а також доцільних, на його думку, кадрових переміщень у старшинському корпусі³⁴. В своїй діяльності резидент активно користувався соціальними суперечностями, що траплялися в Україні. Часто стольник свідомо порушував прерогативи гетьманської влади, що в умовах відомої безініціативності та нерішучості Скоропадського породжувало ситуацію двовладдя. Так, куземинський сотник В. Павленко, покараний Генеральним судом за “изнурание чести рейментарской, подзор гро-

шоробства, людське забойство, чарованіє матері... через седм неділь арматним за шею вязанем...” і помилуваний гетьманом “ради глубокой старости”, “хотяси собі, яко бы зверхнійшую, нежели рей-ментарскую, получить милость”, звернувся з апеляцією до царського представника, що викликало цілком справедливий за таких умов осуд полчан³⁵.

Слід зазначити, що діяльність Протасьєва, спрямована на пониження гетьманської влади, була генетично пов’язана з урядовим курсом Російської держави, сформульованим у 1710 р. київським генерал-губернатором Д. М. Голіциним: “...Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякіе просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться”³⁶.

Урядова програма дій в Україні передбачала також проведення активної кадрової політики. Так, київський генерал-губернатор пропонував звільнити із старшинських урядів козаків, “которые были в измене и произвести на их место тех, которые хотя малую службу государю показали”³⁷. Крім того, він вважав за потрібне, щоб “во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом, если будут несогласны, то дела их все будут нам открыты”³⁸. Зокрема, пропонував змістити з полкових урядів полтавського і корсунського полковників³⁹. На необхідності кадрових змін у старшинському корпусі Гетьманату також наголошував свого часу фельдмаршал Б. П. Шереметєв, який рекомендував негайно звільнити стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників. Стольник Ф. Протасьєв, у свою чергу, пропонував провести кадрові перестановки в Полтавському, Гадяцькому та Ніжинському полках⁴⁰.

Проте в умовах загострення стосунків з Туреччиною російському урядові подібні втручання у внутрішні справи Гетьманату видавалися “непристойными и небезопасными”. До того ж, як зазначав Г. Головкін, “не знаем заочно, кого на их место определит добрых и верных”⁴¹.

Примирення з Туреччиною, яке усувало загрозу російським інтересам з південного та південно-західного напрямку, дало змогу царській адміністрації рішучіше діяти в стосунках з Україною (насамперед було узаконено втручання російських представників у кадрову політику Гетьманату). Царським урядом від 22 січня (с. с.) 1715 р. встановлювався такий порядок заміщення старшинських ва-

кансій, який давав можливість російському резидентові контролювати цей процес. Насамперед гетьманові наказувалося змістити з урядів старшин, "...которые были в какой измене". При заміщенні вакансій полковники разом з полковою старшиною та сотниками могли вибрати лише 2—3 претендентів на уряд ("людей заслуженных и неподозрительных в верности"), з-поміж яких гетьман проводив призначення, "...усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности". Обов'язковим атрибутом елекції було приведення новообраної старшини до присяги цареві, яке мало відбуватися за участю резидента Протасьєва⁴².

Проте царський указ 1715 р. часто порушували саме представники владних структур Російської держави. Російська влада почала в цей час практикувати призначення на старшинські посади в Україну своїх довірених осіб, згідно з відповідними указами та розпорядженнями кабінету Петра I та Сенату. Причому нерідко гетьман дізнавався про нове призначення на старшинський уряд із публікацій відповідного указу в Москві та Санкт-Петербурзі. Саме таким чином відбулося призначення на уряд генерального судді І. Чарниша, на полковництво — М. Милорадовича, на сотництво — Ф. Лісовського, Ф. Требинського, Г. Милорадовича та багатьох інших⁴³. У 1719 р. вперше на полковий уряд Гетьманату було призначено російського офіцера — сина царського вельможі й зятя українського гетьмана Петра Толстого.

На початку 20-х рр. уряд Петра I звернув увагу на приведення українських державних порядків до російських зразків. Зокрема, 17 (28) листопада 1720 р. з монаршої канцелярії було відправлено до Глухова "Дело об учреждении в Малороссии Войсковой канцелярии и о приведении к присяге служителей оной"⁴⁴. Як привід для втручання у внутрішні справи України було використано донесення Протасьєва про численні службові зловживання, що спостерігалися в діяльності гетьмана, генерального писаря та військових канцеляристів Генеральної канцелярії. Наступного року російський уряд був змушений повернутися до цього питання знову, видавши указ від 14 (25) листопада 1721 р.⁴⁵, оскільки монарше розпорядження від 17 листопада 1720 р. не було виконане. Проте й повторний указ з приводу бюрократизації державного управління Гетьманщиною також не був реалізований⁴⁶.

Поширення в Україні дії царських указів 1714—1718 рр. про "заповідні товари", які забороняли українським купцям вивозити певні види товарної продукції на західні й європейські ринки, зобов'язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, сприяло примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до російського ринку⁴⁷.

Крім того, істотним нововведенням стало розквартирування в Гетьманаті російських полків, утримання яких з 1712 р. було покладено на українських платників податків.

Таким чином, характер взаємин Українського Гетьманату з російською монархією на початку реформаторської діяльності Петра I зазнає суттєвих змін, з огляду на які є всі підстави класифікувати перше двадцятиліття XVIII ст. як певний перехідний етап у політиці царя щодо України. В цей час продовжували існувати окремі старі “московські” підходи і водночас викристалізовувалися нові — “імперські”. Промовистим свідченням змін служило запровадження інституту царських резидентів у державне життя Гетьманату, активне втручання Москви в кадрову політику українського уряду, введення російських норм в діловодство Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, насильницьке інтегрування господарського комплексу Лівобережної України до внутрішнього ринку Російської держави, залучення її матеріальних ресурсів на військові потреби Російської держави тощо. Водночас зазначені заходи готували ґрунт для нових, більш радикальних нововведень у механізм, що регулював політичні відносини України з Російською державою.

Соціальна риторика та політична вмотивованість реформи устрою Гетьманату 1722 р.

Кардинальна реформа політико-адміністративного устрою України, що розпочалась у 1722 р. запровадженням на її території російської владної структури — Малоросійської колегії (далі — Колегія), була безпосередньо зв'язана із заходами уряду Петра I, спрямованими на реформування системи державного управління Росії. Маніфест з приводу заснування Колегії, зокрема, декларував: “Понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому... во всем суд был праведный и безпродолжительной..., учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями, и регламентами снабдить изволил..., а Малая Россия... до сего не была судима и протчими распорядами удовлетворена...”⁴⁸.

В основу державної реформи було покладено теорію “державного будівництва”, яка розроблялась у період Нового часу західними філософами-раціоналістами. Її суть полягала в тому, що, оскільки держава є людським творінням, а не даним Богом продуктом, людина може її вдосконалювати, утворювати з неї ідеальний інструмент перетворення суспільства. Зразком державного устрою для Петра I служила шведська модель, побудована на засадах камералізму — вчення про бюрократичне управління, що базувалося на використанні функціонального принципу при організації владної структури, створенні державних установ, які б діяли на колезьких засадах, чіткій спеціалізації та регламентації канцелярської праці.

Перенесення в Росію колезької системи управління розпочалось у 1717—1718 рр. Спершу її структура не передбачала запрова-

дження спеціальної установи, яка б управляла Гетьманатом⁴⁹. Після ліквідації приказної системи українські справи механічно перейшли з відання Малоросійського приказу до Іноземної колегії, яка зосередила в своїх руках управління всією зовнішньополітичною діяльністю Російської держави. Першим документальним свідченням про наміри Петра I заснувати Колегію стала адресована сенаторам власноручна записка монарха, де містилося таке розпорядження: "...Понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийского народа о налогах и не порядках (выписать несколько важных имен), которые чинятца против договоров гетмана Богдана Хмельницкого, того ради определяем бригадира Степана Вельяминова и с ним 6 штап-офицероф переменяяс погодно из гварнизоноф украинских, которым быт при вас (тобто при гетьмані. — *Авт.*) и чинит то все, что определено в тех, Хмельницкого, договорах..."⁵⁰.

Процитований документ був, по суті, проектом імператорського указу, що передавався сенаторам на доопрацювання. Як видно з його тексту, монарх, зокрема, наказував для ілюстрації безладдя, що спостерігалось в системі державного управління Гетьманату, "выписать несколько важных имен"⁵¹.

На близькість датування цього документа вказує той факт, що до Астрахані монарх виїхав з Москви аж 13 (24) травня⁵². Відомості ж щодо часу обговорення в Сенаті запропонованого імператором законопроекту містяться в щоденнику Миколи Ханенка, де читаємо: "...донесено гетману, что сего ж априля 19 состоялся в сенаті именной указ о определении в Малой Россіи колегіи, в которую назначен президентом Степан Лукич Вильяминов, брегадир"⁵³. Трохи раніше, 11 (22) квітня, гетьман Скоропадський, який прибув з великим почтом за місяць до того до Москви на урочистості з приводу успішного завершення Північної війни, скріпив своїм підписом підготовлені канцеляристами Генеральної військової канцелярії "Пункты в общенародных всей Малой России интересах"⁵⁴.

Таким чином, хронологія подій переконливо спростовує думку тих дослідників, які твердили, що гетьман виготовив "Пункты..." у відповідь на обнародування інформації щодо намірів імператора запровадити в Україні нову російську владну інституцію⁵⁵. Не підтверджує цієї тези також текстовий аналіз "Пунктов...", де навіть не згадується про наміри царського уряду заснувати Колегію. Інша справа, що повідомлення про сенатське засідання, на якому обговорювались українські справи, змусило Скоропадського прискорити подачу чолобитної, підготовленої раніше і завізованої 11 (22) квітня. (А. Яковлів стверджував, що вже 11 квітня Скоропадський подав імператору зазначені пункти. Однак дослідник не наводить ніяких нових джерел, що наштовхує на думку про звичайну друкарську помилку.) Можливо, передати її імператорові планувалося в ході урочистостей з приводу перемоги над Швецією.

Гетьманські “Пункты...” було подано Петрові І 28 квітня (с.с.), а напередодні монарх ознайомився із сенатською редакцією указу про заснування Колегії і схвалив його⁵⁶. Подана гетьманом чолобитна не змінила намірів імператора — 29 квітня (с.с.) Петро І підписав такий указ⁵⁷. Водночас протягом 28—29 квітня (с.с.) монарх власноручно написав розгорнуту відповідь на подані Скоропадським чолобитні. В ній обґрунтовувалася доцільність проведення колезької реформи в Україні, бо система державного управління Гетьманату хибувала на численні недоліки, які спричиняли безладдя в краї, що спостерігалось “...через все прошедшие времена с молодых лет моих и доселе...”⁵⁸.

В іменному імператорському указі, який гетьман отримав 30 квітня (с.с.) 1722 р. “зась по приїзді з сенату і по обіді”⁵⁹, містилася конкретизована сенаторами аргументація необхідності заснування Колегії, що вперше у вигляді тез була сформульована Петром І ще до 19 (30) квітня. Зокрема, в документі змальовано картину розладу державного життя Гетьманату, при цьому увага акцентувалась на непорядках, що мали місце в Генеральному суді й Генеральній канцелярії, у сфері фінансів тощо⁶⁰. Правове обґрунтування указу автори прагнули здійснити за допомогою посилань на “договірні статті Богдана Хмельницького” у тій їх редакції, де містилася згадка про можливість перенесення судових справ українського населення до воєводського суду. Тому заснуванню Колегії намагалися надати легітимного вигляду, а саме заміни “одной воеводской персоны для лучшей верности” Колегією у складі шести російських офіцерів на чолі з її президентом⁶¹.

Попри активне мусування російським урядом тези щодо Московського договору 1654 р. як правового підґрунтя колезької реформи, з юридичного боку діяльність російської влади була неправомірною з кількох причин. Так, автори царського маніфесту від 16 (27) травня 1722 р. посилались як на пункти 2 і 7 “просительных статей Богдана Хмельницкого” (тобто українського проекту договору, датованого 17 (27) лютого і переданого С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею московській стороні 14 (24) березня), так і на царські резолюції, на пункт 7 українського проекту, в яких нібито було зазначено: “...а буде кому суд их казатцкой будет не люб, а похочет дело свое перенестъ к государеву воеводе, и в то время государев воевода меж ими расправу учинит по своему разсмотрению...”⁶².

Однак ні в проекті гетьманського уряду, ні в царських резолюціях чи ратифікаційній грамоті (так званих 11 статтях), ні навіть у сфальсифікованому урядом Олексія Михайловича варіанті 1659 р. не містилося зазначених положень, а, навпаки, закріплювалися гарантії невтручання царської адміністрації в українське судочинство

— “...чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих, чтоб товарищество сужены были...”⁶³.

Такими ж безпідставними були твердження царського маніфесту щодо закріплених договором 1654 р. фінансових повноважень воевод в Україні. Як зазначалося вище, Хмельницький у 1654 р. прагнув встановити з московським царем стосунки протекторату чи номінального васалітету. Тому фінансові взаємини із сюзереном він намагався будувати на засадах відносин, аналогічних до тих, що були у взаєминах Придунайських князівств з Османською портою — “...как по иных землях дань вдруг отдаетца, волили бы есмя и мы, чтоб ценою ведомою давать...”⁶⁴. На випадок неприйняття московською стороною таких фінансових стосунків автори інструкції акцентували увагу українських послів у Москві на тому, що “...ни на единого воеводу не позволять и о том договариватьца; разве бы из тутошных людей обобравшы воеводу...”⁶⁵.

У ході березневого переговорного процесу, як зауважувалося вище, Москва відхилила запропонований Чигирином варіант, внівши до тексту договору положення, згідно з яким передбачалося: “...доходы всякіе денежные и хлебные собирать и на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет...”⁶⁶. Проте в договорі не йшлося про фінансові функції воевод. Більше того, у ньому виразно простежується теза щодо збереження традиційного устрою Української держави — Війська Запорозького. Зокрема, українські послі після переговорів у Посольському приказі 19 (29) березня 1654 р., тобто тоді, коли стало зрозуміло, що московська сторона не погодиться на варіант гетьманського уряду, у додаткових статтях, поданих у Боярську думу 21 (31) березня, наголошують на принциповій вимозі, “...чтоб в городах урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут поддаными царского величества урежати и доходы всякіе в правду в казну царского величества отдавати, для того, что царского б величества воевода, приехав, учал их права ламать и уставы какіе чинить, и то б им было в великую досаду...”⁶⁷.

Положення ж, на які посилався уряд Петра І, прагнучи легітимізувати акт заснування Колегії, містились у протокольному записі розмови дяків Посольського приказу з українською делегацією, що відбулася під час першої зустрічі сторін у Москві 13 (23) березня 1654 р.⁶⁸. Протокол від 13 березня був довільно складений приказними дяками для доповіді в Боярській думі, тобто вживався як документ для внутрішнього користування, а тому, як справедливо зазначають дослідники, не мав жодної юридичної сили і ніколи не фігурував поряд з іншими матеріалами, що регулювали українсько-російський союз⁶⁹.

Крім того, не існувало генетичного зв'язку між прерогативами воєвод, які, по суті, були лише військовими представниками Росії на території протегованої країни, і Колегією, що, за визначенням російського правника І. Розенфельда, за характером притаманних їй судово-адміністративних функцій була своєрідним малим сенатом⁷⁰.

Незважаючи на те, що протиправність акту запровадження інституту колезького правління в Україні була очевидною, це не могло стати на заваді реформаторським планам російського монарха, для якого, як уже зазначалось вище, насильство в ім'я вищих (на його думку) ідеалів було сенсом будь-якої реформи⁷¹. Тому зусилля Скоропадського, спрямовані на консервацію українських "давнин", до яких він вдався протягом першої половини травня 1722 р.⁷², були приречені на невдачу. Неминучість задуманої імператором реформи, напевно, усвідомлював і сам гетьман, який в другій половині травня зайнявся владнанням приватних справ⁷³.

У той час, коли Скоропадський робив останні спроби протистояти інкорпораційному натискові російської влади, уряд Петра I завершував підготовчу роботу з відкриття в Україні Колегії. Зокрема, розроблялися концепція діяльності російської владної структури та інструкція її президентів. 11 (22) травня на засіданні Сенату обговорювалися інструктивні матеріали Колегії. Імператор, який брав участь у його роботі, віддав розпорядження: "...инструкцию бригадиру Вельяминову... переправить в которой написать о суде и о протчем, что к смотрению имеет быть, и с пунктов гетмана Хмельницкого исправя, прислать оную Е. И. В."⁷⁴. Втім, так і не дочекавшись переробленого сенаторами варіанту, 16 травня монарх підготував власну інструкцію, яку через генерал-прокурора Ягужинського передав бригадирові Вельяминову. Цього ж дня Сенат схвалив інструкцію президентів Колегії та маніфест з приводу її заснування, які 5 (16) червня було опубліковано і 300 примірників яких надіслано до Глухова для ознайомлення. Протягом 14 червня — 4 липня (с.с.) глухівський комендант Б. Скорняков-Писарев оприлюднив документи в українських полкових і сотенних центрах.

Прикметно, що, запроваджуючи Колегію та розпочинаючи тим самим кардинальну реформу державного устрою Гетьманату, російський імператор не до кінця уявляв концепцію майбутнього реформування і відповідно прерогативи нової державної структури. Зауважимо принагідно, що такий підхід був характерним для Петра I, який, за влучним висловом його учня, прискіпливого дослідника його державної діяльності — Катерини II, — "сам не знал, какие законы учредить для государства надобно"⁷⁵. Підтвердженням цього служать численні інструкції та розпорядження, які регламентували діяльність Колегії. Так, уперше прерогативи нової інституції в загальних рисах було визначено в імператорській грамоті гетьманові Скоропадському від 29 квітня (с.с.) 1722 р.: "...со общаго с вами со-

вета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкого даговорах... вершит правдою и безволокитно” судові справи, подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці “всякие денежные и хлебные доходы”⁷⁶.

Більш повно і конкретно компетенція Колегії визначалася в інструкції Сенату від 16 (27) травня 1722 р., де, зокрема, вказувалися такі основні напрями її діяльності: 1) приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані до Колегії на апеляцію; 2) встановити розмір і характер оподаткування українського населення та організувати надходження податків з України до царської скарбниці, слідкуючи при цьому, щоб збирачі податків “в зборе делали правду”; 3) із зібраних коштів “с совету гетманскаго” здійснювати традиційні видатки, організувавши належним чином систему обліку та контролю, а також регулярну звітність перед Сенатом; 4) перешкоджати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовими роботами на свою користь і великими податками; 5) контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, слідкуючи, щоб останні “ни в чем отягощения тамошним обывателям не чинили”; 6) проводити слідства й виносити вироки за позовами українських жителів на російських «постояльцов» і навпаки; 7) контролювати адміністративну діяльність гетьмана і Генеральної військової канцелярії (далі — Канцелярія). Загалом як сенатська інструкція, так і маніфест з приводу заснування Колегії мали чітку соціальну спрямованість. Їхнім рефреном стала думка про заступницькі функції Колегії, яка заснована насамперед для того, “дабы малороссийский народ ни от кого... утесняем не был”⁷⁷.

Насправді ж мотиви запровадження нової владної структури, як і її прерогативи, певною мірою відрізнялися від тих, що декларувалися в офіційних документах. Підтвердженням цієї точки зору служать так звані Таємні пункти, надані президентові Вельямінову царською адміністрацією під час заснування Колегії.

Припущення щодо існування таємної інструкції висловлював ще О. Лазаревський, який першим із дослідників звернув увагу на свідчення журналу Канцелярії від 17 (28) вересня 1722 р., де містився запис розмови генеральної старшини з президентом Колегії. Останній серед інших “достягательных ответов” заявив, “...что я именной императорскаго величества о всем том указ таковой имею, которого не только вам, старшине малороссийской, но и присутствующим со мною в коллегии чинам объявить не можно...”⁷⁸.

Архівні пошуки, проведені нами у фондах Сенату та Кабінету його імператорської величності, дали можливість підтвердити гіпотезу Лазаревського. Зокрема, у фондах Кабінету було виявлено вла-

сноручну інструкцію Петра I бригадирові Вельямінову, підготовлену 16 (27) травня 1722 р. у Коломні й передану через генерал-прокурора Ягужинського⁷⁹. Імператор акцентував у ній увагу на таких пріоритетних напрямках діяльності в Україні: 1) розвідувати “подлинно какие с зборов... ныне есть генеральные и партикулярные и которые старые и которые новые и при которых гетманах учинины и кто ими ползуетца и которые им сносны и которые тяжелы”; 2) з’ясувати, які податки можна “вновь сделать без тягости народной, с чего и каким образом”; 3) здійснювати політичний нагляд в Україні, виявляючи підозрілих людей і кореспонденцію з Польщі і Криму, а також “...протчего, что касаетца до доброй осторожности и экономии...”⁸⁰.

Прерогативи Колегії уточнювались у сенатських резолюціях від 1 (12) червня 1722 р. на подані президентом Вельяміновим 28 травня (с.с.) “Пункты”⁸¹. Крім того, 20 червня 1722 р. (с.с.) бригадирові було надіслано із Сенату копії таємних інструкцій, підготовлених 16 (27) липня 1718 р. для царського резидента в Україні Ф.Протасєва. У сенатському супровідному листі Вельямінову наказувалося: “...чинить пременяясь к данным ему инструкциям... усматривая по делу и состоянию времени”⁸².

Загалом прерогативи Колегії, окреслені при її заснуванні, перетворювали останню на вищу касаційну інстанцію Гетьманату, верховний фінансовий орган та вищу контролюючу установу. Відносини з гетьманською владою і відповідно місце Колегії в структурі владних відносин Гетьманату в інструкціях розроблялися лише в загальних рисах.

Ключові позиції в Колегії, як і загалом у Російській імперії петровської доби, належали кадровим військовим, що було зумовлено прагненням монарха побудувати регулярну державу на зразок військового підрозділу. Президента Колегії, який був центральною фігурою колезької ради і, згідно з положеннями Генерального регламенту, виконував свої обов’язки від імені монарха (тому регламент зобов’язував “всех чинов, как коллежиным, так и канцелярным... президенту всякое достойное почтение и респект и послушание чинить...”), призначав імператор. Президентом Колегії Петро I з моменту проголошення акта про її заснування призначив старшого офіцера в чині бригадира Степана Лукича Вельямінова.

Кадровий військовий бригадир Вельямінов уже тривалий час перебував на цивільній службі, причому мав певне відношення до українських справ. Зокрема, деякий час він виконував обов’язки полтавського коменданта, а з 1720 р. був воєводою у прикордонній з Гетьманщиною Белгородській провінції “с правом ведения всеми слободскими полками”⁸³. У службових справах белгородський

воєвода не раз бував в Україні. Наприклад, у жовтні 1721 р. Сенат відрядив Вельямінова в Україну для "...осмотра мест..., удобных для постройки на них новых городов, которые могли б служить преградой и защитой от набегов и нападений татарских"⁸⁴.

Процедура призначення колезьких членів присутствія була прерогативою Сенату. Згідно з Генеральним регламентом, вона повинна була проходити на альтернативній основі — "ко всякому делу выбрат по два или три человека... и выбират балатиром"⁸⁵. Призначення членів присутствія до Колегії відбулось у середині червня 1722 р. Перед цим, наприкінці травня, із Сенату до Воєнної колегії надійшло розпорядження про вибори кандидатів на колезькі посади з-поміж штаб-офіцерів, які несуть службу в Україні. А 15 (26) червня на засіданні Сенату із запропонованих Воєнною колегією 12 кандидатів було обрано до Колегії 6 офіцерів київського гарнізону, яким наказано "...быть при той коллегии с которого числа они вступают в должность 1 год, а по прошествии года переменить..."⁸⁶.

Важливе місце в системі російської бюрократії, породженої петровською реформою, посідали так звані канцелярські служителі — безпосередні виконавці бюрократичного дійства. При заснуванні Колегії штат канцелярських служителів складався з 31 особи, а саме: обер-секретаря, двох секретарів, протоколіста, актуаріуса, реєстратора, чотирьох канцеляристів, семи підканцеляристів і чотирнадцяти копіїстів. Усі вони були відряжені в Україну з воєводських канцелярій Белгородської, Сєвської, Курської провінцій та канцелярії київського генерал-губернатора⁸⁷.

Резюмуючи викладений вище фактичний матеріал, варто звернути увагу на такі основні моменти.

По-перше. Запровадження урядом Петра I в Україні Колегії з юридичного боку було протиправним актом, який суперечив усім попереднім українсько-російським договорам і традиціям, що регулювали міждержавні стосунки Гетьманату з Російською державою.

По-друге. Офіційно задекларовані при заснуванні Колегії її прерогативи включали функції верховної касаційної інстанції, вищого фінансового органу (з певним обмеженням права розпоряджатися коштами, яке перебувало в подвійному підпорядкуванні — Колегії і гетьмана) та вищої адміністративно-контролюючої установи краю.

По-третє. За своїм складом, підпорядкуванням, організаційними засадами Колегія була суто імперським державним органом петровського часу, імплантованим у державне тіло України.

Загалом же радикальний характер проголошеної урядом Петра I реформи державного устрою Гетьманату переконливо засвідчив початок якісно нового етапу українсько-російських відносин.

Утвердження Малоросійської колегії при владі в Гетьманаті

Малоросійська колегія почала функціонувати в Україні в досить сприятливий для російської сторони час. 3 (14) липня 1722 р. помер український гетьман Іван Скоропадський. Період міжгетьманства створював непогані умови для зосередження влади в руках Колегії. У російській історії подібний прецедент уже був — смерть патріарха Андріана в жовтні 1701 р. світська влада використала для ліквідації патріаршого сану та запровадження замість нього спочатку Монастирського приказу, а пізніше — Синоду. Щоправда, у випадку з Україною російський уряд був занепокоєний можливою активізацією “сепаратистської” діяльності автономістів усередині країни та козаків-емігрантів на чолі з гетьманом П. Орликом — за її межами. Тому, коли 10 (21) липня з донесення глухівського коменданта Б. Скорнякова-Писарева в Москві стало відомо про смерть гетьмана, Сенат негайно розробив комплекс превентивних заходів, спрямованих на запобігання негативним для російських інтересів наслідкам цієї події. Насамперед президентові С. Вельямінову наказано було негайно, “...оставляя все свои тягости, как найскорее” вирушити до Глухова “и будучи там престерегать накрепко, чтоб как в старшине, так и в протчих при сей вакансии каких противностей не было и народ к тому побуждаем не был”⁸⁸.

Київському генерал-губернаторові І. Ю. Трубецькому також рекомендувалося перервати відпустку і повернутися в Україну, “а приехав, иметь осмотрение... и команды своей в полках стоящие на границех в Малой России на квартирах приказать того престерегать накрепко..., дабы как на границе, так и внутри никаких тайных пересылок... и смятения не было”⁸⁹. Для виконання поставленого завдання пропонувалося не лише “смотреть иметь” на існуючих заставах, а й “прибавить новые в пристойных местах”⁹⁰. Подібні розпорядження були надіслані також командуючому російськими військами в Україні генералові Вейсбаху, який, крім того, мав негайно вивести драгун з квартир у полки та “...обид и разорений народу малороссийскому не чинить...”⁹¹.

Сенатське повідомлення про смерть гетьмана і порядок роботи Малоросійської колегії за нових умов бригадир Вельямінов отримав по дорозі в Глухів, куди він прибув 21 липня (с.с.)⁹². Разом з президентом в Україну приїхала лише невелика частина канцелярських служителів. Решта канцеляристів, а також радники та асесори Колегії з’їхалися до Глухова в серпні — на початку вересня. Причому й тоді її штат не був повністю укомплектованим, оскільки частина канцеляристів, переведених у Глухів із Сєвської та Белгородської провінцій, затрималась у зв’язку з передачею справ, колезький

секретар за наказом Вельямінова залишався в Москві для отримання регламентів і зразків діловодної документації, а третина канцелярських посад залишалася вакантною⁹³.

Однак ця обставина не завадила президентові з перших днів перебування в Україні активно розпочати роботу із зосередження влади в руках нового державного інституту. Так, уже 31 липня (с.с.) з Колегії було відправлено до Генеральної військової канцелярії перше розпорядження⁹⁴.

Як зазначалося вище, запровадження в Україні колезької системи управління в правовому відношенні ґрунтувалося на дуже непевних аргументах, ефемерність яких була очевидною як для російської, так і для української сторони. Намагаючись компенсувати відсутність правових підстав для реформування державного ладу Гетьманату, російська адміністрація при заснуванні й на початку функціонування Колегії звернула особливу увагу на соціальний аспект її діяльності.

Початок 20-х рр. XVIII ст. характеризувався загостренням соціальних суперечностей в українському суспільстві, посиленням економічної диференціації серед його членів. Крім того, характерною ознакою того часу стали численні службові зловживання місцевої адміністрації й неспроможність уряду ліквідувати чи принаймні загальмувати динаміку їх зростання. Все це викликало в населення розчарування політикою Гетьманату, призводило до падіння авторитету гетьмансько-старшинської влади загалом⁹⁵.

Суспільні настрої в Україні були добре відомі царському резидентові Ф.Протасьєву, який не лише своєчасно інформував про них уряд, а й уміло використовував наявні суперечності у своїй практичній діяльності. Недаремно жителі Стародубського полку на початку 1722 р. порушували перед імператором клопотання про призначення його на вакантну посаду полковника «яко тамошним правам хранительного мужа»⁹⁶. Проливають світло на діяльність Протасьєва і неодноразові скарги, що подавалися на нього гетьманом Скоропадським до Москви. Змальовуючи дестабілізуючу роль резидента, український правитель, зокрема, зазначав, що чолобитники з Гетьманату, які турбують своїми клопотаннями царя, роблять це здебільшого «...з наущенія Федора Протасьєва», котрий, «...мішаючи порядки, многих винних заступає для взятков и прихотей своих, як о том подлинным суть документа, и побуждает их упрямится и маестат вашего величества напрасно турбовати, искаая под тем свои прибыли, а не государственного интересу...»⁹⁷.

Тому, прагнучи нейтралізувати можливий опір реформі з боку старшини, Колегія свою діяльність в Україні розпочала з того, що, за свідченням П. Полуботка, «...публікувала своїми... универсалами, дабы всем, кто, якие и от кого имеет обиды, удавался до оной

коллегии з чолобитием и искал себе управы...”⁹⁸. Водночас з кінця липня бригадир почав вимагати від генеральної старшини притягнення до судової відповідальності місцевої козацької адміністрації, на яку скаржилися обивателі. Так, уже 31 липня (с.с.) Колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії наказ про негайний виклик до Глухова для проведення слідства хорунжого Кролевецької сотні Г.Падалки, на якого надійшла скарга від підданих селян⁹⁹. А 3 (14) серпня президент Колегії, будучи присутнім при розмові київського генерал-губернатора з генеральною старшиною, порушив питання про насильницьке “обертання» козаків у підданство¹⁰⁰. 17 (28) серпня російська установа надіслала військовій канцелярії указ, яким забороняла залучати козаків “до жадных работызн”, а також стягувати “судовые наклады з оных под опасением штрафа”¹⁰¹. Крім того, Колегія вимагала від генеральної старшини «безобходного» розміщення на квартирах драгун, тобто знищувала старшинські привілеї, які існували раніше¹⁰².

Імператорський указ про виплату “прогонных денег Малороссиянам за подводы от великороссийских чинов” (про що українська адміністрація не раз порушувала перед монархом клопотання) було оприлюднено в середині серпня 1722 р. також Колегією¹⁰³. Більше того, навіть питання про залучення українських коштів до імператорської казни російська адміністрація прагнула подати таким чином, нібито це робиться з метою ліквідації існуючого в цій сфері безладдя.

Загалом же протягом першого місяця своєї діяльності в Україні Колегія надіслала до Канцелярії 34 укази, з яких 10 стосувалися судочинства (здебільшого притягнення до судової відповідальності козацької старшини), 11 — розміщення та утримання на українській території російських військ, 7 — організації фінансової служби та залучення українських коштів до колезької казни, 6 — різних адміністративних розпоряджень (організація пошти, виплати “прогонных” грошей, запровадження інституту комендантства тощо)¹⁰⁴.

Демагогічні заяви авторів маніфесту від 16 (27) травня 1722 р. про те, що Колегія “...учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого, как несправедливыми судами, так и от старшины налогами утесняем не был...”¹⁰⁵, а також її перші кроки в Україні, що мали чітко виражений соціальний флер, спричинили появу серед українських суспільних низів ілюзій щодо месіанських функцій російської владної структури, здатної відновити соціальну справедливість у суспільстві. Наслідком цього стала масова подача до Колегії чолобитних з приводу насильств адміністрації і державців.

Так, уже в першому донесенні Колегії до Сенату, датованому 14 (25) серпня 1722 р., бригадир Вельямінов доповідав, що україн-

ське населення “с радостию приемлет” її заснування і “...многие из них приходят и подают на старшину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные”¹⁰⁶. Причому висловлена президентом теза не була голослівною. Протягом серпня—вересня 1722 р. до Колегії лише з Глухівської та суміжних з нею сотень надійшло близько 30 чолобитних, в яких порушувалися клопотання про судовий розгляд справ щодо звинувачення старшини та державців у службових зловживаннях, загарбаннях майна і ґрунтів, насильницькому поверненні козаків у підданство тощо. Звинувачення були пред’явлені представникам генеральної, полкової та сотенної старшини, членам їхніх сімей. Аналіз судової практики Колегії в наступні місяці дає можливість висловити припущення, що динаміка даного процесу зберігалась і надалі, відмінною його ознакою ставало лише розширення географії позовів.

Спочатку реакція російських чиновників була досить оперативною. Лише протягом першого місяця функціонування Колегія надіслала до Генеральної канцелярії близько 10 указів про притягнення до судової відповідальності старшини і державців. Переважна більшість чолобитних, зареєстрованих у Колегії протягом вересня—жовтня 1722 р., була оперативно розглянута. Виняток становили справи, які стосувалися насильницького повернення в підданство, що пояснювалося відсутністю в російському законодавстві відповідних норм і прецедентів.

Крім масового подання чолобитних, соціальні низи українського суспільства вдавались і до більш рішучих способів протесту. В другій половині 1722 р. до військової канцелярії почали надходити з місць тривожні повідомлення про відмови поспільства виконувати повинності на користь державців. Так, Миклашевський скаржився генеральній старшині, що “подданные..., уже лет сорок находящиеся у нас в подданстве..., тепер с подговору чьего или сами собою в развращение пришли и не хотят отдавать надлежащего своего послушенства”¹⁰⁷. Колишній осавул генеральної артилерії Карпека також доносив у Глухів, що його піддані з села Пустогородниця “нехотящих быть в подданстве”¹⁰⁸. Причому подібні випадки були непоодинокими. Про це свідчив універсал Генеральної військової канцелярії від 7 (18) серпня 1722 р., в якому, зокрема, під загрозою “туремного в’язня” і “публичного каранія” наказувалося, щоб “...посполство, подданстве зостающее, не показовали жадного самоволства против своих владельцов”¹⁰⁹. Проте, ймовірно, погрози не дали бажаного результату, оскільки 13 (24) грудня цього ж року генеральна старшина була змушена повторно видати універсал аналогічного змісту¹¹⁰.

Політична еліта Гетьманату в її ставленні до владних змагань уряду Петра I

Заснування Малоросійської колегії і початок її функціонування в Україні наприкінці літа 1722 р. стали серйозним випробуванням політичної зрілості української еліти. І тут варто зазначити, що умови становлення політичної культури козацьких старшин, яким на початку 1720-х рр. судилося потрапити в епіцентр реформаторської діяльності Петра I, були не надто сприятливими. Антиросійська війна 1708—1709 рр. була останнім потужним спалахом українського сепаратизму. Крах політики гетьмана Мазепи спричинив значні зміни у сприйнятті суспільством Гетьманату суті політичної лояльності до російської монархії та меж можливого опору його діям, що порушуватимуть “давнішні козацькі права і вільності”. Жорстокі репресії уряду Петра I проти учасників виступу деморалізували його сепаратистські налаштовані елементи. Водночас щедрі царські пожалування старшині, яка залишилася вірною трону, її швидке просування по службі завдяки протекції російських сановників заохочують українську еліту до тісного співробітництва з Москвою. Дедалі більших масштабів набуває практика запобігання української адміністрації перед російською стороною в розрахунку на її високе покровительство. В результаті цього в Україні за гетьманства Скоропадського з’являється новий тип полковників і козацької старшини, які, будучи призначені на уряди царською волею, почувалися цілком незалежними від гетьмана і полчан (козаків полку) — “...в Україні ім’я маєтности, живуть ни под чьею командою, самовольно..., гетьмана они не слушают”¹¹¹. Вельми негативні наслідки для суспільного клімату в Україні мало кооптування Москвою на старшинські уряди іноземців (переважно вихідців із Сербії), які заслужили довіру царя, а отже, у своїй діяльності керувалися лише його інтересами.

Отож, суспільні настрої та політична кон’юнктура, що склалися в Україні на початку 20-х рр. XVIII ст., загалом були досить сприятливими для утвердження владних прерогатив Колегії. Натомість опозиційна боротьба автономістично настроєних політиків об’єктивно не могла бути підтриманою як з боку істеблішменту Гетьманату, так і з боку соціальних низів українського суспільства.

Загострення соціально-економічних і суспільно-політичних суперечностей в суспільстві сприяло збільшенню кількості тих козацьких старшин і державців-шляхтичів, які займали щодо російської влади відверто догідливу позицію, підтримували її інтеграційну та інкорпораційну політику. За влучним висловом О. Лазаревського, вони цілком усвідомлювали, що, володіючи такими значними маєтностями, не збідніють від нововведень Малоросійської колегії. А за

допомогою догідництва зручніше зберегти й примножити наявні багатства¹¹². Виразниками цієї точки зору в середовищі українського істеблішменту були полковники: київський Антон Танський, прилуцький — Гнат Галаган, гадяцький — Михайло Милорадович, лубенський — Андрій Маркович та син останнього, широко відомий автор “Дневных записок” бунчуковий товариш і наказний полковник лубенський Яків Маркович та ін.

Значно меншим чисельно було автономістично налаштоване угруповання козацької еліти, виховане на самобутніх традиціях Гетьманату другої половини XVII ст., на чолі якого стояли наказний гетьман і полковник чернігівський Павло Полуботок, миргородський полковник Данило Апостол, а їм “асистували” (за тогочасною лексикою) полковий суддя, автор літопису Григорій Грабянка, реєнт Генеральної канцелярії, а пізніше — видатний державний діяч Гетьманату Микола Ханенко¹¹³, генеральний осавул Василь Жураківський, військовий канцелярист Дмитро Володьковський та ін. Причому після трагічних подій 1708—1709 рр. автономістична партія могла існувати лише за умови досить поміркованих позицій, з підкреслено роялістичними щодо російської корони акцентами.

Смерть гетьмана Івана Скоропадського відкрила дорогу на політичний олімп Гетьманату енергійному й рішучому діячеві автономістичного напрямку чернігівському полковнику Павлові Полуботку. В історичній літературі існують різноманітні, інколи навіть суперечливі оцінки його політичної діяльності. Можна умовно виділити два підходи до оцінки діяльності наказного гетьмана. Підґрунтя одного з них склали національно-патріотичні історичні компіляції XVIII ст. та “Історія русів”. Їхній вплив виразно простежується в синтетичних працях Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича, монографічному дослідженні М. Костомарова, які зображають наказного гетьмана справжнім патріотом рідної землі, борцем за громадську справу, рішучим захисником української автономії, який у пориві полум’яної любові до вітчизни приніс себе в жертву заради свободи рідного народу¹¹⁴.

Другий напрямок в історіографії, представлений працями так званих істориків-народників (О.Лазаревського, Я.Шульгіна, О. Єфименко та В. Модзалевського), критикує соціальну політику козацької старшини. Їхні погляди багато в чому перегукуються з офіційними звинуваченнями, висунутими російським урядом на адресу Полуботка в маніфесті від 8 (19) лютого 1725 р., де також ішлося про великі кривди, заподіяні простому народові старшиною, тягатиною в судах, обтяжливими податками, поверненням козаків у підданство, примусовим продажем горілки тощо. А боротьбу генеральної старшини проти Колегії автори маніфесту пояснювали тією обставиною, що в разі відсутності “...оной удобнее им (стар-

шині. — *Авт.*) было подлой народ утеснять, а тому б народу некому на них жалоб приносить...”¹¹⁵.

Історики, що належали до народницького напрямку в історіографії, з’ясовуючи мотиви вчинків Павла Полуботка, акцентували увагу на його належності до старшинської верстви, його особистих рисах, соціальній політиці Гетьманату наприкінці XVII — початку XVIII ст. Дії наказного гетьмана вони мотивували тим, що він дбав як про вузькостанові інтереси панівної верстви Гетьманату¹¹⁶, так і про свої власні. Це давало підстави зображувати Полуботка лише як “хижого і наполегливого користолюбця”¹¹⁷.

Спробу синтезувати здобутки різних шкіл української історіографії здійснив на початку 20-х рр. XX ст. М. Василенко, який цілком слушно зауважив, що, оцінюючи роль Павла Полуботка в українській історії, слід акцентувати увагу не на його біографії чи належності до певної соціальної групи, а на розвитку історичних процесів у першій чверті XVIII ст., які, зрештою, “...затягли до себе і Полуботка і надали його справі ширшого значіння, ніж його особисті домагання і класові інтереси...”¹¹⁸.

Досить неординарно оцінює політичну діяльність Полуботка В. Липинський. Історик, високо шануючи людські якості полковника, підкреслював притаманну йому порядність і чесність. Але з погляду шкідливості для України “соціально-революційного методу в політиці”, який для побудови Української держави, на думку Липинського, є безнадійним, дослідник недооцінює політичну боротьбу наказного гетьмана, зазначаючи, що обраний після смерті твердого консерватора Скоропадського на гетьманство “...реформатор і поступовець Полуботок потрапив тільки згинуті в московській тюрмі. Хоч це і дало ореол Полуботкові..., але реальна державність українська на цьому втратила, бо була по смерті гетьмана Скоропадського зведена майже ні нащо”¹¹⁹.

Дискусію навколо проблеми ролі й місця Полуботка в українській історії досі не завершено і, на нашу думку, сприяти її успішному розв’язанню може лише об’єктивне, неупереджене дослідження різних аспектів його діяльності. Незаперечним фактом є те, що пріоритетне місце при цьому має належати вивченню його державно-політичної діяльності в ранзі наказного гетьмана України протягом 1722—1723 рр.

Уперше Павло Полуботок з’явився на політичному небосхилі України в 1708 р. — під час проведення гетьманських виборів. На раді, що відбулася в Глухові в листопаді, частина радикально налаштованої старшини (на противагу кандидатурі І. Скоропадського) на гетьманський уряд висунула чернігівського полковника. Причому, за свідченнями російських інформаторів, стародубський полковник Скоропадський, відмовляючись від булави, також вказував на кандидатуру Полуботка — «...а он (Скоропадський. — *Авт.*) отрицая

ся, говорил, что “он стар и такого тяжестного уряду снести не может, а достоин, де, обрану быть в гетьманы молодому и заслуженому человеку, а именно указывая на черниговского полковника, господина Полуботка”¹²⁰. Однак літописець повідомляє, що вирішальне слово на Глухівській раді належало цареві, який відхилив кандидатуру останнього, мотивуючи це тим, що він “...очень хитер и может Мазепе уравниваться...”¹²¹.

За умов інтенсивного інкорпораційного натиску російської монархії в Україні (що активізувався після полтавської перемоги Петра І) та неспроможності І. Скоропадського йому протидіяти особу П. Полуботка багато українців пов’язували з активним опором інтеграційним змаганням корони Романових. Так, у 1715 р. з донесення царського резидента в Москві стало відомо, що житель містечка Сошниці (на Чернігівщині) Федір Стичинський говорив: “...не Мазепа — проклятий Иуда, нынешний гетман — проклятый Иуда, что не стоит за Украину, что москали ее разоряют, а как будет Черниговский полковник Гетманом, не так будет за Украину и не будут оную москали разорять і ныне всею Украиною надеяние имеем, чтоб он Гетманом был”¹²². За такі “плутовские слова” Стичинського покарали батогами і вислали до Сибіру, а Полуботкові було наказано, “...чтоб он от таких плутовских слов и разглашении о себе слуг своих унимал, ибо то причиняет о нем самом подозрение...”¹²³.

Отримавши донесення від генеральної старшини про смерть гетьмана, в якому містилося також прохання доручити виконання гетьманських обов’язків (до нових виборів) чернігівському полковникові, представники придворних кіл прийшли до думки, публічно висловленої обер-прокурором Сенату І. Скорняковим-Писаревим: “От Полуботка правлению надлежащему быть я не надеюсь, ибо он совести худой...”¹²⁴. Однак нехтувати волю старшини сенатори не наважилися або ж, навпаки, не вважали небезпеку з боку Полуботка настільки серйозною, щоб анулювати рішення генеральної старшини. Тому до Глухова було відправлено наказ, який зобов’язував “Малую Россию до избрания другого гетмана ведать и всей той Малой Россией управление... чинить полковнику черниговскому Полуботку обще с Генеральной старшиной..., только во всех делах и советах и посылках в Малую Россию универсалов иметь сношение и сообщение...” з президентом Малоросійської колегії¹²⁵.

Однак Колегія з перших днів своєї діяльності, попри декларовану рівність із генеральною старшиною при управлінні Гетьманщиною, підтримувала контакти з Генеральною канцелярією лише шляхом видання указів. Хоча слід зазначити, що спочатку форма і тон особистих звернень Вельямінова до Полуботка були досить люб’язними — “благородный господин полковник и наказной гетман”, “при сем остаюсь вам, благородному полковнику и наказно-

му гетьману, доброжелательный слуга” тощо¹²⁶. Проте вже з другої половини серпня 1722 р., в умовах зростання конфронтації, укази Колегії набувають суто офіційного характеру. Протистояння Полуботка і Вельямінова, крім проявів формального приниження статусу генеральної старшини щодо Колегії, було викликане також намаганням російської установи позбавити гетьманське правління права розпоряджатися фінансами, зосередити в своїх руках судові повноваження, перетворити Генеральну канцелярію на виконавчий орган при Колегії, забезпечити останній право втручання у внутрішні справи Гетьманату.

Опозиційну діяльність в умовах, що склалися, Полуботок міг проводити лише спираючись на існуючі традиції взаємин Гетьманату з російською династією, на офіційні зобов’язання російського монарха зберегти козачі вільності при зменшенні соціального напруження в суспільстві шляхом реформування, де це було вкрай необхідно, системи державного управління Гетьманату та шукаючи покровителів у верхніх ешелонах влади імперії.

Полуботок, використовуючи суперечності між сенатським указом від 16 (27) травня 1722 р. і діями Колегії у сфері судочинства та фінансів, бойкотував розпорядження останньої щодо “призвання до ответу” в колезький суд козаків, на яких було подано до російської установи судовий позов, але справа яких попередньо не розглядалася в судових інстанціях нижчого рівня. Цією ж обставиною наказний гетьман мотивував свою відмову надіслати до Колегії звіт військової канцелярії. Тактику бойкотування розпоряджень російської установи Полуботок хотів унормувати. Так, наказ Вельямінова “учинить почту” для організації пересилок від київського генерал-губернатора до Гадяча, де було розквартировано Псковський драгунський полк, він відмовився виконувати без спеціального сенатського указу¹²⁷, хоча було зрозуміло, що ініціатива видання цього наказу належала не Колегії, а центральному урядові.

Водночас наказний гетьман прагнув ліквідувати непорядки, що мали місце при організації владних структур Гетьманату, оскільки російський уряд використовував їх як привід для втручання у внутрішні справи Гетьманату. Зокрема, було звернуто увагу на структурні та якісні зміни в організації українського судочинства (запроваджено інститут асесорів Генерального суду, здійснено певну формалізацію судового процесу тощо). Приймаючи до Генеральної канцелярії на розгляд судові позови поспільства та козаків на старшину, Полуботок настійно рекомендував останнім “полюбовно” владнати справи, задовольнивши претензії позивачів. Генеральна старшина намагалася також ліквідувати найбільш помітні недоліки в оподаткуванні населення. Зокрема, універсал Гене-

ральної канцелярії забороняв старшині збирати так звані ралцові вибори, які надходили урядовцям¹²⁸.

Разом з тим, Полуботок виявляв рішучість при забезпеченні соціального спокою в Гетьманаті. Не обмежуючись декларованими в універсалах “грозними увіщеваннями” населенню з приводу збереження громадського спокою та порядку, наказний гетьман, за твердженням О.Лазаревського, не залишав поза увагою жодної скарги державців на “непослушенства” підданих, наказуючи полковникам бунтівників “...до вязения брать и оным до послушенства схилять...”¹²⁹.

Белику активність чернігівський полковник виявив під час пошуку сановних покровителів у Москві та Петербурзі, а також при апелюванні до Сенату й імператора з приводу протиправних дій Колегії¹³⁰.

На початку листопада в Полуботка визрів план організації представницької делегації (“искаючи в нуждах малороссийских милости”) до імператора, який на той час перебував у військовому поході. 7 (18) листопада в Генеральній канцелярії було виготовлено спеціальну “цедулу”¹³¹ полковникам, у якій повідомлялося про наміри генеральної старшини та містився наказ “зо всякого полку по дві персони знатних до той виправи прибратися”¹³². Однак з невідомої причини задум гетьмана не було реалізовано.

Одночасно з апелюванням до Сенату з приводу зловживань Колегії наказний гетьман домагався дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Так, направивши до Москви звістку про смерть І. Скоропадського 5 (16) серпня, через кілька днів Полуботок виїждив до Сенату військових товаришів С. Рубця та В. Биковського для досягнення згоди на проведення виборів¹³³. Не отримавши позитивної відповіді, наказний гетьман незабаром направив до імператора С. Тарнавського та М. Ханенка з аналогічним дорученням¹³⁴, а 19 (30) вересня з чолобитними він передав обер-секретареві Сенату І. Познякову особистий лист “о наказничестве”¹³⁵.

Активність Полуботка, виявлена ним при домаганні дозволу на проведення гетьманських виборів, дала підставу деяким історикам бачити в його особі насамперед “честолюбця, котрий прагнув гетьманства”¹³⁶. Однак, на нашу думку, більш слушними є міркування тих дослідників, які вважали, що діяльність чернігівського полковника сприяла збереженню гетьманського сану, а отже, залишків української державності. Виборна гетьманська влада була найголовнішою рисою автономного устрою України, і її ліквідація “означала скасування самого цього устрою”¹³⁷. Тому особисті мотиви, які, безперечно, відігравали певну роль у мотивації діяльності Полуботка, не можуть “..зменшити принципового значення його боротьби за право обрання гетьмана”¹³⁸.

Бригадир Вельямінов на перших порах функціонування Малоросійської колегії не звертав уваги на опозиційну діяльність генеральної старшини, про що свідчить його перше донесення в Сенат від 14 (25) серпня 1722 р.¹³⁹ В міру того, як бойкотування розпоряджень Колегії Генеральною канцелярією набувало дедалі ширшого розмаху, зростало занепокоєння ситуацією і в її президента. Так, у донесенні Вельямінова від 27 вересня (с.с.) містилася скарга на Полуботка і генеральну старшину за те, що Генеральна канцелярія “имеет слабое отправление дел Е.И.В.” і це вкрай негативно позначається на діяльності Колегії, оскільки вона змушена контактувати з місцевими органами влади Гетьманату через цю саму канцелярію¹⁴⁰.

Результатом взаємних звинувачень генеральної старшини та членів Колегії в порушенні імператорських наказів і апелювання з цього приводу до монарха став сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. Він містив 21 пункт і вирішував здебільшого всі суперечності та непорозуміння, які виникли в стосунках Колегії й канцелярії. Причому більшість із них розв’язувалася на користь останньої. Так, Сенат зобов’язав Генеральну канцелярію надсилати копії лише тих універсалів, які стосувалися “генерального правління”, а “партикулярные” дозволялося надсилати й без відома Колегії.

Позитивно для генеральної старшини вирішувалася проблема спільних для неї і Колегії засідань, на що наполягав Вельямінов. Відтепер старшина була зобов’язана запрошувати президента, а не всіх членів Колегії і лише на ті засідання, на яких вирішувалися “генеральные дела”. Крім того, російській установі заборонялося надсилати “без совету генеральной старшины” накази місцевим органам самоврядування. На розгляд в Колегію дозволялося приймати лише ті судові справи, які були апробовані в судових інстанціях Гетьманату. Крім того, президентові Вельямінову заборонялося надсилати до Генеральної канцелярії укази, натомість рекомендувалося зноситися промеморіями, “с учтивостью”.

Деякі положення сенатського указу стосувалися питань, що виникли в ході фінансової реформи. Більшість із них також вирішувалася на користь української сторони. Так, Сенат ліквідував “вновь положенные коллегиею” податки, відновлював привілеї старшини, церков і монастирів¹⁴¹.

Як зазначалося в історичній літературі, вирішальна роль у певному гальмуванні реформування державного устрою Гетьманату, яке спостерігалось в середині листопада 1722 р., належала О. Меншикову. Сприяючи українській стороні при вирішенні суперечки з Колегією, він розраховував на підтримку української адміністрації при розв’язанні судової тяжби, пов’язаної з його маєтностями в Україні — так званої почепської справи¹⁴².

Сенатський указ у Малоросійській колегії отримали 22 листопада (с.с.). Генеральна старшина дізналася про його зміст із сенатської грамоти та “екстракту” указу, які привезли козацькі посланці 26 листопада (с.с.). Полуботок та його однодумці сприйняли указ як важливу перемогу в боротьбі за збереження української автономії. Генеральна канцелярія розіслала в полки універсали, в яких повідомлялося про зміст указу, та копії екстракту “для публікування”. Полковникам наказувалося, “абы везде копиями по сотням розосланы и при універсалах опубліковани, а кому здається за слушность, в книги ратушніе актиковани были...”¹⁴³. Так само сприйняли цю подію представники місцевого самоврядування, які записали зміст указу до магістратських і ратушних актових книг¹⁴⁴.

Указ від 10 (21) листопада був певною віхою на шляху проведення державної реформи. Попри його компромісний характер, який не міг повною мірою задовольнити жодну із сторін, інтереси української старшини в ньому були відображені більш чітко. Документом ліквідовувалися найрадикальніші нововведення Колегії, тобто реформа верталася на позиції, закріплені маніфестом та інструкцією від 16 (27) травня 1722 р.

Успіх, досягнутий у протиборстві з Вельяміновим, Полуботок прагнув закріпити. З цією метою 13 (24) грудня до Москви виїхав канцелярист П. Борзаківський, який віз грамоти, що містили (поряд із подякою “за милостивый указ”) прохання дозволити проведення гетьманських виборів і нові скарги на зловживання бригадира.

Старшина порушувала також клопотання про повернення з Колегії медової десятини її власникам, видачу на потреби військової канцелярії коштів з індуктивного збору, заборону президентові вимагати хлібні припаси на утримання денщиків, зменшення кількості драгунських полків, розквартированих в Україні, тощо¹⁴⁵.

Наприкінці 1722 р. в Глухові стало відомо про повернення з походу імператора, що послужило для Полуботка сигналом до початку реалізації задуманої ним широкомасштабної акції щодо дискредитації Колегії в очах монарха та отримання дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Зокрема, він планував сформуванню представницьку козацьку делегацію (до її складу було включено 24 знатні козаки), яка б виражала волю всього українського народу, доручивши їй досягти згоди на проведення виборів. З цією метою Генеральна канцелярія розіслала листи полковникам і запрошення знатним козакам¹⁴⁶. Наступного дня наказний гетьман надіслав Борзаківському, який виконував його доручення в Москві, додаткову інструкцію з приводу дій у нових умовах і “просительниц о патронском ходатайстве” лист до Меншикова, в якому містилося прохання про “...исправления скорого монаршого повеления, ижбы вскорости... избрать с межи себе нового гетмана...”¹⁴⁷.

Козацька делегація до Москви вирушила лише наприкінці січня, до того ж, у значно скромнішому, ніж це планував Полуботок, кількісному складі. Взяти участь у посольській місії виявили бажання лише шість осіб: полковий суддя Г. Грабянка, знатні військові товариші В. Кочубей і С. Гамалія, сотники П. Войцехович, І. Холодович та І. Добронізький. Делегати, крім чолобитної про дозвіл на проведення гетьманських виборів, повезли до Москви прохання про “укомплектовании... вакантныи чины генеральной старшины и полковников” та “просительні листи” до впливових царських сановників¹⁴⁸.

Тим часом президент Колегії, який в сенатському указі від 10 (21) листопада виявив багато суперечностей порівняно з попередніми інструкціями, не поспішав його виконувати. Отримавши повідомлення про повернення до Москви імператора, він також активізував свою діяльність. Опосередкованим свідченням того, що після повернення Петра I з походу в сановних колах перемогла партія, котра виступала за радикалізацію реформи в Гетьманаті, для Вельямінова послужило повідомлення про запровадження комендантського правління в деяких українських полкових містах.

У січні 1723 р. Малоросійська колегія направила до Сенату скаргу з приводу того, що наказний гетьман не виконує сенатське розпорядження про апробацію універсалів “в генеральних ділах” у президента Вельямінова (до неї було додано реєстр “незаконних”, тобто незавізованих бригадиром універсалів Генеральної канцелярії). Однак цього разу бригадир основну увагу зосередив не на констатації незаконності дій генеральної старшини, а на виробленні програми з поглиблення інкорпораційної реформи. Протягом січня 1723 р. він підготував проект (відомий в історичній літературі під назвою “Дванадцять пунктів Вельямінова”), який наприкінці місяця власноручно відвіз до Москви. Тим часом з поверненням Петра I з походу ситуація у вищих ешелонах влади Російської імперії зазнала істотних змін. Імператор, ознайомившись зі звітами про діяльність уряду під час його відсутності, виявив у них чимало порушень. Для детального розслідування роботи вищих сановників створив спеціальну комісію. Остання висунула звинувачення проти багатьох сановників, у тому числі О. Меншикова.

Яскравим свідченням зміни політичного курсу уряду в українських справах служив указ від 27 лютого (с.с.), який декларував: “...в Малороссийские полки по их желанию (жителів полків. — *Авт.*) определяются полковники из русских”¹⁴⁹. Саме тому Колегія вже 24 березня (с.с.) надіслала збирачам податків інструкції, що зобов’язували їх стягувати податки “...зо всіх безобходно державских и иных добр, як изначала чинили...”¹⁵⁰ (останнє, як відомо, суперечило сенатському указові від 10 (21) листопада 1722 р.).

Зустріч імператора з президентом Малоросійської колегії, в ході якої останній передав “Дванадцять пунктів”, відбулася 31 березня (с.с.). А вже 5 (16) квітня монарх наклав резолюції на запропонований Вельяміновим проект поглиблення реформ. Більшість пропозицій бригадира стосувалася фінансової реформи (пункти 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9). Вони були спрямовані на збільшення прибутків казни, а тому схвально оцінені імператором¹⁵¹, за винятком пропозиції уніфікувати подані статті на всій території Гетьманату. Решта питань, піднятих президентом Колегії, торкалася опозиційної боротьби Полуботка і генеральної старшини. Зокрема, Вельямінов скаржився на порушення ними сенатського указу щодо участі президента Колегії в засіданнях Генеральної канцелярії при вирішенні важливих питань та розсиланні універсалів (п. 10), ігнорування вимог Колегії щодо пред’явлення фінансових відомостей, козацьких компутів тощо (п. 11) та протидію при запровадженні інституту комендантів (п. 12). Щодо даного комплексу проблем імператор наклав таку резолюцію: “Для ответу быть сюды Полуботку, Савичу и Чернишу (а когда сюды придудуть то на их место выбрать добрых коллегий тамошней)”¹⁵².

На основі царських резолюцій у Сенаті було підготовлено і 16 (27) квітня схвалено указ, який значно радикалізував реформу державного устрою Гетьманату. Так Колегія з контролюючої установи Російської імперії, розміщеної в Україні, перетворювалась на владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією (а враховуючи межі її повноважень, фактично над нею). Законодавчо закріплювалися також нововведення у сфері місцевого самоврядування та фінансів¹⁵³.

Указ від 16 (27) квітня 1723 р. був грубим порушенням автономних прав Гетьманату, тому російський уряд, побоюючись протесту автономно налаштованих козаків, розробив систему поетапного його обнародування. Так, розпорядження щодо “безобходного” збирання податків були розроблені російською адміністрацією в березні 1723 р., тобто ще до схвалення в Сенаті указу в цілому. Положення, в яких йшлося про повернення в козацьке товариство “шукачів”, що або самі, або їхні батьки чи діди виконували козацькі повинності, а також стаття про ліквідацію “непотребных зборов”, що стягувались переважно з поспільства та рядового козацтва відповідно до монаршого розпорядження, були оприлюднені на початку травня¹⁵⁴. У середині травня Колегія направила в полки укази про те, що універсали Генеральної канцелярії “...без подписа коллежского... в генеральных делах...” є неправомочними¹⁵⁵.

На засіданні Сенату 23 квітня (с.с.) було схвалено ще низку указів, що стосувались українських справ, зокрема порядок реалізації указу від 16 (27) квітня. Насамперед було підготовлено розпорядження, “...чтоб полковник Полуботок и старшины Савич и Чар-

ныш (для ответу) были в Санк Петербурге...”¹⁵⁶. Одночасно з викликом до столиці імперії генеральної старшини М. М. Голіцину¹⁵⁷ було надіслано наказ, який зобов’язував його вивести козацькі полки в поле, нібито заради “...осторожности, для охранения Украины от татарского нападения...”¹⁵⁸. Біограф Петра І І. Голіков стверджував, що імператор, “у которого никогда предосторожности не не доставало”, віддав наказ російським командирам, які несли службу в Україні, “...о имени всякой осторожности не только от татар и турок, но и наблюдать за движением запорожских и малороссийских козаков...”¹⁵⁹.

У Глухові про виклик генеральної старшини до Петербурга стало відомо 22 травня (с.с.). Однак Полуботок не поспішав виконувати цей наказ, оскільки прагнув використати час для продовження опозиційної діяльності. Так, 24 травня (с.с.) наказний гетьман відрядив до Сенату делегацію в складі наказних полковників П. Корецького та І. Даниловича, полкового судді Г. Грабянки, знатного військового товариша Д. Володьковського та канцеляриста М. Ханенка з грамотами, в яких порушувалося питання про гетьманські вибори, скасування комендантського правління в Україні та повернення власникам податків, зібраних колегією “над указ, з сената присланий”¹⁶⁰.

Щоб виграти певний час, 30 травня (с.с.) з Генеральної канцелярії до Сенату було надіслано донесення, в якому вказувалося, що старшина “...в указаний путь... до поизду готовы...”, але “...за дальностью того пути, конми своими ехать трудно будет...”, просить надіслати “...подорожну грамоту..., чтобы на подъем потребное число подвод везде по станам в подлежащей з Глухова до Санктпитебурха дорозі давано...”. Тим часом Полуботок направив до полковників листи, в яких пропонував їм негайно прибути до Глухова “...для пилного интересу без умедления; за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет...”¹⁶¹.

Однак і цього разу намагання наказного гетьмана організувати опір інтеграційним планам російської адміністрації в масштабах всієї України не увінчалися успіхом. На його виклик до Глухова жоден полковник не з’явився. Натомість 1 (12) червня повернувся в Україну бригадир Вельямінов, приїзд якого знаменував початок якісно нового етапу протистояння. Насамперед президент спонукав генеральну старшину негайно виїхати до столиці імперії, що гарантувало б йому свободу дій в Україні. З цією метою Вельямінов видав від свого імені подорожню до Санкт-Петербурга, на якій наповняв Полуботок. 5 (16) червня Колегія надіслала до військової канцелярії промеморію, яка передавала зміст сенатського указу від 16 (27) квітня (документ датований 3 (14) червня). Вона складалася з шести пунктів і, по суті, неадекватно відображала зміст указу. Зокрема, у ній був відсутній пункт про скасування зборів на користь

старшини (його було оприлюднено лише 4 (15) липня¹⁶²). Наступного дня, 6 (17) червня, Генеральна канцелярія отримала сенатський наказ “о выходи в поход старшині енеральной и всему войску малороссійскому при главному коммендиру г. князю М. М. Голицину”¹⁶³.

Після від'їзду Полуботка до Петербурга діяльність, спрямовану на реставрацію інституту гетьманства в Україні, очолив миргородський полковник Данило Апостол, найстаріший і найавторитетніший старшина Гетьманату. Заслуги Апостола у Війську Запорозькому були загально визнані, тому Скоропадський, від'їжджаючи взимку 1722 р. до Москви, виконувати обов'язки наказного гетьмана спочатку запропонував миргородському полковникові, а вже після його відмови — чернігівському¹⁶⁴.

Коли помер гетьман Скоропадський, Апостол перебував у Низовому поході, тому не міг претендувати на “наказничество”. Очолюючи під Дербентом 10-тисячну козацьку армію, Апостол мав змогу не лише проявити свої полководницькі здібності, а й засвідчити відданість імператору під час їхніх особистих контактів¹⁶⁵. Повернувшись наприкінці 1722 р. на короткий час в Україну, в середині лютого 1723 р. він надіслав до Петербурга листа, в якому, посилаючись на свою вірну службу монархові та заслуги перед Військом Запорозьким, а також на те, що “...старее из малороссийских полковников никого нет...”, порушував перед імператором клопотання про “пожалование” його “гетманом”¹⁶⁶.

Заходи Полуботка щодо організації широкомасштабних чолобитних акцій, спрямованих на консервацію українських “давнин”, Апостол не підтримував. Однак уже в червні 1723 р. він просив надіслати з Генеральної канцелярії копії договірних статей українських гетьманів з Москвою, які 22 (с.с.) червня “...по желанію его мил. п. полковника миргородского стаття Богдана Хмельницкого скопированіе, при листі писанном к нему, послали...”¹⁶⁷.

Наприкінці серпня у козацькому таборі на р. Коломак Апостол виступив ініціатором скликання представницьких старшинських нарад, на яких обговорювалася політична ситуація в Україні й вівся пошук оптимальних шляхів виходу з кризи, спричиненої реформами Малоросійської колегії. У ході нарад миргородський полковник запропонував старшині для ознайомлення і підпису дві чолобитні на адресу імператора, в яких йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманату. Підготовлені Апостолом документи в історичній літературі отримали назву “Коломацьких чолобитних”. Одна з чолобитних була доопрацьованим миргородським полковником¹⁶⁸ клопотанням, підготовленим Полуботком у зв'язку зі скасуванням введених Колегією податків. Обґрунтовуючи доцільність відміни нововведень у системі оподаткування, Апостол не лише посилався

на кризовий стан господарства Гетьманату, спричинений “...то нашествием неприятельским, то моровою язвою и неурожаем через многие годы хлеба и трав...”, а й звертав увагу на попередні царські обіцянки, “...что все тие тяжести и убитки, по окончании з королем шведским войны, награждении будут неотемленою вашею величества милостию...”, та найголовніше — вказував на юридичну неправомірність дій російської адміністрації, які йшли в розріз з попереднім українсько-російським договором — “...в пунктах... нікому от великороссийских начальников в права и суди наши вступатися, також от имени старшины и козаков рядовых, жадных взимать зборов не написано...”¹⁶⁹.

Досить сміливим кроком миргородського полковника була підготовка другої чолобитної — про вибори гетьмана. Цим самим він ігнорував закріплену імператорським указом від 23 червня (с.с.) 1723 р. заборону на подачу клопотання з цього приводу. Небезпечність такого кроку добре усвідомлював наказний полковник Лубенського полку, автор “Дневных записок” Яків Маркович, який вказував Апостолу на наявність у першій чолобитній деяких висловів, що “...они досадны кажутся...”, і відмовився підписувати другу “супліку”¹⁷⁰. Решта козацької старшини була або більш політично свідомою, або менш обережною і на початку вересня чолобитні були завізовані представниками всіх полків Гетьманату. Повернувшись наприкінці вересня з табору, Апостол направив чолобитні в Глухів, а 20 (31) жовтня один із правителів Генеральної військової канцелярії генеральний осавул Жураківський, незважаючи на активну протидію з боку Вельямінова¹⁷¹, відрядив військового канцеляриста Івана Романовича до Санкт-Петербурга “...до его императорскаго Величества в высокоправительствующій сенат з грамотами...”¹⁷².

Тим часом Павло Полуботок, який на початку серпня прибув до Санкт-Петербурга, переконавшись у доброзичливому ставленні царських сановників до української старшини, вирішив продовжити діяльність, спрямовану на захист автономії Гетьманату. Зокрема, 13 (24) вересня наказний гетьман подав до Іноземної колегії чолобитну “...с прошенієм милости от всей Украины об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких грамотами... за гетмана Хмельницкого утвержденных...”¹⁷³. Причому, як свідчить царський маніфест від 8 (19) лютого 1725 р., переписуючи російськомовний переклад чолобитної на чистий бланк, що містив менше підписів української старшини, Полуботок самочинно додав принципову вимогу — “...вместо Коллегии учинить суд генеральный...”¹⁷⁴.

Подача чолобитних мала для наказного гетьмана фатальні наслідки. Анонімний автор “Чернігівського літопису” (ймовірно, безпосередній учасник тих трагічних подій) зазначав: “...и уже с того виділи быть монарху загнуваного”¹⁷⁵. Роздратований непослухом

Полуботка, який проігнорував конституційовану указом 23 червня (с.с.) 1723 р. заборону на дебатування проблем нової владної ситуації в Україні, імператор “того ж часу” відрядив в Україну довірену особу — лейб-гвардії майора О. І. Рум’янцева — “...для... спросу старшины и черні малоросійской о тых челобитных: чи всі о том відають и просят...”¹⁷⁶.

Втім, протягом вересня — початку листопада 1723 р. старшина, яка була викликана до Санкт-Петербурга, вільно почувалася в столиці. До того ж, Полуботок активно зносився з Генеральною канцелярією. Досить мляво велась у цей час і підготовка до від’їзду в Україну Рум’янцева. Ситуація докорінно змінилася лише після 10 (21) листопада, коли монарху було передано “Коломацькі чолобитні”. Імператор, роздратований невиконанням указу від 23 червня (с.с.) 1723 р., який забороняв надалі клопотатися про проведення гетьманських виборів, “...изволил приказать своими устами... з великим гнівом и яростію взять под караул...” генеральну старшину та “... всіх, хто за ими ассистовал...”¹⁷⁷.

10 (21) листопада “по полночи, в 11 часу”, генерал-майор О. І. Ушаков доставив у каземат Петропавловської фортеці 16 козацьких старшин, серед них: П. Полуботка, В. Савича, І. Чарниша, Г. Грабянку, П. Корецького, М. Ханенка. Одночасно були проведені обшуки на квартирах арештованих¹⁷⁸, у ході яких виявили деякі документи, що давали підстави для висунення проти Полуботка та його товаришів додаткових звинувачень. Зокрема, в руки слідства потрапила інструкція наказного гетьмана, яку він мав намір відправити в Україну. У ній правителям канцелярії пропонувалося здійснити низку заходів, спрямованих на запобігання негативним наслідкам місії Рум’янцева (щоб “...в сем отчизне их противником или счастливом случае поработать...”). 26 листопада (с.с.) із сенатської канцелярії надійшов наказ керівникам Таємної канцелярії “...малороссийских обывателей старшину... о непорядочных поступках и обидах и разорениях... допросить...”¹⁷⁹.

Слідство велося на основі надісланих з Малоросійської колегії “доношений и челобитных” та документів, виявлених під час обшуку. Звинувачення, пред’явлені генеральній старшині в Таємній канцелярії, стосувалися переважно ігнорування розпоряджень Колегії та перевищення владних повноважень, а саме: запровадження в Генеральному суді асесорів, надання старшині на ранг так званих ратушних сіл, передача в полки універсалів без погодження з президентом Вельяміновим тощо. Крім того, паралельно розслідувалася справа про звинувачення чернігівського полковника в державній зраді, згідно з доносом єпископа Ірадіона. 18 (29) грудня з Петербурга було відправлено наказ київському генерал-губернаторові провести розслідування обставин, що стосуються даної справи¹⁸⁰. Для

того, щоб розширити висунуті старшині звинувачення, в Україну виїхав царський емісар Олександр Рум'янцев, який на початку грудня розпочав активну роботу «по искоренению смуты». Так, було заарештовано канцеляриста Генеральної канцелярії П. Валькевича, опечатано папери канцелярії та відправлено до Санкт-Петербурга сотників С. Галецького та К. Криштофенка, заарештованих раніше Вельяміновим. Крім того, у дворах чернігівського полкового судді В. Тамари та брата генерального писаря С. Савича за наказом Рум'янцева поставлено караули. У паперах військової канцелярії Рум'янцеву не пощастило виявити документи, що компрометували б генеральну старшину та наказного гетьмана, оскільки останній встиг попередити канцеляристів про мету візиту царського емісара в Україну. Зважаючи на це, імператор наказав Рум'янцеву заарештувати й негайно доставити до Санкт-Петербурга старшину, «которые... писали пункты по городам поучительные и приичч» к тому делу кто в важности явился». Чолобитчиків, які подали скарги на старшину, Петро І також розпорядився привезти до столиці, але попередньо емісарові наказувалось їх зібрати й «обнадежит..., чтоб без всякой опасности ехали сюды для обличения Полуботка...»¹⁸¹.

Значну увагу царський емісар приділяв розглядові інкримінованої Полуботку справи про його таємні зносини з гетьманом на еміграції Пилипом Орликом. Як видно з царського указу від 15 (26) березня 1725 р., Рум'янцев доклав багато зусиль для розслідування цієї делікатної справи, залучивши велику кількість свідків і звинувачених. Проте розслідування Рум'янцева, як і слідство, організоване київським генерал-губернатором Трубецьким, не дало змоги виявити фактів «державної зради» з боку Полуботка.

Не могли довести вину наказного гетьмана і слідчі Таємної канцелярії. На допитах Полуботок уперто повторював, що до Орлика нікого з жодними дорученнями не направляв, до того ж, останній «...под Васильков ни в прошлом, ни в третем году и никогда не прихаживал...»¹⁸². Не допомогло петербурзьким слідчим і намагання використати духовну сповідь смертельно хворої людини. Священик Петропавлівського каземату інформував слідство, що, залишаючись наодинці з арештантом, він не раз розпитував його про цю справу. Але Полуботок «...и в самой же тяжкой болезни...», перебуваючи на смертному одрі, заперечував факт таємних зносин з Орликом¹⁸³.

Смерть Павла Полуботка 18 (29) грудня 1724 р.¹⁸⁴ зняла з нього тяжке звинувачення, а 15 (26) березня 1725 р. спеціальним указом уряду Катерини І справу було закрито і щодо інших причетних до неї осіб. Свідків відпустили в Україну, а тих, хто вчасно не доніс про крамольні слова тих чи інших осіб (такі факти стали відомими в ході розслідування), «били батою нещадно», після чого також дозволили повернутися на батьківщину¹⁸⁵.

А перед відправленням в Україну О.Рум'янцевим, крім збирання свідчень, що дискредитували наказного гетьмана, було поставлено завдання ліквідувати старшинську опозицію реформам Малоросійської колегії. З цією метою 13 грудня емісар розпочав інспекцію місцевих органів самоврядування. Протягом другої половини грудня 1723 — січня 1724 рр. він відвідав усі полкові та деякі сотенні міста Гетьманату, здійснивши при цьому кардинальні кадрові переміщення. Критерії, за якими емісар добирив кандидатів на старшинські уряди, були сформульовані імператором — щоб були “...люди добрые, которые к нынешнему делу (тобто — опозиційній боротьбі Полуботка. — *Авт.*) не приставали и желали быть коллегии...”¹⁸⁶. У ході інспекції опозиціонерів не лише звільняли з урядів, а й нерідко кидали до в'язниці. Зокрема, наприкінці грудня було заарештовано миргородського полковника Д. Апостола¹⁸⁷.

Під час розслідування, проведеного в Україні Рум'янцевим, було усунуто від виконання службових обов'язків правителів Генеральної канцелярії Жураківського та Лизогуба. На початку 1724 р. їм було пред'явлено звинувачення в підтримці опозиційної боротьби Полуботка і за наказом Рум'янцева заарештовано, а 14 березня відправлено до Москви¹⁸⁸. Правителями Канцелярії були призначені маловідомі в Гетьманаті сотники Федір Потребич-Гречаний та Іван Мануйлович¹⁸⁹ та колишній полковник Іван Левенець.

Зазначимо, що в умовах соціально-економічного та суспільно-політичного розмежування українського суспільства насильницькі дії уряду Петра І в Україні не викликали протесту. Більше того, низи суспільства, які зазнавали утисків державців і старшини, сприймали арешт останніх як обнадійливий знак. Характерною щодо цього є заява жителів с.Падалки (селом володів новопризначений “правитель” Ф. Потребич-Гречаний), які, відмовляючись виконувати “послушенство” на користь державців, говорили: “Не станемо панщину робити, годі вже, Полуботка і Чарниша немає, то і сих панов, которым тепер приказано началство, не будет”¹⁹⁰.

Арешти опозиційно налаштованої старшини та кардинальні кадрові переміщення, проведені російською адміністрацією в Україні наприкінці 1723—початку 1724 рр., знаменували собою завершальний етап опозиційної боротьби козацької старшини проти інкорпораційних дій уряду Петра І. Знищення опозиції та утвердження при владі Малоросійської колегії створювали для російського монарха умови, за яких на його шляху не стояли ні стрільці, ні патріарх, ні гетьмани¹⁹¹, а повна асиміляція України видавалася питанням найближчого часу¹⁹².

Таким чином, процес утвердження Колегії при владі був тривалим і неоднорідним, тому при дослідженні його умовно можна розчленувати на певні етапи. Перший етап (кінець липня — початок

листопада 1722 р.) характеризувався активними діями Колегії, спрямованими на оволодіння всією повнотою влади в Україні, та не менш рішучою протидією цьому процесові з боку Полуботка і його однодумців. Протистояння стосувалося субординації генеральної старшини і Колегії, широти владних повноважень останньої тощо. Найбільш повно воно виявилось у сфері фінансових відносин. Важливу роль при цьому відігравала та обставина, що в цей час на розвиток подій у Гетьманаті не впливав Петро I, який перебував у поході, а тому в імперії зріс вплив окремих царських сановників.

Другий етап (друга половина листопада 1722 р. — травень 1723 р.) відзначався певним переходом ініціативи до рук наказного гетьмана, оскільки сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. вирішував проблеми відносин Генеральної канцелярії і Малоросійської колегії здебільшого на користь першої. Старшина в зазначений час, прагнучи закріпити успіх, досягнутий за сприяння Меншикова, насамперед виявляла активність у намаганні досягти згоди на проведення гетьманських виборів, збереження традиційної структури місцевого самоврядування, відшкодування збитків, завданих Колегією при проведенні реформи системи оподаткування. Зусилля Вельямінова були спрямовані на обґрунтування плану радикалізації реформи, запропонованої наприкінці березня 1723 р. на розгляд імператорові.

Третій етап (червень 1723 р. — початок 1724 р.) розпочався реалізацією законодавчої ініціативи президента Колегії, схваленої імператором і закріпленої сенатським указом від 16 (27) квітня 1723 р. На даному етапі участь Полуботка в організації опозиційної боротьби ускладнювалася викликом “для ответу” до Петербурга, а з 10 (21) листопада (моменту ув’язнення) взагалі стала неможлива. За відсутності Полуботка Генеральна канцелярія втратила значення штабу з організації опозиційної діяльності. Натомість на короткий час на чолі автономістичної старшини став миргородський полковник Апостол. Місія царського емісара Рум’янцева в Україні та репресивні заходи, що її супроводжували, знаменували не лише завершення даного етапу протистояння, а й ліквідацію старшинської опозиції взагалі.

Наступний період функціонування Колегії в Україні характеризувався повновладдям президента Вельямінова, який, втілюючи в життя розпорядження імператора, Сенату та Верховної таємної ради, а також власні проекти, реформував судову систему, фінанси, центральне та місцеве управління Гетьманату шляхом приведення її державних порядків до загальноімперських та підпорядкування державних структур центральним органам влади Російської імперії.

Ліквідація гетьманської форми правління та трансформація політико-адміністративної структури Гетьманату в 1723—1725 рр.

Державна реформа, проведена урядом Петра I в Україні у першій половині 20-х рр. XVIII ст., була багатоплановою за змістом. У ході її реалізації зазнали докорінних змін усі сфери державного життя Гетьманату — фінанси, судочинство, місцеве самоврядування тощо. Проте незаперечним є той факт, що пріоритетне місце в комплексі реформаційних заходів російської адміністрації в Україні посідали реорганізація структури вищої влади Гетьманату, імплантація до неї російської владної установи та заміщення нею традиційної гетьманської форми правління.

Під час заснування Колегії офіційні документи, які тлумачили її прерогативи, конституювали останню як контролюючий та апеляційний орган Російської імперії при гетьманові Скоропадському. Цілеспрямована пошукова робота в московських архівах і в опублікованих збірниках документів, спрямована на виявлення матеріалів на підтвердження прагнення монарха та його оточення вже на початку реформи провести заміну гетьманської форми правління на колезьку, не дала позитивних результатів. Тому дозволимо собі висловити припущення, що на початковому етапі реформи російський уряд планував існування і гетьмана, і Колегії одночасно. Разом з тим, зважаючи на концептуальні погляди імператора на державне будівництво, наявність історичних прецедентів, а також наступний розвиток державної реформи в Україні, цілком логічно припустити, що від самого початку реформи перспектива заміни виборного гетьмана (хоч і суто формально) призначеною з Петербурга російською колегією розглядалась у сановних колах Російської імперії як головне завдання її наступного етапу.

Смерть гетьмана Скоропадського надала російському урядові сприятливу можливість у період міжгетьманства та під час конфірмації його наступника значно обмежити українську автономію. Тим більше, що в стосунках російської монархії з гетьманськими урядами відповідні прецеденти мали місце, коли в ході гетьманської елекції здійснювалося поетапне обмеження української автономії протягом усієї другої половини XVII ст. На існування первісних намірів російської адміністрації зберегти в Україні гетьманський сан указує інструкція президентові Вельямінову від 10 (21) липня 1722 р. (тобто часу, коли в Сенаті стало відомо про кончину Скоропадського), в якій, зокрема, містилася така фраза: "...Малую Россию до избрания нового гетмана..."¹⁹³. Зауважимо, що сенатське розпорядження не призначалося для оприлюднення, а тому відбивало справжні наміри царської адміністрації в той історичний момент.

Водночас документи свідчать, що погляди царської адміністрації на “українську проблему” стрімко еволюціонували. Так, уже наприкінці липня в Сенаті обговорювався план повільної, “тихої” ліквідації гетьманської форми правління. Зокрема, в листі до імператора, в якому йшлося про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу проведення гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити козакам, що вибори відкладаються до повернення з походу монарха: “...И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли Его Императорскаго Величества остаться”¹⁹⁴.

Ініціатива Сенату була схвально зустрінута імператором і впродовж наступних п’яти років стала програмним документом російського уряду з цього питання. Вона ж була наріжним каменем іменного указу Петра I від 23 червня (с.с.) 1723 р., який законодавчо заборонив українській стороні порушувати надалі клопотання про проведення нових виборів, а також закріпив положення, згідно з яким гетьманський уряд залишався вакантним на невизначений термін, а управління Лівобережною Україною передавалося Колегії¹⁹⁵.

Зволікаючи з проведенням гетьманських виборів, російський уряд уже в середині 1722 р. конститував принципове нововведення у владній структурі Гетьманату. Згідно з указом від 10 (21) липня 1722 р., управління передавалося не наказному гетьманові (що відповідало б державним традиціям Гетьманату¹⁹⁶), а “...черниговському полковнику Полуботку обще с генеральной старшиной...”¹⁹⁷. Тобто, в Україні запроваджувалася колегіальна форма правління, що цілком відповідало концептуальним поглядам монарха на проблеми державного будівництва.

Після смерті гетьмана Скоропадського російський уряд, передавши управління Гетьманщиною Полуботку “обще с генеральной старшиной”, з принципових міркувань не визнавав за ним права на титул наказного гетьмана, хоч той не раз порушував перед Сенатом клопотання з цього приводу. Існувало навіть спеціальне сенатське розпорядження, яке забороняло російським чиновникам, звертаючись до Полуботка, титулювати його наказним гетьманом: “...в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник...”¹⁹⁸.

Сенатський указ від 10 (21) липня 1722 р. конститував ще одне принципове нововведення в структуру державного управління Гетьманату. Передаючи Полуботку “обще с генеральной старшиной” управління Україною, російський уряд водночас істотно обмежував прерогативи українського уряду, зобов’язуючи його “токмо во всех делах и советах и посылках в Малую Россию универсалов, иметь сношение и сообщение” з президентом Малоросійської колегії¹⁹⁹.

Контролюючі функції Колегії щодо Канцелярії та генеральної старшини конкретизувалися в інструкції бригадирові Вельямінову:

“...с теми Малой России управителями имеют сношение и смотреть того, чтоб без вашего ведома никаких унисерсалов и писем о делех не посылали, и о том проведовать тебе точно и сее содержать в секрете”²⁰⁰. Щодо контролю Колегією стосовно гетьмана й Канцелярії, то він був уже конституційований сенатською інструкцією від 16 (27) травня 1722 р.: “...Смотреть, когда ему, гетману, в чем к тому надлежит послать универсалы, и все по принадлежности... подписывать ему, и оные все смотреть им в коллегии...”²⁰¹. Але тепер межі контролю істотно розширювалися. Президентів Колегії надавалося право перевіряти зміст не лише універсалів, а й усієї вихідної кореспонденції Канцелярії.

Розширення контролюючих функцій Малоросійської колегії перебувало в генетичному зв'язку з вирішенням проблеми злиття російської установи із системою українського державного управління, яка, як засвідчують джерела, на той час стояла на порядку денному в Сенаті. Так, уже в першій половині липня 1722 р. сенатори обговорювали питання про спільне скріплення наказів, які виходили з Канцелярії, генеральною старшиною та членами Колегії. Однак у зазначений час російський уряд не наважився конституувати це положення, “чтоб сначала сею новостію их не потревожить”. До того ж, було прийнято рішення спочатку апробувати проект у монарха. Резолюція Петра I на сенатський запит, імовірно, була позитивною, оскільки вже 27 липня (с.с.) Сенат надіслав Вельямінову розпорядження такого змісту: “...тебе... с черниговским полковником и генеральной старшиной во всех делех при советах и посылках в Малую Россию универсалов присутствовать обще с ними и смотреть того дабы ничего противного Е.И.В. интересу чинено не было, и буде таково усмотришь и тебе им не позволят”²⁰². Відтепер генеральна старшина була зобов'язана надсилати до Колегії копії з усіх наказів і універсалів за підписом українського уряду “для известия”. Це розпорядження стосувалося і резолюцій усіх справ, які вирішувалися в Канцелярії.

З метою удосконалення системи контролю за державним життям Гетьманату 20 вересня (с.с.) Сенат ухвалив: “...О посылках со всех указов и универсалов, какие в Малороссийские города от генеральной старшины посылаются будут, копий за руками в Коллегию”. Колегія була зобов'язана надсилати новопризначеним російським комендантам списки для ознайомлення²⁰³.

Сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. певною мірою вернув державну реформу в Україні на вихідні позиції. Він справив вплив і на владну структуру Гетьманату. Зокрема, генеральній старшині було дозволено надсилати в полки накази й розпорядження “о партикулярних делах” без попереднього узгодження їхнього змісту із Колегією. Стосовно спільних засідань Канцелярії й Колегії також було зроблено деякі поступки на користь української сторо-

ни: генеральна старшина була зобов'язана запрошувати російських представників лише в тому разі, коли "...имеют быть какие советы о каких важных делах"²⁰⁴. Крім того, на засіданнях Канцелярії мав бути лише президент Вельямінов, а не всі члени "присутствія" Колегії. Водночас обмежувалась адміністративна влада президента Колегії. Відтепер розпорядження місцевим органам самоврядування він міг надсилати за посередництвом Канцелярії²⁰⁵.

Однак лібералізація урядового курсу Російської імперії в українських справах, як уже зазначалося, мала тимчасовий характер. Повернення з походу Петра I знаменувало собою реанімацію жорсткого курсу в українській політиці. Насамперед це виявилось у тому, що вже 20 (31) грудня до Глухова було відправлено указ, який розвивав розпорядження Сенату від 20 вересня (с.с.) щодо контролюючих функцій російських комендантів в Україні. Сенатський указ від 20/31 грудня зобов'язував Колегію надсилати копії вихідної кореспонденції Канцелярії російським комендантам, які несли службу в українських полкових містах. Останні ж, у свою чергу, повинні були тримати під своїм контролем усю вхідну кореспонденцію полкових канцелярій, стежачи за тим, щоб полкова старшина не реалізовувала на практиці жодних розпоряджень Канцелярії, якщо стосовно них з Колегії "...копий для ведомостей дано не будет..."²⁰⁶.

Логічним завершенням діяльності уряду Петра I, спрямованої на встановлення ефективного контролю за державним життям Гетьманату, став сенатський указ від 16 (27) квітня 1723 р. З приводу контролюючих функцій Колегії він конститував, зокрема, таке: "...Все указы и универсалы... о каком генеральном положении и публикации каких указов о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных экзекуций и публичных наказаниях, о накладах на посольство и других важных делах, подписывать обще, а без коллежской подписи никуда никаких указов не посылать и по них в городе не действовать...". Водночас Колегії надавалося право в разі потреби зноситися з органами місцевого самоврядування "и мимо" генеральної старшини²⁰⁷.

Таким чином, з моменту реалізації на практиці положень указу від 16 (27) квітня 1723 р. відбулася трансформація статусу Колегії, а саме: з контролюючої установи Російської держави, розміщеної в Україні, вона перетворилася на "властиво українську управу"²⁰⁸, якій надавалося право безпосередніх зносин з місцевими органами самоврядування. Принципових змін також зазнала владна структура Гетьманату загалом. Двовладдя, що встановилося в Україні після смерті гетьмана Скоропадського і початку діяльності Колегії, сенатським указом було ліквідовано. Прерогативи генеральної старшини, яка за умов міжгетьманства репрезентувала верховну владу в

Гетьманаті, були не просто істотно звужені, а зазнали принципових змін. Відтепер генеральна старшина, об'єднана в структурах Генеральної військової канцелярії, перетворювалася, по суті, на дорадчий орган при Малоросійській колегії, оскільки розпорядження першої набували чинності лише після візування в другій.

Завершення процесу заміни гетьманської форми правління колезькою знаменував собою імператорський указ від 23 червня (с.с.) 1723 р.²⁰⁹ У ньому Петро I прямо вказував на Малоросійську колегію як на орган, що успадковував прерогативи верховної влади в Україні: "...Ныне определено правительство, дабы лучшую пользу тому краю чинило и крепкая дана резолюция, и тако остановки в делах... не будет"²¹⁰.

Указ цей не лише підтверджував факт передачі верховної влади в Гетьманаті Колегії, а й рішуче забороняв надалі порушувати клопотання про дозвіл на проведення нових гетьманських виборів. Причому уряд Петра I формально не скасовував гетьманського стану, а лише відтягував на невизначений термін проведення нових виборів. Проте фактично, зважаючи на сенатську програму дій у цій сфері, сформульовану ще наприкінці липня 1722 р. та пізнішими свідченнями соратників Петра I²¹¹ в середині 1723 р., відбулася "тиха" ліквідація гетьманської форми правління.

Структурні зміни в системі верховної влади Гетьманату відбулись одночасно із заходами російського уряду, спрямованими на ліквідацію старшинської опозиції реформаторським діям Колегії. Їх результатом стало звільнення зі старшинських урядів усіх, хто був запідозрений в опозиційних діях і настроях. Натомість органи влади очолили конформісти, які підтримували інкорпораційну політику корони Романових в Україні. Показовою щодо цього є діяльність "правителів Енеральной войсковой канцелярії" — І. Левенця, І. Мануйловича та Ф. Потребич-Гречаного, призначених російською владою на ці високі посади після арешту всієї генеральної старшини. "Правителі", за визначенням О. Лазаревського, були людьми "...смирными і неспроможными на вияв протесту проти задуманого Петром Великим знищення малоросійського гетьманства..."²¹². Очоливши Канцелярію, вони не виявили жодної державної ініціативи і стали, по суті, слухняними виконавцями волі президента Вельямінова. Принагідно зауважимо, що бригадир з перших днів свого перебування в Глухові проявив велику енергію в "засиланні" указів до Канцелярії, про що Полуботок не раз скаржився до Сенату²¹³. Так, лише впродовж серпня — середини листопада 1722 р.²¹⁴ президент надіслав до Канцелярії 187 указів, тобто майже по два укази на день (крім вихідних днів та релігійних і державних свят)²¹⁵. Однак тоді, коли військову канцелярію очолював Полуботок, вона

намагалася проводити власну політику, а після указів Колегії, як зазначав її президент у донесенні в Сенат, “имела весьма слабое отправление”²¹⁶. Ситуація докорінно змінилася на початку 1724 р. Аналіз законодавчої діяльності Генеральної військової канцелярії за вказаний рік свідчить, що з 33 наказів, відправлених до полкових канцелярій, 32 було виготовлено на виконання розпоряджень Колегії (у вигляді промеморій, хоча вони мали по суті наказовий характер) і лише один — з ініціативи «правителів» (зазначений указ підтверджував універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння ранговими селами)²¹⁷.

Таким чином, “правителі” Генеральної канцелярії стали слухняним інструментом у руках Вельямінова, який за нової владної ситуації, як зазначали свідки тих подій, виконував функції “правителя над правителями”²¹⁸.

У процесі реформування системи державного управління Гетьманату докорінних змін зазнавала компетенція Канцелярії. Причому, на окремих етапах реформи її прерогативи як вищого виконавчого органу України то розширювалися, то звужувалися. Так, упродовж середини 1722 — першої половини 1723 рр. відбувалося певне розширення її повноважень, що було зумовлено насамперед спробами наказного гетьмана через удосконалення структури виконавчої влади ліквідувати непорядки і зловживання в державі. Зокрема Полуботок, не маючи змоги істотно поліпшити діяльність Генерального військового суду, очолюваного Іваном Чарнишем²¹⁹, намагався розширити судову практику зазначеної Канцелярії, що не було характерним для державної традиції Гетьманату.

Проте коло повноважень Генеральної канцелярії значно звузилося після виклику до Петербурга наказного гетьмана та генеральної старшини, особливо виразно це проявилось в сфері кадрової політики. Під час підготовки державної реформи для України уряд Петра I свідомо йшов на заборону заміщення старшинських вакансій попри наполегливі пропозиції з цього приводу, що надходили від українського уряду. Така політика офіційного Петербурга об’єктивно призводила до послаблення діяльності українських органів самоврядування, а отже, готувала сприятливий ґрунт для перенесення на терени України російських владних структур — комендантів.

За відсутності гетьмана прерогатива призначення старшини (крім посади полковника), згідно з указом 1715 р., повинна була перейти до правителів Канцелярії. Однак таке становище суперечило б загальному курсові щодо звуження повновладдя українських органів самоврядування. Тому 1726 р. президент Колегії порушив перед Верховною таємною радою клопотання про перегляд цього положення: “Вместо гетмана в войсковой-ли канцелярии из них (кан-

дидатів на уряди. — *Авт.*) достойного определить или то чинить обще коллегии малороссийской с войсковою канцелярией...”²²⁰. Питання, по суті, було риторичним, оскільки відповідь “верховників” неважко було передбачити. На засіданні 1 (12) червня 1726 р. Верховна таємна рада визначила такий порядок заміщення старшинських вакансій: вибори із числа представлених полковою адміністрацією кандидатів повинні проводити члени Колегії спільно з правителями Канцелярії, а “...выбрав годных, не определяя, писать в Сенат”²²¹. На практиці ж “спільні вибори” Колегії й Канцелярії за загальної зверхності російської владної структури перетворили другу на дорадчий орган при першій²²².

Одночасно із заходами, спрямованими на організацію контролю та підпорядкування органів влади Гетьманату, російський уряд доклав чимало зусиль до уніфікації державних порядків останньої, що, безперечно, сприяло реалізації надзавдання російської політики в Україні — інкорпорації її земель до складу імперії. Перші помітні кроки на цьому шляху було зроблено Петром I ще до заснування Малоросійської колегії. 17 (28) листопада 1720 р. монарх, реагуючи на численні донесення Протасєва з приводу того, що гетьман роздає маєтності людям, які, на його думку, є підозрілими в нелояльності до російської корони, а він сам не може цьому зашкодити, оскільки довідується про це надто пізно²²³, наказав: “Для лутчего... порядку и отправления дел, сделать особую канцелярию, в которой бы мог Генеральный писарь сидеть и канцеляристы письма писать и держать в добром порядке и осторожности, и учинив записные книги, в которые вписывать посылаемые к нам... листы и всякие протчие нужные письма, и все данные от себя... универсалы, декреты и всякого звания дела”²²⁴. Через деякий час, 14 (25) листопада 1721 р., Петро I був змушений повернутися до вирішення цього питання, оскільки з донесення резидента в Москві стало відомо, що “...по посланной грамоте... канцелярии войсковой... не сделано и она, так как писано... не учреждена...”. Тому монарх повторно наказував “...от времени того объявления в месяц, а по крайней мере в два...” організувати діяльність Канцелярії, згідно зі сформульованими в грамоті вимогами, пригрозивши в разі невиконання — накласти штраф на генерального писаря²²⁵.

І хоча розпорядження царя не було реалізовано на практиці, в подальшому російський уряд більше не повертався до розв’язання цієї проблеми в тому вигляді, як передбачалося проектами 1720—1721 рр., оскільки був зайнятий розробкою і втіленням у життя більш радикального плану — утвердження при владі в Україні Колегії, яка, в свою чергу, була покликана розв’язати й дану проблему.

Уже під час заснування Колегії сенатська інструкція від 16 (27) травня 1722 р. зобов'язувала її президента стежити за діяльністю Генеральної військової канцелярії, щоб у ній імператорські укази і порядок їх реалізації занотовувалися до спеціальних книг, а також надсилались до вищестоящих інстанцій рапорти з приводу виконання указів — "...чинили, как о том Генеральной Регламент повеливает..."²²⁶ (аналогічні розпорядження не раз повторювалися згодом в інших інструктивних документах, надісланих із Сенату²²⁷). Але особливо активно почали запроваджуватися норми російського діловодства в Генеральній і місцевих канцеляріях після поширення в Україні дії імператорського указу "О суде по новоученной форме" (початок 1724 р.), який, крім усього іншого, регламентував правила оформлення ділових паперів. Так, наприклад, на початку 1727 р. Генеральна канцелярія не прийняла на розгляд чолобитні, виготовлені не за зразком, який запровадила Колегія²²⁸.

Від зазначеного часу в діловодській практиці Генеральної військової канцелярії набувають поширення рапорти, донесення, сентенції тощо, які раніше не були в ужитку українських канцеляристів. Найважливіші документи, відповідно до норм російського діловодства, підписували реєснт Канцелярії та секретар Колегії²²⁹.

Таким чином, утвердження Малоросійської колегії спричинило принципові зміни в системі верховної влади Гетьманату. З контролюючої структури Російської імперії, розташованої на території Лівобережної України, вона перетворилася на власне український вищий орган управління, який володів усією повнотою влади в краї. Натомість прерогативи генеральної старшини та її виконавчого органу — Генеральної військової канцелярії, які в період міжгетьманства репрезентували верховну владу в Україні, були істотно звужені, а сам статус Канцелярії понижено, оскільки її розпорядження набували чинності лише після візування в Колегії. Переорієнтація владних структур Гетьманату на Колегію створювала сприятливі умови для їх подальшої інтеграції до загальноімперського державного організму.

**Передумови і межі лібералізації
урядової політики Росії щодо української автономії
другої чверті XVIII ст.**

Курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин у Російській імперії, що проводився після смерті Петра I (січень 1725 р.), мав важливі наслідки для України. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі (Катерина I та Петро II) під тиском як зовнішньо- , так і внутрішньополітичних чинників були змушені

відмовитися від навалного наступу на українську автономію, який спостерігався в попередні роки.

Перша документальна згадка про наміри російського уряду послабити політичний курс в Україні з'явилася з приводу вирішення зовнішньополітичних проблем, що постали в середині 20-х рр. перед офіційним Санкт-Петербургом. 8 (19) лютого на засіданні вищої владної структури Російської імперії в післяпетровський час — Верховної таємної ради, на якому обговорювалися питання, пов'язані із загрозою виникнення війни з Туреччиною, імператриця Катерина I віддала наказ: "Понеже по турецким поступкам в Персии войны с ними миновать невозможно будет, того ради определенно между тем к той войне себя надлежащим образом предуготовить..."²³⁰.

У зв'язку з підготовкою до війни сановні кола Санкт-Петербурга дедалі більше уваги приділяли українським справам, оскільки в майбутньому воєнному конфлікті Гетьманщині надавалася важлива стратегічна роль. Так, граф П. А. Толстой у поданій на ім'я Катерини I записці від 25 січня (с.с.) 1726 р. зазначав, що, незважаючи на нагальну потребу збільшити військову присутність Росії на перському театрі бойових дій, "...прибавлять туда малороссиян..., мнётся мне, что невозможно, понеже когда с турками война начнется, тогда малороссияне... потребны будут в оборону от крымских татар..."²³¹. Ця теза Толстого відображена і в колективному "Мнении тайного совета членов", поданому імператриці 27 січня (с.с.)²³².

За таких непевних умов цілком логічною, на нашу думку, стала поява на засіданні Верховної таємної ради 11 (22) лютого 1726 р. проекту контрреформ в Україні, які повинні були, за розрахунками їхніх авторів, забезпечити спокій на території, що потрапила в центр міжнародної політики. На цьому засіданні члени ради вирішили: "...о Малой России Е.И.В. донести мнение их: 1) что пока еще с турки до разрыва не дойдет, до тех мест ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы; 2) подати, ныне собираемые, все сложить и брать неотменно те, как собирались при гетмане на войско, и войско содержать по-прежнему, как было при гетманах и в пунктах о том изображено; 3) суды между народом малороссийским отправлять им самим, только апелляций, или перенос дела определить до коллегии малороссийской..."²³³.

Проект 11 (22) лютого був своєрідним компромісом між російською і українською сторонами. Він передбачав відновлення гетьманської форми правління, ліквідацію найбільш радикальних нововведень у сфері фінансів і судочинства. Разом з тим планувалося збереження Колегії в Україні, щоправда, з істотним обмеженням її прерогатив.

Утім проект декларував концепцію контрреформ державного устрою Гетьманату в загальних рисах. Детальну розробку контрреформаційних заходів і план їхньої реалізації передбачалося здійснити після апробації проекту імператрицею — «...и ежели на сие соизволение Е.И.В. будет, то уже тогда на все сие со всеми явственными обстоятельствами сочинить определение, как имеетца тамо в Малой России быть поступлено»²³⁴.

Однак на наступному засіданні Верховної таємної ради, на якому були присутні А. Апраксін, Г. Головкін і П. Толстой, останній за відсутності свого опонента О. Меншикова рішуче виступив проти відновлення в Україні гетьманату та реанімації ліквідованих Петром I його автономних прав, «...понеже блаженные памяти Е.И.В. в том намерении гетмана в Украине не учинил и у полковников и старшины власти убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать, и чрез тот способ полковники и старшины с подданными пришли уже в немалую ссору...»²³⁵. Обґрунтовуючи свою думку щодо небажаності відновлення гетьманства, Толстой, як і автори протилежного за змістом проекту, посилався на небезпеку війни з Туреччиною: «...и ежели ныне тамо гетмана учинить и оному и старшинам власти по прежнему дозволить, то при настоящем состоянии дел между Россией и турками весьма небезопасно...»²³⁶.

Не досягнувши консенсусу при вирішенні української проблеми, члени Ради протягом березня—квітня 1726 р. обмежувалися півзаходами, які б задовольняли обидві партії «верховників» (зокрема, вони зійшлися в питанні нарощування військового потенціалу в Україні). Втілюючи в життя це завдання, на засіданні 18 (29) березня члени Ради висловилися за заміну українських формувань донськими козаками на перському театрі бойових дій. Трохи згодом, на засіданні 28 березня (с.с.), «верховники» ухвалили зібрати з українців за звільнення від участі в Низовому поході по 3 руб. з козака²³⁷.

Іншим проявом курсу лібералізації української політики стало «приласкание» козацької старшини, заарештованої в другій половині 1723 — на початку 1724 рр. в справі Полуботка. Указом від 8 лютого 1725 р. Катерина I звільнила старшину з-під арешту, однак зобов'язала урядовців залишатись у Санкт-Петербурзі, «...чтоб народу малороссийскому впредь от них обид и разорений не было...»²³⁸.

Черговий різкий поворот в українській політиці офіційного Санкт-Петербурга відбувся навесні 1727 р., точніше після 6 (17) травня — моменту сходження на російський трон Петра II. Вже під час першого візиту нового імператора до Верховної таємної ради 12 (23) травня було ухвалено скасувати в Україні всі запроваджені Малоросійською колегією податки та «...обнадежить, что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены вновь вскорее...»²³⁹.

Цього разу ініціатива відновлення гетьманства і ліквідації запроваджених Колегією статей оподаткування, з якою виступив у Раді 12 (23) травня імператор Петро II, безперечно, належала “світлішому князеві” О. Меншикову. Підтвердженням цієї тези є протоколи Ради, в яких відсутні згадки про попереднє обговорення цього питання “верховниками”. Варто звернути також увагу на час оприлюднення цієї ініціативи. Засідання 12 (23) травня та події наступних днів по праву можна розглядати як апогей політичної кар’єри Меншикова: усунуто від влади його суперника графа П. Толстого; за князем закріплено виняткове для російських власників право на володіння маєтностями в Україні; надано нове найвище військове звання Російської імперії — генералісімуса²⁴⁰. Названі факти промовисто вказують на нього як на носія урядової політики в зазначений час.

Відновлюючи гетьманську форму правління, Меншиков мав на меті як майнові, так і певні політичні цілі. Зокрема, планувалося проведення не абстрактної реставрації гетьманства з наступними вільними виборами на цю посаду, результати яких могли дати непередбачувані наслідки. Реставрація була розрахована на конкретну особу претендента — миргородського полковника Д. Апостола, в якого склалися приязні стосунки з князем. Посередником у відносинах Апостола та Меншикова виступав син полковника Петро, молоді роки якого пройшли в Москві та Петербурзі в близькому оточенні князя. Звертає на себе увагу той факт, що напередодні обговорення у Верховній таємній раді проекту контрреформ у Гетьманщині, 11 (22) лютого 1726 р., Меншиков провів консультації з українською старшиною, організовані саме за посередництвом П. Апостола. Принагідно зазначимо, що після від’їзду миргородського полковника на батьківщину Петро залишився в Санкт-Петербурзі, служив секретарем у Меншикова і, за матеріалами судового розслідування, проведеного після опали “світлішого”, виконував найбільш конфіденційні доручення свого патрона²⁴¹.

Мотивація вчинків Меншикова при реставрації в Україні інституту гетьманства не зводилася лише до неприязного ставлення до президента Малоросійської колегії²⁴². Діяльність князя в цей час нашоує на думку, що він був проти будь-яких російських посередників у його відносинах з Україною. Меншиков прагнув зайняти унікальне становище в Гетьманщині як у економічному, так і в політичному плані. Відновлення гетьманства та “вибори” на найвищий уряд в Україні своїй довіреній особі, на наш погляд, цілком вписується у це надзавдання останнього етапу політичної діяльності Меншикова.

Разом з тим, визначаючи роль “світлішого” в справі реставрації Гетьманату як вирішальну, за нашим глибоким переконанням, не варто її абсолютизувати. Інакше важко знайти пояснення тому

факту, що після його опали (серпень 1727 р.) курс на відновлення Гетьманату продовжував реалізовуватись. Вельми цікавою з цього приводу видається інформація, почерпнута Б. Крупницьким з донесення польського посла у Санкт-Петербурзі. Дипломат інформував свій уряд, що князь Меншиков, передбачаючи вкрай негативні для нього наслідки відчуження в стосунках з молодим імператором, що ставало з середини літа очевидним, намагався домогтися перенесення своєї діяльності в Україну, ймовірно, як гетьмана. Однак реакція на це Петра II та кіл, які визначали новий політичний курс, була негативною²⁴³.

Описана вище колізія ще раз доводить, що при з'ясуванні причин реставрації Гетьманату слід враховувати весь комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників як зовнішньо-, так і внутрішньополітичного походження. Безперечно, що на етапі прийняття рішення логічно віддавати перевагу саме особистим мотивам Меншикова.

Курс на відновлення в Україні "прежней формы правления", продемонстрований урядом Петра II в середині 1727 р., на відміну від попереднього року, втілювався в життя надзвичайно продуктивно. Вже 16 (27) червня Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Іноземної колегії²⁴⁴, що свідчило про окремішнє становище України та її особливий статус в політичному житті імперії. Трохи згодом, 18 (29) серпня, до Іноземної колегії із Синоду було перенесено справи українського духовенства (за винятком "самых духовных дел")²⁴⁵, що мало таке ж політичне значення, як і попередній акт.

Водночас продовжувалася підготовка до проведення гетьманських виборів в Україні. 17 (28) червня на засіданні Ради було ухвалено рішення "...одну булаву серебряную для отсылки к гетману послать в Иностранную коллегию...". 20 червня (с.с.) видано указ "О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова". Тоді ж Рада зобов'язала Іноземну колегію підготувати інструкцію Наумову про організацію гетьманських виборів і його функціональні обов'язки в Україні як міністра при гетьманському уряді²⁴⁶, що й було зроблено в другій половині липня. Крім інструкції, було підготовлено формуляр гетьманської присяги та "особливые секретные пункты". Документи пройшли попередню апробацію Меншиковим і на засіданні 22 липня (с.с.) були ухвалені членами Ради. З пакета документів, прийнятих 22 липня (с.с.), на особливу увагу заслуговують таємні пункти-інструкції, оскільки вони розкривають зміст акту реставрації Гетьманату та висвітлюють механізм реалізації проекту. Зокрема, в "особливых секретных пунктах" зазначалося, що, незважаючи на декларовані урядом обіцянки повернути українському народові право "...выбрать по прежнему гетмана и старшину...", це написано "для лица". Наспра-

вді ж імператор виказав "...соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу...". Виходячи з цього, Наумову наказувалося після прибуття до Глухова і "...обяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів. — *Авт.*) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...". Якщо ж резиденту стане відомо, що "...некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...". В тому ж разі, коли міністр буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, автори інструкції наказували йому "...то собрание под каким пристойным претекстом остановит и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел..."²⁴⁷.

Отже, йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Санкт-Петербургом на посаду гетьмана Д. Апостола при збереженні видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради.

Повідомлення, що надходили з Санкт-Петербурга стосовно нового урядового курсу в Україні, викликали хвилю піднесення в середовищі українських станів. Київський поет Яків Галаховський присвятив цій події великий панегірик "Ехо радости и привітствія и благодарствія...". Магістрат Києва, отримавши царську грамоту, в якій йшлося про наміри монарха відновити в Україні гетьманство, "...приказали для собрания публіки на котлах майстрових выбити гасло и так премошнійшую грамоту, яко и висоценованный рейментарский універсал в клар всенародно, раз перед ратушею, а в другой при благодарственном пінії в церкви соборной вичитали". З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих імператору надходили листи, в яких висловлювалася вдячність за "монарші милості", а також містилися запевнення "...за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови"²⁴⁸.

Трохи згодом, після проведення гетьманських виборів, таємний радник Наумов пропонував урядові на деякий час зняти на кордонах Гетьманату прикордонні застави, оскільки за інформацією, яка надходила в цей час до Глухова, втікачі з Лівобережної України, дізнавшись про закриття Малоросійської колегії й відновлення гетьманства, мають наміри повернутись із Правобережжя у свої домівки. Більше того, резидент мав інформацію стосовно того, що "...полские владельцы, которые отсель переходящими владели и брали с них десятину, ныне то отложили, посыла о гетмане и сами некоторые из ближних мест от рубежа выезжают..."²⁴⁹.

Відновлення Гетьманату в Україні супроводжувалося контрреформаторськими заходами у сфері фінансів і судочинства. Зокрема,

вже імператорським указом від 12 (23) травня 1727 р. ліквідовувалися всі запроваджені Малоросійською колегією статті про оподаткування і відновлювався імунітет старшинських і духовних маєтків, скасований Вельяміновим. Проте наступні дії уряду Петра II у цій важливій сфері державного життя більше нагадували тактичне маневрування, яке, на нашу думку, мало на меті при забезпеченні видимості повернення до “давнин”, зберегти фінансове підпорядкування Гетьманату російській владі. Так, у чорновому варіанті іменного царського указу про відновлення гетьманського правління в Україні проблема фінансових взаємин вирішувалася таким чином: “...доходы повелено будет денежные и хлебные собирать по пунктам Богдана Хмельницкого и которые збираны при бытности бывших потом гетманов...”²⁵⁰.

Отже, офіційні кола Санкт-Петербурга розраховували, що українські кошти, як і останні п’ять років, надходитимуть до царської казни. Однак на тлі повсякчасного декларування урядом Петра II курсу на повернення колишніх автономних прав Гетьманату таке втручання в його внутрішні справи, очевидно, видалось авторам указу не зовсім доцільним. Тому на полях процитованої вище чернетки було зазначено: “Рассуждаетца, сего не писать, и не написано”²⁵¹.

На старшинській раді 30 вересня (с.с.) Наумов проінформував українських урядовців про наміри уряду Петра II вирішити проблему фінансових взаємин Гетьманату й Російської імперії таким чином: “...зборы, кои положены со определения Малороссийской коллегии по доношениям генерал-майора Вельяминова вновь, те Е.И.В. указал отставить вовсе, и впредь с них не собирать, а собирать те, кои збирались при прежних гетманах по пунктам Богдана Хмельницкого”²⁵². Проте присутня на раді козацька старшина активно виступила проти цього, посилаючись на традиції українсько-російських взаємин. Вимоги про збереження автономії Гетьманату в фінансовій сфері не раз порушувались і новим гетьманом Д. Апостолом²⁵³. Зважаючи на наполегливі клопотання української сторони, російський уряд погодився на компромісне розв’язання проблеми. “Решительные пункты”, надані імператором гетьманові Апостолу 22 серпня 1728 р., конституювали: “...зборы, которые надлежат, по пунктам гетмана Хмельницкого..., собирать в войско-вой скарб”²⁵⁴. Водночас російська сторона, посилаючись на безладдя, що існувало у фінансовій сфері в попередні часи через те, що “прежние гетманы доходы... собирали по своему расположению, за что от народа и жалобы доходили, также и в расходе те собираемые доходы употребляли, как хотели, и в войсковом скарбе ничего не оставалось”, наказала запровадити в Україні інститут генеральних підскарбіїв, “чтоб им впредь от таких не порядков тягости не было”²⁵⁵.

На посади генеральних підскарбіїв передбачалося призначати двох осіб, причому одного з них з української адміністрації, а другого — з російської. Підскарбії повинні були збирати податки, а також із зібраних коштів здійснювати видатки на “действительные войсковые расходы”. Вони ж повинні були “...отдавать в приходе и расходе отчет..., дабы в доходе с подданных своих малороссийскаго народа (как каждый государь в своем государстве чинит) ведать мог”. Крім того, заборонялося здійснювати будь-які видатки з Військового скарбу без відповідного імператорського указу²⁵⁶.

Конституювання в Україні системи оподаткування відтепер ставало прерогативою російського монарха. Він встановлював статті оподаткування, крім яких “...никаких зборов с малороссийского народа никому, без именного указа отнюдь не накладывать...”²⁵⁷.

Отже, відмовившись під тиском старшини від надходження українських фінансів до царської казни, російський уряд зберіг контроль за даною сферою державного життя Гетьманату, закріпив зверхність російського монарха щодо неї. До того ж, у Санкт-Петербурзі не втрачали надії використовувати українські кошти на загальноімперські потреби в майбутньому. Певною мірою цього вдалося досягти в 1728 р., закріпивши в “Решительных пунктах”, наданих гетьманові Апостолу, положення, згідно з якими зовнішнє мито на ввезені в Україну товари (індукта) та відкупні гроші з циган потрапляли до імперської казни. Своє рішення російський уряд мотивував тим, що “...сей збор... не з одних малороссиян, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов, и от того народу малороссийскому отягощения быть не может”²⁵⁸.

У сфері судочинства російський уряд, ліквідувавши вищу касаційну інстанцію Гетьманату — Малоросійську колегію, разом з тим продовжував зберігати контроль над українським судочинством. Це досягалося завдяки реорганізації Генерального військового суду, проведений у 1727—1728 рр. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральних старшини на чолі з гетьманом. З метою збереження контролю над українським судочинством до складу Генерального суду було включено трьох російських представників. Останнім заборонялося втручатись у хід судового процесу, який наказувалося проводити, виходячи з вимог чинних в Україні правових кодексів, “но точно присутствовать для правосудия”. Обов’язки президента Генерального суду виконував гетьман. Особи ж, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалось імператору як “главному судии Всероссийской империи”²⁵⁹.

Попри деклароване урядом Петра II повернення до традиційної для України системи судочинства, в Генеральному військовому су-

ді активно впроваджувались деякі діловодські порядки, характерні для судочинства Російської держави, але доти не поширені в Україні. Так, при його заснуванні в новій якості, крім російських членів, було призначено колишніх колезьких підканцеляриста та копіїста, в обов'язки яких входила реєстрація судових справ і ходу їхнього розгляду в суді. На російських членів суду, крім контролю за судочинством Гетьманату, було покладено також функції політичного нагляду в краї, зокрема за діяльністю українського гетьмана, "...дабы он по данным ему пунктам поступал порядочно..."²⁶⁰.

Таким чином, у ході контрреформ 1727 р., зумовлених низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, російський уряд ліквідував деякі найбільш радикальні інкорпораційні нововведення, запроваджені протягом 1722—1725 рр. Насамперед в Україні було ліквідовано Малоросійську колегію, відновлено гетьманську форму правління, скасовано радикальні нововведення у фінансовій сфері та системі судочинства. Разом з тим, реставрація гетьманства в Україні відбулася не за умов відновлення автономних прав Гетьманату. Уряд Петра II, відновивши Гетьманат, обмежив владні прерогативи його вищого репрезентанта — гетьмана, позбавивши його права розпоряджатися українськими фінансами, підпорядкувавши козацькі полки російському воєначальнику, запровадивши принципово нову систему контролю за судочинством Лівобережної України.

Крім того, було збережено деякі інтеграційні надбання російської адміністрації у сфері українського судочинства, місцевого самоврядування. Частина податкових коштів, що стягувалися з українського населення, продовжувала надходити до імперської казни. Отже, в ході контрреформ 1727 р. Україні було, по суті, повернено зовнішню видимість автономного устрою без відповідного реального його змістового наповнення.

З утвердженням же при владі імператриці Анни Іоанівни українська політика Петербурга набирає ще більш жорстких форм. Починаючи з 1733 р. там все більше схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реанімації в повному обсязі курсу Петра I. Імператриця була переконана, що "...перемена в правлении малороссийском (проведена Петром I. — В.Г.) от народа с великой благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно..."²⁶¹.

Взагалі ж, правління Анни Іоанівни дослідники класифікують як уособлення консервативного духу правління останньої стадії абсолютизму. Імператриця (власне, так само, як і її наступниця Єлизавета Петрівна) декларувала себе продовжувачем "трудів Петра Великого" з удосконалення держави, зберігаючи образ "царя-реформатора". За спостереженнями Річарда Уортмана, того-

часні російські сценарії влади прославляли переміни, водночас зберігаючи і зміцнюючи стабільність, яка гарантувала панування кріпосницького дворянства²⁶².

Коли до столиці на Неві²⁶³ почали надходити повідомлення про важку хворобу гетьмана Д. Апостола, уряд Анни Іоанівни ухвалює рішення по смерті українського регіментаря Гетьманат як форму політико-адміністративного устрою ліквідувати. Щоправда, не надто покладаючись на те, що ця “...перемена в правлении малороссийском...” буде “...от народа с великой благодарностию принята...”, з метою притлумлення негативної суспільної реакції (“...чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований...”) було завбачливо рекомендовано “...в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать...”²⁶⁴. У 1734 р., після смерті гетьмана Апостола, Анна Іоанівна видала маніфест, в якому запевнювалось, що гетьманські вибори невдовзі відбудуться. Водночас князю А. Шаховському, поставленому на чолі так званого Правління гетьманського уряду, що постав замість гетьмана, була надана таємна інструкція, яка формулювала головні завдання “правителя” доволі недвозначно — докладати зусиль до того, аби український народ “...при-обыкал к великороссийскому управлению...”²⁶⁵.

З метою цього самого “приобыканія” з новою силою проявляються інтеграційні змагання російської адміністрації у сфері діловодства та судочинства Гетьманщини. Це знайшло втілення насамперед у повторному запровадженні в Україні імператорського указу “О суде по новоученной форме” та офіційних рекомендацій Санкт-Петербурга своїм представникам в Україні щодо надання пріоритетів при вирішенні судових справ у Генеральному військовому суді правовим кодексам Російської імперії.

Відновлюючи після смерті Апостола фінансовий контроль в Україні, російський уряд надіслав у Глухів наказ членам Правління гетьманського уряду, яким підтверджувалась їх підзвітність у фінансових питаннях Сенату, а також містилося розпорядження — прибутки, які раніше збиралися гетьману “на булаву та кухню”, “...держать особливо и на какие расходы без именного указа не держать...”²⁶⁶, маючи, вочевидь, намір використати ті кошти на потреби загальноімперської казни. Взагалі варто відзначити, що дух фіскальства був одним із найпотужніших напрямів української політики Санкт-Петербурга. Адже, по-перше, чергова російсько-турецька війна 1736—1738 рр. лягла непосильною ношею на російське суспільство, а по-друге, Гетьманщина стала найближчим тилом воюючої російської армії. В інструкції князеві Баратинському, який замінив Шаховського на посаді глави Правління гетьманського уряду, крім іншого, наказувалось: “Имеете вы крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные Ваши труды, в сбо-

рах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение...»²⁶⁷.

Наступні важливі кроки на шляху фінансової інтеграції України було зроблено вже в роки правління Єлизавети Петрівни. Починаючи з 1747 р. російське керівництво послідовно демонструвало пильну увагу до проблеми існування митних кордонів між Україною та Росією. У цей час було видано низку указів, які підготували ґрунт для закриття в 1754 р. митних форпостів на кордоні Гетьманщини та російських губерній.

В історичних працях українських учених наявність митних кордонів з Росією нерідко трактується як важлива ознака політичної окремішності Гетьманщини, а курс на їх ліквідацію як прояв інкорпораційної політики Петербурга. Але, вочевидь, у цьому випадку для уряду Єлизавети Петрівни більшою мірою йшлося не стільки про політичні, скільки економічні інтереси російської монархії. Адже ліквідація митних кордонів між Гетьманщиною та рештою земель, підвладних імператриці, збіглася із скасуванням внутрішніх тарифів загалом в Російській імперії, відкриття банків тощо, що, за задумом ініціаторів економічних перетворень, повинно було просувати вперед “государственный интерес”, заснований на західних ідеях²⁶⁸.

Водночас важко не помітити, що ліквідація митних бар'єрів сприяла економічній інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до загальноімперського внутрішнього ринку, а також перенаправленню з Військового скарбу до царської казни чималих прибутків, що збиралися на митних форпостах на кордонах з Річчю Посполитою та Кримським ханатом. Остання обставина мала важливі політичні наслідки, оскільки збіднення Військового скарбу привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів. Тобто, і в цьому сенсі владні прерогативи реставрованого в 1750 р. інституту гетьманства перетворили його на звичайного чиновника Російської імперії.

Упродовж усього розглядуваного нами історичного періоду офіційні Москва та Петербург зберігають за собою й право контролю за кадровою політикою Гетьманату та, більше того, активно в неї втручаються. Так, ще в статтях, наданих гетьманові Апостолу, закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини перебувало в компетенції керівництва Російської імперії. Українському регіментареві лише надавалося право представляти в Санкт-Петербург кандидатів, які бралися до виконання своїх обов'язків після схвалення їх кандидатур в столиці. Призначення на полкові уряди перебувало у віданні гетьманської адміністрації, але жорстко контролювалося повноважними пред-

ставниками центральної влади, що були при гетьмані. Після смерті Д. Апостола вирішальне слово при затвердженні представлених полковою старшиною кандидатур переходить до російського глави Правління гетьманського уряду. До того ж, у цей час знову поширюється практика прийняття рішень з кадрових проблем безпосередньо у вищих владних інстанціях імперії. Певні позитивні зрушення в цій сфері спостерігаються в роки гетьманування К. Розумовського, який активно протестував проти втручання петербурзьких чиновників у сфери його безпосередньої компетенції. Проте вже в 1754 р. було видано указ Єлизавети Петрівни, яким зобов'язали гетьмана представляти на затвердження в столицю імперії кандидатів не лише на генеральні, а й полкові уряди.

Принагідно варто звернути увагу й на ту обставину, що політична інтеграція 30—50-х рр. XVIII ст. протікає на тлі подальшого наближення соціально-економічних устоїв Лівобережної України до загальноімперського взірця. Так, у цей час відбуваються принципові зміни в економічному житті краю, зокрема зменшення питомої ваги дрібнотоварних козацьких господарств, витіснення спадковою формою земельної феодальної власності тимчасового рангового землеволодіння. Названі процеси мали негативний вплив на забезпечення умов для нормального функціонування української державності, витвореної в роки революції середини XVII ст., адже вона базувалась на залученні до політичної діяльності широкого загалу особисто вільних дрібних землевласників, що переважно володіли землею по ранговому (службовому) праву. Крім того, процеси переходу корпоративного земельного фонду в приватні руки, стрімкого обезземелювання селянства та рядового козацтва, що, за спостереженнями дослідників, стають характерними для середини XVIII ст.²⁶⁹, створюють передумови для відновлення на українських землях кріпосного права в тих формах, що мали поширення в імперії загалом.

**Ліквідація автономії Гетьманату Катериною II
як синтез російської правлячої династії традиціоналізму
та новаторства української політики**

З приходом до влади в Російській імперії Катерини II взаємини українського Гетьманату та російського самодержавства набули якісно нового звучання. Власне, у цей час розпочинається новий, як з'ясувалося згодом, останній етап їхнього розвитку, коли українська сторона була представлена власною ранньомодерною державною організацією та, відповідно, певною мірою консолідованою навколо неї елітною верствою українського суспільства.

Вихована під впливом ідей камералізму, Просвітництва і концепції добре регульованої поліцейської держави Катерина з

самого початку свого правління продемонструвала прагнення посилити контроль над провінціями, раціоналізувати їхній устрій і збільшити податкові надходження до імперської казни²⁷⁰. Як цілком слушно зауважують дослідники, метою програми державного будівництва для Катерини II, поза всяким сумнівом, була унітарна держава. Оскільки управління мало базуватися на розумі й універсальних принципах, закони та інституції повинні слугувати однаково добре для всіх підданих імперії, незалежно від того, живуть вони в Москві, Сибіру чи Гетьманщині. Національні відмінності визнавалися, але вважалися незначущими, а такими, що відображають лише рівень суспільного розвитку. Імператриця вірила, що з адміністративною інтеграцією і більш однорідним її розвитком регіональні відмінності зникнуть²⁷¹. Кінцевою метою для неї було те, що Марк Раєв назвав “інституційною русифікацією”, тобто такою інтеграцією, яка “...мала б призвести до однорідності, спершу адміністративної й економічної, згодом інституційної і соціальної, і нарешті культурної”²⁷².

Заради досягнення такої однорідності Катерина II протиставляла новий раціональний порядок (за її визначенням, “найкращий з усіх порядків”²⁷³) давнім “феодальним” привілеям окремих історичних регіонів. Для неї ці останні були допотопними реліктами, які тільки перешкоджали досягненню її основної мети – створенню унітарної, добре врегульованої держави²⁷⁴. А відтак, маніфест імператриці від 10 (22) листопада 1764 р. про ліквідацію інституту гетьманства, на відміну від виданих з цього приводу попередніх указів російських правителів, уже не містив вказівок щодо тимчасовості його дії.

Як слушно помітив З. Когут, скасування посади гетьмана було лише одним з аспектів загальної політики Катерини II стосовно регіональної автономії²⁷⁵. У лютому 1764 р., коли імператриця змусила Розумовського піти у відставку, вона дала ясно зрозуміти у листі до новопризначеного генерального прокурора князя А. А. Вяземського, що керівними принципами відносно західних окраїн імперії мають стати русифікація і адміністративна централізація — “Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями. Порушити ці привілеї зразу було б непристойно, однак не можна вважати ці провінції чужими і поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс”²⁷⁶.

У процесі пошуку цих самих “зручних способів” урядом Катерини II було взято курс на поступову уніфікацію державних порядків колишньої Гетьманщини та асиміляцію її суспільства — “...коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім’я гетьманів щезли...”²⁷⁷. Для вирішення першого за-

вдання було створено Другу малоросійську колегію, яка одночасно і замінила собою гетьманську форму правління, і увібрала в себе елементи колишньої державної структури Гетьманату (зокрема, вже 1764 р. колегією було поглинуто вищий виконавчий орган при гетьманському правлінні — Генеральну військову канцелярію, 1765 р. підпорядковано Генеральний військовий суд, а два роки по тому в колегіальні департаменти було перетворено Генеральну лічильну комісію, Канцелярію малоросійського скарбу, Канцелярію генеральної артилерії тощо²⁷⁸).

Розпочавши такі грандіозні з точки зору українського державного життя перетворення, імператриця, як видно з її листа до призначеного “малоросійським шефом” графа П.Рум’янцева, не вельми переймалася виникненням на українських землях опозиційно налаштованої старшинсько-шляхетської фронди. Так, навіть у самий розпал діяльності так званої Законодавчої комісії, коли її трибуну українські опозиціонери вирішили використати для відстоювання автономних прав Гетьманщини²⁷⁹, Катерина II у листі до Рум’янцева відзначала, що вона не дуже й то занепокоєна депутатськими наказами, які містили “...умоначертання прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения тут (у комісії)...”²⁸⁰.

Крім ігнорування невігідних для царського двору проєктів і пропозицій, в арсеналі російської влади була і звична практика розігрування карти соціальних протиріч. Щоправда, якщо в роки гетьманування І.Виговського чи П.Полуботка уряди Олексія Михайловича та Петра I, як зазначалося вище, апелювали до соціальних низів українського суспільства, намагаючись у такий спосіб зробити більш поступливою його еліту, то в часи Катерини II офіційний Санкт-Петербург загравав з козацькою старшиною та шляхтою, надаючи їм можливість у разі лояльного ставлення до царської влади отримати російське дворянство. Таким чином, втрата виняткових політичних прав в Гетьманщині компенсувалася гарантуванням широких соціальних привілеїв і допуском до державної служби в межах усієї імперії.

З ліквідацією українського гетьманства російське керівництво приступило до відмежовування старшини від рядового козацтва. Одним із помітних кроків на цьому шляху стала остаточна ліквідація принципу виборності старшин на нижчому, сотенному рівні. Старшинські двори нарешті було звільнено від постойв російських військ. Унормовано надання козацьким урядникам табельних чинів тощо²⁸¹.

Переломним у ході юридичного відмежовування козацької старшини від решти загалу став 1767 р., коли козацька еліта отримала право обирати предводителів, депутатів у Законодавчу комісію та брати участь в її роботі на тих же підставах, що й російські дворяни. З цього часу українська старшина могла посилати своїх дітей до кадетського корпусу і товариства шляхетних дівчат²⁸².

А ще перед тим (з листопада 1766 р.) уряд Катерини II дозволив старшинам купувати вотчинні села. Цим самим було започатковано юридичне, правове закріплення за козацькою елі- тою прав загально-імперського нобілітету як кріпосників. Завершення ж цього процесу знаменував указ імператриці від 3 (14) травня 1783 р., що повною мірою реставрував на землях Лівобережної України кріпосне право. Серією указів та розпоряджень середини—другої половини 1780 р. на українське шляхетство було поширено дію Жалуваної грамоти Катерини II дворянству від 1785 р.

Проведені урядом Катерини II політичні заходи та створені соціальні умови для зниження політичної активності позбавленої власної державності української старшини вже на початку 1780 р. забезпечили необхідні умови для остаточної інкорпорації українських земель імперією, яка стала реальністю в січні 1782 р., коли землі Лівобережної України як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва були включені до її складу. Суспільно-політичне життя в цих намісництвах організовувалось згідно з положеннями губернської реформи 1775 р.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Див.: Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Отзвуки концепции «Москва — Третий Рим» в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Успенский Б.А. Избранные труды. — Т. 1. — С. 124—141.

² Див.: Уортман Ричард С. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. — Т. 1. — М., 2002. — С. 68—69.

³ Цит. за: Уортман Ричард С. Зазнач. праця. — С. 71.

⁴ Анисимов Е.Г. Время петровских реформ. — Л., 1989. — С. 237.

⁵ Див.: РДАДА, ф. 124, оп. 3, дело 505, 508, 560, 604 та ін; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 165.

⁶ Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России... — С. 119.

⁷ РДАДА, ф. 229, оп. 1, дело 65, л. 112.

⁸ Там само, ф. 124, оп. 3, дело 505, 508 та ін; ф. 229, оп. 1, дело 65.

⁹ Розенфельд И.Б. Зазнач. праця. — С. 119.

¹⁰ Борщак І. Мазепа — людина й історичний діяч. — С. 26.

¹¹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Основа. — 1862. — № 5.

¹² Иконников В. Пребывание Петра Великого в Киеве // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5—6. — С. 13.

¹³ Див.: Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России 18 века (опыт целостного анализа). — М., 1999. — С. 103—104.

¹⁴ Детальний розгляд аспектів ймовірної військової реформи Гетьманату див.: Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 101—116.

¹⁵ Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти 18 столетия. — СПб., 1905. — С. 261.

¹⁶Про це див.: Mackiw T. Mazepa's Title: Prince of the Holy Roman Empire // The Nationalities Papers. — 1979. — VII. — P. 95—99; *ibid.* Ivan Mazepa — Hetman der Ukraine and Reichsfürst des Heiligen Römischen Reiches, 1639—1709 // Jahrbuch der Ukrainekunde. — 1983. — XX. — S. 127—151; його ж. Гетьман Іван Мазепа — Князь Священної Римської імперії // Український історик. — 1966. — № 3—4. — С. 33—40.

¹⁷Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // З. НТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 42—45; Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації. — С. 113.

¹⁸Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8, ч. 1. — СПб., 1903. — С. 117.

¹⁹Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 172—173; Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8, ч. 1. — СПб., 1903. — С. 238.

²⁰Цит. за: Анисимов Е. Г. Время петровских реформ. — Л., 1898. — С. 193.

²¹Голиков И. И. Деяния Петра Великого. — Т. 15. Дополнение. — М., 1843. — С. 12.

²²Там само.

²³Там само. — С. 17.

²⁴Соловьев С.М. История России с древнейших времен. б/м и б/г. — Т. 16. — С. 30.

²⁵Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 230.

²⁶Там само. — С. 228—230.

²⁷Там само. — С. 230; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 86—87.

²⁸Там само.

²⁹Там само.

³⁰РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 94.

³¹Там само, дело 1759, л. 12—13 зв.

³²Цит. за: Соловьев С. М. Знач. праця. — Т. 16. — С. 31—32.

³³Там само.

³⁴Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 204, № 37, дело 7, л. 1—35; № 38, дело 6, л. 1—2.

³⁵Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права. XVII—XVIII вв. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 106—107.

³⁶Цит. за: Соловьев С.М. Знач. праця. — Т. 16. — С. 32.

³⁷Там само.

³⁸Там само. — С. 286—290.

³⁹Там само. — С. 286.

⁴⁰Там само.

⁴¹Там само.

⁴²Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 275—276.

⁴³Материалы для отечественной истории... — Т. 2. — С. 64, 251 та ін.

⁴⁴Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 307.

⁴⁵Там само.

⁴⁶Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 113.

⁴⁷Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. — М., 1830. — Т. 5. — № 2793; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. // Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 28—29; Тищенко М. Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. // Зап. Істор.-філол. відділу УАН. — К., 1931. — Кн. 26. — С. 335.

⁴⁸Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 322.

- ⁴⁹ Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти 18 столетия. — С. 690—691; Голикова Н. Б., Кислягина Л. Г. Система государственного управления // Очерки русской культуры. — М., 1987. — Ч. 2. — С. 65.
- ⁵⁰ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 18, л. 346; Законодательные акты Петра I: Сборник документов / Сост. Н. А. Воскресенский. — М.—Л., 1945. — С. 251.
- ⁵¹ Законодательные акты Петра I. — С. 251.
- ⁵² Дневник Николая Ханенко // Киев. старина. — 1896. — № 7, 8. — С. 173.
- ⁵³ Там само. — С. 172.
- ⁵⁴ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — М., 1858. — Кн. 1. — Отд. V. — С. 38.
- ⁵⁵ Див.: Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. — Львів, 1938. — С. 28.
- ⁵⁶ РДАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 61—62.
- ⁵⁷ ПСЗ. — Т. 6. — № 3988; Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... — С. 40; Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 316—317; Дневник Николая Ханенко. — С. 172.
- ⁵⁸ РДАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 61—65. Зазначимо принагідно, що до офіційної резолюції імператора, підготовленої в Кабінеті Імператорської Величності, увійшла лише частина тексту, написаного Петром I. — Див.: Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 316.
- ⁵⁹ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... — С. 42; Дневник Николая Ханенко. — С. 173.
- ⁶⁰ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 316—317.
- ⁶¹ ПСЗ. — Т. 6. — № 4010.
- ⁶² Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 322.
- ⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 446.
- ⁶⁴ Там само. — С. 449.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Там само. — С. 479.
- ⁶⁷ Там само. — С. 478—479.
- ⁶⁸ Там само. — С. 437—446.
- ⁶⁹ Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 153; Василенко М. П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. / Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925. — С. 105—130.
- ⁷⁰ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России... — С. 127.
- ⁷¹ Анисимов Е. Г. Время петровских реформ. — С. 237.
- ⁷² У цей час гетьман проводив інтенсивні консультації з впливовими царськими сановниками (А. І. Апраксіним, П. А. Толстим, П. І. Ягужинським), підготував чолобитну, в якій доводив неправомірність заснування Малоросійської колегії, навіть зустрічався з імператором з цього приводу. — Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... — С. 53—56; ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 1926, арк. 87.
- ⁷³ Зокрема, він підготував і завізував у монарха грамоту про оборону гетьманші Анастасії Скоропадської, «...чтобы до оной жадная власть малороссийская не интересовалась...», порушував клопотання з приводу недоторканності маєтків генерального писаря С. Савича тощо. — Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... — С. 61—64; РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 609.
- ⁷⁴ Законодательные акты Петра I... — С. 109.
- ⁷⁵ Цит. за: Милуков П. Государственное хозяйство России... — С. 731.
- ⁷⁶ ПСЗ. — Т. 6. — № 3988; Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 317.
- ⁷⁷ ПСЗ. — Т. 6. — № 4010; Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 322—325; РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 1—10 об.

- ⁷⁸ Лазаревский А. М. Павел Полуботок. Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 158.
- ⁷⁹ РДАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 74 об.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 516—520, 522—527.
- ⁸² Там само, дело 1759, л. 11—15.
- ⁸³ Там само, дело 1758, л. 517об.—519; Российская государственная библиотека, отдел рукописей (далі — РГБ, ОР), ф. 32, № 32, л. 6.
- ⁸⁴ Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год. — Вып. 17. — СПб., 1907. — С. 328.
- ⁸⁵ Законодательные акты Петра I... — С. 219.
- ⁸⁶ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 556—557; ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 248, арк. 8.
- ⁸⁷ Ширше про це див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... — С. 96—104.
- ⁸⁸ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33.
- ⁸⁹ Там само, л. 33—34.
- ⁹⁰ Там само, л. 33.
- ⁹¹ Там само, л. 34.
- ⁹² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
- ⁹³ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393 об.
- ⁹⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів (далі — НБУ, ІР), ф. 1, № 54482, арк. 1—2.
- ⁹⁵ Зауважимо, що на початку XVIII ст. кризові явища були характерними не лише для Гетьманату. Значно скрутніші часи переживало російське суспільство, особливо його нижчі соціальні верстви, на які уряд Петра I переклав надзвичайно тяжкий тягар 21-річної Північної війни, що супроводжувалася численними (далеко не завжди належним чином продуманими і доцільними) реформаторськими експериментами в галузі управління, організації державного господарства тощо (статистичні дані щодо стану російської економіки в цей час містяться в праці: Милоков П. Государственное хозяйство России... — СПб., 1892). Але українське суспільство, попри лихоліття Руїни, виховувалось у значно ліберальніших, порівняно з російськими, суспільних умовах. Тому питання особистої свободи і недоторканності особи, як зазначав М. Грушевський, навіть у його нижчих ешелонах «було дуже дражливым». — Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Зап. НТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 14.
- ⁹⁶ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675.
- ⁹⁷ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 319.
- ⁹⁸ Цит. за: Костомаров Н. И. Павел Полуботок. — С. 410.
- ⁹⁹ ІР НБУ НАНУ, ф. 1 № 54482, арк. 1—2.
- ¹⁰⁰ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаящихся, от дня смерти ясневелможного его млты пана Іоанна Скоропадського. — К., 1896. — С. 93.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 94.
- ¹⁰² ІР НБУ НАНУ, ф. 1 № 54482, арк. 7 зв.
- ¹⁰³ Там само, арк. 5—5 зв.
- ¹⁰⁴ Обрахунки здійснено на підставі: ІР НБУ НАНУ, ф. 1 № 54482, арк. 1—13 зв.
- ¹⁰⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 325.
- ¹⁰⁶ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393.
- ¹⁰⁷ Цит. за: Лазаревский А. М. Павел Полуботок. — С. 166.

¹⁰⁸ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 101.

¹⁰⁹ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 234, арк. 5.

¹¹⁰ Там само, арк. 65.

¹¹¹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 282; промовисті ж приклади старшинської анархії та свавілля див.: *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 83; Т. 2. — С. 247, 288, 330, 372, 377 тощо.

¹¹² *Лазаревский А. М.* Павел Полуботок. — С. 184.

¹¹³ Українські історики О. Оглоблин, О. Путро вважають, що саме архів і бібліотека М. Ханенка (в останній, зокрема, було близько 150 одиниць друкованої та рукописної продукції, в тому числі чимало латинських текстів) становили джерельну базу визначної пам'ятки вітчизняної історіографії — «Історії Русів».

¹¹⁴ Наприклад, див.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 4-х т. — К., 1993. — С. 427—432.

¹¹⁵ ПСЗ. — Т. 7. — № 4651.

¹¹⁶ *Лазаревский А. М.* Павел Полуботок. — С. 155.

¹¹⁷ *Модзалевский В. Л.* Павел Леотьевич Полуботок. СПб., 1903. — С. 66—67.

¹¹⁸ *Василенко М. П.* Павло Полуботок // Україна. — Кн. 6. — К., 1925. — С. 99.

¹¹⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926. — С. 522—523.

¹²⁰ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 179.

¹²¹ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще. — М., 1847. — С. 50.

¹²² ОР РГБ, ф. 204, картон 38, № 6, л. 1—2.

¹²³ Там само, л. 2.

¹²⁴ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. 18. — С. 827.

¹²⁵ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 35.

¹²⁶ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 2—2 зв.

¹²⁷ Там само, арк. 25 зв.

¹²⁸ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 106.

¹²⁹ *Лазаревский А. М.* Павел Полуботок. — С. 168.

¹³⁰ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 150—159; дело 1760, л. 812—822; ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 52836, арк. 70—74 зв. Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 134—136.

¹³¹ «Цедулами» в Україні, на відміну від «листов», називалися записки конфіденційного змісту, в яких містилась інформація, що не підлягала розголошенню. Як правило, «цедули» не мали іменного напису.

¹³² Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 104.

¹³³ *Лазаревский А. М.* Павел Полуботок. — С. 148.

¹³⁴ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 219—252; Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 109.

¹³⁵ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 112.

¹³⁶ *Модзалевский В. Л.* Павел Леотьевич Полуботок. — С. 66.

¹³⁷ *Василенко М. П.* Павло Полуботок. — С. 102.

- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393–393 зв.; ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 52838, арк. 79–80.
- ¹⁴⁰ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 52840, арк. 83–90 зв.
- ¹⁴¹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 140–148 об.
- ¹⁴² Детальніше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 140–142.
- ¹⁴³ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 55588, арк. 21–24; № 55589, арк. 25–27.
- ¹⁴⁴ ОР РГБ, ф. 256, № 76, л. 140–171.
- ¹⁴⁵ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 234, арк. 82.
- ¹⁴⁶ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 111.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 112.
- ¹⁴⁸ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1766, л. 232.
- ¹⁴⁹ ПСЗ. — Т. 7. — № 4173.
- ¹⁵⁰ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 121.
- ¹⁵¹ Петро І у цей час був зайнятий пошуком шляхів поповнення казни. Так, напередодні розгляду «Дванадцяти пунктів» монарх наказав збільшити на території імперії перелік непрямих статей оподаткування та розміри існуючих. — РДАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 19–23.
- ¹⁵² *Джиджора І.* Реформи малоросійської колегії... — С. 100–109.
- ¹⁵³ РДАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 25–27 зв.; ПСЗ. — Т. 7. — № 4196.
- ¹⁵⁴ *Джиджора І.* Реформи малоросійської колегії... — С. 109.
- ¹⁵⁵ *Маркович Я.* Дневные записки... — С. 21.
- ¹⁵⁶ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 8.
- ¹⁵⁷ Указом від 29 квітня (с.с.) 1723 р. фельдмаршала М. М. Голіцина було призначено головнокомандуючим усіма нерегулярними військами, у тому числі козацькими полками, а також йому було підпорядковано Малоросійську колегію «во всем том, что будет касаться до воинских отправлений». — ПСЗ. — Т. 7. — № 3837.
- ¹⁵⁸ ПСЗ. — Т. 7. — № 4200.
- ¹⁵⁹ *Голиков И. И.* Деяния Петра Великого. Изд. 2. — М., 1839. — Т. 9. — С. 282.
- ¹⁶⁰ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 129.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 128, 130.
- ¹⁶² ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 55582, арк. 243 зв.–244; Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 132.
- ¹⁶³ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 131–132.
- ¹⁶⁴ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... — С. 10.
- ¹⁶⁵ Зокрема, в щоденнику Миколи Ханенка від 11 вересня 1722 р. читаємо: «Сам его императорское величество изволил быть перед обідом у пана Миргородского (полковника. — *Авт.*) в наметі і горілку паничковую кушал, которая его величеству пришла до уподобання, и любо оной государеві пан Миргородскій куфу оферовав, однако государ сказал, что нечим везти, и для того веліл, когда з барилками з двору присилати, давати. — Дневник Миколая Ханенко // Киевская старина. — 1896. — № 7–8. — С. 184.
- ¹⁶⁶ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. 18. — С. 830–832.
- ¹⁶⁷ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 134.

¹⁶⁸ Автори царського маніфесту від 8 (19) лютого 1725 р., зокрема, зазначали, що Апостол, «будучи в полках на Коломаке, в челобитной, присланной к нему от старшины, много переправил и некоторые пункты прибавил...». — ПСЗ. — Т. 7. — № 4651.

¹⁶⁹ Коломацкіє чолобитные // Киевская старина. — 1890. — № 29. — Приложение. С. 102–103.

¹⁷⁰ [Маркович Я.] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича (Изд. А. Марковича). — М., 1859. — Ч. 1—2. — С. 24.

¹⁷¹ Зокрема, дізнавшись про наміри правителів Генеральної канцелярії в «...експедицію ординовати... до императорского величества од всего войска з челобитствием...» новгород-сіверського та січчанського сотників С. Галицького і К. Криштофенка, президент Малоросійської колегії віддав наказ заарештувати їх і заборонив глухівському отаману видавати підводи для поїздок у Москву та Петербург. — Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... — С. 142.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Черниговская летопись по новому списку (1587—1775) // Киевская старина. — 1890. — Т. 29. — С. 101.

¹⁷⁴ ПСЗ. — Т. 7. — № 4651.

¹⁷⁵ Черниговская летопись... — С. 102.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ РДАДА, ф. 7, оп. 1, дело 179, л. 1.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само, л. 1—46, 133.

¹⁸¹ Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 157.

¹⁸² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 4.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Черниговская летопись... — С. 103.

¹⁸⁵ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 4 зв.

¹⁸⁶ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. 18. — С. 835.

¹⁸⁷ ІР НБУ НАНУ, ф. 12, № 2, арк. 26 зв.; Черниговская летопись... — С. 103.

¹⁸⁸ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 17 зв.

¹⁸⁹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 900, арк. 10.

¹⁹⁰ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 598, арк. 67.

¹⁹¹ *Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. 2. — С. 581.

¹⁹² *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России... — С. 126.

¹⁹³ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33.

¹⁹⁴ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. 18. — С. 827.

¹⁹⁵ РДАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 28.

¹⁹⁶ Принагідно зауважимо, що в історичній літературі зазначена колізія не дістала одноставного трактування. Так, якщо Л. Окиншевич використовував її для ілюстрації твердження про традиційний колегіальний характер управління Гетьманщиною в період міжгетьманства, то О. Лазаревський і М. Василенко, навпаки, оцінюють зазначену ситуацію як екстраординарну. На наш погляд, більш переконливою є точка зору останніх. На практиці періоди тривалого міжгетьманства не були характерними для української державної традиції (виняток становить хіба що початок 1660-х рр., коли в умовах першого розпаду Гетьманату на Правобережний і Лівобережний на теренах останнього певний час влада зосереджувалась в руках наказного гетьмана Я. Сомка,

але на те були вагомими політичні причини). Після припинення з тих чи інших причин повноважень когось із українських правителів відбувалися нові вибори. Тому за таких умов наказного гетьмана або зовсім не призначали, або ж призначали на досить короткий термін (наприклад, після того, як І. Самойлович був позбавлений гетьманської булави, деякий час «наказничество» виконував генеральний обозний В. Борковський). На більш тривалий період наказних гетьманів призначали у військових походах чи за тривалої відсутності правителя в Україні. При цьому завжди виконання обов'язків наказного гетьмана доручалося комусь із генеральних старшин (рідше полководців). Так, наприклад, під час візиту І. Мазепи до Москви обов'язки наказного гетьмана виконували: 1689 р. — генеральний писар В. Вуяхевич, 1690 р. — генеральний суддя С. Прокопович, 1702 та 1707 рр. — генеральний суддя В. Кочубей. За відсутності в Україні І. Скоропадського в січні—червні 1722 р. обов'язки наказного гетьмана виконував чернігівський полковник П. Полуботок. — Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 173—174; *його ж.* Еліта козацької України... — С. 339—379.

¹⁹⁷ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33.

¹⁹⁸ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой еeneralной канцелярії приключаяющихся... — С. 93; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 146.

¹⁹⁹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33; ПСЗ. — Т. 6. — № 4049.

²⁰⁰ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33 об.

²⁰¹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 244.

²⁰² РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 70.

²⁰³ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 484—485 об.

²⁰⁴ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 140—141 об.

²⁰⁵ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 141 об.

²⁰⁶ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 203—205.

²⁰⁷ ПСЗ. — Т. 7. — № 4196.

²⁰⁸ *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії... — С. 102—103.

²⁰⁹ Щодо приводу до появи цього указу О. Лазаревський висловлював гіпотезу, що ним стала подача чолобитної, підготовленої П. Полуботком напередодні свого від'їзду влітку 1723 р. до Петербурга. Архівні джерела, виявлені автором у фондах Кабінету Петра І, підтверджують думку вченого. В основу указу від 23 червня 1723 р. було покладено власноручну резолюцію Петра І на подану в другій половині червня чолобитну козацької старшини про дозвіл на проведення гетьманських виборів (місія, яку очолював наказний полковник П. Корецький). — РДАДА, ф. 9, оп. 1, дело 16, л. 55 об.; оп. 2, дело 32, л. 28.

²¹⁰ ПСЗ. — Т. 7. — № 4196; РДАДА, ф. 9, оп. 1, дело 16, л. 55 об.; оп. 2, дело 32, л. 28.

²¹¹ Див.: Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — Т. 55. М., 1882. — С. 60.

²¹² *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Мануйловичи // Киевская старина. — 1887. — Т. 18. — С. 636.

²¹³ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 518—521.

²¹⁴ З цього часу, а саме з 25 листопада (с.с.), відповідно до сенатського розпорядження, укази Малоросійської колегії до генеральної старшини було замінено промеморіями, що формально означало рівність контрагентів).

²¹⁵ Підраховано автором за: ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 1—108.

²¹⁶ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 420.

²¹⁷ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 247, арк. 42—43.

²¹⁸ Досить промовистою ілюстрацією владних відносин Гетьманату 1724—1727 рр. є ремарка в щоденнику наказного лубенського полковника Я. Марковича, датована 20 лютого 1725 р.: «Заехали до бригадира, где застали

наших правителей пушенных от бригадира». Отже, президент Колегії ставився до «правителів», як до звичайних підвладних йому чиновників, дозволяючи собі в присутності полкової старшини «пушити» останніх.

²¹⁹ Детально про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 186—195.

²²⁰ Сб.РИО. — Т. 60. — С. 329.

²²¹ Там само. — С. 325.

²²² Механізм таких виборів розкриває документ, датований січнем 1727 р. У цей час із Генеральної канцелярії було відправлено до Малоросійської колегії промеморію з приводу виборів на сотництво в Полтавський полк. У ній, зокрема, вказувалося, що полковник і старшина названого полку вибрали кандидатами на вакантний уряд отамана Г.Мелещенка і козака Г. Бича, а «...з тих двох человек до получения того сотнического уряду представляем достойнішого Г. Бича, ибо он прежде определен туда за сотника указом из Малоросийской коллегии». — Протокол отпусных писем... — С. 12.

Процитований документ, а також інші матеріали свідчать, що Малоросійська колегія широко практикувала пряме призначення на уряди, без попереднього узгодження з українськими державними структурами і дотримання процедури, визначеної указами 1715 і 1726 рр.

²²³ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 30.

²²⁴ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 297—330.

²²⁵ Там само. — С. 308.

²²⁶ Там само. — С. 325.

²²⁷ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33 об., 146.

²²⁸ Про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 199—201.

²²⁹ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 8, арк. 41 зв., 44 зв., 51 зв. та ін.

²³⁰ Сб.РИО. — Т. 55. — С. 5.

²³¹ Там само. — С. 10.

²³² Там само. — С. 10—11.

²³³ Там само. — С. 25—26.

²³⁴ Там само. — С. 26.

²³⁵ Там само. — С. 60.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Прагнути надати актові звільнення більшої політичної ваги, російське керівництво наказало президенту Малоросійської колегії не одразу оприлюднювати в Україні відповідну ухвалу Верховної таємної ради, а попередньо запропонувати самим козакам визначити суму грошової винагороди за неучасть у поході. «...И когда они, как без сомнения чаемо, представят в дачю со всякого человека более 3-х руб., то им в то время объявить, что ея императорское величество, милосердя о них, повелела с них взять толко по 3 руб., дабы они те денги сим способом без озлобления или еще с охотою заплатили». Розрахунки членів Верховної ради виявилися вірними. Козаки Ніжинського полку запропонували сплатити «відкупні гроші» в розмірі 8 руб. з козака, Полтавського — 10 руб., в інших полках також менше 3 руб. не пропонували. — Сб.РИО. — Т. 55. — С. 119—150, 180, 200; Т. 56. — С. 110—111.

²³⁸ ПСЗ. — Т. 7. — № 4651.

²³⁹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 10—10 об.

²⁴⁰ Сб.РИО. — Т. 63. — С. 510, 516, 532.

²⁴¹ Там само. — Т. 69. — С. 275, 294; *Джиджора І.* Нові причинки до історії відносин російського правительства до України... — С. 155.

²⁴² Детально про мотиви цієї колізії див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 286—288.

²⁴³ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734). — Автсбург, 1948. — С. 45.

- ²⁴⁴ ІР НБУ НАНУ, ф. 160, № 1123, арк. 1–1 зв.; Сб.РІО. — Т. 69. — С. 257.
- ²⁴⁵ Сб.РІО. — Т. 63. — С. 270.
- ²⁴⁶ Сб.РІО. — Т. 63. — С. 270, 779; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 92—96.
- ²⁴⁷ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 97—102.
- ²⁴⁸ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 26–53; *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини... — С. 130.
- ²⁴⁹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 158, 280.
- ²⁵⁰ Там само, л. 89.
- ²⁵¹ Там само, л. 89.
- ²⁵² Там само, л. 123.
- ²⁵³ Дане положення, зокрема, містилось у поданій ним особисто Петру II чолобитній, приуроченій до коронації останнього на царство.
- ²⁵⁴ Екстракт... — С. 132—133.
- ²⁵⁵ Там само. — С. 133.
- ²⁵⁶ Там само.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 452; ПСЗ. — Т. 8. — № 5324.
- ²⁵⁹ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 160.
- ²⁶⁰ РДАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1788, л. 159—162.
- ²⁶¹ Цит. за: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. 19. — С. 1207.
- ²⁶² *Уортман Ричард С.* Сценарии власти. — С. 120—121.
- ²⁶³ Після коронації 1728 р. Петро II, залишившись у Москві, тимчасово відновив столичний статус останньої, який зберігався і в перші роки царювання Анни Іоанівни. Проте наприкінці 1731 р. імператорський двір перебрався до Петербурга.
- ²⁶⁴ Сб.РІО. — Т. 58. — С. 23—24.
- ²⁶⁵ Там само. — С. 25.
- ²⁶⁶ Екстракт... — С. 135.
- ²⁶⁷ Сб.РІО. — Т. 67. — С. 91.
- ²⁶⁸ Див.: *Анисимов Е.* Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра. — М., 1986. — С. 54—56.
- ²⁶⁹ Див.: *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.
- ²⁷⁰ Сутнісні характеристики поглядів Катерини II й оцінки впливів ідей камералізму і Просвітництва на її політику є предметом дискусій. Див.: *Raeff M.* The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600—1800 (New Haven, 1983); *Robert E. Jones*, Provincial Development in Russia: Catherine II and Jacob Sievers (New Brunswick, 1984); *Isabel de Madariaga*. Russia in the Age of Catherine the Great (New Haven, 1981).
- ²⁷¹ *Kohut Z.* Ukraine: From Autonomy to Integration (1654—1830's), Conquest and Coalescence: The Shaping of the State in Modern Europe. London, 1991. — P. 182—196.
- ²⁷² *Raeff M.* "Uniformity, diversity and the imperial administration" Osteuropa in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Gunter Stökl zum 60. Geburtstag (Cologne, 1977). — P. 112.
- ²⁷³ Сб.РІО. — Т. 7. — С. 376—391.
- ²⁷⁴ *Kohut Z.* Ukraine: From Autonomy to Integration (1654—1830's)... — P. 192.
- ²⁷⁵ Ibid.

²⁷⁶ Таємна інструкція Катерини II А. А. В'яземському опубл.: Чтения ОИДР. — 1885. — № 1. — С. 104.

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Ширше про це див.: *Горобець В. М., Струкевич О. К.* Українсько-російські політичні відносини XVII—XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. істор. журн. — 1997. — № 1. — С. 36—37.

²⁷⁹ Ширше про це див.: *Kohut Z.* A Gentry Democracy Within an Autocracy: The Politics of Hryhorij Poletyka (1723/25—1784). In: *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak by His Students and Colleagues on His Sixtieth Birthday.* Cambridge, Mass., 1980. — P. 507—519.

²⁸⁰ Сочинения императрицы Екатерины II. — СПб., 1850. — С. 189—190.

²⁸¹ Ширше про це див.: *Горобець В. М., Струкевич О. К.* Українсько-російські політичні відносини XVII—XVIII ст. — С. 38—39.

²⁸² Див.: Чтения ИОДР. — 1861. — Кн. 1. — Смесь. — С. 150—151.

КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст.

“Довга історія” України

Київська Русь померла, не залишивши заповіту і не впорядкувавши справ. Померла, коли справи були в найгіршому стані, а майно саме описували для конфіскації. Добрі люди розтягли те, що лишалося, та й зажили собі, безжурно промотуючи рештки колись чималих маєтностей. Спадкоємці з'явилися пізніше, із сумнівними паперами і непевного ступеня родства із небіжчиком. Як завжди буває в подібних випадках, з'ясування прав перетворилося на довгу тяжбу між претендентами. Не бракувало взаємних звинувачень у самозванстві, апеляцій до крові, землі, особливої любові до померлого. Поки тривав процес, маєток перетворився на руїни. Та саме наспіла мода на руїни.

Україна успадкувала фізичні рештки маєтку, Росія — документи на володіння ними. Від кінця ХІХ ст. між двома історіографіями триває спір, чий претензії на “києво-руську” спадщину переважні, яке право спадкоємства обрати — “землі” чи “крові”.

У популярній ідеології українства боротьба за “києво-руську спадщину” набула гіпертрофованого значення осягнення “початків”. Варто, однак, пам'ятати, що ця спадщина — свого роду аналог “скарбу Полуботка” чи “бібліотеки Ярослава Мудрого”. Вона віртуальна, уявна. Навіть вигравши права на цей спадок, ніколи ним не скористаєшся, як ніколи не витратиш шеляга з мільйонів гетьмана й ніколи не розгорнеш книжки із бібліотеки князя. Спадщина існує лише в уяві.

З точки зору дисциплінарної історії Русі суперечка не має смислу. Історія взагалі не здатна — попри усі сподівання — “в науковий спосіб” вирішувати таким чином поставлені питання. Вони важливі для ідеології. Історія може простежити, як спір зародився, з чого він виник і як він розвивався, які відповіді пропонувалися в різні часи. Ця історія, однак, не “Київської Русі” — середньовічної держави, що існувала в ІХ—ХІІІ ст., а історія ХІХ ст.

Українська історія виникала на рубежі ХІХ—ХХ ст. буквально в темпі виходу в світ чергових томів “Історії України-Русі” М. Грушевського. Ця монументальна праця стала для української історії тим, що в англо-американській історіографії нині прийнято називати *master narrative*,¹ тобто викладом, що окреслює границі компетенції цієї історії — хронологічні, географічні, подієві, а та-

кож усталює смисл і значення специфічно українського історичного досвіду. Будь-який загальний нарис української історії, що з'являвся після Грушевського, так чи інакше брав до уваги запропоновану істориком “схему”, навіть якщо намагався переглянути ті чи інші частковості. “Схема” — термін самого Грушевського. Створення для української історії “раціональної схеми” він вважав одним із найбільших своїх досягнень, і з відстані в майже століття здається, що так воно й є насправді.

Проект Грушевського передбачав не просто написання сучасного типу історії, а специфічно *національної* історії. Створення національної історії українців мусило не просто заповнити наукову прогалину — відсутність систематичного викладу їхнього минулого, але й стати свого роду важливою культурною і політичною заявою, зробленою від імені українців. Подібна заява й самим Грушевським, і людьми його покоління розглядалася як суттєвий фактор, що дозволяв точно окреслити національну фізіономію українців, а згодом і висувати від їхнього імені вимоги виразнішого політичного виокремлення².

У XIX ст. (як і в наші дні) існувало часом висловлюване вголос, а часом лише імпліцитне переконання, що наукова історія служить вмістилищем і храмом колективної пам'яті народу. Нація сприймалася як свого роду колективний індивід із відповідними рисами (що їх часто називали “національним характером”, “національною фізіономією” тощо), які вирізняють саме цю націю з-поміж решти народів. За аналогією із людським життям історію можна собі виобразити як біографію нації. Подібно до індивідуального досвіду людини, що, закарбовуючись в її пам'яті, формує унікальність і неповторність індивіда, минуле нації становить її досвід, а писана національна історія служить збереженню і трансляції національної пам'яті. Народ без написаної національної історії нагадує людину, що втратила пам'ять, а відтак, дезорієнтована й позбавлена свідомості своєї індивідуальності.

В часи, коли Грушевський розпочинав написання своєї Історії, широко побутували переконання, що український народ спіткала історична амнезія. Лише окремі епізоди своєї біографії він пам'ятає, але їхній правильний порядок ще треба встановити, а прогалини між ними — заповнити. Писання національної історії відтак ставало чимось на зразок повернення народу його справжньої пам'яті, його дійсної біографії. Національна історія мусила стати тим, що нації насправді треба було знати про своє минуле.

Епоха XIX ст. повсюдно в Європі, де раніше, де пізніше, була часом створення національних історій. Українці дещо запізнювалися порівняно із загальним рухом, але не набагато. Національна історія все ще вважалася науково серйозним проектом, технічно можливим до виконання. Вихідним пунктом будь-якої національної іс-

торії є констатація існування нації. Нації існують у сучасності, а значить, мусили мати минуле. Відтворити таке минуле у вигляді історії не тільки можливо, але навіть доцільно з наукової точки зору. Єдина проблема при цьому — знайти такий вихідний пункт. Іншими словами, “наукова” національна історія являє собою легітимний проект лише в разі, коли існує загальна згода щодо самого факту існування нації. У разі ж, коли таке існування не очевидне або сумнівне, національну історію звинувачують у політичній упередженості чи ідеологічності. “Науковою” може бути історія нації, щодо існування якої не існує найменших сумнівів. Як недвозначно з’ясувати, чи дійсно існує нація? Жодних каталогів навіть у XIX ст. не існувало. Існували, втім, політичні карти й традиційні уявлення, які — з незначними варіаціями — дозволяли побачити, хто існує на карті, а хто ні. Якщо неможливо було вказати місце на карті, національна історія ставала ідеологічно сумнівним і науково неспроможним проектом. Саме з такою ситуацією довелося зіткнутися Грушевському. Коли історик розпочинав свої наукові заняття, питання, чи становлять українці виразну і окрему націю, все ще дебатовалося й зовсім не було предметом консенсусу.

Авторам національних історій, у XIX ст. так само, як і нині, може здаватися, що вони лише відтворюють справжнє минуле колективів, чії назви ставлять у заголовок своєї праці. Насправді вони пишуть історію *від імені* цих колективів (такий мандат, зрозуміло, рідко хто одержує на референдумі, як правило, місія ця самопроголошена, й вдячна нація *ex post facto* освячує ту зі спроб, що виявилася вдалою). Національні історії мають ту особливість, що — всупереч хронологічному викладові подій “з найдавніших часів” — конструюються ретроспективно. Вони пишуться “вперед до майбутнього”, але тільки тому, що історик вже попередньо подумки пройшов шлях “назад до минулого”.

Чи здатна історія за такої процедури знайти “початки”? Коли мандрівник стоїть біля гирла великої річки, він не сумнівається, що, маючи кінець, вона мусить мати й початок. Відкриття витoku здається лише справою технічною — правильно організованої експедиції. Та, піднімаючись річкою вгору, мандрівник з’ясовує, що географія не є самоочевидною. Перша ж ліпша притока ставить його перед вибором: що вважати головним руслом? Що більше розгалужень зустрічає мандрівник, то більшу кількість дилем йому доводиться вирішувати: звернути праворуч чи ліворуч? Що ближче до витоків, то вибір стає рівноціннішим, і мандрівник, зрештою, проголошує головним руслом саме те, яке обрав. Ті, якими знехтував, він називає другорядними притоками. Визначення витoku стає справою не фактичної географії, а суб’єктивного рішення й суспільної конвенції. (Ця ситуація не цілком уявна — саме так було з експедиціями до верхів’їв Нілу чи Амазонки).

Бенедикт Андерсон порівнював національні наративи із біографією людини: “Нації... не мають точно встановлених народжень, а їхня смерть, якщо така й трапляється, рідко коли буває природньою. Оскільки тут немає Творця, біографію нації неможливо написати в біблійському стилі, як довгий ланцюжок народжень, що розгортаються в часі. Єдиною альтернативою стає представити її всупереч плину часу — до Пекінської людини, Яванської людини, короля Артура, куди б ліхтар археолога не докинув спалах свого світла. Всупереч природній генеалогії тут сучасне породжує минуле: Друга світова війна народжує Першу, із Седану виростає Аустерліц, предком Варшавського повстання стає держава Ізраїль”³.

Повторимося: вихідним пунктом національних історій є не давнина, а сучасність. Такі наративи, отже, не є тим, чим хочуть здаватися. Історія, написана від імені сучасної нації, являє собою версію минулого, яку модерна нація хотіла б вважати своєю біографією. Національна історія, таким чином, є способом привласнення минулого — явищ, подій, імен, територій — від імені певного колективу, який усвідомлює себе як націю. Національна історія, отже, не стільки документує минуле нації, скільки творить, формує його. Для нації, саме існування якої все ще лишається предметом дебатів, наявність минулого, викладеного у формі послідовної і безперервної національної історії, служить найвагомішим доказом її дійсності, “невигаданості” в сучасності.

Цю функцію національних історій, серед них й *Історії* Грушевського, дослідники з’ясували вже віддавна:

“Серед учених існує консенсус у тому, що написання національних історій було важливою частиною процесу національного відродження. Народні “будителі”, загалом, ставили собі подвійне завдання: надати своїм націям древнє й славне минуле, виправдовуючи таким чином вимоги їх автономного чи незалежного політичного існування, а також представити це минуле у науковий спосіб, щоб відповідні історії визнавалися й поважалися сусідніми націями”⁴.

Зв’язок сучасного стану нації із версією її минулого, а також і наявністю чи відсутністю певного політичного організму, який би нація могла назвати своїм, не є тільки досягненням сучасної деконструктивістської критики. По-своєму все це відчувалося вже у XIX ст. Політичний світ все ще був великою мірою поділений між старими династичними державами — Російською та Австро-Угорською імперіями в Європі, Османською імперією на Балканах та в Азії — що вели свій родовід від “старого режиму”, але й нові “національні держави” — Франція, Пруссія (Німеччина), Нідерланди — не завжди і не цілком обмежували свої території етнографією титульних націй. Було очевидно, що народів, навіть у старій Європі, існує більше, ніж існує державних утворень. Таке становище віддавна звикли пояснювати, розділивши народи на два розряди:

«історичних», тобто тих, які були творцями власної історії, сформулювали власні державні утворення і, як наслідок, залишили записи власної історії, і «неісторичних», на долю яких випало існувати під парасолом історичних націй, а свою участь у великій драмі людства обмежувати непомітною для ока історії участю в діях інших народів⁵. Хоча обидва розряди вимагали національних історій, і в цьому відношенні національні історії «історичних націй» є такою ж фікцією, як і історії «неісторичних», за першими стояла традиція і усталеність. Письменники їхньої історії могли апелювати до якихось вже існуючих наративів. Їхні схеми не здавалися цілковито новими й нечуваними. Традиція надавала їм легітимності й забезпечувала те, що «новим» історіям ще лише належало довести — їхню «науковість» і, отже, прийнятність.

Відповідно до розподілу на «історичні» та «неісторичні» нації, розподілилися й науки, що їх вивчали. Історія (яка навіть у XIX ст. була ще переважно подієвою, орієнтованою на оповіді про «видимі» для історії акти — походи, битви, законодавчі акти, народні повстання тощо) займалася історичними народами, бо саме вони були «видимі» для неї. Неісторичні було віддано наукам описовим, взорованим на природничо-наукові дисципліни — антропології, етнографії, фольклористиці. Від тихого, бездержавного й позаісторичного буття таких народів не лишається історичних записів. Їх непомітне існування може бути встановлене лише під збільшувальним склом спеціальної уваги науковця. Такі народи можна спостерігати, описувати їх звичаї й одяг, складати словники їхніх говірок, підраховувати їх демографію. Словом, такі народи можна досліджувати подібно до об'єктів живої природи й за допомогою методів, вже від середини XVIII ст. успішно випробуваних на вивченні натурального світу.

Для історика класифікаторські й описові дисципліни мають одну серйозну ваду — вони за означенням позбавлені історичного виміру. Спостереження і описи робляться тут і зараз. Вони фіксують нинішній стан і практично нічого не промовляють про попередні стани досліджуваного об'єкту. Разом з тим вони демонструють одну дуже важливу річ — розмаїтість народів значно більша, ніж кількість «історичних» націй. Будь-яка етнографічна група, зрештою, володіє більшістю ознак із того списку, за яким звично визначають націю: власною мовою, власними манерами, власним характером тощо. Двох речей бракує: державної організації та історії. Коли перше — поза силами історика, то надолужити брак другої — цілком в його компетенції.

Пост-гердерівське «відкриття народу» романтизмом відкрило його, власне, в кожній нації. Виявилось, що всередині «історичних» націй існує доти майже непомічений «народ» (із його «народними»

піснями, “народними” звичаями, “народною” мовою, “народним” одягом), який нічим практично не відрізняється від “неісторичних” націй. Цей “народ” кількісно становить більшу частину нації й поступово, але все більш настійливо починає сприйматися як її невід’ємна частина.

“Для багатьох інтелектуалів, особливо в кінці XVIII ст., народ був цікавий через екзотичний спосіб життя; навпаки, на початку XIX ст. виникає культ “народу”: інтелектуали ототожнюють себе з ним та намагаються імітувати його. Як сказав 1818 р. Адам Чарноцький, “Ми мусимо йти в народ, заходити до його хиж під стріхами, брати участь у його святах, роботі й розвагах. У диму, що здіймається над його хатами, все ще чути відлуння древніх обрядів, все ще чути давні пісні”⁶.

Таке відкриття знищувало метафізичну прірву між двома розрядами народів, а в перспективі обіцяло й зовсім звести дистанцію до мінімуму. Виявлялося, що “історичні” та “неісторичні” народи розрізняються лише їхнім місцем на шкалі висхідного процесу цивілізації. Прогрес неодмінно мусить заторкнути усі без винятку народи, навіть ті, що з якихось причин ще не звідали його благотворних плодів. Написання історії “неісторичної” нації ставало принципово можливим.

“Відкриття народу”, крім того, ствердило в свідомості вченої публіки одне важливе переконання — народи є “древніми”. “Народ”, який з точки зору освічених класів перебував у стані примітивного пасторального життя, був частиною не стільки цивілізації, скільки природи. “Народна культура”, яку почали вивчати західні інтелектуали, поставала як “залишки” того початкового стану, в якому перебувало все людство на зорі його історії. Вона, отже, не була підвладна змінам, що їх накладала на “високу” культуру цивілізація, залишаючись від початку часів у своїй чарівній примітивності. “Народна культура” уявлялася незмінною, статичною, як і природне оточення “народу”, і в цьому значенні викликала аналогії із світом натурального. Клод Форель, французький учений, перекладач і видавець народних поезій модерних греків (його збірку перекладе 1825 р. М. Гнедич⁷), порівнював народні пісні із горами й річками, вживаючи термін “*poésie de la nature*”⁸. Словом, “Відкриття народу було частиною загального руху культурного примітивізму, в якому древнє, віддалене й “народне” були прирівняні одне до одного. Не варто дивуватися, що Руссо виявляв смак до народних пісень, які знаходив зворушливими через їхню простоту, наївність та архаїку — адже Руссо був великим речником культурного примітивізму свого покоління. Культ “народу” виріс із пасторальної традиції. Цей рух був також реакцією проти Просвітництва, уособленого Вольтером, проти його елітаризму, проти його відкидання традиції, проти піднесення ним “розуму”⁹.

Як “природа”, що існувала “завжди”, в принципі не має початку, так і “народ”, її частина, перебуває в тому ж стані, в якому він

перебував з незапам'ятних часів, а його "початки" губляться в тумані віків. З цієї точки зору ставало неважливо, історичний цей народ чи ні. Усі народи, виявляється, більш-менш однаково "древні", й у цьому сенсі "історичні", хоча історія деяких із них залишилася, як наполягав Гердер, тільки в народних "піснях" і "поезії". Початки усіх народів лежать у однаковій примітивній стадії. Отже, писання історії "недержавного", "неісторичного" народу можна розпочинати з тих самих "найдавніших часів", як і історію народу історичного.

"Відкриття народу" виявилось інтимно пов'язане з ще одним феноменом, важливим для нашої теми, — піднесенням націоналізму. Повсюдно в Європі початку XIX ст. ентузіазм до народної поезії живився лише частково суто науковими міркуваннями. Чи не важливішими були сантименти національного порядку. Засноване 1811 року шведське "Готичне товариство", яке ставило собі за мету відродження "готичних" чеснот народу, а члени його читали на своїх зібраннях "древні" шведські балади, виникло у відповідь на шок від недавньої (1809) втрати на користь Росії Фінляндії. У самій Фінляндії її новий статус провінції Російської імперії створював атмосферу, в якій розшуки за народною поезією стають покликанням молодих ентузіастів на зразок Еліаса Ленрота, збирача й видавця "Калевали" (1835, 1849)¹⁰. Збірка новогрецьких народних пісень Фореля стала реакцією на антиосманське повстання 1821 р.¹¹ Шотландці, поляки, серби реагували на втрату політичних свобод у схожий спосіб: одинаки-ентузіасти чи спеціально влаштовані товариства заохочувалися збирати, видавати й пропагувати народну поезію. Поезія, варто пам'ятати, все ще вважалася найвищим виявом індивідуального чи колективного духу, чистим дистилатом народного генія. Народи, яким бракувало звичних атрибутів "цивілізації", могли успішно компенсувати їх відсутність, продемонструвавши світові (і собі!) вершини власної народної культури.

"Відкриття народної культури великою мірою стало наслідком низки "народницьких" рухів до відродження традиційної культури з боку суспільств, що потрапили під іноземне панування. Народні пісні здатні були пробудити почуття солідарності у розпорошеному населенні, якому бракувало традиційних національних інституцій"¹².

Отже, у другій половині XIX ст. в історика з'являлися не тільки технічні засоби для писання нового типу історії — історії "народу", у нього виникали серйозні спонуки морального й ідеологічного плану писати саме таку історію. Історія народу могла віднині бути представлена «в науковий спосіб», а в чомусь здатна була претендувати навіть на більшу методологічну модерність, ніж історії традиційні. Її наукова легітимність могла вже бути підтвердженою залученням новітніх дисциплін: антропології, етнографії, порівняльного мовознавства. Традиційні історії могли асоціюватися із кон-

серватизмом, навіть реакцією. Історії, написані від імені народу — з ліберальним вибором. З другої половини XIX ст. вони стають не тільки науково респектабельним заняттям, за ними з’являється моральний авторитет народництва та націоналізму.

* * *

Михайло Грушевський може служити чи не архетипним “національним істориком”. Російський гімназист у Тифлісі, російськомовний і російськокультурний, він відкриває для себе світ українства завдяки випадковим українським журналам, які згодом починає передплачувати. Специфічне коло читання (а тогочасні українські видання заповнені публікаціями народних пісень, дум, але також й інтелігентськими імітаціями народної творчості, оповіданнями з “народного життя” тощо) стає для молодого чоловіка джерелом мало не релігійного одкровення: він відкриває для себе існування українського народу і свою належність до нього. Початково “літературне” відкриття “народу” закріплюється ще одним архетипним засобом: подорожами і спостереженнями над “народом”. Своєю індивідуальною біографією Грушевський буквально відтворює шлях європейського “відкриття народу”.

Формування Грушевського як історика відбулося в київському університеті св. Володимира, де він перебував під впливом Володимира Антоновича й сприйняв чимало від методичних та ідеологічних переконань свого ментора. 1894 р. двадцятивосьмилітній магістр російської історії Грушевський одержав кафедру в австро-угорському університеті у Львові. Нова ситуація, в якій опинився Грушевський у Галичині, з її виразнішими напруженнями між етнічними групами, атмосфера Львівського університету, де Грушевський представляв сумнівну дисципліну історії соціально й культурно другорядного народу, загострювала відчуття ідентичності й посилювала покликання служити цьому народу академічною працею. До зовнішніх обставин додавалися й особисті невпевненості: молодий вік і брак відповідного вченого ступеня (за статутом російських університетів для професорського звання необхідно було мати ступінь доктора історії). Систематична історія українців, написана у відповідний науковий спосіб, мала легітимізувати й дисципліну, яку представляв Грушевський, і його особисту позицію в академічному середовищі, й народ, від імені якого він виступав.

Перший том “Історії України-Русі” вийшов друком наприкінці 1898 р. Принципи, на яких засновувалася його Історія, Грушевський виклав ще у своїй інаугураційній промові 1894 р., а згодом розвивав в університетських лекціях. Уже тут він наполягав на тому, що українці, подібно до решти народів, ведуть свою історію з найдавніших часів, а цю претензію підкріплював необхідністю залу-

чення досягнень новітніх дисциплін — від антропології до лінгвістики.

“Історія” Грушевського цікава тим, що не приховує способу, в який її було сконструйовано, а також ідеологічних засад, на яких стояв її фундамент. Це тепер “Вступні замітки”, що їх Грушевський вважав за потрібне подати на початку першого тому, виглядають як ідеологічний маніфест. Коли історик їх писав, йому могло здаватися, що він, як і належить кожному вченому, що впроваджує до обігу нову дисципліну, просто обговорює свої суто методологічного роду засади. “Вступні замітки” — дуже промовистий текст. Він доводить, що національний історик спершу конструє в голові образ нації, а вже тоді добирає для неї відповідну історію. Як ми б і очікували, Грушевський починає із констатації існування українського народу:

“Ця праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується *те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу* [виділено мною — О.Т.]”¹³.

Зауважимо, втім, несподівано коректні формулювання, в яких Грушевський намагається сформулювати свою думку. Видно, самому автору нелегко було окреслити точний силует тієї, за його словами, “етнографічної маси без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені”, чію історію він збирався початково вмістити в три томи, згодом розширив свій план до п’яти—шести томів, потім восьми, а після дев’ятого вже навіть не намагався точно передбачити їх кількість.

Нація, отже, мусила стати вихідним пунктом написання її історії. Але саме з точним і науково виміченим окресленням того, що саме становить собою український народ, були суттєві проблеми. Справді, навіть переконаному українофілу досить важко було наприкінці ХІХ ст. в точних термінах сказати, що ж таке українці. Ті “етнографічно-політичні групи”, що їх люди кола Грушевського “мислили під назвою” українського народу, проживали в трьох державах двох імператорів, ходили в церкви двох християнських конфесій, залюднювали надзвичайно розмаїту територію, яка не становила собою жодної кліматичної, ландшафтної чи географічної цілісності. Території Грушевський приділяє шість повних сторінок, більше, ніж будь-яким іншим характеристикам українців. Але такий детальний опис гірських масивів, великих і малих річок, розлогих степів, непрохідних лісів, морського узбережжя покликаний створити в уяві читача візуальний образ простору, на якому “збитою масою сидить українська людність”. Схоплена з висоти пташиного польоту в єдиному погляді, територія — чим би вона не була насправді — набуває цілісності як образ, як враження, як яскрава картина.

Ця “етнографічна маса” говорила низкою діалектів, лінгвістична дистанція між якими часом була така, що сам Грушевський зму-

шений був балансувати на краю леза, намагаючись обговорювати це питання:

“Чи будемо називати українську мову языком чи “наріччям”, однаково треба признати, що українські говори складаються в певну языкову цілість, яка в граничних говорах, вправді, зближається до сусідніх слов’янських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених слов’янських мов дуже помітно...”¹⁴.

У стилі часу Грушевський відзначав расові й психічні риси українців, відмінні від тих, що виявляють сусідні народи, і саме ці речі найочевидніше, на його думку, об’єднували українців і протиставляли їх навколишнім народам:

“Відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Ці психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно зв’язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою”¹⁵.

Навряд чи сьогодні антрополог наважився б так рішуче об’єднати спільною “будовою тіла” карпатських гуцулів та жителів Слобожанщини, навряд чи сучасний етнограф настільки безапеляційно ствердив би єдність їх матеріальної культури. Та й сам Грушевський, очевидно, в дійсності не був таким наївним. У наведеній цитаті впадає в око, що — як і у випадку із “українськими” діалектами — Грушевський окреслює границі своєї уявної нації за принципом несхожості межових етнографічних груп до вже сформованих сусідніх націй і мов. Обходячи територію по колу, він демонструє, що та чи та “людність” не є поляками, росіянами, мадярами і т.д. Але чому саме різноманітна “людність” всередині таким чином окресленого кола мусить складати собою одну націю, а не, скажімо, дві чи чотири, з обговорення Грушевського неочевидно.

Педалювання спільності расового й етнографічного типу, а також спільності лінгвістичної, втім, зовсім невинуватиме у Грушевського. Усе це феномени специфічно “народні” і, як такі, належать до “давнини” (“мають за собою більше або менше поважну історичну давність”). Вони, отже, вказують на спільність походження, яка — всупереч нинішній розмаїтості — мусить об’єднувати в якійсь точнішє не окресленій глибині віків.

Крім іншого, расові теорії, антропологія, лінгвістика — все це дисципліни, в яких історична наука часів позитивізму вбачала свій порятунок від “літератури”, своє майбутнє як точного, наукового

знання. Порівняльне мовознавство в другій половині ХІХ ст. робило вражаючі успіхи: класифікувало мови на групи, встановлювало взаємини між ними і навіть — що для історика було особливо цінним — реконструювало давні стани сучасних мов. Порівняльне мовознавство засновувалося на припущенні, що сучасна діалектна та мовна різноманітність є наслідком тривалого розвитку мов. Сучасні мови групуються за принципом спорідненості у великі “сім’ї”. Коли так, то мови, очевидно, розвинулися із спільного “предка”. Так виникає ідея “праслов’янської мови”, “індоєвропейської мови” тощо. Виникає можливість намалювати “генеалогічне древо” сучасних мов, вказуючи їхніх “батьків” у минулому. Мовна спільність у позитивістично налаштованій історіографії була ототожнена із “народом”, а той, у свою чергу, явно чи ні сприймався як біологічна популяція людей. Можливість уявити собі еволюцію мов (а отже, їхніх носіїв — біологічні популяції людей) вражала своєю науковістю, крім іншого, й тому, що на диво точно — за манерою мислення — нагадувала новітнє вчення про розвиток тваринного світу: еволюційну теорію Дарвіна. Останній також твердив, що видима різноманітність тваринного й рослинного світу є наслідком тривалої еволюції від спільних предків.

Зв’язок уявлень про расові, лінгвістичні та еволюціоністські теорії ХІХ ст. із способом уявлювання нації відзначає Ерік Хобсбаум:

“Приблизно у другій половині ХІХ ст. націоналізм надзвичайно посилювався на практиці за рахунок все зростаючої географічної міграції народів, а в теорії — завдяки трансформації поняття “раси”, центрального концепту науки ХІХ ст. З одного боку, здавна встановлений поділ людства на декілька “рас”, розрізняваних за кольором шкіри, тепер було розвинуто до цілого набору “расових” відмінностей між людьми з приблизно однаковою “блідою” шкірою, таких як “арійці” чи “семіти”, або ж “арійський”, “нордичний”, “альпійський” та “середземноморський” типи. З іншого боку, еволюційна теорія Дарвіна, супроводжена тим, що пізніше стало відоме як генетика, надала расизмові щось на зразок потужного набору “наукових” підстав для відторгнення чи навіть, як з’ясувалося, вилучення і вбивства “чужинців”.

Зв’язок між расизмом та націоналізмом очевидний. “Расу” й мову надто легко плутали, як у випадку “арійців” та “семітів”. Це обурювало скрупульозних вчених, як, наприклад, Макс Мюллер, який вказував, що “расу”, концепцію генетичну, не можна виводити із мови, яка не є спадковою”¹⁶.

Як з’ясовують нині історики науки, обидві теорії — лінгвістична та еволюційна — своїм стилем мислення завдячують дисципліні *генеалогії* з її образом родинного древа й походження від спільного

предка. Запозичена із генеалогії до “твердих наук” метафора *генеалогічного древа* стала основою розуміння змін у часі лінгвістичних чи біологічних явищ¹⁷.

Для історика, який вибудовує “довгу” історію народу, це стало неоціненним подарунком. Ідея повільної еволюції принципово знімала проблему переривів у історії. Якщо минуле народів та їх мов можна уявляти у вигляді безкінечного генеалогічного древа, де кожному сучасному народу можна вказати його предка, а кожному предкові — його прапредка, історик опиняється із готовим континуїтетом в руках. Біологічна й мовна еволюція народу, власне, й забезпечує те, що Грушевський називав *тяглість* — тобто безперервність тривання історії й спадкоємність її “періодів”. “Святий Грааль” української історії було знайдено.

В історії українців, вважає Грушевський, неможливо прослідкувати континуїтет (“тяглість”) політичних інституцій, і історик, який фокусує свою увагу на цих звичних для дисципліни предметах, впадає в помилку, будучи нездатним розгледіти українську історію. Такий історик буде відкривати для себе українців лише спорадично, в тих чи інших епізодах історії російської чи польської. Між тим українці таки існували (тобто сучасний “український народ” мав своїх біологічних предків), і їхню історію можна написати, якщо тільки покласти в її основу інші принципи. Історик мусить слідкувати майже виключно за “соціальним і культурним процесом”. Саме це, на думку Грушевського, надає українській історії необхідної “*тяглості*”:

“Соціальний і культурний процес становить... ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флуктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та в’яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати”¹⁸.

Отже, держави народжуються і зникають, великі історичні катастрофи накочуються і відходять, ламаючи все на своєму шляху, а “соціальний процес” невпинно пряде свою нитку “тяглості”. Вітер історії шумить у кронах столітніх дерев, пригинаючи й ламаючи їх, а в темному підліску панує тиша й спокій. Буревій проноситься над головами народу, не будучи в стані порушити його віковичного плину життя.

Таким чином, історик мусить дослухатися не до могутнього шуму в кроні, а до тихого шарудіння на землі. Яким чином, однак, визначити, який із “соціальних” чи “культурних” процесів VIII чи, наприклад, XIV ст. історика вважати саме українським? Адже, як зазначав і сам Грушевський, цей народ протягом своєї історії міняв свої просторові характеристики, і навіть його справжня назва — неочевидна. Відповідь ми вже знаємо: треба ретроспективно прослідкувати попередні стадії тих “етнографічних груп”, які сучасний

історик “мислить собі під назвою українців”: Соціальний і культурний процес “визначає нам провідну дорогу *від наших часів* [виділено мною — О.Т.] до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддаватися досліді, слідженню їх еволюції”¹⁹.

Таким чином історик одержує дві крайні точки своєї історії — сучасну йому націю та “найдальші передісторичні часи”. Цю останню, звичайно, забезпечують новітні в часи Грушевського дисципліни: археологія і, ще більшою мірою, лінгвістика. За означенням, ці дисципліни постачають глибоку, може, найглибшу древність: “Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти ІV вік по р.х., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов’янської групи; його життя не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного життя. Порівняне язикознавство слідить їх по язиковому запасу, а пізніші історичні й археологічні дані помагають контролювати його виводи і доповнюють в цілім ряді пунктів”²⁰.

Між двома точками можна провести лише одну пряму.

* * *

Найбільшою проблемою, яка поставала перед Грушевським, було питання києво-руської спадщини як частини історичного досвіду українців. Із схеми Грушевського, яка визнавала “дві великі творчі сили в житті кожного народу — народність і територію”²¹, виходило б, що Київська Русь є частиною історії українців, адже ні територія, ні народність з тих пір не поміняли свого місця. Саме на території, в часи Грушевського зайнятій українцями, точилися головні події києво-руської історії.

Проблема, однак, полягала в тому, що Київська Русь на момент створення Грушевським його схеми була вже віддавна й намічно освоєною іншою історіографічною традицією — великоруською. Це великоруська історія, канонізована великими наративами Карамзіна, Соловйова, Ключевського, розпочинала виклад своїх найдавніших подій з перших київських князів; розташовувала свій “історичний простір” на “Півдні” — навколо Києва, Чернігова, Переяслава, щоб лише в післямонгольські часи пересунути фокус на північ, на територію майбутньої Московської держави, і до середини ХVІІ ст. не згадувати про колиску своєї історії.

Грушевський не любив публікувати наукові статті, віддаючи перевагу більшим жанрам історичного письма — книжкам і багатотомним історіям. Цій проблемі він присвятив спеціальну статтю, що, очевидно, мусило свідчити про значення, якого історик надавав розв’язанню проблеми Київської Русі в загальній будові своєї схеми.

Стаття називалася “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, її опублікувала (українською мовою!) Імператорська Академія наук у 1904 р. у першому випуску збірника “Статті по славяноведенню”²². Ідеї, викладені в статті, на той час вже не були чимось цілковито новим: схожі думки історик розвивав ще у своїй інаугураційній лекції 1894 р. (тоді ж опублікованій), а також у відповідних томах “Історії України-Русі”, що вже побачили світ. Не була критика “великого наративу” російської історії абсолютно несподіваною і для російської науки: перед Грушевським на диво схожі ідеї розвивав Павло Мілюков, чия книжка побачила світ у 1897 році²³. Для Грушевського, однак, важливим було представити український виклик домінуючому розумінню Київської Русі і при тому зробити це саме в російському виданні²⁴.

Грушевський наполягав, що схема ранньої російської історії, де переважно вміщували Київську Русь, є не науковою, а “традиційною”. Тобто така схема виникла не з наукового дослідження минулого, а була успадкована новітньою історіографією від давніх літописців. В її основі лежала генеалогічна легенда — великі князі володимирські й московські виводили початки свого роду від київських князів. Історія однієї із гілок Рюриковичів була літописцями ототожнена з історією держави, та, зрозуміла річ, з історією взагалі, це й створило канву літописної оповіді. Йдучи за цією канвою, російські історики розпочинали свій виклад від утворення Київської держави, потім переміщували увагу у Володимир, з нього — у Москву. Так виникли великі “періоди” російської історії.

“Династичну” історію Грушевський безпідставно вважав застарілою і ненауковою. “Раціональна” історія мусить бути історією національною і починатися тоді, коли з’являється відповідний народ.

Дані мовознавства й антропології, як ми уже знаємо, підказували Грушевському, що український народ має право виводити свої початки від “найдальших історичних і навіть передісторичних” часів. Отже, українська історія мусить бути “довшою”, ніж загальноприйнято. З великоруським народом, навпаки, Грушевський не міг знайти жодних даних, які б сягали глибше за XI—XII ст., коли інтенсивно відбувалася колонізація Північно-Східної Русі. Саме там і тоді шляхом “метисації” із місцевими фіно-угорськими племенами виробився антропологічний тип великоросів. Отже, великоруська історія, не виправдано “довга”, мусить бути суттєво скорочена. Період Київський має бути від’єднаний від неї і включений до історії української. У згаданій статті історик пропонував не тільки нову “схему” української, але й нову “схему” для російської історії. Остання виявлялася не більш, ніж пізнім відгалуженням від української.

У ефекті Грушевському вдалося цілковито перекомпонувати звичне доти уявлення про історію Київської Русі. Слов’янська ко-

лонізація Східної Європи, виникнення Київської держави, її розквіт в ХІ—ХІІ і падіння в середині ХІІІ ст. — все це були “періоди” української історії. З падінням Києва його традиції перейшли не до Володимиро-Суздальської Русі, а до Галицько-Волинської держави, з неї — до Великого князівства Литовського, яке вже напряду з’єднувало із часами козацькими. Українці виявлялися не тільки безпосередніми творцями блискучої епохи Київської Русі, але й натуральними спадкоємцями її спадщини. Варто, однак, зазначити, що, вишиковуючи “періоди” на свій лад, Грушевський також підпав під вплив “традиційної схеми”, а саме Галицько-Волинського літопису.

Споряджена слов’янською “передісторією” та періодом Київської Русі українська історія, на думку Грушевського, набувала свого природного початку й своєї нормальної протяжності. Національна історія за означенням мусить бути “довгою”. Історик був цілком свідомий зв’язку між “довгою історією” та піднесенням національної свідомості. Готуючи передмову до нового, вже третього, видання “Історії України-Русі” 1913 р., він зазначав: “Відживає [тобто відроджується — *О.Т.*] свідомість і активність суспільності, відживають традиції. Розуміння української історії як одної тяглої і неперервної цілості, що йде від початків або й з поза початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здаватися чимсь дивним і єретичним, як здавалося воно десять літ тому, коли починала виходити ця праця. ...Мабуть, не мине ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над цим задуматися) ото вклеювання українських епізодів в традиційну схему “государства Российского”²⁵.

За збігом десять років минало саме 1923 р., коли Грушевський вів переговори про повернення в Україну, щоб очолити фактично всі історичні установи ВУАН. Новий “київський період” Грушевського, безумовно, сприяв тому, що люди, які “не мали доти нагоди”, таки задумалися над його схемою української історії. Навіть розвінчання і наступне засудження Грушевського як “буржуазного” (яким він не був) та “націоналістичного” (яким він таки був) історика не порушило вже усталеного образу української історії як “довгої” та “безперервної”. Усі наступні “Історії України” розпочинали виклад від “найдавніших часів”, а Київську Русь трактували як безумовну частину історичного досвіду українців, байдуже, що формування самих українців відносили до значно пізнішого часу.

З відстані часу стає очевидним, що “довга історія” стала найбільшим внеском Грушевського в українську культуру та ідеоло-

гію. Розмірковуючи над цим, Джон Армстронг саме Грушевському відводив почесне місце “батька українського націоналізму”, зазначаючи, що “стурбованість давнім минулим, *longue durée*, не тільки присутня [в українській думці] усього XX ст., але й становить собою ядро націоналістичного аргументу... “Історія України-Русі” займає центральне місце на моїй книжковій полиці, бо являє собою найбільш вражаючий пам’ятник вичерпної документації XIX ст. Я цілковито некомпетентний судити, чи версія київської історії та її спадщини, представлена Грушевським, є більш “правдивою”, ніж інші версії. З антропологічної точки зору подібні запитання втрачають смисл, якщо тільки не йдеться про конструювання міфу”²⁶.

Із схемою Грушевського, отже, відбулася метаморфоза, тільки частково передбачена її творцем. “Увесте истину, и истина свободитъ вы”, — поставив історик епіграфом до першого тому. Епоха “позитивного знання” вірила, що “істина”, “правда” досягається шляхом наукового пошуку. “Наукова історія” не може бути “неістинною”. Чим більш “науково” опоряджена, тим ближче досягає вона до Істини. Це переконання автор Історії поділяв із своїми читачами, що й забезпечило, в кінцевому підсумку, успіх. Проте Дж. Армстронг зазначив: “Скільки освічених українців дійсно прочитали ці десять томів і уважно порівняли їх із, скажімо, п’ятитомною історією Росії В. О. Ключевського? Яким чином, отже, можна стверджувати, що Грушевський зіграв незамінну роль у еволюції міфу української ідентичності?”²⁷

Відповідь дослідник знаходить у припущенні, що наукова історія сама була частиною наднаціонального інтелектуального міфу дев’ятнадцятого століття, міфу про науку й науковість.

* * *

Розпочавши з “Історії України-Русі” Грушевського, ми фактично почали “з кінця” тієї історії, яку належить розказати в цьому розділі. Це історія того, як “Київську Русь” опановували російська та українська історична думка, як поступово цей період знаходив собі місце в конкурентних версіях східноєвропейської історії.

Почати з кінця корисно тому, що знання того, як все завершилося, допомагає зрозуміти, що так було не завжди. Що в українській історичній думці могли бути — і таки дійсно існували — інші варіанти вирішення цієї проблеми. Часом вони були дуже відмінні від того, який, в кінцевому підсумку, закріпився і став вважатися єдиним і вірним. Часами період Київської Русі взагалі не фігурував серед минулого українців. Тією обставиною, що сьогодні ми знаходимо його в кожному підручнику з української історії, ми завдячуємо смертній людині, а не скри-

жалям завіту. Своє нинішнє місце “Київська Русь” зайняла в будові української історії досить пізно. Відтоді “спір про київську спадщину” здається чи не найголовнішою темою для української історіографії. Часом навіть складається враження, що від того чи іншого вирішення цієї проблеми може залежати саме існування української історії. Важливо, однак, пам’ятати, що історія українців виникала й утверджувалася як окрема дисципліна без опори на “Київську Русь”. Вона довго існувала й обходилася без “Русі”, цілком задовільно вирішуючи як свої спеціальні, так і традиційно нав’язувані їй завдання: формування ідентичності, виховання патріотизму, надання осмисленості минулому.

---

* Тут і далі цитуватимемо мовою оригіналу, по можливості зберігаючи орфографію.

Російське “відкриття України”

Коли в лютому 1818 р. у продаж надійшли перші екземпляри “Истории государства Российского” М. Карамзіна, молодий літератор Олександр Пушкін хворів. Він прочитав усі вісім томів “в постеле с жадностью и со вниманием”. Пізніше він так згадував ефект, справлений *Історією* на публіку: “Все, даже светские женщины, бросились читать историю своего отечества, дотоле им неизвестную. Она была для них новым открытием. Древняя Россия, казалось, была найдена Карамзиным, как Америка — Колумбом. Несколько времени ни о чем ином не говорили”²⁸. *

Цей відомий відгук наводять на доказ сенсаційного успіху, який Карамзін мав своєю *Історією*. Нас у ньому, проте, цікавить надзвичайно вдало і навряд чи випадково — хоча, можливо, й не цілком свідомо — обрана метафора подорожі. На початку ХІХ ст. начитаний молодий чоловік не сумнівається, що відкриття є наслідком подорожей. Мандрівники досліджують світ, а свої відкриття описують і публікують у вигляді літературних звітів. Думка про відкриття майже автоматично викликає в уяві образ мандрівника. Прикутий хворобою до ліжка, Пушкін читає Карамзінську “Историю” як нотатки подорожнього й разом з автором подорожує уявним простором минулого.

Зв’язок між подорожами й образом минулого, однак, є не тільки справою метафоричності мислення. Він існував у дійсності, й, як спробуємо показати, саме мандрування багато в чому визначило, як сформується і в якому образі закріпиться в російській свідомості минуле України.

* * *

Люди мандрували завжди й відкривали світ подорожуючи, хоча не завжди вирушали в подорож задля відкриттів. Протягом віків покинути долину, де народився, чи вийти за міські мури людину змушувала не тяга дізнатися, що знаходиться за горизонтом, а міркування меркантильні й міркування благочестиві. Образи серед-

---

* Тут і далі цитуватимемо мовою оригіналу, по можливості зберігаючи орфографію.

ньовічного європейського мандрівника загалом складаються в два головних типи: купця, заангажованого в так званій “далекій торгівлі”, та пілігрима. До цих поширених варто додати ще один, але рідкісніший, розряд: місіонерів. Три розряди “мандрівників” стають і авторами першої “подорожньої літератури”. Досвід прочан відбивається у численних “паломниках” — описах подорожей до святих місць (переважно Святої землі) чи особливо шанованих реліквій. Купці (такі, як Марко Поло чи Афанасій Нікітін) також часом вважають за потрібне занотувати свої враження від побаченого, і майже обов’язково подає звіт про свою місію серед східних варварів який-небудь монах-францисканець чи домініканець (наприклад, знаменитий Джовані дель Плано Карпіні). “Найкращі” тексти такого роду, як правило, містять принагідні описи країн і народів, які зустрілися на шляху, тамтешніх звичаїв, зовнішнього вигляду й манер людей, дещо з історії.

Ранньомодерні часи додають до цих звиклих типів мандрівників ще один образ — молодого чоловіка, як правило, аристократичного походження, який подорожує Європою задля завершення освіти й виховання. Ущільнена мережа європейських університетів пропонує таким шукачам освіти й нового знання все ширші й різноманітніші можливості, й усе більша кількість молодих людей вирушає до знаменитого університету, з нього — до іншого, де читає знаменитий професор, звідти — до ще одного, де культивують нове знання, і т. д. Від другої половини XVI—XVII ст. дійшла значна кількість подорожніх щоденників, “журналів”, спогадів про подорожі, написаних їх учасниками²⁹. Поступово виникає цілий ринок подібного роду “подорожньої літератури”, вона стає комерційно привабливим товаром, з’являються видавці (подібні до Хаклутта в Англії), котрі видання “подорожей” роблять своїм бізнесом.

З цих освітніх мандрівок під кінець XVII і на початку XVIII ст. виникає переконання, що будь-яка закордонна подорож (не обов’язково тільки заради навчання в університеті) має освітній смисл. Саме подорожування, знайомство з іншими країнами, іншими культурами збагачує молоду людину рідкісним досвідом. Набуття такого досвіду вінчає собою виховання джентльмена. Вималюються й звичні маршрути подібних подорожей, які в англійській літературі від початку XVIII ст. набувають спеціального означення *the Grand Tour*. Кульмінацією “великого туру” епоха класицизму робить Італію з її древностями, з її руїнами Риму, з Колізеєм і Форумом, стоячи біля яких можна доторкнутися до першоджерела культури. Як писав 1679 р. Річард Ласселз (якому, власне, й належить термін *the Grand Tour*), ніхто не може зрозуміти написане Лівієм чи Цезарем краще за людину, яка здійснила *Великий тур* Францією та Італією. Прочитані вдома класичні тексти мусять бути ніби оживлені серед автентичного пейзажу. Ще краще — ма-

ти можливість читати древніх у оточенні справжніх руїн, і для багатьох мандрівників у XVIII ст. саме це й служитиме головною принадою *Великого туру*. Подорожні нотатки цього часу заповнені відомостями про відвідані місцевості, які їх автори черпали з інших книжок, не з власного досвіду. Описи дійсно відвіданих місцевостей тут служать тільки природною рамою, в яку поміщено ерудицію, здобуту або ще до поїздки, або назбирану в добрій бібліотеці після повернення. Причина зрозуміла — більшість античних пам'яток у цей час існувала лише у вигляді згадок у класичних текстах. Археологічні розкопки ще не починалися, а знамениті міста, храми й місця великих битв усе ще були поховані під товстим шаром землі. Мандрівник міг дізнатися про Рим і його топографію, не виїжджаючи з Англії, більше, ніж на місці, й подорож мало що могла додати до цього попереднього знання. Розкопки Геркуланума розпочалися у 1738 р., руїни Помпеї стали підніматися з-під землі ще через десять років.

Утім, більшість шукачів автентичної Античності у XVIII ст. обмежувалися Італією, ніколи не просуючись південніше Неаполя.

Злам XVII та XVIII ст. додає до числа мандрівників ще одну постать — *натураліста*, людини, яка подорожує світом не задля власного спасіння, задоволення чи користі, не задля освіти, а з метою пізнання природи речей.

“Вже перед тим подорожували вчені-гуманісти, кружляючи від бібліотеки до бібліотеки, відвідуючи одне одного, тепер же до грона подорожуючих учених долучаються *натуралісти*, зацікавлені світом збирачі раритетів природи, рідкісних рослин, зкам'янілостей, мінералів, а ще більше — старовинних написів, монет і медалей. Колекціонування завжди супроводжувало подорожі, однак розвиток експериментальних наук надав йому нового смислу й виміру. Члени англійського “Королівського товариства”, що виникло 1660 р., під час своїх частих засідань оглядають привезені здалеку об'єкти, ставлять над ними досліди, дискутують висновки для науки, які з того виникають. Королівський Медичний колегіум 1668 року висилає свого члена доктора Едварда Брауна у чотириохлітню подорож, наслідком якої став обширний звіт, опублікований для колег і невдовзі перекладений німецькою та французькою”³⁰.

Після публікації 1735 року “Системи природи” великим Карлом Ліннеєм дискриптивний апарат природничих наук набуває статусу універсального засобу пізнання світу. Все немислиме розмаїття видимого світу стає можливим систематизувати й класифікувати, а значить, розподілити на групи й встановити зв'язки спорідненості між ними. Проблема лишається тільки в одному — накопиченні достатньої кількості емпіричних даних, науковому описі рослинного й тваринного світу, геологічних формацій тощо. Лінней створив власну наукову “імперію”, розсилаючи учнів та

співробітників до різних куточків світу — до обох Америк, Близького Сходу, Австралії³¹. Відтоді постать ученого-натураліста, який подорожує з гербаріями і колекціями мінералів, постійно записує й замальовує щось у свій щоденник, стає настільки звичною, що згодом дасть поживу пародійним літературним образам на зразок Паганеля.

Мандрівники XVIII, а великою мірою й XIX ст. не просто роблять географічні відкриття, заносючи на карту архіпелаги й моря, до того цілковито невідомі науці. Саме в цей час європейські подорожні (а за ними, читаючи щоденники їхніх мандрів чи спогади про мандри, і європейська публіка) наново “відкривають” величезні простори в Старому Світі. Ці території, що переважно лежать на схід і південь від “Європи”, у “філософській географії” просвітництва постають як “новознайдені”, щойно описані й картографовані, дарма що деякі з них були спадкоємцями древніх, а може, найдревніших цивілізацій людства. “Філософська географія”, творцями якої були стільки ж дійсні мандрівники, скільки й “мандрівники в кріслах”, які ніколи не полишали затишку кабінету, не просто фіксує наявність інших культур, традицій, вірувань, мов тощо за межами Заходу. Вона, така географія, навантажує нововідкриті території певними смислами, пояснює відкрите й описане для західної думки, або, висловлюючись більш сучасно, “привласнює” їх для Європи. Саме мандрівники, як стверджує Ларрі Вулф, великою мірою виявилися відповідальні за творення в європейській уяві простору, який назвуть “Східною Європою”, обшару, що застряг між азійським минулим і європейським майбутнім, між варварством і цивілізацією³². Подібне розташування — на географічній карті, але одночасно й на шкалі історичного прогресу — стало можливим через те, що більш-менш синхронно Захід конструює образ іншого свого антипода — Орієнту, з яким асоціюється культурна відсталість, соціальна застиглість, деспотизм політичних режимів тощо³³. Мандрівники й дедалі популярніша в Європі “мандрівна література” стають засобом, через який на Заході поширюється й згодом закріплюється образ тієї чи іншої країни.

Класичним прикладом тут може служити радикальна зміна, якої зазнала в європейській думці Греція³⁴. Аж до кінця XVIII ст. Греція у “філософській географії” Заходу продовжує лишатися частиною “Леванту”, орієнтальною країною, у всьому подібною до інших регіонів домінованої Оттоманською Портою Східного Середземномор'я. Грецію ще не сприймають як незаперечну батьківщину європейської цивілізації, а в пошуках античності воліють обмежуватися пропонованими *Великим туром* римськими імітаціями в Італії. В сучасних греках бачать або ж повчальний приклад того, як із часом і під чужоземним пануванням може деградувати до повного падіння колись великий народ, або в кращому разі —

“благородних дикунів”, чий примітивний спосіб життя знаходиться у відповідності із дикістю оточуючої природи. Ті з європейських мандрівників, які відвідують Левант, не раз із подивом і роздратованістю відзначають несподіваний ефект: народ виглядає чужим на фоні античних руїн та пейзажу, що був свідком злету Афінської держави. Емоційно європейці не відчувають солідарності із християнами, що опинилися під владою Порти.

У 1830 р. Якоб Фаллмерасер публікує свою теорію про те, що древнє еллінське населення було витіснене внаслідок нашеств'я, які нині, власне, й складають етнічну основу сучасних греків³⁵. Ті, хто нині мешкає навколо славетних решток античної цивілізації, мають до неї таке ж, а може, й менше відношення, як і приїжджі європейці. Справді, чим іще можна пояснити незбагненну й кричущу розбіжність між величчю збереженої в руїнах історії та мізерністю населення?

Наполеонівські війни 1796—1815 рр. зробили неможливим Великий континентальний тур до Франції й Італії. Війна змусила шукати нових маршрутів, а військовоє щастя Британії завоювало прихильність Порти для британських “туристів” (слово з’являється саме в цей час), вперше відкривши можливість відносно безпечних подорожей до Греції. З початком XIX ст. все більша кількість європейців вирушає до Греції, яка швидко заступає Італію в ролі еталону автентичної античності. Європейські мандрівники цього часу являють собою доволі різнобарвну юрбу: аристократи в пошуках свіжих вражень, дипломати на державній службі, вчені й художники на службі у перших двох. Практично усі вони вважають, що на згадку варто забрати із собою не тільки спогади, але й частку знаменитого місця. У цьому спорті колекціонування, що включав підкуп османських чиновників, відвертий грабунок, приховану крадіжку, беруть участь усі — британці, французи, німці. Європейці вважають, що мають право виламувати статуї й демонтувати барельєфи: адже вони є справжніми нащадками античної цивілізації і єдиними, хто може оцінити естетичну й історичну цінність її решток. Османські власті та самі греки не проявляють інтересу до руїн, нічого не знають про античну спадщину землі, на якій живуть. Греція початку XIX ст. уявляється величезним покинутим власниками музеєм, де кожний бажаючий може поповнити свою колекцію. Шукачі артефактів пошкодили більше античних споруд, ніж усі попередні віки разом узяті. Лорд Елгін, англійський посланник у Константинополі, якому Британський музей завдячує своєю колекцією скульптур з Парфенону, початково подумував демонтувати увесь Ерехтейон, але задовольнився всього лише 120 тонами скульптур, рельєфів, написів: тоннаж британських кораблів накладав свої обмеження на археологічний ентузіазм.

В міру нагромадження на Заході колекцій, нових розкопок і видання записок мандрівників Греція поступово перетворювалася на

Елладу, в Європі виникала мода на еллінізм, а слідом за інтелектуальною модою люди починали робити й політичні висновки. Колиска європейської цивілізації мусить належати до Європи, а не страждати під владою азіатської деспотії.

“Цей новий *еллінізм* в Англії та Франції штовхав до *філелінізму*, ідеалізація давніх еллінів — до ентузіастичного бажання звільнити сучасних греків з-під турецького ярма. Молода дисципліна археології зіграла в цьому відношенні вирішальну роль, адже вона привернула увагу вченої публіки від книжок до дійсних історичних місцевостей, де романтична уява могла поміж руїн вільно мріяти про те, що грецькі вольності ще можна відродити”.

Суттєве значення для закріплення такого переконання мала й подорожня література. Саме в цей час в ній відбуваються суттєві зміни. Достойнствами записок мандрівників XVIII ст. вважалося надати читачеві якомога більше інформації (хай навіть виписаної з чужих книжок) про відвідані місцевості. Добрий автор подорожніх нотаток, радив *Critical Review* у 1789 р., мусить обмежуватися *спостереженнями* (описами побаченого) та *роздумами* (філософськими, політичними, моральними чи естетичними) над побаченим.

“Починаючи з 1790-х рр., автори подорожньої літератури все частіше пишуть описи прекрасної природи... Вони ...все більш байдужі до маси енциклопедичної літератури, що доти надавала цілісності інакше цілковито нудним звітам. Стара межа між спостереженнями та роздумами почала зникати. Подорожня література ставала все більш поетичною. Замилування ландшафтом призводило до поцінування вільних і простих емоцій задля них самих; замилування тендітною крихкістю руїн підштовхувало до глибшого переживання історії, й разом обидві тенденції створювали переконання, що Греція мусить бути звільнена від турків”³⁶.

Взірцевим мандрівником для доби Романтизму став лорд Байрон, чий подорожі до Греції (1810—1811, 1815), поезія, ними натхненна, та в фіналі — смерть під час грецького повстання, багато в чому сприяли зміні європейського ставлення до країни, остаточно перемістивши її з Леванту на Захід в суспільній думці, а після підшукування відповідної династії — й у політичній системі.

Романтизм вніс у мистецтво подорожувати свою ноту. Протягом кінця XVIII і ще більше в XIX ст. — в міру того, як “туризм” стає масовим і доступним явищем — виникає “антитуристична” настанова, тобто критика того способу подорожування, який передбачає пересування битим маршрутом, відвідини усталених атракцій, милування рекомендованими краєвидами.³⁷ Мандрівник — на противагу “туристу” — мусить шукати незвіданих юрбою просторів, його подорожній досвід має бути небанальним, рідкісним. Романтизм наполягає на індивідуальності переживань і емоцій. Най-

краще вирушити туди, куди нікому не спаде на думку, і тоді, коли мало хто відважиться на подорож. Добре, якщо вдається здійснити подорож, пов'язану із труднощами й небезпеками. Втім, індивідуальні переживання — ось що важить передусім, і в цьому сенсі для мандрівника початку XIX ст. маршрут стає не так важливим, як здатність побачити щось рідкісне, відчувати унікальні емоції, відзначити те, що тисячі подорожніх перед тобою не примітили.

Східна Європа розглядається як маршрут для небанальних подорожей, дійсно важких чи тільки описаних таким чином за конвенцією жанру. Протягом XVIII ст. Росія сприймається на Заході континенту як “нова” країна — чистий аркуш, поле для філософського експериментування³⁸, і чимало мандрівників спішать “відкрити” це недавнє прирощення європейської цивілізації. Та на відміну від Балкан під Оттоманським правлінням, простору, який може бути лише пасивним об'єктом уваги європейського мандрівника³⁹, ситуація з Росією дещо складніша. Росія може бути населена напівварварськими народами без історії або з історією не вартою згадки, — переконання, яке європейзовані російські еліти поділяють із західними спостерігачами, але вона водночас і європейська держава, свідомо свого нового становища й місії, яку воно накладає. Для просвіченої монархії прирощувати знання про підвладні території та народи — справа честі, для “поліцейської держави”, організованої на правильних і розумних началах, — це справа обов'язку. Росія, отже, здатна самотійно досліджувати й описувати власні території. Відчуття того, що в Росії весь час відбуваються географічні відкриття підтримувалося не тільки спорядженими урядом у Сибір чи на Далекий Схід експедиціями. Росія постійно “відкривала” “нові території” в самій Європі шляхом територіальних прирощень XVIII ст., що з кожною новою війною збільшували “Європу” за рахунок “Орієнту”. В результаті російсько-турецьких війн величезні землі вздовж північного узбережжя Чорного моря, а також на Північному Кавказі були відторгнуті від Порту та її сателітів і приєднані до імперії. Все, що потрапляє із азійської імлі на світло європейського погляду, має статус “нового”, яке належить відповідним чином описати, картографувати, знайти йому справжню історію.

Як завжди в Росії, ініціатива належала державному апарату, який стає спонсором дослідницьких експедицій. Першими “мандрівниками” стають армійські офіцери й інженери. Вони прокладають маршрути й дороги, складають карти, провадять переписи населення і навіть — як у випадку із знаменитим Тмуроканським каменем — принагідно грають роль антикваріїв та археологів. За ними сліднують державні чиновники, які — за офіційним дорученням чи з власного поруху — укладають “статистичні описи” на-

місництв, провінцій, губерній. Партикулярні люди приєднуються до цього руху досить пізно, лише в самому кінці XVIII ст. Росіяни запозичують вже в готовому вигляді й сам інститут подорожування, й літературний жанр “подорожніх нотаток”, з усіма конвенціями й умовностями і того, й іншого. Зате практично перші ж опубліковані у XVIII ст. “записки подорожніх” стають прикметним явищем як в літературі, так і в суспільній свідомості. Дебют жанру не назвеш вдалим. 1790 р. чиновник Олександр Радищев видає “Путешествие из Петербурга в Москву”, стилізований під нотатки подорожнього політичний памфлет. Автора арештовують і висилають. Наступна спроба була щасливішою. Літератор М. Карамзін, який повернувся із закордонної поїздки через місяць після арешту Радищева, публікує свої враження під заголовком “Записки русского путешественника”, книжку, від якої часом відраховують народження нової російської прози.

* * *

Яке відношення європейська мода на подорожі має до української історії, а також до проблеми співвідношення української та російської історій? У пізнішій ідеології українства закріпилося (так міцно, що нині сприймається як майже аксіоматичне) переконання, ніби росіяни — російська наука, громадська думка, офіційна влада — завжди вважали українську (“південно-руську”) історію інтегральною частиною своєї власної, а відтак українців (“малоросів”) — складовою частиною “загальноруської” народності. Таке переконання, дійсно очевидне в писаннях середини й другої половини XIX ст., Зенон Когут називає “парадигмою єдності”. Суть її, коротко кажучи, полягає в тому, що історії обох народів не мисляться як два окремих типи історичного досвіду, вони неодмінно мусять поставати в одному історичному потоку. Ця парадигма апелює до спільного початку історії в часи Київської Русі, а також до спільної долі в новітні часи, від середини XVII ст. Проміжок між цими двома епохами сприймається в рамках такої парадигми, як неприродне розірвання єдиної по суті історії внаслідок цілковито зовнішніх щодо неї причин. Коли б історія була суто “народною”, тобто коли б її формували виключно органічні начала “народного життя”, а в протікання не втручалися елементи чужі (“монгольське нашествя”, “литовсько-польське панування” тощо), ця історія ніколи б і не розгалужувалася на два рукави. Таке враження освічена публіка Російської імперії могла почерпнути, наприклад, із популярного й надзвичайно впливового свого часу “Курса русской истории” В. Ключевського.

Сьогодні, завдяки фіксованості історіографічного погляду саме на подібного роду знаменитих наративах другої половини

XIX ст., може здаватися, що “парадигма єдності” в російській думці існувала завжди. Насправді це не так. Був, щоправда, досить короткий, проміжок часу, коли “вікно можливостей” для української історії все ще лишалося відкритим. Цей час — кінець XVIII і перші десятиліття XIX ст., коли російська думка ще не вважала “Україну” невід’ємною частиною своєї ідентичності, а українську історію — підрозділом великої російської історії. То був час, коли кілька варіантів співіснування двох версій історії здавалося можливим, коли і росіяни, й українці могли опові-дати версії власного минулого, які не перетиналися і не конфліктували.

Завдяки поділам Польщі, російсько-турецьким та російсько-шведським війнам, європейські володіння імперії стрімко міняють свої обриси. Росія поглинає території та народи надзвичайно різноманітного культурного та історичного досвіду: від “західних” шведів Фінляндії до “азіатських” уламків ногайських і татарських орд Причорномор’я. Між цими полюсами розташовуються більш “м’які” перехідні зони — в російське підданство потрапляють русини-уніати, польська та полонізована шляхта, єврейське населення колишньої Речі Посполитої. Стрімкість, з якою відбуваються ці зміни, випереджає здатність думки опанувати етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість нового населення, його специфічні правові традиції, рештки державних інституцій, традиційну класову та майнову структуру. Нові землі входять до складу імперії з різними статусами й на різних підставах, довго ще зберігаючи свою індивідуальність. Здається, певний час імперські власті не прагнуть (за деякими винятками) будь-що уніфікувати способи управління й ставлення до новоздобутих територій та їхніх народів. Експерименти тривають до самого кінця XVIII ст. Принаймні очевидно, що ідея розмаїтості сама по собі не суперечить ідеї імперії й здається властям цілком прийнятною.

Новоприєднані народи входять до складу імперії із своїми версіями власної історії. Легітимність цих наративів в імперських очах доволі різна. Деякі з них мають за собою давню традицію, і щодо них цілком ясно, що спроб асиміляції такого нетотожного російському історичному досвіду не варто навіть і шукати. Інші — як, наприклад, історію Північного Причорномор’я — здається доцільним і можливим переписати, стираючи з нього сліди орієнтального минулого і видобуваючи із забуття або створюючи наново “європейське” (античне) минуле краю. Ясно, що ступінь поваги до локальних історичних традицій залежить від дистанції — культурної, цивілізаційної, яку “центр” відчуває до своїх провінцій. Що більш “європейський” тип історії, то більше респекту він викликає. Важливим, однак, є сам принцип толерування локальних наративів і можливості співіснування в єдиному державному організмі територій із своїми власними способами пояснення минулого.

Одним словом, “історичний простір” Російської імперії рубежу XVIII—XIX ст. ще знаходиться в стадії формування. Він не впорядкований згідно з якимсь єдиним принципом. Статус України в “мисленій географії” Росії досить двозначний. “Малоросію” не назвеш “новим” надбанням. Ця територія належить Росії від середини XVII ст. Утім, до другої половини XVIII ст. Малоросія зберігає квазі-державне становище в імперській структурі, а також специфічний соціальний устрій. Ліквідація реліктових інститутів автономії Малоросії — гетьманщини (1764), Запорозької Січі (1775), полкового адміністративного устрою (1782) — майже співпадає в часі з ліквідацією інших державних утворень Східної Європи — Кримського ханства та Речі Посполитої. Кордон між власне Росією і Малоросією руйнується більш-менш тоді ж, коли зникають кордони Польщі й Криму, відсуваються кордони Порту. Остаточне адміністративне впорядкування Лівобережної України (організація губерніального правління) відбувається паралельно із впорядкуванням на російський лад колишніх територій Кримського ханства та Речі Посполитої. Відтак, Малоросія в думці сучасників, а ще більше — в думці наступного покоління вільно чи невільно уподібнюється до цих нових, багато в чому незнайомих країн, ставлення до яких, їх народів та їх історій ще тільки належить виробити.

Звичайно, знайомство із Малоросією значно ближче, ніж, скажімо, із Волинню (і взагалі колишніми землями Польщі на правому березі Дніпра). Але його не варто переоцінювати. Це знайомство армійських офіцерів та нечисленних чиновників, а не інтелектуалів, які, власне, формують “мислену картографію”. Про Малоросію, як невдовзі доведеться з’ясувати першим же мандрівникам з Росії, знають небагато і дуже поверхово. Знають, що малороси — народ православний, знають, що вони нащадки козаків. Знають, що історія малоросів пов’язана з давніми й недавніми війнами. Знають, що “натуральні” вороги малоросів — татари та поляки. Але, наприклад, в якому відношенні стоять малороси лівого берега Дніпра до тих православних, що живуть “в бывшей Польше” (тобто на правому березі) — не цілком зрозуміло. Чи некаатолицьке населення колишньої Речі Посполитої може мати історію, відмінну від “польської”? Чи ця історія якимсь чином подібна до малоросійської? Подібного роду запитання навіть не починають задавати. Словом, обриси того, що згодом стане “Україною”, ще неясно вгадуються. “Україна” існує тільки в одній іпостасі — лівобережної Малоросії. Ця невелика територія трьох губерній єдина має виразну історичну фізіономію.

Завданням всього XIX ст. стане поширити цей образ “Малоросії” на значно більшу територію, “малорусифікувати” колишню Річ Посполиту й Оттоманську Порту, створивши в такий спосіб

простір, який сьогодні зветься Україною. Його ще лише належало “виобразити” з різномірних елементів: “козацької” Малоросії, “запорозької” й “татарської” Новоросії, “польських” Волині та Поділля, австрійської Галичини. На зламі ХVІІІ—ХІХ ст. мало кому спало б на думку, що усі ці різномірні регіони мають спільну історію й заселені одним народом. Навпаки, по усі боки “культурних кордонів” вважають, що на цьому просторі відбулися (і продовжують відбуватися) різні історії.

Вирішальне значення в тому, що “Україна” таки виникне — спочатку в “мисленій географії” інтелектуалів, а згодом і на географічній карті — матимуть подорожі Україною. Свого часу Бенедикт Андерсон запропонував антропологічне розуміння процесу формування сучасних націй. Такі колективи людей, стверджує учений, не існують одвічно й не можуть бути “знайденими” в готовому вигляді. Перш ніж стати реальністю, нації мусять бути “виображені” в уяві. Процес “уявлювання” націй, утім, не зводиться лише до кабінетного мрійництва декількох теоретиків. Образ нації складається поступово в процесі безпосереднього людського досвіду. Такий досвід виникає як наслідок серій однотипних і повторюваних подорожей, які Андерсон називає “паломництвами”. “Паломництва” можуть набирати різноманітних форм: це і “освітні паломництва”, коли молоді люди з провінції вирушають “до центру”, щоб здобути освіту; “адміністративні паломництва”, коли, здобувши освіту, ті ж таки люди вирушають з центру до “периферії”, а в ході успішної кар’єри знову переміщуються до “центру”; це, зрештою, і паломництва в точному смислі, коли культ місцевого святого чи особливо шановані реліквії приводять в рух натовпи прочан. Учасники “паломництв” виносять із свого власного досвіду враження певним чином окресленого простору — його “центру”, його “периферії”, його “протяжності”, з яким починають ідентифікувати себе⁴⁰. Такий простір починає уявлятися як цілісність, а люди в середині окресленого кола — єдиним народом.

Історіографію, як правило, схильні сприймати статично — як суму опублікованих книжок. З погляду бібліографічного цього, можливо, й достатньо. Наукові ідеї мігрують із праці в працю. Але яким чином історичні ідеї полишають сторінки книжок і “виходять в люди”? Чому одні з них мають успіх, а інші забуваються ще перш, ніж тираж книжки розпродано? Яким чином відбувається селекція наукових ідей масовою свідомістю? Для пояснення того, як ідеї, висловлені в книжках чи статтях, стають частиною глибокого переконання надзвичайно великого кола людей, самого лише переліку назв в хронологічному порядку публікації явно не досить. Формування історичної свідомості не може зводитися лише до констатації, що та чи інша думка була опублікована. Тиражі книжок у кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. мізерні. Їх пишуть пооди-

нокі диваки, а читають лише нечисленні шанувальники старовини. А між тим загальний образ історії поділяють люди, які тих книжок могли ніколи в очі не бачити. Більше того, як існує й передається історія в часи, коли не пишуть або не видають великі історичні наративи? Історична свідомість є сумою найзагальніших уявлень про минуле краю, часто неточних чи хибних, часто туманних. Вона є справою не стільки знання, скільки переконання. Пояснити формування певного образу історії, який поділяє чимала кількість нічим не пов’язаних між собою людей, лише публікацією і читанням наукових трактатів явно неможливо.

Історіографія мусить бути споряджена антропологічним ви-міром. Уявлення про минуле певної території виникає, формується і закріплюється в процесі безпосереднього людського досвіду, чогось на зразок “паломництв” Андерсона. Подорожі дозволяють пережити простір як цілісність, відчувати його протяжність. Контакти з місцевим населенням формують уявлення про народ, що його населяє, а одночасно створюють стереотипи сприйняття цього народу. Відвідини пам’ятників старовини збурюють історичну уяву, дозволяючи виобразити минуле території, охопити його в кількох очевидних образах. Зв’язок між тим, що і як побачить мандрівник, з науковою літературою не однозначний. Ретельний мандрівник підготується до поїздки: прочитає одну-дві рекомендовані книжки й, відвідуючи дійсні історичні місця, буде “впізнавати” в них вичитаний з книжок образ. З іншого боку, кабінетний учений може спиратися на нотатки подорожніх, дивлячись на історію їхніми очима: адже то очевидці, що справді були і справді бачили. В подорожах, отже, реалізується складна гра між уявним і дійсним, між наперед відомим знанням і дійсним досвідом, між стереотипами і реальностями, між літературними конвенціями зображення й реалізмом спостереження. Подорожі, що важливо, подібні паломництвам: їх здійснюють регулярно, для них вимальовуються однотипні маршрути. Йдучи слід у слід, мандрівники розглядають одні й ті ж руїни, впізнають одні й ті ж речі, милуються одними й тими ж пейзажами. У такому багато разів повторюваному досвіді закріплюються загальні відомості про країну, її населення, її історію. Виникає сумарний образ, навіть переконання, чим є край і що відрізняє його від сусідніх просторів.

Те, в якому образі постане історія України, багато в чому було зумовлено саме російськими мандрівниками в Малоросію й ширше — на “Південь” імперії. Більше того, те, як розвиватиметься російсько-український діалог в історіографії, буде зумовлено двома відкриттями, зробленими на території України російськими мандрівниками початку XIX ст. Назвемо їх умовно “відкриттям Малоросії” та “відкриттям києво-руських руїн”.

Подорожі на Південь досить швидко призведуть до відкриття особливого народу, який заселяє Малоросію. Цей народ — і в тому

будуть згоджуватися усі без винятку мандрівники — має свою характерну “народну” фізіономію. Малороси, як з’ясується, практично усім відрізняються від великоросів: мовою, виглядом, піснями, звичаями, національним характером, виглядом їхніх сіл і містечок. Переважно цей народ викликати симпатію у подорожніх, але навіть ті, чие вухо буде неприємно вражене азійським варварством їхніх пісень, не зможуть заперечувати очевидний факт: малороси становлять собою цілком окремий народ. Вони, як раз по раз зазначатимуть подорожні, є козацьким “племенем”, їх минуле — в козацьких війнах проти татар і турків, а найважливіша подія їхньої історії — війни за православну віру проти Польщі. Для нас цікаво, що попервах не помітно спроб узгодити православ’я та слов’янськість малоросів із ідеєю якоїсь ширшої “руської” народності, так само, як не помітно й спроб знайти для малоросів історію, глибшу за недавні козацькі війни.

Утім, серед російських мандрівників — і чим далі в ХІХ ст., тим більше — виявляються такі, які вирушають на Південь із твердо określеною метою: відшукати, побачити джерела власної історії й доторкнутися до них. Такими — це знають ще до Карамзінської “Історії” — є часи Київської Русі. В Петербурзі й Москві не сумніваються, що на цих землях — у Києві, Чернігові, Переяславлі — зародилася російська історія. Саме з півднем пов’язані її найкращі сторінки: звідси київські князі ходили на Константинополь, тут було прийнято християнство, тут точилася героїчна боротьба з половцями, тут — як знають від 1800 року — було створено найвищий взірць російської поезії — “Слово о полку Ігоревім”. Без цих територій та їх історії для Росії лишається, власне, не так багато — короткий злет Владимиро-Суздальської Русі й безкінечна імла татарського рабства.

Такі мандрівники також роблять своє власне “відкриття малоросів”. Для них воно, однак, стає неприємною несподіванкою і серйозною проблемою. Простір Київської Русі — це простір ідеальний, епічний. У ньому можуть існувати благородні руїни, древні святині або навіть привиди величної історії, але немає місця малоросам, козацькому народу. Простір реальний між тим виявляється зайнятим малоросами, й у ньому не лишається місця для великоруської історії. Більше того, мандрівники, які шукають видимих і очевидних решток Київських часів, розчаровуються — в Малоросії практично нічого не нагадує про її князівське минуле. Тим не менше до послуг мандрівників є кілька усталених технік: літературних прийомів, які дозволяють описувати пейзаж так, ніби він і є пам’ятником історії; наукових засобів, як, наприклад, складання “історичних карт”, що віртуально відтворюють давню історію; нових дисциплін, як археологія, яка видобуває із землі рештки минулого. Усі ці засоби вживатимуться, щоб оживити давньоруське минуле Півдня. З-під Малоросії поступово почала виринати на поверхню Київська Русь.

Суміщення в одній території двох надзвичайно різних типів історії виявляється для російських мандрівників несподіваним оптичним ефектом, багато в чому подібним до того враження, з яким покидали Грецію європейські мандрівники: застигла в руїнах історія та народ, що живе навколо них, не мають нічого спільного.

Лише поступово, в міру “об’їздів” Півдня і “впізнання” все більшої кількості рис власного минулого, виникає початково невідразне, але чим далі впевненіше відчуття, що народність, яка живе в місцях, з якими росіяни пов’язують початки своєї історії, державності, культури, духовності тощо, народність, яка в буквальному сенсі “володіє” найбільшими святинями росіян, мусить мати щось спільне з великоросами. Така спорідненість не могла виникнути в новітні часи, коли малороси були під іноземним пануванням, а отже, мусить сягати давніших — києво-руських часів. Росіяни виобразять “південно-руський” народ — православний, слов’янський. Походження з київських часів дозволить “малоросам” покинути свою колиску — історичну Гетьманщину-Малоросію, до якої вони раніше були прив’язані козацьким походженням. Образ, сформований початково виключно для жителів Лівобережжя, буде розповсюджений на всю Наддніпрянщину, згодом — Правобережжя і мігруватиме далі на захід, Волинь, Поділля, Галичину. Усі слов’яни приєднаних в різні часи від Польщі територій, і навіть деякі ще не приєднані, належать до “южно-руського племені”. Підставою для такого згрупування була карта Київської Русі, з якої кожний міг переконатися, що від Холма й Львова до Новгород-Сіверського слов’янське населення належало колись Київській Русі. Цей “південно-руський” народ російської думки задасть “природні” рамки й створить можливість уявити його як “український народ”. Парадигма єдності, отже, виростає поступово й у спільній роботі росіян та українців.

* * *

Різні люди подорожували Малоросією на рубежі століть. Де-хто з них був прикметною особистістю свого часу, імена інших тільки й відомі, що завдяки опублікованим “Путешествиям”⁴¹. Одні (як князь Петро Шаліков — “Путешествие в Малороссию”, 1803, “Другое путешествие в Малороссию”, 1804; Володимир Ізмайлов — “Сентиментальное путешествие в южную Россию”, 1800, 1802; князь Іван Долгорукий — “Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда”, 1810 та “Путешествие в Киев”, 1817; Олексій Левшин — “Письма из Малороссии”, бл. 1816) подорожують, щоб спеціально побачити Малоросію. Інші (як Павло Сумароков — “Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду”, 1803; Д. Бантиш-Каменський — “Путешествие в Молдавию, Вала-

хию и Сербию”, 1810; А. Глаголев — “Записки русского путешественника”, 1823) лише минають її на шляху до головної мети своїх подорожей. Переважно автори “Путешествий” здійснюють їх без певної мети, просто, щоб побачити світ. Та трапляються серед них і люди вчені: академік Василь Зуєв, наприклад, спеціально досліджує природні та господарські умови країни (“Путешественные записки Василья Зуева по пути из Санкт Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.”), лікар Оттон фон Гун, відвідуючи Малоросію разом із Олексієм Кириловичем Розумовським, облаштовує лікарні та аптеки в графських маєтках (“Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии”, 1806), Олександр Єрмолаєв (1810) здійснює археологічну експедицію до Тавриди і Тамані (куди так і не потрапить).

Судячи з кількості опублікованих книжок, а також з того, що більшість мандрівників не були обтяжені жодними офіційними дорученнями, подорожі до Малоросії стають певною модою в північних столицях. Навіть зрозуміло чому: в Європі відбуваються великі війни. На Південь росіяни подорожують так, як британці подорожували б до Італії. “Путешествие в Малороссию” є свого роду аналогом англійського *Великого континентального туру*. Не даремно Малоросія постає зі сторінок записок як “російська Італія”, топос, який виявиться не тільки надзвичайно продуктивним, але й напрочуд живучим в літературі XIX ст. Ця аналогія ще до поїздки встановлює “горизонт очікувань”: вирушаючи на південь, мандрівник розраховує знайти витоки власної історії, яка колись давно точилася на тих землях, але віддавна вже полишила південний край і перемістилася на північ, полишивши по собі тільки живописні руїни серед мальовничого пейзажу. Про давнину мандрівник (він прочитав потрібні книжки ще до поїздки) знає більше від турбильців, яким лишає безжурне життя серед благодатної природи.

“Італійська мода” жила уявленням про Італію як “класичну” країну, джерело культури, де мусили ожити завчені на шкільній лаві тексти й образи античних авторів. Італія сприймалася водночас як “стара” й “нова” країна. Епоха класицизму здатна була бачити в Італії тільки її античну спадщину, вважаючи її сучасність не вартою уваги. Відтак, Італії у філософській географії епохи було відведено місце добротворного, але застиглого десть у минулому “Півдня”.⁴² Щоденники подорожніх змальовують нерухомий “Південь”, де історія зупинилася століття тому, за контрастом із динамічною “Північчю”, де вона відбувається зараз. Історики літератури прочитують за цим розподіл властивих часові гендерних ролей: активного маскулінного начала, протиставленого пасивній жіночності. За літературними конвенціями XIX століття Італія як стереотипна жіночність була осідком усього відсталого, а

також емоцій та забобонів (суміш надмірної релігійності з поганством), їй співчували. Переміщуючи свої маршрути, європейські мандрівники розповсюдять такий образ «Півдня» на Грецію.

В Україні російська публіка знайшла те, що європейські мандрівники знаходили на “Півдні” і “Сході” — образ свого начала і свого антипода. Захід конструював свою ідентичність, відштовхуючись від уявного “іншого”. Росія перебувала в складнішому становищі: вона уявляла себе частиною західної цивілізації, а в той же час для Заходу служила образом того, чим захід не є. Для постпетровської Росії таким “іншим” була її історія. Історія починалась на Півдні. Малоросія, таким чином, ставала країною, де росіянин міг відчутти себе членом західного світу.

Здається, саме цим можна було б пояснити “малоросійську моду”, що так несподівано виникла серед освіченої російської публіки в перше десятиліття XIX ст. Малоросія була одночасно і древньою, і новою країною. Вона перебувала одночасно і в Європі, і в Орієнті, й вибір культурного контексту залежав від напрямку маршруту. Дехто із мандрівників прямував до Криму, Таврії чи Одеси. Для них зміна ландшафтних зон поставала як послідовність історичних типів: колишня Гетьманщина непомітно переходила в степ недавньої запорозької вольниці, а той без видимих бар’єрів перетікав азіатські степи, де всього лиш покоління тому кочували ногайці й кримці. Подорож із півночі на південь створювала образ Малоросії як продовження орієнтального степового світу. Ті з мандрівників, хто міцніше тримав у голові фінальну мету своєї подорожі — античну Таврію, Причорномор’я класичних часів — мимоволі поєднували сучасну Малоросію з образами грецької й римської історії. Для тих, хто рухався зі сходу на захід, Малоросія поставала як скалок річпосполитської історії. Тут перехідною зоною служив Київ, місто, що історично належало до Лівобережжя, але нині центр правобережної губернії, що відкривала безпосередній доступ до колишніх провінцій Польщі. В залежності від маршруту наголошуються ті чи інші прикмети — латинська вченість Могилянської академії, наприклад, чи азіатський спосіб життя запорозьких козаків.

Записки подорожніх — особливий жанр. Короткі цитати чи навіть ширші витяги з таких книжок не можуть передати ефекту переконливості, який вони справляли на читачів. Такі нотатки чи щоденники треба читати цілком. Адже сама оповідь імітує повільне мандрування територією й відтворює емоційні стани, несподівані думки, асоціації тощо від відвідин дійсних історичних місцевостей. Від того, хто читає записки подорожніх, очікується співпереживання, співвідвідини територій. Загальне враження складається поступово в міру прочитання щоденника. Образ країни, таким чином, стає й переконанням читача, який проробив увесь шлях разом

з автором. Доказовими виявляються не просто окремі твердження, а вся подорож.

Одне з перших “путешествий” в Малоросію, видане князем Шаліковим у 1803 р.,⁴³ практично не містить відомостей про територію, познайомитись з якою вирушив автор (він радить не чекати від нього “ни статистических, ни географических описаний”). Це майже карикатурний образчик сентименталізму, наповнений переживаннями й емоціями, досить клішованими, які мандрівник відчував протягом поїздки. Замість “статистических описаний” Шаліков пропонує безкінечні описи природи, яку знаходить надзвичайно хвилюючою й живописною, а також евфемістично завуальовані спогади про свої захоплення місцевими “німфами”. Багатослівне й порожнє з фактичного боку “путешествие” Шалікова разом з тим, — не без користі для нашої теми. Воно демонструє, як встановлюється спосіб сприйняття Малоросії російською публікою, або, висловлюючись жаргонно, формує дискурс Малоросії в російській свідомості. Малоросія — це країна, від згадки про яку приємно й радісно, а спогади про неї — сентиментальні й безжурні. Це край “молока і меду”, милих людей і прекрасних “німф”. Але передусім це країна, де людина (із достатньо розвиненим почуттям прекрасного) може стимулювати свої емоції спогляданням природи.

Інші мандрівники не були настільки самозаглибленими, як князь Шаліков, і звертали увагу на оточуючу реальність, не тільки на власні переживання. Знання про територію, якою вони мандрували, були різні, як різною виявляється й точність та влучність спостережень. Часом враження й висновки поверхові, часом — відверто курйозні. Нас в цій літературі, втім, саме й цікавлять загальні місця, кліше та стереотипи. Варто пам'ятати, що без винятку всі подорожні ще до поїздки “робили домашнє завдання” — читали щось із історії краю, древньої і нової. Усі без винятку подорожні добре проштудіювали “Нестора” (а Левшин, крім того, ще й Степенну книгу) і знають давньоруські місцевості Малоросії ліпше від будь-кого з тубільців. Найкраще виявився підготовленим — досить очікувано — німець фон Гун. На додачу до літопису він перечитав опис України Боплана, “Короткий опис Малої Росії” Рубана, подорож Гільденштедта, подорожі Сумарокова та Ізмайлова (така ерудиція дала йому можливість назвати свою книжку з німецькою скрупульозністю “Поверхностными замечаниями”). Коло читання формувало очікування і певним чином налаштовувало оптику: подорожні переважно бачили те, що вчитали з книжок. Бажання підтвердити вчитані відомості й спровоковані ними фантазії переважно й було спонукою для мандрівки. Патетично пояснював свої мотиви Олексій Левшин 1816 р.: “Древняя История Российская да-

вно возбуждала во мне желание видеть Малороссию, знаменитую многими великими происшествиями. Россиянину, думал я, не простительно не быть в Киеве, не взглянуть на Полтаву — и спешил осмотреть памятники славы предков наших”.

Ще до виїзду Левшин привів себе у відповідний екстатичний стан в очікуванні великих емоцій та історичних прозрінь: “Вот колыбель отечества нашего! Вот земля, которая была поприщем громких подвигов древних предков наших! Вот страна, в которой Россия приняла вид благоустроенной державы, озарилась лучами Христианства, прославилась мужеством сынов своих, осветилась зарею просвещения и начала быстрый полет свой, вознесший ее на высочайшую степень славы и величия. Возобновляю в памяти моей знаменитые дела победоносных Славян, вслушиваюсь в отголоски их славы и спешу видеть те места, которые были свидетелями величия их. С этой целью еду я в Малороссию”⁴⁴.

У такому ж емоційному стані вирушали на південь усі наші мандрівники, навіть якщо у висловах були стриманіші від Левшина. Практично всі в древніх місцях російської історії очікували знайти якийсь рафінований, справжній, незіпсований тип “російськості”. Більшість була розчарована — приємно чи неприємно.

Князь Іван Андрійович Долгорукий, владимирський губернатор і літератор-любитель, закріпив своє “путешествие” на широку ногу. Він задумав відвідати Малоросію, Таврію, Крим та Одесу. Вирушив із Володимира навесні 1810 року, щоб символічно закінчити свою подорож на початку вересня в Москві. Втім, головною метою його подорожі був Київ, місце, куди князя вабили стільки ж інтереси історичні, скільки й особисті: поклонитися могилам родичів (його бабкою була знаменита ігуменя Нектарія, княгиня Наталія Долгорука). Князь подорожував неспішно, зупиняючись і оглядаючи все, що вважав вартим уваги, а свої враження заносючи у багатослівний щоденник.

Переміну князь почав відчувати буквально за першою ж “українською” поштовою станцією. Все різко почало мінятися навколо: зовнішність людей, їх мова, вигляд їхніх осель. Одразу ж за Курськом “виды для нас открылись новые, мы стали встречать мазанки и однодворцев; строение здесь беднее нашего, великороссийского, но за то живут обыватели гораздо чище и опрятнее; слышали малороссийское наречие, обедали в дубовой избе, выбеленной снаружи; избы белые, по их выговору с грубами, т.е. с трубами. Но, ах! и здесь все уж дорого!”.

Між Белгородом та Харковом князь, нарешті, в’їхав в іншу країну: “Наконецъ въехали мы в пределы Украйны. Зачал приходитъ мне на память пан Хмельницкий и Мазепа. ...Везде без исключения мазанки, нет других жил. Появились хохлы. В 28 верстах от Харькова деревня Липцы ими населена. Увидели мы образчики

плодородного климата: на воздухе родятся арбузы без всякого садовнического присмотра; для них отведены изрядные места и их зовут бакши. Туда в своих нарядах и в пестрых юбках из ковров ходят бабы очищать сей плод от побочных растений. Мы несколько сборищ таких объехали. Это делает приятную для зрения картину”.

Така епітома загальних місць про Україну — спогади про Хмельницького та Мазепу, білі мазанки й у них хохли, плодючий клімат та живописні поселяни на фоні пейзажу — супроводжується у князя і більш глибокими роздумами. Здається, вперше саме в Україні, завдяки конфронтації з її несподіваною інакшістю, йому довелося замислитися над власною ідентичністю і тим, що, власне, становить серцевину “російськості”: “Здесь я уже почитал себя в чужих краях, по самой простой, но для меня достаточной причине: я переставал понимать язык народный; со мной обыватель говорил, отвечал на мой вопрос, но не совсем разумел меня, а я из пяти его слов требовал трем переводу. Не станем входить в лабиринт подробных и тонких рассуждений; дадим волю простому понятию, и тогда многие, думаю, согласятся со мною, что где перестает нам быть вразумительно наречие народа, там и границы нашей родины, а по-моему, даже и отечества. Люди чиновные принадлежат всем странам: ежели не по духу, но по навыкам — космополиты; их наречие, следовательно, есть общее со всеми. Но так называемая чернь — она определяет живые урочища между Царствами, кои политика связывает, и Лифляндец всегда будет для России иностранец, хотя он и я одной Державе служим”.

Звучання навколо мандрівника майже незрозумілої для нього української мови викликає в пам’яті “лифляндця”. Через сім років, подорожуючи вдруге, князь прирівнюватиме малоросів до “курляндців”, тільки поглиблюючись у переконанні, що з великоросами їх мало що єднає. Втім, оптимістична налаштованість, природа й добрі дороги зафарбували 1810 р. все в приємні кольори, навіть український акцент здавався приємним. У Харківському колегіумі владимирський губернатор був присутній під час річного диспуту студентів: “Нигде я не слыхивал такого сладкого произношения латинского наречия, как в устах Малороссиян: выговор их имеет что-то особенно приятное для слуха нежного”.

Другу подорож в Україну князь здійснив через сім років, у 1817 р., уже не вельможею, після хвороб і особистих втрат. Князю здавалося, що переміну ставлення до себе він відчуває в усьому: важко стало діставати коней, мандрівника вже не зустрічали так радо і не відкривали всі двері. Відповідно, його враження від Малоросії за другим разом виявились значно менш оптимістичними. Практично все, що його так “умиляло” під час першої подорожі, цього разу дратувало. Якщо у 1810 році він знаходив скрізь італій-

ські паралелі, то тепер навіть співучість малоросіян його дратувала: слухаючи в Переяславі обідню, він відзначив: “Певчие не хороши, и это странно! Малороссия издревле славилась церковными певцами, но они свой напев потеряли, италиянской худо переняли, и гармония исчезла”⁴⁵. Втім, і цього разу князь безпомилково впізнав перетин кордону із Малоросією: “Здесь начинается Малороссия и вольная продажа вина”. За Глуховим, в селі Тулиголов, Долгорукий переконався в цьому остаточно: “Здесь обитают козаки. Началась Малороссия: другое наречие, другие обычаи. Труднее всего достать сливков”. (Проблема вершків займала князя й у першій подорожі. В Полтаві їх постачав Долгорукому генерал-губернатор князь Я. Лобанов-Ростовський “из вежливости”). Відсутність вершків, треба гадати, пробуджувала сильну ностальгію, бо, зустрівши в Ніжині п’яних гуляк і почувши російські пісні, князь “по поясу вынулся из кареты, закричавши: “Наши, Русские!” То, справді, були російські мужики, з якими князь відчув таку спорідненість, що, цього разу вже подумки, вигукнув: “Вот что значит родина! И после этого можно ли меня уверить, что я в отечестве своем, когда бываю в Украине, в Курляндии или на Вятке? Нет, все мне чужое за областю той, в которой я родился”.

Тих же, хто думав інакше, тобто вважав Малоросію та Курляндію частинами Росії, князь називав “наемными, раболепными политиками”.

Зір подорожнього намагався ловити древності, залишки старовини, але Малоросія рідко надавала мандрівнику таку можливість. Малоросія була країною “молодою”. Це безпомилково відзначив Олександр Єрмолаєв, найдосвідченіший любитель історії з поміж наших мандрівників. Він подорожував Україною того ж літа 1810 року, що й Долгорукий. Єрмолаєв та його компаньйон К. Бороздін здійснювали першу в Росії вчену “археологічну екскурсію”. Її задачею було розшукувати, досліджувати, замальовувати російські старожитності, складати плани історичних споруд, нотувати місця, що можуть являти інтерес в археологічному плані. За рік до поїздки в Малоросію Єрмолаєв та Бороздін вже здійснили аналогічну екскурсію великоруськими губерніями, відвідавши Стару Ладугу, Тихвин, Білозерськ, Вологду, Ярославль. Єрмолаєв, таким чином, мав з чим порівнювати. Втім, навіть досвідчене око допомагало мало. Доїхавши до Полтави, Єрмолаєв так нічого вартого уваги й не примітив, про що й зізнавався у листах до О. Оленіна: “Писать почти совершенно нечего. Мы путешествуем в стране плодородной, изобильной хлебом, но не древностями; здесь все новое. Этот край долгое время принадлежал Польше или составлял нашу Украину и беспрестанно был подвержен набегам татар, которым не учиться было грабить и жечь, разорять. О древних памятниках ранее Петра Великого и говорит почти нечего”⁴⁶.

Відсутність реальних старожитностей можна було компенсувати тільки історією віртуальною, книжною, заготовленою з дому: “Впрочем, здешняя губерния по географическому своему положению весьма любопытна для нашей Истории. Это почти всегдашний театр половецких набегов; но, к сожалению, и в этом случае нельзя надеяться сделать что-либо удовлетворительное, потому что здесь не было еще межевания; следственно, нет достоверной карты, и многие урочища, упоминаемые в летописях, остаются неизвестны”.

Через тринадцять років, 1823 р., тотожне враження недавніх руйнувань відзначав (навіть на Правобережжі!) Глаголев, який взагалі вважав, що кургани й зруйновані укріплення (які тягнуться з Лівобережжя “трядою в Польшу”) становлять характерну рису українського пейзажу: “От Киева до Житомира почти нет ничего достопримечательного, кроме нескольких земляных укреплений... Укрепления эти состоят из рвов и насыпей и, вероятно, составляли сторожевую линию против внезапных вторжений турецких орд, которые в XVI и XVII столетиях распространяли в здешних краях опустошения”⁴⁷.

За шість років до Глаголева, під час другої поїздки по Малоросії 1817 р., кургани помітив також і князь Долгорукий: “Проезжая из Батурина до Борзны, видел я в 12 верстах какие-то курганы, но не у кого спросить, что они напоминают; думаю, что это какой-нибудь монумент убийств и вместилище костей храбрых чад Беллоны. Где и кто не дрался в России? Везде ходит плуг по трупам человеческим”⁴⁸.

Мандрівник, отже, мусив задовольнятися уявною історією, а читачам своїм передавати швидше емоції, ніж описи реально побаченого. Левшин також шукав решток старовини й також розпізнавав їх у руйнуваннях кочівників. Під’їжджаючи до Переяслава, мандрівник подумки вигукував: “Вот столица древнего княжества Переяславского! Вот город, знаменитый в бытописаниях наших! Вот остатки крепости, разрушенной временем! Вот Трубеж, многократно обогранный кровию беспокойных и опасных для России печенегов! Вот Альта, увековеченная злодейством братоубийцы Святополка!

Сколько памятников глубокой древности! Сколько пищи для ума и сердца! Сколько предметов для внимания любопытного путешественника!”

Знаки оклику, втім, швидко поступаються місцем більш врівноваженим пунктуаційним знакам, коли мандрівник намагається знайти бодай сліди обіцяних уявою “памятников глубокой древности”:

“Ежели бы все предания, переходящие из рода в род, сохранялись между жителями здешними, ежели бы Малороссияне были более любопытны, то урочища, могилы и бугры, которых здесь бесчисленное множество, могли бы открыть нам изобильные источники для исторических разысканий и показать истину, опровергнуть многие места в летописях наших, основанные на одних только догадках, часто пустых и нелепых”.

Левшин з розчаруванням відзначав байдуже ставлення жителів до старовини:

“Древняя и очень хорошая крепость, которою был обнесен Переяслав, и теперь еще видна. Я был в ней и с досадою видел, что памятник сей, самым временем кажется из почтения пощаженный, разрывают теперь для выварки селитры. В ней стоял дворец княжеский; тщетно искал я следов оного! Они уже давно изгладились”⁴⁹.

За десять років до Левшина ті ж таки переяславські укріплення бачив Оттон фон Гун. Він не міг, навіть коли б хотів, розпитувати місцевих жителів про їхнє походження через мовний бар’єр, але візуально визначив, що “башти” та “батареї” не належать до давнини, але “деланы ходившими здесь в прежде бывшие времена войсками”. Кургани він також вважав “батареями”⁵⁰. Не ближче до істини був і Єрмолаєв. Він також запримітив надзвичайну кількість курганів на Лівобережжі і навіть дізнався, що місцеві жителі називають їх “роблені могили” та вважають укріпленнями. Він, однак, сумнівався, чи можна їх вважати залишками військових укріплень: “Занимался я еще сделанием плана некоторых могил, которыми обильно усеяны поля между реками Сулою, Хоролом, Пслою, Голтвою и Ворсклою. Эти могилы, встречающиеся почти на каждом трех или четырех верстах, отличны от известных ... курганов. ...Это заставляет меня думать, что такие могилы не были укреплениями. ...Мне кажется, что их вероятнее можно принять за места жилищ какого-нибудь народа, в древности здесь обитавшего”.

Ще до відвідин древнього Переяслава Левшин побував у “древніх” Лубнах, про які читав у літописі під 1107 р. і вважав місто побудованим за Володимира Святого: “Несмотря на то, в нем нет ничего достопамятного; ничто в нем не соответствует древности, ничто не делает его занимательным в глазах путешественников, выключая огромной аптеки, которая доставляет лекарства на армию, и заведенных при ней обширных ботанических садов”.

У Переяславі та поблизу нього уява Левшина малювала йому картини героїчного й кривавого минулого. Тут боролися із половцями, тут окаянний Святополк убив св. Бориса. Однак усі “путешествия по окрестностям” закінчувалися більш-менш так, як пошуки місця битви між Ярославом та Святополком: “Мы провели там целый вечер, пили чай, гуляли и думали о событиях протекших времен”. Не краще були справи і з іншою історичною святинею, збудованою Володимиром Мономахом, — церквою на Альті. Історія Бориса й Гліба емоційно переповідається Левшиним за літописом, але екскурсія на місце розчарувала — знайшли лише камінний хрест, поставлений переяславським протопопом Григорієм Бутовичем у 1664 р. З відчаю Левшин навіть став першим археологом Переяслава: “Желая видеть остатки бывшего здесь строения и не нахо-

дя их на поверхности земли, искали в недрах оной; но труд был напрасен. Однако ж любопытство наше несколько удовлетворилось, когда мы, под водою Альты, в нескольких аршинах от поверхности, отыскиали что-то твердое, подобное основанию строения. Вот, может быть, остатки церкви и дворца».

1817 р., через рік після Левшина, в Переяславі побував князь Долгорукий. Його загальним враженням було розчарування, але без ентузіазму, який попри все демонстрував Левшин: «Мы были у обедни в Переяславле. Городок ничего не значущий, обнесен земляными валами: они одни составляют памятник древней его славы; других документов нет. Никто уже не помнит жертвы свирепого Святополка, того несчастного сына Владимирова, Бориса, который предпочел берега реки Альты славе победоносной, не хотел вооружаться против брата старшего, распустил воинство, посвятил себя Богу и умер насильственною кончиною; меч купнородного сразил его. О героях слава гремит повсюду, о Борисе едва сведают потомки. Жалко смотреть на бедные развалины такого города, который после Киева был некогда из лучших».

У колишнього владимирського губернатора відвідини Переяслава пробудили асоціації з північною руською історією, а крім того, сподівання на археологію: «Я весьма сожалею, что не мог высмотреть города Переяславля: и под ветхой его наружностью могут скрываться сокровища для наблюдателя. Великие князья, переходя с места на место, основывая престолы свои то там, то сям, любили, как видно, в воспоминание оставляемых столиц, давать те же имена другим городам: во Владимирской губернии есть город Переяславль Зелесский: и здесь река Трубеж стекается с рекою Альтой; и так же, как и в Переяславле Рязанском, что ныне зовут просто Рязань, протекает река Трубеж».

Не краще були справи й з іншою давньоруською столицею — Черніговом. Усі мандрівники знають, що місто в давньоруські часи було одним із «изряднейших», столицею князівства, майже суперником Києва. Чернігів розчаровував так само, як і Переяслав. Левшин, взагалі схильний навіть невдачі сприймати оптимістично, відзначив: «Древность сего города, бывшего некогда Княжескою столицею, и памятники прежней славы обращают на него внимание всякого любопытного Россиянина. Это заставляет и меня что-либо о нем сказать».

Сказати Левшину «про пам'ятники», втім, нічого. Він виходить із становища, вказуючи, що Константин Багрянородний згадує Чернігів ще у Х ст., що Нестор і Степенна книга оповідають переказ про двобій чернігівського Мстислава із Редедєю. З усіх «пам'яток» мандрівник відзначає, власне, тільки єдину — Спаський собор, та й той «нової архітектури», «а иконостас еще новее». Всередині перебудов-

ваного храму Левшин нотує історичні прикмети, але історії не так давньої — прапори козацьких полків, «висящие на стене».

Єрмолаєв спеціально відвідував Чернігів з археологічною метою. З усіх чернігівських споруд давньоруською він також визнав лише Спаський собор, план і розріз якого зробив, а також замалював фасад. Єрмолаєв вказував, що храм було закладено близько 1036 р. Мстиславом Володимировичем, але “древністю” був розчарований: “Жаль очень, что когда этот собор при князе Потемкине возобновляли, то архитектуру внутри переменили”.

Більше нічого вартого уваги археологічна експедиція не знайшла, й, “окончавши все в Чернигове, отправились мы в Киев”.

У другу свою поїздку 1817 р. в Малоросію князь Долгорукий вирішив заїхати в Чернігів, “древнее княжение и старинную столицу Малороссии”, яким знехтував під час першої подорожі. В самому місті князь не знайшов нічого вартого уваги, крім кількох будинків: спадкоємців графа Безбородька, губернського маршалка Стороженка, таємного радника Милорадовича та кількох казенних: будівлі присутствених місць, губернаторського та генерал-губернаторського будинків, магістрату, генерального суду. Із “древностей” князь відзначив собор: “Собор сохранил все внешние признаки своей древности, но внутри смешан с новой архитектурой: от него вид прекраснейший на Десну, и за ней представляются взору пространые равнины. Везде в России найдешь курганы и земляные окопы, монументы жалкие набегов Татарских и ярости Батыя”.

Загалом же Чернігів був оцінений кн. Долгоруким невисоко: «Теперь Чернигов так пуст и скучен, что жаль проехать 35 верст, которые мы проскакали, чтобы видеть этот город. Едва есть ли в России много уездных, которые были бы его хуже; когда бы не Десна его украшала, можно бы его назвать слободой; а привлеки сюда панов, приучи их здесь жить, заставь роскошничать, то ли дело! Тогда и Чернигов сделается прямо столицей Малороссийской области. Местоположение его весьма к тому способствует; сами черниговцы это говорят; в ответ готова у них пословица: “Мало ль чего нет?”»

Князь вважав чернігівських князів своїми предками, але навіть родинні сантименти не покращили загального враження: “Мы сегодня уехали отсюда и прибыли ночевать опять в деревню, которая после Чернигова показалась нам прекрасным убежищем. Слава Богу, что есть такие города в России, после которых мила деревня и самая пустынная! ...Виноват, но для меня таков показался Чернигов. Я люблюсь гербом его в моей печати, сим суетным остатком нашего величия, но не завидую предкам, кои в нем княжили”.

Отже, в Чернігові, як, зрештою і в інших малоросійських містечках, коли б не природа, не було б на що й кинути оком, що й згадати⁵¹.

Подібну ж байдужість до старожитностей відзначав в Малоросії і Єрмолаєв:

“Должно отдать справедливость малороссиянам, что нет ничего несноснее, как их о чем-нибудь спрашивать. Они ничего не знают, даже и таких урочищ, которые от их жилищ не далее версты или двух расстояния имеют и мимо которых они почти ежедневно ездят”.

Малоросія, отже, для мандрівників поставала як гігантське поле бою, вся історія її полягала в безкінечних, але переважно не так давніх війнах і руйнуваннях. Це додавало героїчного відтінку країні, зафарбовувало в романтичні тони враження подорожніх, але сильно ускладнювало милування руїнами, яких вони очікували і яких не знаходили. Тубільці нічим не могли зарадити: забавляючись останні кілька століть війнами й набігами, вони забули про давнє минуле, а зруйнована країна не могла нагадати своїми жалюгідними містечками й селами про велич колишніх давньоруських міст.

Для мандрівників із Великої Росії, навпаки, давня топографія, відома з “Нестора”, видається ледве чи не більш актуальною, ніж та, що дійсно існує в Малоросії. Той же Єрмолаєв, а ще більше його компаньйон Бороздін більшість часу своєї експедиції проводять у пошуках “древніх урочищ” та нанесенні їх на карту. На відміну від місцевих жителів, які вже давно забули про давні місцевості й перейменували їх по-своєму, для вчених мандрівників із Санкт-Петербурга літописна географія реально існує: “Нам удалось уже отыскать многие урочища, упоминаемые в летописях, как, например, Сельцо Предславино на Лыбеди, где был дворец Рогнеды или терем. Место, где был погребен половецкий князь Тугоркан, тесть великого князя Святополка II. ...Озеро Долобское и река Золотча, близ которой неоднократно бывали княжеские съезды, и теперь еще существуют, но почти никому из здешних жителей неизвестны”.

Подібним же чином і Левшин, подорожуючи по Лівобережжю, тримає в голові карту давньоруських часів, зв'язуючи з нею свої переміщення. Діставшись р. Хорол, він зауважує: “Мы сей час переехали древнюю границу Рускую и обедаем теперь в Хороле, небольшом городке Полтавской губернии. Он стоит при реке того же имени, которая в древности отделяла Россиян от Половцев”.

Те, чим для російських мандрівників був “Нестор”, для європейців в Греції служив “Гомер”. Леді Мері Вортлі Монтегю, відвідуючи місце, яке вважала древньою Троєю, занотувала: “Оглядаючи ці знамениті поля й річки, я дивувалася точності географії Гомера, якого тримала в руках”. Насправді мандрівниця була за двадцять миль від справжньої Трої, а в руках тримала переклад Александра Поупа, вільний переспів оригіналу⁵².

Відсутність видимих решток древньої історії погіршувалася ще й невмінням подорожніх розгледіти їх. “Старожитностями” вони оголошували все — від дійсних пам’яток до недавніх вкладів царственних осіб в ризниці соборів та церков. Натомість справжні решти історії викликали подив і нерозуміння. Князь Долгорукий в першу свою поїздку 1810 р. побачив біля тракту дивну річ, як ми тепер розуміємо, так звану “половецьку бабу”. Він навіть зупинився, щоб оглянути цього монстра, якого, вважав, хтось із дотепних малоросіян поставив замість верстового знака: “На самой большой дороге вместо грани кто-то вздумал выставить выдолбленную из камня фигуру: она так странна, что мы, не утерпя, выскочили из коляски и подходили ее рассматривать: с боку видишь медведя, а прямо — образ женщины. Охота была кому-нибудь таким уродством днем смешить, а по ночам пугать проезжих”.

Дві такі ж диковини тоді ж бачив у мастьку В. Капніста й Єрмолаєв: “В бытность нашу в Обуховке я срисовал два истукана, находящиеся в саду у Василия Васильевича. Они присланы к нему из Екатеринославской губернии. Оба они высечены из серого песчаного камня. Один изображает мужчину, а другой женщину. Лица у обоих калмыцкие; доказательством, что народ, их поставивший, был народ калмыцкой породы; но трудно определить время, когда этот народ кочевал в Екатеринославской губернии”.

Єрмолаєв, однак, проникливо припустив, що “истуканы”, можливо, “половецкие или печенежские памятники”. Цікава, однак, нотатка про ставлення місцевих жителів до “баб”: “Оба истукана несколько повреждены от того, что жители отбивают от них по временам куски камня для употребления их вместо лекарства от лихорадки”.

Це нагадує занотоване європейськими мандрівниками “забобонне” ставлення греків до античних скульптур, третій мармур з яких часом використовували як лікувальні засоби.

Отже, Малоросія сприймалася як країна давньої історії, пам’ятки якої виявилися знищені безкінечними війнами, а населення забуло про своє минуле. Від того нинішня Малоросія — країна “нова”, в якій все “нове”. Забігаючи наперед, відзначимо, що таке саме враження прикрої відсутності древностей справлятиме, попри всі очікування мандрівників, також і Київ.

Малоросія — нова країна, нової формації і народ, що її нині заселяє. Цей народ відчуває любов до своєї вітчизни, але не тієї древньої, а нової, козацької. Левшин оповідає епізод, з якого пізніше виросла одна із “малоросійських” повістей Гоголя. Знаходячись у селі Білоцерківка (яке помилково вважав місцем страти Іскри та Кочубея), подорожній запитав про місця сувенірів: “Здесь у одного мещанина есть ружье с надписью: Белоцерковского полка. Все усилия мои купить оное остались тщетными; он не согласился ни за

что уступить, говоря, что досталось оно ему по наследству. Черта похвальная! Поступок, показывающий, что малороссияне любят предков своих, любят славу их и чтут память тех козаков, которые храбро защищались и поражали поляков под предводительством Хмельницкого, одержали 14 побед над волохами под начальством Свирговского и отличались потом неустрашимостию своею при взятии Азова”.

У Мгарському монастирі поблизу Лубен Левшин відзначає три портрети. З них найбільшу увагу мандрівника привернув портрет “Апостола, бывшего Малороссийского Гетмана. Черты лица выражают умного человека, а красная одежда, булава и длинные седые усы показывают, что он управлял древними Малороссиянами”.

У самому місті Левшин зустрів ще один релікт минулого: “Сегодня поутру видел я древнего козака Малороссийского; сего дня поутру говорил я с почтенным 96-летним воином. Величественная его осанка и умное лицо суть остатки силы и молодости, во дни которой сражался он; а слова его — отголосок пламенной любви к отечеству, которая владела рукою его в боях”.

Утім, найраніші події, які згадував “древний козак”, була семи-літня війна й битва під Кунерсдорфом. У Ташані Левшин оглядав палац Румянцева, який також видався йому пам’ятником давнини:

“Старый слуга покойного графа повел нас во внутренности замка, которого одна половина обращена пожаром в груды камней, а другая приближается к своему разрушению. ...Везде царствовало мертвое молчание; везде видимы были следы времени; все вещало скорое падение последних остатков сего величественного зданія”.

Покої також нагадували про минулі часи: “Посредине стоял круглой стол красного дерева, возле него кресло, украшенное вызолоченною бронзою, а на стене висела географическая карта Малороссии, разделенной на полки”.

Такою ж згадкою про колишню Гетьманщину сприйняв Батурин і залишки палаців Кирила Розумовського князь Долгорукий під час першої подорожі 1810 р.: “Батурин — местечко, принадлежащее Разумовским. Само по себе оно ничего не значит: строение в нем бедное, положение места самое некрасивое. Здесь некогда была столица Малороссийских Гетманов. Фельдмаршал граф Кирилл Григорьевич, известный своею роскошью, последние годы жизни провел в Батурине и в нем скончался. Говорят, что и здесь жил очень пышно: так думать должно, судя по его домам; один из них деревянный и похож на Дворец. Мы не нашли уже в нем никакого убранства; он обнажен всех своих прелестей, но, по огромности своей и количеству покоев, достоин и поныне примечания”.

Тут же Долгорукий розповідає й почутий анекдот, що мусив засвідчити істинно український характер гетьмана:

“В Батурине 4 церкви: в лучшей из них, каменной, похоронен фельдмаршал. Он умер по-философски и сам назначил место своего погребения. За несколько месяцев перед кончиною он поручил англичанину, отцу нынешнего управителя, вырыть ему в церкви могилу. Болезнь препятствовала ему долго ее осмотреть. Он спросил иностранца: “Зробыв мне хату?” Граф любил весьма наречие своей родины и часто в Батурине мешал его в разговор свой. Узнавши, что яма готова, сам ее осмотрел и одобрил”.

Відвідуючи в 1817 році Яготин, князь був у менш поблажливо-му настрої. Споглядаючи гетьманський палац, мандрівник вже не тільки згадував старі часи, але й моралізаторствував: “Тут старый Гетман выстроил величайший замок со многими флигелями, окружил их садами и разными роскошными привольями: спрашивается, на что? Гетман Малороссии был маленькой полубог... Яготино — совершенная картина... На него тем приятнее взглянуть, что, проехавши мимо множества низменных хат, рассеянных по болотистым равнинам, между курганов, в близи и в отдалении от дороги, напоминающих проказы Хмельницкого, Дорошенки и Мазепы, обрадуешься всем сердцем монументу золотых времен, возникших из Малороссийских междоусобий. Во всю дорогу я занимался чтением истории здешних краев, и мне так живо представились битвы Петра, Карла и прочих их сподвижников, что я насилу отдохнул от мысленного ужаса...”

Та ж історія краю, яка 1817 року князя Долгорукого привела в напружений душевний стан (схоже, він читав одну з історій Вольтера, чи Карла XII, чи Петра Великого), 1816 року Левшина надихала оптимізмом (можливо, тому, що його читання складали “Літопис Малої Росії”, Шерер та Левек):

“Пробежав бытописания Малороссии, которая несколько веков составляла воинственное и независимое от России Государство, которой первобытные жители смешались с Черкесами, Татарами, Поляками и, может быть, со многими другими неизвестными для нас народами; которая долго не имела других законов, кроме законов человеку врожденных, других занятий, кроме войны, других постановлений, кроме свободы, равенства, простой и дружественной жизни козаков, сделавшихся страшными для всех соседственных держав; пробежав, говорю, историю Малороссии, бывшей независимой, и рассмотрев состояние ее под игом Польши и под владычеством России, мы удобно открываем причину, производящую различие и доставляющую жителям здешним некоторые преимущества, ценою крови предков купленные”.

Взаємини малоросів з історією, отже, амбівалентні. Одне й те ж минуле могло асоціюватися із деградацією країни, а могло формувати дух вольності. Є, втім, між обома розуміннями впливу історії на малоросів щось спільне. В обох трактуваннях наслідком такої історії стає народ, який живе за законами натуральними. Це можна було б трактувати як ознаки дикості й нецивілізованості, але читачі Руссо як раз таку людину й цінують понад усе. Люди від природи добрі, їх корумпують лише цивілізація і культура. Ще не зіпсована справжня людина жила в Золотому віці людства. Лише в нечисленних реліктах давнини — примітивних суспільствах — її ще можна побачити в первозданній гармонії. Малороси в більшості подорожніх нотаток постають щасливими жителями благодатної природи. Простий і природний спосіб їх життя вигідно відрізняє їх від сусідів. “Народ” і “пейзаж” стають головними темами опису мандрівників.

Зв'язок цих предметів не випадковий. Адже за загальним переконанням часу клімат і природні умови формують індивідуальні фізіономії народів. Як писав Глаголев, “давно замечено, что местная природа имеет сильное влияние на образование народного характера”. Малорос — дитя природи, яка його оточує і в цілковитій згоді з якою він живе. Все в малоросові — його весела й привітна вдача, його пісенність, його мила лінкуватість, його світлий і чистий одяг — продиктовано натуральністю існування та м'яким теплим кліматом країни. Звідси природність законів малоросіян, їх особлива моральність і навіть цнотливість, їх чесність. Стереотипний образ українця в російській свідомості формується під впливом Руссо.

Природа відповідальна як за милі якості малороса, його, наприклад, особливе почуття прекрасного, так і за вади національного характеру, зрештою, простимі.

“Изобилие в прекрасных картинах природы, щедрость земли и счастливый климат Малороссии делают жителей здешних веселыми и склонными к забавам. С сими свойствами они бы могли назвать себя счастливыми, ежели бы большая часть их была попочтительнее и пользовалась Творцом дарованными сокровищами. Благорастворенный воздух и плодородные земли давали бы жителям здешним право называться любимыми детьми природы, ежели бы она многих из них не лишила нужнейшей к благосостоянию человека добродетели — трудолюбия, а чрез то — и средств быть богатыми”.

Такий погляд прихильного спостерігача Левшина. На відміну від нього, Глаголев не відчуває подібної симпатії, але також відзначає вплив природних умов: “Малороссия лежит большей частью на равнинных местах, теряющихся в обширном и однообразном горизонте. Жители гор, восходя от вершины к вершине, имеют перед собой цель и для достижения этой цели принуждены употреблять бес-

прерывные усилия..., которые в душе пробуждают живость чувств и деятельность умственных способностей. Напротив того, житель равнин, теряясь и зрением, и мыслию в неизвестности пространства, невольно переходит в состояние бездействия и усыпления. Горный Черкес и Донской Казак, упражнясь с малолетства в укрощении диких коней, привыкают к проворству, ловкости и хитрости, а пешеходец Малоросс идет ровными шагами рядом с волом, которым он управляет”.

Перебуваючи в маєтку свого зятя Селицького поблизу Корсуна, князь Долгорукий мав нагоду детальніше роздивитися “дітей природи” й поміркувати над цим предметом: “Хохол по природе, кажется, сотворен на то, чтоб пахать землю, потеть, гореть на солнце и весь свой век жить с бронзовым лицом. Лучи солнца его смуглят до того, что он светится, как лаком покрыт, а весь череп его из желта позеленеет... Я с ними говорил. Он знает плуг, вола, скирд, горелку, и вот весь его лексикон. Если бы где Хохол пожаловался на свое состояние, то там надобно искать причину его негодования в какой-либо жестокости хозяина, потому что он охотно сносит всякую судьбу и всякий труд, только нужно его погонять беспрестанно, ибо он очень ленив: на одной минуте пять раз и вол, и он заснут и проснется; так, по крайней мере, я заметил его в моих наблюдениях... Хохла трудно было бы отделить от Негра во всех отношениях: один преет около сахара, другой около хлеба. Дай Бог здоровья и тем, и другим!”⁵³.

Це, щоправда, були правобережні українці, яких князь, схоже, відрізняв від “малоросів” лівого берега. Ключовим у цих спостереженнях є аналогія між “хохлом” та “негром”. Образ негра мусив викликати в уяві образ “благородного дикуна”, натуральної людини. Глаголев зображав поведження малоросіян (лівобережних) при зустрічі з іноземцем так, ніби вони були островитянами Нової Гвінеї:

“Простота Малороссийских крестьян часто бывает похожа на легкоумие, о котором в самой Малороссии рассказывают множество забавных анекдотов. Все редкое кажется ему новым и все новое — необыкновенным. Удивление свое о встретившемся ему иностранном лице выражает он своему товарищу пантомимами с полною детскою уверенностью, что вы, не слыша его слов, не можете понять его движений. От того, что показалось Малороссу почему-либо страшным, он бежит, как заяц за плетень или за дерево, и, спрятавши одно лицо, думает, что он весь невидим”.

Дитяча простота аборигенів, їхня “німота” при зустрічі, розмова жестами і пантомімою, їхня лякливість, наївність поведження — все це топоси із описів “острівних” тубільців, яких “відкривають” європейські мандрівники. Островитяни перебувають у дитячому віці людства і є, по суті, дорослими дітьми. Так що топіка не дивує, незвично хіба що зустріти папуасів в європейській країні.

Це не було винаходом російських мандрівників в Україні, швидше — свідомо чи несвідомо — запозиченим кліше європейської подорожньої літератури. Відкриття “примітивних” суспільств думкою XVIII ст. призводило до того, що греки гомеричних часів видавалися європейцям благородними дикунами, подібними до ірокезів Північної Америки. І навпаки, коли європеець зустрічав “голого дикуна”, він думав про древніх греків.

“Уявляти постать Благородного Дикуна, скажімо, вдягненого в мокасини Могікана з пригод Фенімора Купера, блукаючим серед руїн підвладної пашам Греції може здаватися дивною ідеєю. Та в багатьох умах він був заатлантичним кузеном Корідона, типового пастуха грецьких та римських пасторалей, оскільки обидва народилися і жили в Золотому віці. Замилування класичним минулим, особливо спартанським суспільством, виробило ностальгію за ним, як втраченим Едемом людства. Під завершення XVIII ст. європейці почали сумніватися в цінностях римських інституцій та юдео-римській релігії, на якій ті засновувалися. Німці, зокрема, відкрили в давній Греції уявний ландшафт, оживлюваний альтернативним, історично й антропологічно раннішим та естетично більш довершеним, набором цінностей. За умови, що ці автори не стикалися із реальною країною, їм легко було проектувати на неї будь-які абстракції. Греки, вважалося, були як діти, бо жили природно, вільно висловлюючи здорові людські імпульси, які подавило — назавжди зіпсувавши мистецтво — північне християнське суспільство”⁵⁴.

Образ античних греків — але також і їхніх нащадків — як шляхетних дітей природи дожив до “туристичної доби”. Зіткнення з реальністю викликало в європейських мандрівників альтернативні реакції, що точно відповідають різниці вражень росіян від малоросів. Можна було, подібно до Джона Раскіна (а в нашому випадку Левшина), доводити образ до карикатури:

“Грек жив у всіх відношеннях здоровим, а в чомусь навіть довершеним життям. Він не відав жодних сумних чи нездорових почуттів. Він звик зустрічати смерть без найменшого трепету, а будь-які тілесні труднощі переживати без нарікань і чинити те, що вважав за правильне як самозрозумілу річ”⁵⁵.

Розчаровані дійсним станом речей, реагували запереченням зв'язку нинішніх греків із їхнім античними предками. Учень Вінкельмана Йоган фон Рідезель не міг примирити образ минулого з сучасною жалюгідністю грецького народу:

“Тепер навіть тіні їх колишньої величі не лишилося. Влада, торгівля, морська та військова наука, поліпшення знань — усе, здається, перемістилося на північ”.

То була реакція, подібна до умовиводів російських мандрівників: сучасні малороси очевидним чином не можуть бути нащадками

грандіозної Київської Русі. Уся її спадщина перемістилася на Північ.

Майже одночасно із російськими мандрівниками в Малоросії на іншому кінці Європи інші романтично налаштовані літератори відкривали своїх благородних дикунів як квінтесенцію “народного характеру”. Шотландія перестала бути самостійною країною після Акту унії 1707 р. Вона традиційно поділялася на Рівнинну (*Lowlands*) та Гірську (*Highlands*) частини, причому історичним ядром країни, яке репрезентувало її навколишньому світові й формувало шотландську ідентичність, була саме південна, рівнинна Шотландія. Тут віками вирувала шотландська історія. *Lowlands* були економічно й соціально домінуючою частиною країни, в той час як *Highlands* асоціювались переважно з дикістю, відсталістю, а їхніх жителів третирували як бандитів, схильних до некерованого насильства та розбою, політично небезпечних протягом XVIII ст. саме в *Highlands* якобіти (прихильники детронізованого Джеймса Стюарта) вербуватимуть живу силу для повстань проти англійської корони. Між двома регіонами існувала також і відчутна культурна різниця: *Lowlands* мали свій освічений клас землевласників, інтелігенції, промисловців; усі ці люди говорили “шотландською англійською”, а на XVIII ст. — англійською із характерним акцентом. Гірська Шотландія говорила гелльською мовою, зберігала до кінця XVIII ст. архаїчну кланову структуру і лишалася незаторкнутою великими культурними зрушеннями століття.

За іронією долі, саме ця відстала й архаїчна частина — не в останню чергу завдяки надзвичайно популярним романам сера Вальтера Скотта — на початку XIX ст. перетворилася на емблему Шотландії, а вдягнений в строкатий кілт горець став трагічним героєм боротьби за свободу⁵⁶. “Хайлендер”, житель гір, став уявлятися як “благородний дикун”, зовні грубий і неотесаний, але наділений тонким естетичним почуттям, яке в ньому виховала сувора й драматична природа Півночі. Саме з такого образу “барда” виходив Макферсон, складаючи за шотландців знаменитого “Осіана” — містифіковану древню поезію країни. Подібної радикальної переорієнтації образ Шотландії зазнав внаслідок “пошуків етнографізму”. Південна рівнинна Шотландія, асимільована й інкорпорована в загальнобританський контекст, звичайно, вже не могла служити виразним речником “шотландськості”. Індустріалізована, вона ніби втратила “етнічність”, яку стали шукати північніше, в краях, які ще не пізнали плодів цивілізації. Романтизм не знаходив нічого романтичного в способі життя, мові, звичках і, головне, вигляді *lowlanders*. Усе це було банально і неживописно. “Хайлендерізація» образу Шотландії була актом свідомих пошуків “чистого», справжнього “етнографічного типу» до такої міри, що відомий сьогодні “шотландський костюм» (з його кілтами й пледами в традиційних

кольорах кланів) був розроблений Вальтером Скоттом “со товарищи” з нагоди візиту короля Георга IV у 1822 р.⁵⁷

Образ малоросіян як шляхетних дикунів, дітей природи, видно, був настільки поширеним у російській думці, що князь Долгорукий під час своєї другої подорожі вважав за потрібне відвести сторінку-другу свого щоденника роздратованій полеміці з цим загальним переконанням: “Іюля 1-го. Я вижу с утра до вечера движущихся волов, пустые хаты под соломой и ленивых Хохлов, возбуждаемых к деятельности плеткой. Ими обрабатываются пространные нивы, скашиваются луга необозримые; природа здесь плодоносна; Малороссия изобилует хлебом... Натура всему дала основу; всеми необходимостями человека снабдила, но какого человека? Природного! А где он на шару земном? Нигде! Всякий человек нынешнего времени есть животное общественное, а не дикое, по лесам блуждающее, ищущее пищи своей в оврагах; для общественного гостя, каков наш человек, мало натуры одной; надобно искусство; для искусства необходима роскошь... Если строгие последователи чистых нравов и вооружаются против нее — они в ошибке: не роскошь вредна, а чрезвычайность”.

Мандрівники не просто відкривали “малоросів”, вони відкривали “малоросійський народ”. Звідси — очевидна фіксація на простолюді, на селянах та козаках. Простолюд стає емблематичним у сприйнятті українців. Звісно, від ока подорожніх не приховалася специфічна соціальна структура Малоросії, що відрізняла її від решти “російських” провінцій імперії. Князь Долгорукий, наприклад, 1817 р. відзначав надзвичайну — порівняно із великоруськими губерніями — кількість шляхти на Чернігівщині та її любов і звичку до судових справ: “библиотеки, составленные из процессов и тяжб малороссийских” заміняють їм звичне коло читання.

Левшин також зазначає скоромовкою, що малоросіяни, подібно до інших підданих імперії, розділяються на дворян, духівництво, купців, міщан та селян; що Малоросія “управляется собственными, от Поляков принятыми законами, или, лучше сказать, Магдебургскими правами”, що устрій судочинства в цій історичній провінції “совсем неизвестен в губерниях, по учреждению образованных”.

Однак тим, що робить Малоросію своєрідною країною, все-таки лишається її “народ”. Тільки “народ” в очах мандрівників має виразну “етнічність”. Він, на відміну від решти класів, був “видимим” для мандрівників. Не тільки тому, що справді візуально вирізнявся традиційним одягом, піснями й навіть просто кількістю, а, головним чином, тому, що оптика мандрівників була налаштована на пошуки саме “народної фізіономії”. Князь Долгорукий вважав, що освічені класи суть космополітичні й у цьому сенсі не відрізняються від провінції до провінції імперії. Послідовник Руссо Левшин також наполягав, на тому що “дворянство, составляющее

отличнейшую часть людей, не может нам дать понятия о нравах и обыкновениях той страны, которую мы наблюдаем. Обычаи одного несвойственны всем состояниям; нравственность одного не есть нравственность всеобщая; образование одного не составляет образования народного”.

Нагадаємо, що “відкриття Малоросії” відбувається в руслі загальноєвропейського “відкриття народу”. Повсюдно в Європі доти невидимий “народ” раптом стає видимим і чутним: він голосно співає свої народні пісні, галасливо витанцьовує, яскраво виділяється на фоні пейзажу своїм колоритним і різнобарвним вбранням, з “німого” несподівано перетворюється на досить говіркого і при тому ріже вухо незнайомими діалектами. Навпаки, класи освічені стають “невидимими”: люди в чорних фраках (що саме за англійською модою входять у вжиток) здаються скрізь однаково безликими. Сприйняття нації етнографізується, а різниця між націями починає сприйматися саме як відмінності “народної” культури та “народного” характеру. Більше того, виникає відчуття, що саме освічені класи неорганічні для тієї чи іншої “народності”. У нашому випадку переміна у ставленні надзвичайно яскрава. Якщо у XVIII ст. від імені шляхетського козацького народу переважно говорили б нащадки гетьманської військової бюрократії, на початку XIX ст. такий голос у них віднято. Потомками стародавніх славних козаків мандрівники вважають малоросійських селян, “народ”, до якого малоросійські дворяни явним чином не належать.

Під пером мандрівників малоросійське селянство не тільки перетворюється на виключного представника українства, але й “ошляхетнюється”, на нього переносять ті риси, які раніше вважались притаманними виключно еліті: патріотизм і любов до вітчизни, історична пам’ять, честь і доблесть, свідомість свого окремого походження тощо. Це, очевидно, у всіх мандрівників, які тільки згадують про походження малоросів від козаків, але найяскравіше, хай навіть у гротескному вигляді, прочитується у Левшина: “Малороссияне пламенно любят отчизну свою и помнят славу предков своих, ненавидя тех из них, которые очернили имена свои презрительными поступками. Нет для них ничего ужаснее, как имя Мазепы. Они забывают себя от ярости при сем ругательстве. Воинственный дух древних Козаков Малороссийских не погас в потомках их. Они всегда с радостью идут сражаться за веру, Государя и ту землю, на которой прославились предки их, на которой родились они, выросли и на которой привыкли вспоминать громкие дела Свириговских, Наливайков и Хмельницких. Название козака лестно для слуха их; они неравнодушно произносят оное”.

Малоросіяни, отже, конструюються як народ цілком шляхетний. У народі ж помітні й інші “тонкі” почування: особлива моральність, гордість та “непокорливість”, схильність до любовних пере-

живань, а також почуття естетичного, аж до того, що “малороссияне, как кажется, несколько чувствуют красоту в Архитектуре. Их вкус довольно образован природою” (Левшин).

Так починає формуватися той міф “селянської”, “народної” української нації, де “народ” змушений був виконувати ролі усіх класів суспільства. На середину XIX ст. цей міф приведе до руху “хлопоманів”, як спроби моральної спокути елітами своєї провини за зраду власного “народу”, а далі розвинеться в українське народництво.

* * *

При читанні записок мандрівників рано чи пізно виникає питання: як їхні враження співвідносяться із самооцінкою аборигенів, із тим образом, який жителі описаних територій мають про себе? Теоретично можна припустити два варіанти відповіді. Перший полягає в тому, що, розпитуючи дорогою мешканців про їхню історію, звичаї тощо, мандрівники сприймають і адекватно відображають саме те, що мешканці країни думають самі про себе. Друга відповідь виростає із постколоніального прочитання дорожніх щоденників. Їх автори — представники домінуючої культури, вони публікують свої книжки в імперських центрах, а погляд (“очі”) мандрівника є поглядом панівного “центру” на доміновану “периферію”. Зрештою, самий розподіл позицій — активного спостерігача й пасивного предмету спостереження — розставляє ролі подібним чином. Опубліковані мовою, що вважається спільною для усіх мешканців імперії, такі твори задають нормативне розуміння територій і народів (“конструюють дискурс панування”). Як наслідок, інтегровані в загальноімперську культуру еліти описаних територій сприймають і асимілюють нав’язуваний їм метрополією образ як свій власний. Спроби “опису-у-відповідь” виявляються “ідіоматично” залежними від панівного дискурсу (тобто засадничо поділяють із ним стиль мислення), навіть якщо ставлять собі за мету полемізувати. Цей феномен Меррі Луїз Пратт називає “автоетнографією”⁵⁸. “Автоетнографія” з’являється тоді, коли панівний “дискурс метрополії” вже усталився. Вона адресована стільки ж землякам, скільки й “центру” в намаганні увійти до писемної культури метрополії.

Український випадок із “Відкриттям Малоросії”, як здається, пропонує третій варіант вирішення питання. Справа в тому, що тут “автоетнографія” передувала формуванню “імперського образу” й багато в чому визначила те, як мандрівники з “центру” стануть дивитися на Малоросію.

Автором чи не першого “опису” Малоросії, складеного як імітація “вченого” опису, був Яків Михайлович Маркович. Його невеличка книжечка, що налічувала лише 98 сторінок, побачила світ у Санкт-Петербурзі 1798 р. під назвою “Записки о Малороссии, ее жи-

телях и произведениях”. Яків Маркович був нащадком відомого роду Гетьманщини — онуком відомого генерального підскарбія Якова Марковича⁵⁹. Він народився 1776 р., початкову освіту здобув, імовірно, в Глухові, але з шістнадцяти років навчався у Москві, в університетському благородному пансіоні. Доля Марковича складалася невдало. Він служив у гвардії, але через рік вийшов у відставку; шукав покровительства Безбородька й Трощинського, служив перекладачем в іноземній колегії, але спосіб життя вів безладний, робив борги і застрелився 1804 р.

“Записки о Малороссии” Маркович задумав як велику працю в кількох частинах. Вона мала подати докладний і вичерпний опис країни, її історії, етнографії, продуктивних сил, географії, клімату, геології тощо, складений на зразок німецьких “подорожей”, які Маркович читав. З книжкою автор пов’язував честолобні замисли, але встиг опублікувати лише одну частину. Задум свій автор пояснював як виконання патріотичного обов’язку:

“Еще до сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью историка или физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей”.

При всьому тому “Записки” не назвеш цілковито “автентичним” описом. Не тільки тому, що автор залишив Україну в підлітковому віці й формувався в середовищі великоруському. Але тому, головним чином, що брак власних відомостей він компенсував читанням чужих праць про Україну (такий список численних “подорожей” Росією і Україною наводить О. Лазаревський), використовував матеріали А. Чепи і, як наслідок, сформував доволі “літературне” враження про свою батьківщину. В рік написання роботи (1798) Маркович навіть здійснив подорож Малоросією (бо всякому “опису” нової країни передують її “відкриття” в “подорожі”), щоб наново познайомитися із предметом свого опису. Лазаревський опублікував з рукопису подорожні нотатки Марковича, названі автором “Замечания по случаю поездок моих по Малороссии в 1798 году”. Зміст їх настільки банальний і настільки бідний дійсними спостереженнями, що не лишає сумнівів: усі свої враження від Малоросії й малоросіян Маркович вичитав.

Втрачена в дитинстві й повернена в юності (Марковичу 22 роки) Малоросія в його “Записках” описана сентиментально, живописно, словом, так, як і диктувала літературна конвенція часу. Важко сказати, чи був у книжки серйозний тираж і читацький успіх, чи навіть стверджувати, що саме її картини й тон вплинули на наступних мандрівників. Але збіги між тим, як побачив Малоросію Маркович, і тим, як і що бачили в ній після “Записок”, дивовижні.

Маркович виправдовував свій проект виконанням давнього заповіту Карла Ліннея: “Славный натуралист Линней удивляется, что страна, так щедро природою благодетельствованная, какова Малороссия, не заманила к себе ни физиков, ни историков. Давно похитила смерть сего друга натуры; если б он жив был, то до сих пор, может быть, удивлялся б тому. Я имел удовольствие жить в сей приятной стране и занимался рассматриванием ее жителей и произведений”.

І так само на Ліннея посилається 1816 р. Левшин: “Я видел большую часть Малороссии, видел всю Полтавскую губернию и всегда называю ее с Линнем прекраснейшею, но мало обработанною странною”.

Загальне враження Марковича від малоросійської природи надто клішоване, щоб бути результатом інтимного знайомства. Це спогад безжурного дитинства, підтверджений приємною поїздкою в літню погоду пору. Але його поділяють усі без винятку наступні мандрівники:

“Поляки называли Малороссию молочною и медовою землею; можно именовать ее еще странною обилия и приятностей. Здоровый климат, красота местоположения, великое плодородие земли и разнообразие произведений суть преимущества, по коим она заслуживает такое имя. ...Без лишнего труда и тонкого искусства земледельцев пашни разводятся легко и обильную приносят жатву. Кто имеет чувствительное сердце, кто удовольствие духа своего полагает и находит в рассматривании природы, тот, обозрев Малороссию, конечно, назовет ее странною, где природа является в изящном великолепии. По крайней мере, я так называл ее в моем сердце!”.

Подібно до Марковича, наступні мандрівники вважатимуть за потрібне коментувати різницю двох зон Малоросії — полісся і степу, відмінності в їхній природі і — як наслідок — у поведженні жителів (суворіші й стриманіші жителі полісся, вальяжні й лінькуваті степовики). Маркович першим нотує іменування жителів полісся “литвинами”, це повторюватимуть пізніше фон Гун та Левшин. Маркович же вказує на спадкову хворобу малоросіян — “колтун”, його ж шукатиме й досліджуватиме 1806 р. фон Гун.

Національний характер малоросіян, вважає Маркович слідом за багатьма сучасними йому авторами, формується оточуючою природою. Утім, власні спостереження над цим характером Маркович починає виписками із німця Фрібе й француза Шерера: “Малороссияне важны, верны, открыты без рабского унижения и без подлой лести, меньше употребляют горячие напитки, нежели великороссияне и любят музыку. Малороссияне мужественны, проворны, великодушны, бескорыстны, неутомимы, смелы, храбры”.

Українська мова, вважає Маркович, зіпсована від довгого положу татарського, литовського та польського, але, “несмотря на то, в

нынешнем малороссийском языке, или собственно наречии, видно еще некоторые оттенки и счастливого климата, и нежного свойства души образователей его. Можно назвать его языком любви или по крайней мере весьма способным выражать живо чувство любви”.

Так само й співучість малоросіян гармоніює з природою. Чи не першим Маркович проводить паралель, яка стане хрестоматійною згодом — малоросіяни є італійцями слов’янства: “Возьмем в пример малороссийские песни: в них помещены прекрасные подобию и картины природы, простое, но пылкое изъяснение любви, и голоса их всегда соответствуют мыслям. ...По врожденной склонности малороссиян к музыке страна их в России то же, что в Европе Италия”.

Європейські алюзії постійно присутні в тексті: малоросійські “литвини” порівнюються із гасконцями у Франції та швабами в Німеччині, “середня” смуга України — “друга Швейцарія”, і взагалі, вона варта пензля Бюффона та Пуссена, “чтобы представить совершенно картину того великолепия, в котором она видна”.

Як і в пізніших російських мандрівників, Малоросія у Марковича є передусім країною козацькою. Він, щоправда, наводить загальні відомості (з “Нестора”) про давніх руських князів, але обриває виклад на княжінні Ярослава Мудрого (з обіцянкою продовження в наступній книзі), очевидно, не цілком розуміючи, як таку історію допасувати до подальших діянь українців. Все, що є характерним для сучасної Марковичу Малоросії, сягає не глибше, ніж в “польські” часи. Від тих часів веде своє походження соціальний устрій, у тому числі й малоросійська шляхта. Початки цивільного ладу Маркович пов’язує із Казимиром, який надав шляхетство, встановив воєводський поділ, та Стефаном Баторієм, який віддав козакам “лежащие при берегах Днепра земли, кои названы потом Украиною”: “От сих козаков произошли и украинцы, составлявшие прежде малороссийское войско. Остаток оного суть нынешние козаки, но они уже не воины, а сельские жители”.

“Записки о Малороссии” є свого роду загадка: за всіма ознаками книжечка являє собою типові “записки іноземця”. Це енциклопедія “малоросійської” топіки, розтиражованої згодом у безлічі вражень від Півдня. А між тим книжка написана “природним” малоросом і при тому ще до появи “імперського дискурсу”. Джерела Марковича загалом не складають загадки⁶⁰. Але це джерела, так би мовити, літературні. Атмосфера, з якої постала книжка, не так добре відома. Тут, можливо, варто було б звернути увагу на тих “малоросіян”, які віддавна вже обживали імперські столиці, служили не тільки у великих чинах, але займалися і журналістською працею. Вони, подібно до шотландців у Лондоні, являли собою цікаве середовище освічених провінціалів, які торують собі дорогу в імперському істеблішменті й намагаються своє “аутсайдерство” із не-

доліку перетворити на достоїнство. Міф про Малоросію, “країну молока і меду”, втрачений рай російської історії, благодатний Південь слов'янства, міг би з українського походження зробити капітал. Маркович був, безумовно, пов'язаний з українцями в обох столицях, у тому числі тими з них, хто не цурався літературних та вчених занять. Звернімо увагу (слідом за Лазаревським), що Маркович знає про авторство Антоновського щодо “українських” додатків в “Описании всех обитающих в Российском государстве народов” І. Георгі. Такі відомості можна було добути тільки із посвячених джерел, адже в друці участь Антоновського ніде не була заявлена.

У нашвидкуруч збитій книжечці молодой людини, першому літературному досвіді початківця, дивує цілковита завершеність “малоросійського міфу”. Тут знаходимо всі кліше, які гулятимуть різноманітними книжками ще не одне десятиліття, а частково доживуть і до наших днів. При тому весь процес творення книжки — від перших виписок до друку — зайняв лише рік. Це змушує припускати, що ідеї не просто “носилися у повітрі”, а були загальним переконанням якогось середовища, наївно відображеним автором. Справді, подібні прецеденти вже були в російському друці. 1773 р. вийшла в світ книжка “Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России”. Її меценатом був П. Румянцев-Задунайський, науковими редакторами — українці за походженням М. Мотоніс та Г. Козицький, а фактичний матеріал постачали чиновники Малоросійської колегії⁶¹. Видання мало успіх і швидко було перекладене (двічі) німецькою мовою. 1777 р. В. Рубан публікує одну із редакцій “Короткого опису Малої Росії”, і одночасно в Петербурзі виходить “Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России...”, автором якого був племінник Рубана Г. Калиновський⁶². Складається враження, що “Заметки” Марковича стали епітомою тих “упакованих” для експортного вжитку образів Малоросії, які столичні малороси бажали б розповсюджувати.

* * *

Яким чином мандрівники початку XIX ст. членують той простір, який ми сьогодні називаємо “Україною”? Чи вважають вони його об'єднаним якимись історичними обставинами, етнографічною спільністю населення тощо?

У межах сучасної України мандрівники перетинають численні історичні, етнографічні, культурні, мовні кордони, часом навіть відзначаючи цей факт у своїх дорожніх враженнях. Для них ще не існує єдиного простору, який можна було б назвати “Україною”, це все ще шматки того чи іншого “колишнього” простору.

Усі мандрівники, здається, різко відділяють історичну Гетьманщину, яка переважно й називається Малоросією, від решти територій “Півдня”, де їм довелося побувати. Але навіть тут уважне німецьке око помічає відмінності. Оттон фон Гун — практична особа, не схильна на відміну від власне росіян генералізувати. Він, як ми б сьогодні сказали, епідеміолог — цікавиться санітарним станом населення, його хворобами, харчуванням, кліматом і його впливом на здоров’я людей. Для нього, отже, “малороси” — не живописна етнографічна маса, але реальні люди в реальних обставинах життя. Але й фон Гун вважає за доцільне повідомити своєму адресатові (як і більшість подорожніх нотаток, його книжка написана у формі листів) дещо із почутих на місці загальних відомостей про край: “Сие письмо, мой любезный Е., доставит Вам описание болезней, господствующих в Малороссии, а особливо в Украине — ибо надобно Вам знать, что Украиною называют здесь часть, начинающуюся от реки Сейма и Десны, а та часть, лежащая между Российской границы и сих рек, называется Литвою. Но не одним только названием различаются страны сии; они различаются всем, как-то: наречием, обычаями, одеждою и самым даже видом людей, жизнью их, земледелием и кряжем земли, одним словом, так, что, переехав Сейм, кажется, въедешь совсем в другую землю”.

Про тотожну різницю двох етнографічних зон Малоросії і про іменування чернігівців “литвинами” (“здесьние жители смешаны с литовцами”) пише також і Левшин.

Взагалі Малоросія вражала жителя великоросійських губерній різноголоссям мов і етнічною строкатістю, до якої їхнє око не було звичне. Перше, що відзначають подорожні, — це кількість єврейського населення. Вони помічають присутність євреїв одразу ж після перетину кордону з Малоросією, і чим далі на захід просувається мандрівник, тим більшу насиченість території євреями він нотує, аж поки на Правобережжі вони не витісняють українців як домінуючий “етнографічний” тип.

На різницю візуально примітних етнографічних зон накладаються невидимі оку, але від того не менш важливі кордони, продиктовані історією. Той, кому доводилося, як, наприклад, московському священику Лук’янову, подорожувати Україною на самому початку XVIII ст., мусив структурувати простір у дуже незвичний для нас сьогодні спосіб⁶³. Малоросія для Лук’янова, зрозуміло, закінчилася одразу ж після виїзду з Києва. За Васильковом і в Фастові він відзначає юрисдикцію «паліївців», про яких лишився дуже низької думки, але вважав мало не незалежною державкою. З полегшенням вирвавшись з їхніх обіймів, Лук’янов за Фастовом потрапив у Польщу, а в південному Поділлі вже мав справу з турецькими властями. Все це ми б сьогодні вважали історичною Україною, але мандрівникові тоді навряд чи спала б подібна думка. Навіть на початку

XIX ст. мало кому приходить в голову, що землі від Харкова до Криму й Одеси можуть належати до «історично й етнографічно» єдиного простору.

Подорож здатна знівелювати успадковані від історії кордони, зробити територію гомогенною. Саме таке завдання переслідувала своєю знаменитою поїздкою 1787 р. Катерина II. У Києві, цьому центральному пункті історичного простору Росії, імператриця опинилася на околиці імперії. Коли її флотилія вирушила вниз Дніпром, у польському Каневі її вітав Станіслав Август, а Кременчук вже знову був російським містом; степи нижче порогів, лише кілька років перед тим приєднані, сприймалися як уламок Порти, і таким же шматком Леванту поставав Крим. Усі ці політичні й культурні бар'єри цілком усвідомлювалися учасниками подорожі (про що вони не забули занотувати у своїх спогадах і щоденниках). Тим не менше після мандрівки ні в кого з них не виникало сумнівів, що вони подолали в якомусь смислі єдиний простір. Подорожі мають один ефект — відстань, подолана в єдиній спробі, згадується як цілісність. Простір, пережитий і відчутий як єдина протяжність, постає як єдиний.

У наших описах подорожей Малоросією варто відзначити ще один момент. Для всіх подорожніх «зона відповідальності» малоросійської історії закінчується Лівобережжям. Київ тут має двозначний статус не цілком малоросійського міста, а далі все Правобережжя сприймається як «уламок» Польщі. Наші мандрівники в більшості навіть не цікавляться тим, що знаходиться на правому березі, обмежуючись історичною Гетьманщиною. Ті ж кілька, хто з тих чи інших причин таки опинився на Правобережжі, практично нічого «малоросійського» чи навіть «російського» не можуть запримітити. Звичні маркери «руськості», за якими російські мандрівники могли б розпізнати «свою» територію, «свій» народ, тут цілковито відсутні. Емблематичними тут є євреї та польські магнати. Для Глаголева у 1823 р. здавалося, що на всьому відрізку шляху від Києва до Радивілова «почти нет другого народонаселения, кроме еврейского». Він нотує, котрим із польських фамілій належить те чи інше містечко, те чи інше село. Для князя Долгорукого в 1810 році вся територія Київської губернії все ще була «лоскутком старой Польши», і тільки на під'їзді до Києва (завдяки читанню історичних книжок) він зміг, нарешті, відзначити: «За Васильковом, приближаясь к Киеву, мы опять въехали в старую свою Россию и оставили бывшие за Польшею земли».

Цей кордон, який так безпомилково вгадав князь, зрозуміла річ, не фактичний адміністративний і не етнічний. Це кордон Росії до поділів Польщі. Отже, на правому березі все покрито товстим шаром польської історії та польської сучасності. Коли у мандрівника й промайнуть якісь історичні алузії від знайомої назви міста (як у

Глаголева при відвідинах Новограда Волинського, Острога, Дубна, Лемберга), асоціації вестимуть до літопису й до літописної історії. У таких випадках мандрівник згадає, що назву він читав “у Нестора”, але з сумом констатуватиме, що від славної історії нічого не лишилось.

Це важливий момент. Правобережжя не уявляється як територія “малоросійської” історії. Тут все віддавна — польське. А перед “польським” — “русское”, тобто літописне й давньоруське. Давня літописна історія в оцінці російських мандрівників, безумовно, належить росіянам, а не козакам-малоросам, навіть слідів яких на Правобережжі відшукати не вдається. Якщо мандрівники й починають — дуже неясно й невпевнено — вгадувати якусь спорідненість території з історією, то це буде російська історія. Якщо “русские” Правобережжя й мають якихось “родичів”, то такими виявляються швидше росіяни, з якими територію зв’язує спільна історія в Київські часи, а не козаки-малороси. Так починає формуватися в головах ідея “южнорусского народа”, племені, яке простяглося на захід аж до Лемберга (в Перемишлі Глаголев зустрів австрійського солдата, який заговорив з ним і назвався “руским”. Глаголев занотував: “Итак, добрые галичане еще не забыли, что они были некогда детьми Святой Руси и братья нам по происхождению, по языку, по вере”).

Те, чого ще не здатні запримітити ні росіяни, ні малороси — єдності (історичної, етнічної, лінгвістичної) територій майбутньої України, вперше починає формуватися в уяві інших мандрівників, назвемо їх умовно “іноземцями”: поляків, закарпатських русинів, німців. Тобто людей, які дивляться на речі з протилежної (в буквальному, географічному сенсі) перспективи. Протягом часу, що нас цікавить, виключно “аутсайдери”, люди, одночасно “включені” (службою, підданством, освітою) в російський контекст, але завдяки походженню поставлені в належну до нього дистанцію, говорять про Правобережжя й про його “руський” характер.

Зоріан Доленга-Ходаковський був одним з перших у Росії практикантів “археології”. Людина надзвичайно яскрава, майже авантюрист, що сфальсифікував своє походження, біографію і навіть ім’я, Адам Чарноцький встиг багато: служити, бути арештованим за підозрою в зраді, потрапити в російську армію й дезертирувати з неї 1811 р., щоб до 1813 р. битися проти росіян⁶⁴. Він умів заручатися покровительством впливових патронів (князя Адама Чарторийського та графа М. Румянцева) і навіть міністерства народної освіти імперії. Народжений у Білорусії, Ходаковський присвятив більшість своїх занять Правобережній Україні. Між 1814 та 1818 рр. він інтенсивно подорожує цими територіями, збираючи й записуючи народні пісні, але також приглядаючись до археологічних пам’яток краю. У 1820 р. і вдруге в середині 1820-х рр. він здобуває стипен-

дію від міністерства народної освіти для подорожей з метою обстеження “городищ” Росії. Розуміння Ходаковським історії та його підхід до вивчення минулого виявилися сенсаційно новими для людей, які щойно канонізували Карамзіна як взірць писання історії. Ходаковський обстоював не документальний, а археологічний та етнографічний підхід. Дослідження минулого, гадав він, мусить відбуватися не у вченому кабінеті, а безпосередньо на землях, де колись точилася історія. Свідчення, які дозволяють зрозуміти справжнє минуле народу, треба шукати не на сторінках літописів, але у народних піснях, переказах, міфології, а також — у рештках давніх поселень і взагалі слідів давнього життя. Звідси виникало фундаментальне розходження Ходаковського з Карамзіним і ширше — канонічною версією давньоруської історії, як вона поставала в тогочасній російській науці. Російська історія починалася не на півночі й не з закликання варягів, як, слідом за літописом, стверджував би Карамзін та його послідовники. Збережена “народними піснями” та археологічними пам’ятками історія вже точилася на “Півдні” задовго до приходу на “Північ” перших варязьких князів. “Південь” ставав активним гравцем у давній історії Росії. Ходаковський опублікував мало, але встиг справити надзвичайне враження на російську вчену публіку. Як зазначає Девід Сондерс у своїй критиці “Истории государства российского” Карамзіна, Ходаковський пояснив ясніше від будь-кого зі своїх сучасників фундаментальну різницю між півднем та північчю, а також спосіб, у який культура півдня здатна змінити напрямки російської культури. Він розширив рамки дебатів, що вже точилися, акцентувавши “південну Росію” (яка для нього означала західну Україну) в контексті слов’янського світу⁶⁵. Через специфічний підхід до вивчення минулого крізь фольклор та матеріальні рештки “давня історія” в Ходаковського ставала “народною”. Правобережна Україна потрапляла в “курс русской истории” не тільки, так би мовити, територіально, але й “національно”.

Два закарпатських русини виявилися, ймовірно, найартикульованішими проповідниками ідеї, що “південно-руський” народ не обмежується лише тими українцями, що проживають у межах Російської імперії, але складає собою більший народ, який мешкає в державах декількох суверенів⁶⁶. Іван Орлай, знайомець Ходаковського, згодом директор Ніжинської гімназії, був чи не першим, хто висловив таку думку друковано у журналі “Северный вестник”. Значно відвертіше ця ідея проводилася у писаннях іншого його співвітчизника — Луци (Юрія) Венеліна. Подібно до багатьох австрійських слов’ян, Венелін сповідував ідеї єдності слов’янського світу, але, на жаль, не стримував свій слов’янський ентузіазм і в наукових писаннях. Він обстоював усякого роду дивні ідеї, наприклад, що практично всі європейські народи — гуни, германці, франки — були колись слов’янами. Венелін, таким чином, був схильний

до того, щоб уявляти собі величезні “народності”, групуючи менші етнографічні групи — історичні й сучасні — в більші спільноти. 1829 р. він звернувся до міністра народної освіти А. Шишкова по фінансову допомогу для подорожі в Болгарію та Румелію. Росія саме вела чергову турецьку війну, й така подорож окупованими російськими військами територіями видавалася на часі. Міністр, очевидно, вірно зрозумів задум Венеліна як виявлення “південно-руського” характеру територій шляхом дослідження “взаємин між сучасною болгарською мовою та малоросійським, карпато-руським та великоруським діалектами”⁶⁷. “Тільки закарпатський українець, ймовірно, міг виобразити єдність території, що простяглася від Болгарії на півдні через Україну до Росії”⁶⁸. Венелін наполягав, що “малоросійський діалект” — невірна назва. Насправді, це “південно-руська” мова, якою говорять близько двадцяти мільйонів людей в Росії, Польщі, Галичині та північній Угорщині. Тільки ті, хто перетнув державні кордони з півдня на північ, як закарпатські слов’яни дорогою до Петербурга, могли, оглядаючись назад, осмислювати свій власний шлях як ознаку й доказ єдності слов’янського населення чотирьох країн.

Утім, знадобиться польське повстання 1830—1831 рр., щоб “руськість” Правобережжя стала предметом цілеспрямованих пошуків. Лише у 1840-х рр. власті задумуються над використанням історії для доведення етнічних та історичних прав Росії на Правобережжя, використовуючи для цього новозасновані вчені інституції. Це, наприклад, стало головною спонукою для спонсорування в Києві археографічної комісії. 1840 р. попечитель Київського учбового округу писав міністру народної освіти про те, що “сохранение в западных губерниях русских древностей” буде служити “очевидным доказательством прав империи на владение страной, искони принадлежавшею племени св. Владимира”⁶⁹.

Ідея, що все непольське, некатолицьке населення Правобережжя є реліктом киево-руських часів, а отже, безвідносно до пізніших політичних і культурних кордонів мусить складати собою одну історичну народність, від 1840-х рр. все більше утверджується в образі “южно-русской народности”. Конструювання останньої, втім, виявилось амбівалентним за наслідками. Стільки ж, скільки відбирано “історичні права” на Правобережжя у поляків, воно створювало умови для виображення цього уламку Київської Русі як народу “українського” (під тією ж таки назвою “южно-русского”). Тут спрацьовували доволі прості силогізми. По російський бік: в давньоруські часи по обидва боки Дніпра жив єдиний народ, цей народ був руським, *ergo* нині на Волині й на Поділлі живе руський народ. По український бік: на Лівобережжі живуть малоросіяни, в давньоруські часи по обидва боки Дніпра жив один народ, *ergo* на Волині й

на Поділлі живуть малоросіяни. В обох випадках православні ліво-бережні малороси виявлялися частиною того ж історичного племені, що й правобережні православні “руські”. Пошуки “руськості” в “колишній Польщі” дозволили “малоросійському народу” вийти із своїх традиційних меж Гетьманщини, переступити на Правобережжя і розповсюдити свій образ на населення “Юго-Западного края”.

* * *

Висновки цього розділу досить прості. Образ Малоросії й малоросійської історії, який поступово, завдяки численним мандрівникам, починає закріплюватися в свідомості освіченої російської публіки, фокусується на “козацькому” минулому території. “Давньоруське” обличчя цієї землі невиразне, й у будь-якому разі “древности” давньоруського часу не можуть належати авторству малоросів. Малоросія — країна нова, тут все не старше від XVII ст. Російські мандрівники, подібно до європейських туристів в Італії та Греції, відчувають своє, не аборигенів, право на нечисленні матеріальні пам’ятки домонгольських часів. Для нас важливо, що такий образ України стає переконанням самих українців. (О. Мартос, наприклад, зізнавався, що звернутися до української тематики його спонукало, крім іншого, читання мандрівних записок В. Ізмайлова⁷⁰). Сприйняти його тим легше, що початок “малоросійському міфів”, ймовірно, поклала “автоетнографія”, культивована серед малоросів-експатріантів у столицях імперії.

Успіх такого образу України в добу Романтизму забезпечувався його центральним топосом живописної, “мальовничої” країни (недарма комерційний проект Т. Шевченка так і називався — “Живописная Украина”), заселеної “племенем поющим и танцующим” (Катерина II, Олександр Пушкін), колиски православ’я і російської культури, чистої, не зіпсованої впливами західної цивілізації слов’янщини, символу російської воїнської слави, громадянської доблесті і свободолобства⁷¹.

**Києво-руська спадщина в українській
історіографії XVIII ст.**

Чи мали російські мандрівники в Україні підстави для того, щоб не вважати києво-руське минуле частиною спадщини “ма-лоросійської” історії? Чи намагалися вони силоміць “експро-пріювати” цей період на свою користь, чи просто констатували факт, навколо якого на початку XIX ст. існував консенсус? Відсут-ність “протестацій” з українського боку, здається, має свідчити на користь думки, що самі українці ще не бачили нічого загрозливого в тому, щоб найраніше минуле їхньої території входило частиною до історії великоруської. Більше того, українські історичні синтези по-чатку XIX ст. розвивають аналогічний російському погляд на речі.

Протягом XVIII ст. малоросійська історія була сконфігурована таким чином, що в ній не знаходилося легітимного місця для “Київській Русі”. Українська історія в цей час мислиться як історія “козацька”, а отже, наскільки б давнім не було коріння “козацького народу”, така історія не може мати нічого спільного з “князівською” історією Русі. Дві схеми історії — великоруська та малоросійська — цілком вільно “розминалися”, не конфліктуючи між собою.

До початку XIX ст. українська історична думка продемонструвала два кардинально відмінних способи ставлення до “Київської Русі”. Перший явлений історіографією XVII ст., другий — писаннями наступного століття.

Виникнення специфічно українського погляду на минуле, як правило, пов’язують із інтелектуальним рухом, який з’явився серед православних Речі Посполитої на початку XVII ст. Загрожені Брестською унією 1596 р., ліквідацією ієрархії, втратою статусу, а в перспективі — цілковитою втратою своєї релігійної ідентичності, православні полемісти того часу намагаються визначити межі своєї спільноти в категоріях історичних. У той час, як інші маркери ідентичності виявляються невиразними або амбівалентними, історія, спільність походження й долі, стає найефективнішим засобом консолідації. “Православний руський народ” є не просто сучасною конфесійною групою, його окремішність від інших спільнот Речі Посполитої, його своєрідність і унікальність визначені довгою історією, початки якої лежать у виборі св. Володимиром східного християнства ще в X ст. Часи Київської держави, отже, стають тією найранішою історичною епохою, від якої православні ведуть свою безперервну біографію.

Такий погляд присутній уже в “Палінодії” Захарії Копистенського (1621 р.). Нового поштовху розшуки києво-руського минулого одержали з відкриттям у 1620-х роках давньоруських літописів, зокрема Хлебніковського, який вперше спорядив православних документальним підтвердженням слушності їхніх апеляцій до києво-руського минулого. Справжній, давній літопис “Нестора” дозволяв не просто оголошувати “своїми” запозичені у “іноземних” авторів (переважно польських хронік XVI ст. — Кромера, Бельського, Стрийковського) факти києво-руської історії, але підтвердити це право власності документом — власною літописною традицією.

1626 р. архімандритом Печерського монастиря став Петро Могила. 1633 року його було обрано митрополитом Київським, що зробило його де факто головою православних Речі Посполитої. З могилянською епохою справедливо пов’язують найбільшу інтенсивність пошуків києво-руської спадщини. Православні русини зано-во — після кількох століть цілковитої байдужості й апатії — від-

кривають для себе власне минуле в славних часах київських князів. Могила спонсорує найбільші “історичні” проекти XVII ст. Виготовляються копії “старого літопису Нестора”, на його підставі створюється нова, більш відповідна часові версія у вигляді так званого Густинського літопису (середина 1630-х рр.). Цей літопис, у якому більша частина відведена під події домонгольської історії Русі, вперше безперервною ниткою викладу з’єднав епоху Київської Русі з сучасністю (остання дата — 1597 р.).

Утім, для розповсюдження і закріплення ідеї київської епохи як частини історичного досвіду православних русинів Речі Посполитої більшу вагу мали два видання печерської друкарні. 1635 р. Сильвестр Косов видає польськомовний “Патерикон” — переробку Печерського патерика, споряджену численними історичними довідками з давньоруських часів. 1638 р. Афанасій Кальнофойський на продовження цього начинання публікує “Тератургіму” — працю, яка переважно описувала чуда давніх і недавніх печерських святих, але одночасно “топографізувала” давню історію на сучасній карті Києва. Кальнофойський не тільки подавав відомості про святині древнього міста, в його книзі читач міг знайти кілька планів сучасного Києва із зображенням цих пам’яток. Кумулятивним наслідком таких зусиль ставало “оживлення” києво-руської історії, її актуалізація. Із низки призабутих відомостей Київська Русь ставала частиною дійсного досвіду сучасників, її рештки ставали “видимими” в спорудах чи руїнах сучасного міста. Той, хто читав “Патерикон” чи “Тератургіму”, починав відчувати не тільки містичну з’єднаність з подвигами давніх київських подвижників, але починав розпізнавати місця, де ці подвиги відбувалися.

У тому ж напрямку було спрямовано й “археологічну” частину програми Могили. Перед 1635 р. він здійснив “розкопки” на місці колись знаменитої Десятинної церкви. Сама можливість розпізнання в декількох зруйнованих стінах (до яких нині ліпилася непоказна церква св. Миколи) величного храму, що символізував хрещення Русі, стала можливою, завдяки читанню віднайдених літописів. Звідти ж стало відомо про поховання тут хрестителя — св. Володимира. Під час розкопок було знайдено саркофаг, в якому, як гадали, містилися мощі св. Володимира. Частину їх було перенесено до Успенської церкви в Печерському монастирі, частину відіслано — як вважали — нащадку хрестителя, православному володарю Московського царства.

Могила не був літератором. Ту програму “топографізації” Київської Русі, яку Кальнофойський виконував пером, митрополит здійснював відбудовою чи реставрацією давньоруських пам’яток. Він відновив (як міг і як зумів) Десятинну церкву (але, здається, так і не завершив), провів реставрацію Софійського собору, церкви Спаса на Берестовім, Трьохсвятительської церкви⁷². Наслідком мо-

гилянської епохи був свого роду “києво-руський ренесанс”: православні здобули власну історію, прив’язану до реального ландшафту міста та його топографічних домінант.

Історичні пошуки першої половини XVII ст. часто інтерпретують як свідомі спроби конструювання модерної національної ідентичності, здійснювані у відповідь на ті виклики, які ставив час. До такої інтерпретації підштовхує досвід творення модерних націй у XIX ст., в якому історія грала одну з ключових ролей. Якщо “могилиняська епоха” привела до аналогічного розвитку, то виразніше відчуття національної ідентичності стало одним із бічних наслідків програми, яка переслідувала зовсім інші цілі. Могили й людям навколо митрополита йшлося передусім про ідентичність конфесійну, не етнічну чи національну. Він жив у епоху інтенсивної “конфесіоналізації”. Контрреформація, досвідом якої багато в чому скористався митрополит, “дисциплінувала” віруючих, виховуючи в них виразне відчуття своєї належності до точно окресленої громади. Встановлення кордонів громади, педалювання бар’єрів між нею і оточенням досягалося різноманітними заходами. Не останню роль серед них відігравали інституціоналізація місцевих і загальних свят, культів святих, поклоніння реліквіям тощо. Історія — якщо в ній виникала потреба — мала підпорядковане значення. Те, що ми сьогодні сприймаємо як історичні пошуки національного коріння, насправді було осягненням благочестивих початків власної віри й дисциплінацією вірних.

Усі давньоруські споруди, відновленням яких опікувався Петро Могила, вважалися побудованими в часи св. Володимира. Він не помилився тільки в одному — найменш імпозантному — випадку з Десятинною церквою. В інших ідентифікаціях, наприклад, збудованої в кінці XII ст. Трьохсвятительської (Василівської) церкви, митрополит міг керуватися вказівкою літопису, що Володимир поставив якусь церкву св. Василя на колишньому язичницькому капищі одразу ж після хрещення. У випадку церкви Спаса на Берестовому (XII ст.) київських “археологів” XVII ст. підвів Стрийковський, який стверджував, що першою зведеною Володимиром церквою була Святих апостолів церква на Берестовому. У випадку з Софійським собором, здається, приурочення споруди до княжіння Володимира (напис, зроблений у часи могилянської реставрації, датував споруду 1011 р.) було власним винаходом книжників могилянського кола.

З усієї “Київської Русі”, отже, митрополита й людей навколо нього по-справжньому цікавив лише її невеличкий сегмент — часи й обставини хрещення. Саме їх хотіли оживити спорудами й про них хотіли нагадати вірним київські інтелектуали середини XVII ст.

Які б не були початкові наміри, наслідком могилянського відродження історії стало тверде переконання православних еліт Речі

Посполитої в тому, що вони є нащадками “славено-роського народу”, який хрестився за вибором св. Володимира, з київськими князями боровся проти “поганих” половців, який, нарешті, упав жертвою Батия. Києво-руська історія стала “нормальною” і, можливо, найпривабливішою сторінкою “рутенської” історії.

Після 1654 р. православні зіткнулися з іншим викликом. Україна стала частиною православного Московського царства. Її елітам доводилося визначати власне місце в цілковито новій конфігурації, а головне — спробувати легімітизувати своє становище як безсумнівно православного й “руського” народу. Такий статус, як скоро з’ясувалося, не гарантувався їм автоматично. Українців у Москві продовжували вважати “литвинами”, “черкасами”, в чистоті їхнього православ’я багато хто продовжував мати сумніви. Те, на ствердження чого пішло попередніх півстоліття, православна ідентичність і “руське” походження, виявилось під запитанням в очах тих, від кого цього найменше чекали: одновірних московитів.

Більшість зусиль цього часу, отже, виявилася спрямованою на подолання образу “чужого”, на ствердження концепції двох частин Русі — Великої й Малої, колись єдиних, згодом розділених неприхильною історією, а тепер знову об’єднаних разом в єдиному православному царстві. Чи не єдиною спробою історичного синтезу цього часу — і саме в руслі окресленої концепції — виявляється “Синопис”, вперше надрукований лаврською друкарнею 1674 р. Якби не були безпосередні мотиви до його написання, історична концепція “Синописа” нормалізувала нове становище “Малої Русі” як частини ширшого православного світу. Місцезнаходження України в складі Російської держави, згідно з “Синописом”, виявлялося обумовленим самою історією: києво-руське минуле малоросіян робило їх російське підданство поверненням до природного русла історії.

“Синопис” був останньою спробою писання української історії з конфесійної точки зору й останнім твором, що вийшов з кола православного кліру. Попереду була епоха так званого “козацького літописання”, автори якого вже не мали соціального й інтелектуального зв’язку з моголянською епохою.

Нових авторів турбували вже зовсім інші проблеми. Релігійна ідентичність і збереження православної спільноти не становили для “полкових канцеляристів” (як вдало називав їх Грушевський) суттєвої проблеми. По-перше, тому, що вони не відчували себе загроженими з цього боку, по-друге, тому, що, вироблені для зовсім іншого “адресату” — Речі Посполитої, в ситуації Російської держави вони втрачали роль ідентифікаційних маркерів. Православна віра й руська історія нічим не вирізняли козацькі еліти Малоросії й не санкціонували їхнього особливого становища. Навпаки, з цієї точки зо-

ру вони швидше становили загрозу. Крім цих ідеологічних міркувань, була й фактична правда в переорієнтації погляду. На відміну від клерикальних авторів, за якими стояла довга інституціональна пам'ять церкви, військова бюрократія Гетьманщини була новим класом і цілком усвідомлювала своє недавнє походження. Власну соціальну "генеалогію" "полкові канцеляристи" вели від козацьких війн XVII ст. і не відчували інтимного зв'язку із "давніми часами". Особливе становище козацьких еліт у Малоросії і спеціальний її статус в Російській державі жодним чином не могли бути легітимізовані апеляціями до часів св. Володимира чи Ярослава. Їхнім джерелом служила особлива історія — історія козаків, з якою ото-тожнять українське минуле козацькі літописи.

Спроби в якийсь спосіб асимілювати феномен козацтва в історичному наративі здійснювалися ще у XVII ст. Вони, однак, не призвели до якихось певних результатів⁷³. Козацьке літописання відмовилося від самої необхідності такого пов'язання. Найбільші наративи XVIII ст. — літописи Величка та Грабянки — фактично цілковито порвали із тим типом розуміння вітчизняної історії, який розвивало попереднє століття. Києво-руське минуле стає неактуальним для козацького літописання і не включається до схеми історії козацтва.

Літопис Величка зберігся в єдиному списку. Він не був розповсюдженим читанням і сумнівно, щоб міг справити вплив на масову історичну свідомість. За винятком батька й сина Полетик про нього мало хто й знав. Натомість літопис Грабянки користувався надзвичайною популярністю: відомо близько 50 списків, переважно 1750—1760-х рр., але їх продовжували копіювати впродовж усього XVIII ст. Грабянка, як відомо, був одним із авторів так званого "хозарського міфу" походження козаків. Козаки, вони ж, за Грабянкою, "народ Малороссийской страны", є нащадками одного із скіфських племен, яке в давнину відоме було як алани, або ж як хозари⁷⁴. Першопочатки "малоросійського народу" у Грабянки надзвичайно давні, навіть давніші за Київську Русь, але лежать переважно у степовій історії. Знання Грабянки (як і будь-кого у XVIII ст.) про хозарів були більш ніж туманні, та інтуїтивно він визначив, що коло народів, серед яких варто шукати найдавнішої історії "хозарського козацького народу", це світ євразійських кочівників: гунів, аварів, печенігів, половців, татар. Історія "хозарів-малоросіян" та історія Київської Русі у Грабянки перетинаються лише один раз: хозари володіли Києвом "и иними нікіими странами", побирали із слов'ян данину; варязькі князі (Аскольд і Дір, Олег та Ігор) відбирали у них законні землі навколо Києва, а Святослав Ігорович переміг їх та взяв "стольний град" Білу Вежу. Цим контакти малоросіян із Руссю й обмежилися. Увесь епізод займає менше однієї сторінки у виданні 1854 р.

У нас є щаслива можливість дізнатися, як читали літопис Грабянки і яку науку з нього видобували освічені українці XVIII ст. У 1725 р. Яків Маркович записав у своєму щоденнику під 1 червня кілька подій: приїзд “панів Гамалій”, відвідини “в таборі” Миклашевських, а також візит “до прилучан пп. Федора, Горленка и прочих, где книжку писанную літописною о козаках взялисмо для прочитання”. Книжкою цією виявився саме літопис Грабянки. Після ще кількох розваг дня (кулачного бою між своїми та гамаліївськими козаками) Маркович вирішив заглянути в літопис. Ось на що він звернув увагу і ось з яким образом найранішої української історії залишився: “Книжку тую, позиченную, літопись, читаючи начиталисмо: *1-to*, что козаки от річки прозиваеомой Козара назвались, первей, козарами, а потом, за временем, прозвани козаками. *2-do*, князи их козарстіи обладали киевскою и другими странами, а взимали дань от двора, по білковой шкурі, а от плуга по шелягу. *3-tio*, Гедим, вел. князь литовскій, подбил под свою область Киев и другіе стороны и намісником там своим оставил князя Голшанского. *4-to*, 1471 року, Казімир четвертій, король полскій, княженіе киевское на воеводство перемінил” і т.д.⁷⁵

Між “по-друге” і “по-третє”, між часами, коли хозари побирали данину на слов’янах і “литовським завоюванням”, саме там, де ми очікували б знайти бодай згадку про Київську Русь, Маркович не відзначив нічого суттєвого для українського минулого. Та важко його в тому й винуватити: в літописі дійсно немає жодних відомостей з києво-руської історії.

Літопис Грабянки можна без перебільшення вважати найвпливовішим історичним синтезом України XVIII ст. Його активне історіографічне життя продовжила публікація тексту Ф. Туманським 1793 р. у журналі “Российский магазин”. Утім, менш відомі спроби української історії XVIII ст., численні рукописні “короткі літописи” чи навіть опубліковані друком тексти, також не включають події київського минулого у свій виклад. Українська історіографія XVIII ст. твердо тримається “козацького міфу”⁷⁶.

XIX ст. успадкувало “козацький” міф. Від 1820-х рр. сприйняття української історії формувалося двома великими синтезами — анонімною “Историей русов” та “Историей Малой России” Д. Бантиша-Каменського. Обидві з’являються в активному обігові приблизно в один час — на початку 1820-х рр.: Бантиш-Каменський публікує перше видання 1822 р., перше документальне свідчення про “Историю русов” датується 1825 р. (хоча можна припускати ранішу дату створення⁷⁷). Два твори, як гадають, являють собою ідеологічні полюси: історія аноніма — автономістська й романтична, історія Бантиша-Каменського — офіційна й “академічна”. Нас, утім, крім хронологічного збігу, цікавить ще одна риса двох пам’я-

ток — при тому, що обидві мають «русь» в заголовку, обидві практично повністю ігнорують давньоруські часи.

Літературна доля “Истории русов” — від її сенсаційної появи до 1840-х рр. — була напрочуд вдалою. Псевдоепіграф (приписаний Георгію Кониському, архієпископу могольовському) і, швидше за все, свідомо містифікація, текст упав на сприйнятливий ґрунт. Два покоління російських та українських романтиків у ньому черпали й відомості про минуле України, й загальний смисл української історії. Під її впливом у різний час перебували М. Максимович, М. Гоголь, М. Маркевич, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, К. Рилєєв, О. Пушкін, І. Срезневський, М. Погодін та інші⁷⁸. Коли б не написали “Историю русов” і хто б не був її автором, твір виявився надивовиж співзвучний із тим розумінням історичної правди, який культивував романтизм. “Історія русів” є політичним памфлетом, який подає себе як історичну хроніку, вона наповнена апокрифічними документами та промовами, описує події, які не сталися. Довгий час текст вважали достовірним джерелом, розчарувавшись в ньому лише із настанням 1850-х рр. Нова епоха якось раптом і швидко побачила в “Історії русів” всі ті “недоліки”, яких так довго не помічали в ній покоління 1820—1840-х рр. Спостережливі скептики ще тоді вказали на низку сумнівних відомостей і тверджень твору, що ніскільки не завадило загальній зачарованості в тексті. Романтизм шукав в історії не документальної точності дріб’язкових фактів (того, що поет називав “тьмою мелких истин”), а високої поетичної правди. Коли ж “правда” розходилася із фактами, тим гірше для фактів: “нас возвышающий обман” був важливішим. Романтизм цілком свідомо “обманювався” “Історією русів” та її образом високого, героїчного й звитяжного минулого козацької України.

Читаць “Історії русів” виносив з неї враження про українську історію ледве чи не тотожне до уроку Я. Марковича з читання літопису Грабянки. Перегорнувши рукопис до кінця, такий читаць навряд чи пам’ятав, що десь на самому його початку йшлося про часи київських князів. Якщо розподіл об’єму, відведеного під ту чи іншу тему, має свідчити про її пріоритетність для автора, треба сказати, що Київська Русь займала далекі маргінеси на карті його історичної свідомості. З усіх князів автор “Історії русів” знає (чи вважає за доцільне згадати) лише св. Володимира, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. З усіх подій київської історії він (автор) наводить лише хрещення Русі (Володимир), влаштування в Києві “училища” та “бібліотеки” (Ярослав), а також одержання від імператора “царського” титулу й корони (Мономах). Три князі й три події супроводжуються трійкою дат: 988 р. (хрещення), 1161 р. (розпад на княжіння) та 1238 р. — нашість “Мунгальських Татар”.

Увесь цей виклад займає ледве чи одну (!) сторінку із 257 у виданні 1846 р.⁷⁹ Після цього автор “Історії русів” одразу ж переходить до Гедиміна й литовського завоювання.

Дмитро Бантиш-Каменський був одним із наших “мандрівників”, мова про яких ішла в попередньому розділі. Родинно пов’язаний із Малоросією, молодший Бантиш вперше побачив її 1808 року дорогою до Сербії. Свої враження від подорожі (між ними й нотатки про Малоросію) молода особа видала 1810 р. під назвою “Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию”. 1816 р. Бантиша-Каменського було призначено до канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна. Друга зустріч із країною, де народився його батько, а також і сприяння генерал-губернатора спонукали Бантиша-Каменського до написання систематичної історії краю. Наслідком тривалої роботи стало видання 1822 р. чотиритомної “Истории Малой России”. Книжку добре сприйняли в найрізноманітніших колах⁸⁰. На відміну від “Історії русів”, праця Бантиша-Каменського була написана у “вчений спосіб”, тобто її автор намагався створити виклад історії, базований на документах і джерелах. “История Малой России” виявилася цілком успішною: 1830 р. вийшло друге видання, а 1838 — третє (ще одне видання з’явилося в 1903 р.). Успіх було забезпечено як тим фактом, що то була перша спроба подібного роду, так і досить пристойною підготовкою до історичних занять її автора.

Якщо до “Истории Малой России” застосувати той же критерій, що й вище до “Історії русів”, тобто обсяг тексту як показник важливості теми чи епохи, виявиться, що обидва тексти збігаються в оцінці місця Київської Русі в історії України. В обох “історіях” три з половиною століття київської історії до нашестя монголів далеко поступаються часам “литовського” панування і цілковито губляться на фоні докладного, неспішного й любовного викладу історії козацтва. У виданні 1903 р., що повторює останнє прижиттєве, Бантиш-Каменський відвів лише 7 сторінок із 492, тобто менше 2 відсотків обсягу⁸¹. Порівняно з половиною відсотка в “Історії русів” це було майже чотирикратне збільшення, але все ж таки величина мікроскопічна. Математик міг би сказати, що при обчисленнях такою величиною можна знехтувати.

**Від “російського Ієрусалиму”
до “слов’янських Помпей”**

На початку XIX ст., за пізнішим відгуком В. Іконнікова, “їздили в Киев, как теперь ездят за границу”⁸². Київ вважався кульмінацією “малоросійського туру”, без відвідин древньої російської столиці, без поклоніння київським святиням навряд чи можна було вважати поїздку вдалою.

Російські мандрівники знаходять у Малоросії два міста, де безпомилково впізнають власну історію. Першим була Полтава, місце знаменитої перемоги Петра Великого над Карлом. Росія, як все ще вважають на початку століття, народилася "с гением Петра". На полі Полтавської битви мандрівник міг відчувати себе присутнім при родових переїздах великої імперії.

Це, втім, була "нова" Росія, європейська й просвіщенна. Доторкнутися до джерела Росії "древньої" мандрівник їхав у Київ.

Поїздка в Київ — безумовно, частина загальної моди — мала, проте, й глибший смисл. Їдучи до міста, мандрівник починав помічати навколо себе юрбу богомольців, чим ближче до Києва, тим численнішу. Богомольців подорожній зустрічав скрізь: на поштових станціях, у містечках і селах, на дорогах: разом із натовпом богомольців мандрівник переправлявся під Києвом через Дніпро. Він ставав частиною юрби прочан і — вільно чи невольно — починав думати про себе як про паломника до святих місць.

Київ був чи не найбільшим центром паломництва в Російській імперії. Його православні святині й реліквії — Печерська лавра із мощами святих угодників в печерах, Михайлівський монастир із мощами св. Варвари — щорічно приводили в рух десятки тисяч прочан із усіх кінців держави (дехто із мандрівників вважав, що в Києві буває до ста тисяч богомольців). Пік київського паломництва припадав на храмове свято Печерського монастиря — Успіння Богородиці. Богомольці йшли до Києва на виконання колись взятої обітниці, в сподіванні зіцнення від святих мощей, з надією замолювати гріхи. Київ вважався місцем, де людина здатна була спокутувати злочин, і на початку XIX ст. декому навіть заміняли карне покарання жителством у Києві. Таким чином, наприклад, опинився в місті один із перших київських "археологів" Анненков — за особливо жорстоке поводження із селянами; пізніше богомольцям у Києві замінили ув'язнення у вбивстві Михайла Лермонтова — Мартинову.

Значення Києва й прощі до Києва для колективної свідомості українців дуже точно передав І. Переверзев, автор виданого 1788 р. "Топографічного опису Харківського намісництва": "Жители Южной России, отлученные одни от других расстоянием, различным чинопроведением, гражданскими обычаями, речью, некоторые и религиею (униєю), обращают на себя взор зрителя, не без знания примечательного. Когда они собираются для поклонения в Киев с востока, от Волги и Дону, с запада, из Галиции и Лодомирии и ближе к Киеву лежащих мест, взирают один на другого не так, как на иноязычного, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках, что для обеих сторон показывается странным явлением; но вообще все сии рассеянные одноземцы и доныне сохраняют сыновнее почтение к матери древних своих жилищ, граду Киеву"⁸³.

Звична метафора для Києва у подорожніх щоденниках ХІХ ст., як і у спогадах мандрівників, — “російський Ієрусалим”.

Поклоніння святим місцям Києва було чи не головною метою відвідин Києва царственними особами, спорадичними протягом ХVІІІ ст. і дуже частими в першій половині ХІХ ст. У Києві для “порфірородних богомольців” виробляють, так би мовити, стандартний маршрут: Печерська лавра з оглядом Успенської церкви, Софійський собор, Михайлівський монастир, Печери, Андріївська церква. На початку ХІХ ст. таку “оглядову екскурсію” височайших осіб називатимуть “путем богомольця”. Катерина ІІ, яка протягом трьохмісячного перебування в Києві мусила пройти маршрутом не один раз, вистояти на численних літургіях і вислухати не одну промову, ледве чи стримувала своє роздратування від “скупного Києва”, але покірно виконувала належні переміщення. За часів Олександра І і особливо Миколи І імператорська родина відвідує Київ регулярно. Як розуміли сучасники подібного роду відвідини, видно із назви брошури, виданої з нагоди візиту до Києва 1837 р. великого князя Олександра Миколайовича: “Известие о посещении святых мест в Киеве благоверного государя наследника, цесаревича и великого князя Александра Николаевича”. Подібного ж роду “описи” паломництв складають після кожного візиту (навіть митрополит Євгеній Болховітінов стане автором одного).

Якими б не були мотиви мандрівника в його подорожі Малоросією, під’їжджаючи до Києва, він починав уявляти себе паломником, відчувати в душі релігійний захват від скорих відвідин православних святинь Києва. До релігійного почуття додавалися і переживання живописного пейзажу. Як правило, мандрівники під’їжджали до Києва з лівого берега, і велична картина “золотоверхого міста”, що відкривалася їхнім очам, налаштовувала прямо-таки на містичний лад. Жодний із мандрівників не пропустив нагоди вилити на сторінки свого породожнього журналу екзальтовані враження від споглядання “с вечностью спорящей твердыни России” (фон Гун), “священного города” (Глаголев). Князь Долгорукий в’їхав 1810 р. у Київ з протилежного боку, але й він на зворотній дорозі “окинул глазами весь Киев еще раз в жизни. Нет ничего прекрасней сего зрелища; я от него был вне себя и не вмещал восторгов”. Природа і Творець були на думці у Левшина при першому ж погляді на Київ: “Вид города, в котором предки наши получили первое понятие о всемогущем Творце; вид храмов Божиих, скрывающих в себе столько священного, и торжествующая при восхождении солнечном природа возбудили во мне высокие и приятные чувствования”.

1832 р. по дорозі до “Юго-Западного края”, де мусив після польського повстання “обуштраивать” учбові заклади, Київ відвідав

І. Сбітнєв. Його "путевые заметки" чудово передають той стан напіврелігійного екстазу, напівантикварного захоплення, яке відчував подорожній на підступах до Києва: "Можно ли равнодушно приближаться к Киеву, особенно в первый раз, как я тогда, этому богатому некогда городу, где развилось ядро государственного быта России, началось христианство, быстро разлившееся по славянским племенам! С чувством благоговения я посетил Печерскую лавру, поклонился святым мощам угодников Божиих в ближних и дальних пещерах; посетил также Софийский, Михайловский и Николаевский соборы и Братский монастырь. С трепетом, с благоговейным чувством приближался я к тому месту в овраге, где князь Владимир крестил народ свой в христианство"⁸⁴.

Між тим, все більше столичних мандрівників вирушало до Києва не з богомольною метою, а з археологічною. Кінець XVIII ст. ознаменувався відкриттям класичних древностей Північного Причорномор'я. Разом із новоприєднаними орієнтальними землями Оттоманської Порти і Кримського ханства Росія несподівано стала власницею решток античної цивілізації. Відкриття руїн грецьких міст інтригувало й збурювало уяву антикваріїв та учених. Малоросія видавалася природною дорогою до класичних міст Причорномор'я. Рештки античної Ольвії було відкрито в маєтку Іллі Безбородька Парутіне (Іллінське). Князь Долгорукий відвідав їх і оглядав. Єрмолаєв та Бороздін оглядали привезені з Парутіного артефакти в іншому маєтку графа поблизу Чернігова. Незадовго перед тим, у 1793 р., вчений світ Росії переживав свого роду першу наукову сенсацію: на Тамані, де розміщували античну Фанагорію, було знайдено давньоруський напис. Автор знахідки бригадир П. Пустошкін доживав свого віку "в счастливом климате Малороссии" відставним віце-адміралом. Тут, у Лубнах, його відвідував 1816 р. і оглядав його колекцію італійських картин Левшин. Знахідка "Тмутараканського каменя" виявилася надзвичайним відкриттям: вона не тільки остаточно вирішувала одну із найбільших суперечок історіографії XVIII ст. (про місцезнаходження давньоруського Тматороканя), але й обіцяла подібного роду знахідки руської присутності в Причорномор'ї в майбутньому. Камінь, щоправда, збурих суперечку іншого роду: його дехто вважав підробленим. Не дивно, що перша археологічна експедиція на Україну — Бороздіна та Єрмолаєва 1810 р. — передбачала досягнути Тамані й розшукати там більш певних решток руської присутності.

Секулярне відкриття Києва, таким чином, відбувалося по слідах релігійного паломництва, а перші мандрівники до міста були стільки ж благочестивими прочанами до святих місць, скільки й туристами, зацікавленими в історії й історичних раритетах. 1823 р. М. Сперанський писав, збираючись їхати до Чернігова: "Может

быть, оттуда, по близости взгляну я на Киев и святыя его *древности*»⁸⁵. Підкреслено “древности», але їхнє сусідство зі “святістю» не випадкове. Мода, паломництво та археологічні розшуки з’єдналися на початку ХІХ ст., щоб привести до “відкриття Києва» для російської думки.

“Відкриття” в даному разі не є лише метафорою. Попри те, що Київ (разом із рештою Малоросії) знаходиться в складі Російської держави від середини ХVІІ ст., відомості про нього в російській публіці до початків ХІХ ст. лишаються дуже, так би мовити, теоретичними, літературними. Київ займає надзвичайно важливе місце в російській історії та, загалом, свідомості, але знання про реальне місто Київ вкрай обмежені. Більшості начитаних мандрівників Київ вважається таким, як він постає зі сторінок літопису — величною столицею. Їдучи до Києва, вони очікують знайти видимі й очевидні рештки давньої величі: собори та палаци або принаймні величні рештки цих споруд, благородні руїни на зразок Помпей чи Геркуланума.

Катерина ІІ була першою “вченою” мандрівницею до Києва. Вона вважала себе пристойним істориком, щойно перед поїздкою написала власну версію історії Київської Русі і загалом знала про Київ стільки, скільки можна було знати у ХVІІІ ст. Імператриця готувалася до поїздки ретельно. 1785 р. для неї було складено коротку записку про київські старожитності, а 1786 р. (ще до початку мандрів!) було видано книжку під заголовком “Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предпринимаемое в 1787 г.”, де викладалася історія міста та давався короткий опис його древностей та топографії. Про сподівання Катерини від міста, на жаль, нічого не відомо, але тон її листів із Києва свідчить про розчарування: древностей в Києві немає, як немає і самого древнього міста. У листах до Павла, до барона Грімма, ще в деяких імператриця одноманітно й майже тими ж словами скаржиться, що “шукає і не може знайти” Києва: “Странный этот город Киев, здесь только крепости и предместье, и мне наскучило отыскивать город, который, по всем признакам, в старину был так же велик, как Москва”⁸⁶.

Те ж саме імператриця писала й до сина: “С тех пор, как я здесь, я все ищу: где город; но до сих пор ничего не обрела, кроме двух крепостей и предместий; все эти разрозненные части зовутся Киевом и заставляют думать о минувшем величии этой древней столицы”⁸⁷.

З подібними ж очікуваннями знайти рештки історичного міста під’їжджав до Києва граф Сегюр, який серед інших посланників супроводжував імператрицю у південній подорожі: “Подъезжая к Киеву, испытываешь то особенное чувство уважения, какое всегда внушает вид развалин. К тому же живописное расположение этого города придает прелесть первому впечатлению; смотря на него, вспоминаешь, что здесь колыбель огромной державы, долго пребывав-

шей в невежестве, от которого она освободилась не более, как лет за сто, и теперь стала так огромна и грозна»⁸⁸.

Граф також обманувся у своїх очікуваннях. Після екскурсії містом («когда мы осмотрели эту древнюю столицу с ее окрестностями») на запитання Катерини про враження, яке справляє Київ, граф відповів: «Киев представляет собою воспоминание и надежды великого города». Цей афоризм надзвичайно вдало передає, чим Київ був і як його бачили мандрівники: сучасне місто нічого не значило; його уявляли в колишньому блиску й могутності, сподіваючись на їх відновлення. Київ був тільки в минулому й майбутньому.

Пошуки руїн не були недоречними в Києві. Контраст між надзвичайним образом міста в літописах та хроніках і дійсним його жалюгідним станом невеличкого містечка завжди супроводжував Київ. У літературі польського ренесансу це породило тоpos руїн як особливої прикмети Києва. Руїни в одному образі пояснювали те, чим колись був Київ і що сталося із ним згодом. Не усі, хто писав у XVI—XVII ст. про руїни Києва, дійсно були в ньому. Ті ж, хто був, бачили їх доволі. Малюнки ван Вестерфельда 1651 р. свідчать, що в місті лишалося ще чимало руїн, досить вражаючих за розмірами. Видимі рештки давньоруських будівель почали стрімко щезати з київського ландшафту за століття до початку моди на Київ. Стіни давньоруських церков і соборів у другій половині XVII — початку XVIII ст. розбирали на ремонти й поновлення інших будівель так ретельно, що часом вибирали навіть камінь із фундаментних ровів. «Відновлення» й «реставрації» київських святинь, започатковані Могилою і продовжені його наступниками, зруйнували більше решток Русі, ніж усі попередні століття разом узяті. Золотим воротам пощастило більше, але й їхні рештки 1750 р. було засипано землею^{89—90}. На середину XVIII ст. вже ніщо у зовнішньому вигляді Києва не нагадувало про старовину. Коли 1760 р. на виконання сенатського указу складався «Опис» міста, його автор В. Новгородцев цілком чесно зазначив: «При Кieve старых городов оставшихся развалин и городищ и никаких признаков ныне почти не видно, кроме что по народной молве над рекою Лыбедью было не малое жилье...».

Від другої половини XVIII ст. мандрівник уже не міг милуватися романтичними руїнами Києва. Під'їжджаючи до давньої столиці, він ще не знає цього й очікує одкровення від доторку до найглибшої древності та надзвичайної святості. Розчарування настає доволі швидко.

1804 р. Київ відвідав знаменитий московський митрополит Платон. Він також вів щоденник подорожі, який було опубліковано 1813 р. Митрополит, звичайно, був передусім благочестивим богомольцем, але — в дусі часу — сполучав паломництво з археологічною екскурсією. Він відвідував усі релігійні святині Києва, але, лю-

дина начитана й зацікавлена в історії, кожного разу нотував історичні про них відомості, а також і власні враження та висновки.

Платону показували місця й рештки найдревнішої історії. На Аскольдовій могилі, де пролилася перша кров давньоруської історії й за традицією княгиня Ольга побудувала церкву св. Миколи, Платон бачив “малую каменную церковь, уже к ветхости склонную, однако ж строения не старинного”. Місцина, втім, була живописна, і митрополит дав себе переконати. В самому Києві йому демонстрували Золоті ворота й церкву св. Георгія. Про ворота йому говорили, що “на них стоял ангел позлащен, что было и ныне есть герб киевский”. Ворота, які оглядав учений митрополит, швидше за все були нові, побудовані після засипки старих у 1750 році. Під горами Платону показували місце “Хрещатик” із криницею й говорили, що саме тут Володимир хрестив своїх синів. Павільйон над джерелом було побудовано 1802 р. (1804 р. тут було споруджено пам’ятник хрещенню; фон Гун сухо зауважив: “Архитектура и вкус в сем монументе не пленяют глаз”).

Київ розчаровував митрополита: “Весьма примечательно, что хотя церковь Софии, Печерская, Никольская и прочие не только в Киеве, но и в Чернигове... суть древние, и иные более 700 лет, и где б мы ожидали найти следы древности, но явно видим, что во всех тех церквах образа, иконостасы, расписные стены все на показ древность, а представляется, что они или недавно писаны и деланы, или в 17 веке или в 18 столетии”⁹¹.

Загальний висновок митрополита був песимістичний: у Москві можна знайти більше “древностей”: “Видно, что разные вражеские разорения все древнее уничтожили и заставили все вновь соорудить”. Навіть найбільша “древність” Києва Десятинна церква своїм скромним виглядом навіювала сумніви. Із літопису митрополит знав, що Володимир звів надзвичайну споруду. Те ж, що бачив Платон, змушувало думати: а чи про цю, власне, йдеться? Десятинна церква “никакого ни внешнего, ни внутреннего великолепия не имеет, да и строение, кажется, не самое древнее. А потому, она ли есть десятинная оная славная и на сем ли месте была, предоставляю другим тамошним ученым любопытнее в сие войти”.

За іронією єдиною справжньою древністю Києва митрополит визнав церкву Спаса на Берестовім. Це він визначив за “аль фреско” та грецькими написами. І вигляд церкви, і розписи, і напис походили від часів Петра Могили.

Абсолютно таке ж враження “новизни” справив Київ і на іншого богомольного туриста — князя Долгорукого. Через шість років після митрополита Платона його провадили тим-таки маршрутом, показували ті ж таки переважно вигадані свідчення древньої історії. “Ветха” церква на Аскольдовій могилі була вже знесена, й на її міс-

ці князь бачив "круглый храм каменный с куполом в новом вкусе", а тому й сумнівався, чи тут дійсно була могила Аскольда. Десятинну церкву князь також оглядав і "воздохнул, глядя на ее опустошение и бедность; нет еще ничего приманчивого для глаз, все опущено; одно воображение дает цену и месту тому, и храму. Неоспоримо, что с такого отдаленного времени и Татары, и Поляки, и пожары все подействовало на Десятинную церковь и из великолепнейшей привело ее в убогое состояние. Но никогда бы я не подумал, что она так брошена и презрена, как я ее нашел".

Від Десятинної церкви князь вирушив оглядати іншу будівлю нібито Володимирових часів — Трьохсвятительську церкву, споруджену на пагорбі, де колись стояли Перун з рештою язичницьких ідолів: "Церковь стара, но не старинная. Вероятно, что все сии знаменитые по истории храмы уже несколько раз были по разорении Киева поновляемы и иные совсем перестроены: довольно, естьли, по крайней мере, сохранили те самые пункты, на коих происходили исторические события".

Митрополит Платон саме в цьому й сумнівався: Нестор пише, що Перун стояв на пагорбі, а тут жодного пагорба немає: "Сходственно ли сие с истиною, утверждать не можем".

Якщо митрополит Платон порівнював древність Києва з Московою, то князь Долгорукий порівнював із Новгородом. Але порівняння також було не на користь древньої столиці Русі: "Киев стар, но древность его не так видна, не так осязательна, как Новгородская. Там столетия на всяком церковном здании, на всяком шпиге колокольни явственно изображены и свидетельствуют долговременность того города; здесь все что-то новое, больше моды, меньше старины".

Найбільш підготовлений із усіх ранніх мандрівників розпізнавати "древності" Єрмолаєв був у Києві того ж 1810 р., що й князь Долгорукий. Він також поділив би загальне враження про місто. Про Успенський собор археолог зауважив: "Соборная церковь в Печерской лавре не имеет уже своего первоначального вида. Батыево нашествие и пожар 1718-го года совершенно его преобразили. Возобновлен он последний раз при Петре Великом, что видно из наружных украшений".

Софія здалася дещо кращою: "Софийский собор, хотя также теперь не в том виде, как был построен в 1037-м великим князем Ярославом, однако же вообще потерпел менее Печерской Лавры".

Зовсім депресивне враження справили на Єрмолаєва Десятинна та Трьохсвятительська (Василівська) церкви: "Десятинная церковь была бы еще любопытнее, но от нее остался только один вид. Я заключил это по остатку вделанной в стену славянской надписи, которую я за утратой многих букв и за премешанностью остальных никак прочесть не могу; к тому же и почерк самых букв не Влади-

мирова века. Что ж касается до церкви святого Василия, построенной великим князем Владимиром І-м на том месте, где прежде стоял Перун, то она ныне так перестроена, что от древних ее стен виден только угол; а чтоб и память ее скорее изстребить, то переименовали ее во имя Трех Святителей”.

В епоху, коли київська археологія ще навіть не починалася, церкви дійсно являють собою практично єдині “древності”, доступні спогляданню. Розчарування російських мандрівників у їх вигляді можна зрозуміти: якщо Київ древня столиця Росії, його древності інтуїтивно очікуються подібними до великоруських древніх міст — Новгороду, Москви, Володимирі. У Києві ж усі суттєві споруди перебудовані в манері, яку пізніше назвуть “українським бароко”. Стил ь явно не в’яжеться з образом “російської” історії та “візантійської” Київської Русі. Це часом призводило до курйозних умовиводів. Глаголев, роздумуючи 1823 р. над тим, на що схожий вигляд київських церков, спробує “подревнити” його в химерний спосіб. Цей архітектурний стил ь, стверджуватиме він, “не принадлежит ни Готическому, ни к Византийскому, а, вероятно, есть подражание вкусу Индийских пагодов, с которыми имеет разительное сходство. Желательно, чтобы археологи точнее определили его происхождение”.

Якщо не розчаровували церкви, розчаровував вигляд сучасного Києва, від якого чомусь також очікували відповідної віковій грації і шляхетності. Той самий Сбитнев, який залишив такі натхненні рядки про свої передчуття зустрічі з Києвом 1832 р., занотував: “При всем том, я должен сознаться, что внутренность Киева разочаровала меня. Множество изб ветхих, полуразваленных на Печерском, Крещатике и Старом Киеве и толпы жидов слишком безобразят город. Если отнять от него великолепные соборы и монастыри, здания в крепости, присутственные места, гимназии и десятка два частных домов, то Киев сделается ничтожным городом. ...Мог ли я думать, чтоб этот многолюдный город, посещаемый жителями почти всей России, стоящий на таковой богатой судоходной реке, существующий почти пятнадцать веков, бывший долгое время столицею великих князей, так мало двинулся во внутреннем благоустройстве?”.

Причиною були все ті ж звичні київські негаразди: татари та поляки: “Причиною медленного шествия Киева к благосостоянию, на которое он имеет полное, заслуженное право, полагаю, частые разрушения от татар, междоусобия князей, а особенно притеснения от Польши, под властью которой он долгое время стонал”.

За сім років до Сбитнева в Києві побував О. Грибоєдов. У листах з Києва він захоплювався “древностями”, писав про Володимира та Ізяслава, але, як сам зізнавався, “едва заметил настоящее поколение”⁹². У Києві, як справедливо зазначав князь Долгорукий,

“тільки уява надає цінність і місцю, і храму”. Уява ж дозволяла Грибосєдову говорити про “святость развалин”, яких він, звичайно ж, не міг бачити. Така ж багата уява змусила фон Гуна 1806 р. записати: “Каждый шаг здесь напоминает о глубокой древности, и каждый взгляд упирается в несметные сокровища. Тут думаешь быть перенесенным в Италию в середину Рима”.

Мандрівники швидше “передчували” древності Києва, готові були емоційно пережити долучення до них, “розпізнати” їх у будь-якій рисі старого міста, навіть якщо видимих і очевидних решток знайти не вдавалося. Подібний душевний стан шукачів старожитностей чудово передає лист графа М. Румянцева після першого відвідання древньої столиці Русі: “Кожна держава тим більше славиться своїми древностями, чим сильніше вони демонструють дух народу й велич його відчуттів. Наша благословенна батьківщина досі перевищувала усі відомі народи духом і відчуттями, тому вона може особливо славиться і пишатися своїми древностями. Я сам відчув нещодавно в Києві, святому місті Ольги й Володимира, як приємно для серця сина Батьківщини бачити його знамениті древності, блукати місцями, де колись ходили великі; як приємно навіть для віддаленого нащадка переноситися подумки в їхні століття, сховані в тумані часу, оживляти в своїй пам’яті їхнє безсмертне існування”⁹³.

Руїни мандрівники бачили тільки в своїй уяві, а їх відсутність компенсували особливою увагою до природи, ландшафту, описи яких і займають переважно сторінки їхніх щоденників. Якщо змінилися місто, вигляд його святинь і мова його жителів, то принаймні природа лишилася непорушною і була свідком початків історії. Ті самі гори, та сама ріка були в Києві у часи, коли сюди прийшов апостол Андрій, вони ж бачили прибуття перших варязьких князів, хрещення киян у Почайні, будівництво Ярославом великого міста, і, в певному смислі, саме київська природа стає пам’ятником історії, доказом того, що історія відбулася.

Румянцев належав до тих людей зламу століть, хто в молоді роки (1770-ті) відбув свій власний “великий тур”. У Петербурзі брати Румянцєви познайомилися із бароном Гріммом (тим самим, якому Катерина скаржилася на відсутність у Києві древностей). Грімм взяв на себе труд відвезти братів у Голландію для навчання в Лейденському університеті. Звідти Румянцєви вирушили в Париж, а з Франції — через Швейцарію (де в Женеві познайомилися із Вольтером) — до Італії⁹⁴. Можна навіть припускати, що спонсороване графом “Общество истории и древностей российских” було влаштоване на манер знаменитого “Товариства дилетантів». Румянцев, таким чином, мав із чим порівнювати древності. Він бачив “справжній», еталонний взірець і намагався віднайти щось подібне в Києві. Граф ініціював і оплачував великі географічні експедиції (як, наприклад,

корабель під промовистою назвою «Рюрик» під командуванням капітана Коцебу, 1815—1818 рр.), а також серії менших «археологічних» експедицій (Строева, Калайдовича). В останні роки свого життя, незважаючи на погане здоров'я, Румянцев і сам здійснює низку подорожей для огляду древностей (на Кавказ і Крим, 1823 р.; в Новгород, Москву й Київ; Воскресенський монастир, Волок, Городище, Старицю, Ржев, 1822). Граф, крім того, був одним із найбільших колекціонерів історичних раритетів, які пізніше склали основу Румянцевського музею.

З 1815 р. Румянцев листується із чи не єдиним на той час знавцем київських старожитностей М. Берлінським⁹⁵. Київський антиквар присилає графу описи документів і матеріалів до київської історії «главным образом ... за время владычества Польши», але Румянцева цікавить цілковито інше: він просить «сискать что-либо, относящееся до времен Киева первобытных». У відповідь на присланий Берлінським план Києва з «прелюбопытным истолкованием тех мест, урочищ и духовных зданий, о которых упоминают наши древнейшие летописи» граф накреслює цілу програму археологічних досліджень: «Не теряйте из виду, что самые первобытные времена истории наших суть те, которые я бы желал видеть объясненными и дополненными; отыскивайте, пожалуйста, надгробные надписи вокруг и внутри развалин уничтоженных самых древнейших забытых церквей и монастырей, коих вы так удачно в своей записке память восстанавливаете».

Румянцев сподівається на розшуки древніх рукописів: може, пергаментного літопису Нестора (бо, справді, де ж йому й зберегтися в первозданності, як не в Києві?), древніх грамот, оригіналів Печерського патерика, можливо, Руської правди, древніх списків митрополитів, синодиків, наприклад, Китаївської пустині, де мусили б молитися за свого засновника Андрія Боголюбського. Це листування демонструє не тільки тодішні доволі поверхові знання про київську історію, але, головним чином, те, наскільки завищеними були очікування російських антикваріїв від київських древностей. Як і кожний європеець, Румянцев гадає, що тубільці просто забули свою історію. Їхнє минуле значно краще відоме фахівцям в столицях, і варто лише підштовхнути недбалих аборигенів до енергійнішої праці, як надзвичайної древності раритети будуть відшукані.

Перебільшені сподівання рано чи пізно переростають у розчарування. Після чергової поїздки до Києва 1821 р. Румянцев писав до Малиновського про свої неприємні враження від побаченого: «В Киеве сердце сокрушалось, видя, каковое там господствует нерадение к древностям нашим, никто ими не занят, и всякий почти убегает от них разговора, боясь обозначить не токмо беспечность, но даже и то, что мало историю древних наших времен знают»⁹⁶.

Від 1820-х років старовинні руїни в Києві почали з'являтися знов, але вже в результаті свідомих спроб їх розшукати. Незамінною стала нова дисципліна археології, тобто дослідження решток старовини на західний манер — шляхом розкопок. 1822 р. Київським митрополитом стає Євгеній (Болховітінов), людина вчена, історик і антиквар. Навколо нього швидко організувався гурток любителів древностей, і 1823 р. вони здійснили першу спробу археологічних розкопок у Києві⁹⁷. Місце розкопок було обрано не випадково. Крім того, що Десятинна церква була свого роду пам'ятником хрещення Русі, саме в цей час довкола її локалізації точилися дискусії. Київські антикварії знали, що тут митрополит Петро Могила знайшов мощі св. Володимира (голова князя була однією із важливих святинь Успенського собору Печерського монастиря). Розкопки мусили не тільки визначити остаточно й певно місце й план колишньої церкви, але й знайти нові мощі святого князя. 1824 р. обидві задачі було виконано. План церкви було виявлено (і доведено, що в древності вона набагато перевищувала видимі в XIX ст. розміри, що знімало проблему локалізації), а також було віднайдено саркофаг із рештками людини, який оголосили Володимировим, і ще один, який вважали «гробом» Ізяслава⁹⁸.

Одним із ентузіастичних учасників розкопок Десятинної церкви був Кіндратій Лохвицький, як він називав себе, «чиновник п'ятого класу», любитель старовини, дивак і містик. Він стане найенергійнішим археологом Києва наступного десятиліття. Як і всі «перші» археологи того чи іншого об'єкта, Лохвицький перебував у наївній переконаності, що під землею він знайде матеріальні рештки усіх подій, описаних у писемних пам'ятках. Історія, були впевнені ранні археологи, ніби застигла під землею. Варто лише зняти шар землі, й артефакти співпадуть із писемною історією до дрібниць. Лохвицький, власне, й знаходив усе те, що шукав: він знайшов рештки хреста св. Андрія, могилу князя Діра, першу християнську церкву св. Іллі, рештки міських воріт часів княгині Ольги, церкву св. Ірини, йому належать розкопки Золотих воріт. Більшість його знахідок була фікцією — результатом фантазій, наївною спробою зв'язати знайдені рештки із літописними повідомленнями. Але принаймні у двох випадках — розкопок Ірининської церкви (1833) та Золотих воріт (1832—1833) — Лохвицький «вгадав» правильно. Особливого успіху мали розкопки з-під пізніших завалів Золотих воріт. Саме в цей час в Києві перебував государ (який взагалі цікавився Києвом та його старожитностями). Микола Павлович «пройшов між відкритих стін» воріт, і, певно, це справило на нього враження: Лохвицький згодом одержав державну стипендію, а також субсидію на подальші розкопки.

Розкопки в Києві протягом 1820 — 1830-х років, попри всю їх наївність і аматорський характер, а також і те, що Лохвицький, на-

приклад, більше руйнував, ніж досліджував, мали один важливий ефект: вони засвідчили, що під землею є руїни древнього міста, що вони можуть бути “розкриті” і явлені зору цікавих людей.

Археологія в перші десятиліття XIX ст. включала в себе багато різних речей. Однією із важливих її іпостасей було встановлення древньої топографії міста з наступним картографуванням її. Від кінця XVIII ст. цим займався киянин Берлінський, на початку XIX ст. з Петербурга вже споряджають спеціальні експедиції з цією ж метою (Бороздіна та Єрмолаєва). Створення “історичних планів”, нанесення древностей на карти сучасного міста, стає одним із улюблених занять. Учені розшукують старі й забуті назви місцевостей, річок, урочищ, відомі їм із літописів і документів. Ототожнюють із ними ті чи інші місцевості, часом навіть перейменовують їх так, щоб відновити “більш правильні” історичні назви. Спеціально споряджені художники замальовують будь-які решти старовини — мозаїки, фрески, археологічні курйози. Архітектори складають плани церков, їхні розрізи, а часом навіть реконструкції давнього вигляду. Усе це створює корпус документації, яка в сукупності своїй “оживлює” стару історію, робить її “видимою”, дактильно відчутною.

Не бракує і старих методів. Відколи в Києві з'явився Михайло Максимович, місто стає ареною постійних “археологічних паломництв”. Знайомих учених, заїжджих знаменитостей, літераторів Максимович водить екскурсіями по місту, з впевненістю експерта вказуючи їм невидимі місця великих подій давнини. Він називає їм історичні урочища, імена літописних гір тощо. Переважно в пам'яті таких екскурсантів (а серед них — Гоголь, Погодін, Жуковський з цесаревичем, Ол. Тургенєв) лишається живописний пейзаж із образом незаторкнутої часом, майже дикої природи Києва. Милування природою заміняє споглядання руїн і цілком задовольняє поетично налаштованим натурам відчуття історії. За іронією, місцем, яке справляло найбільше враження на шукачів київських древностей, був пагорб Андріївської церкви. Як згадував Максимович, саме тут Жуковський вглядався в дніпрові далі, вгадуючи в мареві “Ольжин град” Вишгород, а Гоголь — у зворотньому напрямку — споглядав древні урочища Кожемяки та Кудрявець⁹⁹. Переживання минулого біля новозбудованої церкви виявляється особливо гострим і інтенсивним: простір, що відкривається від Андріївської гори, надає надзвичайну можливість розмішувати історичні міражі на власний розсуд.

Наслідком мініатюрних київських паломництв — релігійних, антикварних, пейзажних — поступово стає осягнення історії. Давньоруський Київ, немов Атлантида, починає підніматися з-під землі, затьмарюючи собою для багатьох неприглядне, бідне й непорядковане польсько-єврейське містечко окраїни імперії, з його церквами “в новому вкусе”.

Відкриття київських древностей, очевидно, вело до нового сприйняття міста та його історії. З “руського Ієрусалиму” Київ поступово набував реноме “слов’янських Помпей” (хоча саму метафору не буде заявлено аж до початку наступного століття).

Чію, однак, історію воскрешали з небуття київські антикварії? Для багатьох із них це питання навіть не стояло. Вони “жили” цілковито в давньому минулому, мало цікавлячись його ідеологічним зв’язком із сучасністю. Російські мандрівники, зрозуміло, відкривали в місті саме свою, російську, історію. Сучасний Київ — частина Малоросії — нічого не важив, його намагалися не помічати. Древній же Київ із малоросійською історією не мав нічого спільного. Так, схоже, думали й ті, хто писав історію українців. Для них київські руїни також були рештками історичного буття якогось іншого народу, чимось на зразок грецьких міст Причорномор’я чи скіфських курганів українського степу. Разом з тим для людей формації Максимовича, “локальних патріотів”, суміщення києво-руських древностей із малоросійською територією підказувало якийсь зв’язок із ними. Малоросія покоїться на рештках Київської Русі. Церкви в стилі українського бароко є перебудованими давньоруськими храмами. Чи не означає все це, що малороси “родом” із Київської Русі? Чи не означає це, що російська та малоросійська історії мають спільний початок і довге спільне тривання? Чи не означає це, нарешті, що історія українців нерозривно пов’язана із історією великорусів?

Два “відкриття” початку ХІХ ст. — відкриття Малоросії і Києва — поставлять перед російською, а дещо пізніше й перед українською думкою низку питань про початки, протяжність і співвідношення двох історій.

Максимович versus Погодін

Епізод полеміки між М. П. Погодіним та М. О. Максимовичем відбувся так давно, що сьогодні мало хто пам'ятає про справжні її причини, і ще менше людей звертається до оригінальної аргументації вчених, пам'ятаючи лише загальне враження, вичитане із пізніших коментаторів. Разом з тим в "історіографічній пам'яті" України цей епізод і понині числиться серед кількох найважливіших віх, що маркують становлення незалежної історичної думки, а Максимович постає як єдиний витязь, який протистояв замахові на право українців вважати Київську Русь власною історією. Як і з кожною подією, що з тих чи інших причин стає важливою для нащадків, полеміка між Погодіним та Максимовичем стала міфом, майже цілком втративши свої реальні обриси. Перетворенню її на героїчний епізод, пам'ять про який варто святкувати, сприяла її очевидна форма двобою, з якого, як гадали партизани Максимовича, український

учений вийшов безумовним переможцем. Словом, це такий собі історіографічний поєдинок Давида з Голіафом. Паралелізм, справді, напрошується: Максимович — приватна особа і хутірський самотник; Погодін — знаменитість, професор Московського університету й академік; українець і росіянин; неофіційна українська культура й офіційна імперська історія. Ці опозиції прочитуються аж занадто легко.

У російській історіографії та полеміка, здається, не лишила скільки-небудь серйозного сліду. Не так по український бік справи. Обмін листами між двома давніми приятелями залишився в підручниках як перше публічне зіткнення двох конкурентних версій національної історії. І як перша битва, виграна українцями на чужому — історичному — полі бою. Сьогодні пам'ятають, що великорос Погодін заперечував будь-який лінгвістичний, етнічний тощо стосунок сучасних йому українців до періоду Київської Русі, а українець Максимович енергійно боронив право української історії вважати Русь своїм минулим. У позиції Погодіна, таким чином, схильні вбачати елементарну великодержавність, в позиції Максимовича — український патріотизм. Оскільки позначаються лише в такий спосіб сприйняті ідеологічні позиції, а не дійсна аргументація, приймається, що Максимович обороняв розуміння української історії як незалежної дисципліни, щось близьке до того, що пізніше лягло в підвалини схеми Грушевського. Таке розхоже уявлення не просто далеке від істини, воно прямо протилежне тому, що, власне, відбулося.

Через те, що листування (і супутні тексти полеміки) виявилися прочитані невірно¹⁰⁰, варто перечитати їх наново. Для нашої теми та давня суперечка цікава тим, що наочно демонструє, наскільки проблематичною виявлялася “Київська Русь” ще в середині XIX ст., наскільки серйозний виклик вона становила для новонароджуваних національних історій і, нарешті, наскільки незвичними могли бути російські та українські відповіді на ці виклики.

1856 р. М. Погодін опублікував написану у формі листа до І. Срезневського статтю. У ній вчений запропонував, як йому здавалося, задовільне вирішення того історичного парадоксу, який в середині XIX ст. — після “відкриття України”! — вже неможливо було лишати без відповіді. Коротко формулюючи, цей парадокс полягав у тому, що російська історія розпочинала найдревніші свої діяння на півдні Русі, навколо Києва, Чернігова, Переяславля, де історики покоління Погодіна вже твердо розташовують українців. Малороси за всіма ознаками становлять собою окремий народ, а свою традицію — історичну, фольклорну, мовну — ніяк не пов'язують із Київською Руссю. Малороси, здається, не помиляються: визначні філологи того часу, серед них, наприклад, І. Срезневський, визнаний експерт від обох ділянок, також твердять, що у староруських

пам'ятках не видно прикмет сучасної української мови. Власні спостереження Погодіна переконують його в тому, що староруська князівська традиція не властива малоруській історії, що український фольклор не зберіг, наприклад, билин, у яких головними персонажами виявляються персонажі домонгольської київської історії, і навпаки, українські думи фіксовані на недавній козацькій історії.

Як бути із цим очевидним протиріччям? Що сталося? Адже щось мусило статися, щоб “Київська Русь” змінилася до такої невпізнаваності й стала “Україною”.

Так звана “погодинська теорія”, що стала наслідком цих роздумів над історичними долями Східної Європи, заперечується в кожному поколінні українських істориків. У ній бачать лише науково наївну, але ідеологічно небезпечну диверсію проти української історії. Спробуємо, однак, розібратися в логіці історика.

Історія, як уже знає Погодін (бо його погляди формувалися під впливом німецької філософії), є великою мірою наслідком “народного генія”, її фізіономію визначає народ. Історії тим і розрізняються, що належать різним народам. Якщо історик фіксує дві різні історії, значить, їх створили два різних народи. Отже, послідовний історик мусить додумувати цю ідею до кінця й шукати якихось етнічних зрушень, які привели б до становища, яке він констатує.

Спосіб розв'язання проблеми, запропонований Погодіним, полягав у припущенні, що в київські часи Південна Русь була заселена великоросами. Саме великороси створили тут той тип історії, який пізніше знайшов своє продовження в історії Володимиро-Суздальській, а ще пізніше — московській. Великороси (все ще на півдні) створили культуру й літературу, безпосереднім нащадком якої пізніше стала північна Русь і, в кінцевому підсумку, Великоросія. “Південним” же великоросам належить той тип державної традиції (князівської), з якої виростає велике князівство, а згодом і царство Московське.

Таке “переміщення” історії і всіх можливих історичних феноменів можна пояснити тільки переміщенням — масовим, майже тотальним — народності, яка, полишаючи краї свого початкового проживання, забрала із собою все, що їй належало: мову, писемність і літературу, фольклор, політичні традиції і інституції. Лише один період в східноєвропейській історії міг би претендувати на час, коли такий біблійський ісход був би можливим, — монгольське завоювання середини XIII ст. Татари, вчинивши на півдні Русі погром надзвичайних масштабів, спаливши й зруйнувавши її головні міста, винищивши фізично або забравши в полон значну кількість населення, а також встановивши свій жорсткий режим, змусили вцілілих мешканців півдня масово переселятися в більш безпечні райони півночі Русі, де все ж таки збереглася князівська влада, де в лісах можна було в разі чого й перечекати чергове нашествя, де від-

новилися (або не такою мірою постраждали) міста. Літописні відомості про “Руську землю” (тобто Київ, Чернігів, Переяславль) надовго зникають зі сторінок руських літописів, починаючи від середини ХІІІ ст. Брак інформації мусить свідчити про припинення історичного життя на цих землях.

Спустілі в такий спосіб території, гадав Погодін, у післямонгольські часи були заселені новим народом — вихідцями із менш постраждалих від татар західних земель (“від Карпат”). Цей новий етнос, зайнявши собою колишні землі великоросів, і став творцем іншого типу історії — української, яка, отже, не має безпосереднього генетичного зв’язку із києво-руською: “Малороссияне, живущие теперь в стороне Днепровской и окружной, пришли сюда после татар от Карпатских гор, где они жили, как в своей колыбели, и заняли опустошенные татарами места киевских великороссиян, которые отодвинулись на север. Малороссиянами могли быть заселены искони: Галиция, Подолия, Волынь; из Волыни малороссияне, может быть, перешли к торкам, берендеям, остаткам печенегов, черным клобукам и составили там новое племя казацкое”.

Отже, виникнення нової народності — козацької — Погодін пояснював більш-менш так само, як двома поколіннями пізніше стане пояснювати походження росіян Грушевський — метисацією. Погодін накреслював свою теорію великими мазками, не розробляючи деталей і допускаючи обмовки, та головні її положення вважав для себе “достовірними”: “Конечно, здесь есть много еще темного, сомнительного, неопределенного; предоставим объяснение времени; а теперь удовольствуемся положениями, для меня достоверными: 1. Великороссияне древнейшие поселенцы, по крайней мере в Киеве и окрестностях; 2. Малороссияне пришли в эту сторону после татар; 3. Великороссийское наречие есть или само церковное наречие, или ближайшее к нему, то есть родное, органическое чадо”.

Статтю Погодіна було написано ще у 1851 р., за п’ять років до її публікації. Епоха, в якій народжувалися висловлені в ній ідеї, визначила й реакцію на них, зокрема, Максимовича. Відгук цей був принципово відмінним від тієї інтерпретації з позиції “довгої” національної історії, яку згодом дасть полеміці Грушевський і яка закріпиться за нею¹⁰¹. Саме огляд Грушевського, для якого будь-яка “коротка” історія України була “ненауковою”, визначив позитивних і негативних персонажів полеміки, зробивши із Погодіна антиукраїнця, а з Максимовича — захисника української справи. Грушевський писав у епоху націоналізму й навряд чи правильно зрозумів (якщо намагався) мотиви й аргументацію як Погодіна, так і Максимовича. Для Грушевського виявилось досить зовнішньої обставини: Погодін заперечував києво-руську спадщину українців, Мак-

симович наполягав на ній. Чому заперечував Погодін і чому наполягав Максимович, Грушевський не цікавився.

Між тим, ролі полемістів варто поміняти на протилежні. Саме позиція Погодіна була, як з'ясовується, проукраїнською, в той час як його *vis-à-vis* Максимович захищав право малоросів на киево-руські часи, принципово не визнаючи окремішності української історії.

Погодін писав свою статтю вже після російського “відкриття України”. Малоросію вже об’їжджено великоруськими мандрівниками, й опубліковано записки подорожніх. Вже зроблено спостереження над народним характером малоросів. Вже видано збірки народних пісень і дум. Вже прочитано сенсаційно успішні малоросійські повісті Гоголя. Вже зробила свою феноменальну кар’єру в російській освіченій думці “История русов”, і 1846 р., за п’ять років до написання статті Погодіна, її нарешті публікують у Москві. Словом, великоруська публіка вже твердо знає, що малороси становлять собою окремий і милий народ.

Кінець 1840 — початок 1850-х рр. припадає, звичайно, на епоху Миколи I і сприймається як час загальної реакції в усіх без винятку сферах життя. Епоха, втім, була дещо складнішою, і по відношенню до українців, наприклад, режим часом демонстрував досить велику толерантність. Микола I був найбільшим *status quo* монархом Європи. Кирило-мефодіївці, жорстоко покарані режимом, сприймалися як потенційно небезпечні зовсім не через українофільські мотиви їхніх писань, а через загрозову для європейського *status quo* слов’янофільську ідею майбутньої конфедерації народів, що підривала легітимність європейських монархій¹⁰². Це правда, що від 1833 р. існує офіційна формула “православ’я, самодержавності, народності”, але навіть у цьому формулюванні вона все ще надає “народності” досить широкі рамки для трактування, якщо тільки дотримано безумовно лояльності до перших двох ланок формули. З Уваровим часом хибно пов’язують виникнення офіційного російського націоналізму, який нібито заперечував для інших слов’янських народів імперії можливість артикулювати свої окремі культуру й історію. Насправді такі спроби “націоналізації” імперії будуть характерні для часів Олександра III.

(Зазначимо в дужках, з імперською лояльністю в цей час не пов’язується також і мовне питання. Творець формули “офіційної народності” С. Уваров, наприклад, за відгуком І. Снегірьова 1832 р., “по немецки говорил хорошо, а в русском затруднялся”¹⁰³; інший знаменитий патріот того часу, людина, яка фактично організувала й фінансувала пошуки усіх старожитностей в Росії — граф М. Румянцев, як пізніше згадував Є. Барсов, був людиною “французского воспитания, не вполне владел русским языком и даже писал с ошибками”).¹⁰⁴

Імперія, якою править Микола I, все ще великою мірою династична держава, де зв’язок між різними її частинами обумовлюється

не єдністю нації, але лояльністю підданих до особи монарха й історичністю приєднання провінцій. Відповідно 1830—1840-ві рр. ще не знають єдиної імперської історії, яка не припускала б локальних історичних наративів або виключала їхню можливість. Навпаки, написання таких історій вважається справою патріотичною і лояльною. Жодної загрози у них ще не вбачають: перше видання «Історії Малої Русі» Бантиша-Каменського читають великі княгині, а нове видання автору дозволено було присвятити (1830 р.) государю.

Польське повстання 1830 р. тільки сприяло прихильному ставленню властей до будь-яких історичних наративів, які б “відвойовували” територію з-під влади польської історії в минулому й польського впливу в сучасності. Українців розглядають як очевидних союзників у цій справі, уряд спонсорує цілу низку наукових, освітніх, громадських, видавничих інституцій, у тому числі таких, що покликані сприяти розшукам місцевих старожитностей, місцевої історії і загалом — виявляти “руське” обличчя краю та історичні права на нього “руської” історії.

Погодін пише свою статтю 1851 р., а публікує 1856 р., вже за нового правління, початок якого ознаменувався суттєвою лібералізацією. Але він пише також і до Валуєвського циркуляру, до Емського акту. Малоросія легітимно існує. Мусить мати свою історію (в межах імперії), як свою історію має Польща й Фінляндія. У цьому сенсі дуже характерно звучить лист члена Головного управління цензури Муханова, який 1861 р. спеціально з приводу малоросійської історії зазначав: “Цензура вообще не может и не должна препятствовать обнародованию специальных сочинений, касающихся истории разных областей империи, бывших некогда отдельными и ныне составляющих с ней одно целое, если только сочинения эти написаны с чисто ученою целью, без всякой мысли о возможности самостоятельного существования тех областей и без всяких сепаратических учений и настроений”¹⁰⁵.

Погодін — слов’янофіл. Для нього заперечувати існування малоросів та їхньої історії — неможливо, навпаки, він вважає, що малоросійський народ “носить все признаки самобытного племени”. Таке переконання було властиве й іншим слов’янофілам близько часу написання Погодіним статті. Так, наприклад, Ю. Самарін записав у щоденнику, веденому у Києві 1850 р.: “Пусть же народ украинский сохраняет свой язык, свои обычаи, свои песни, свои предания; пусть в братском общении и рука об руку с великорусским племенем развивает он на поприще науки и искусства, для которых так щедро наделила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ее стремлений; пусть учреждения, для него созданные, приспособляются более и более к местным его потребностям. Но в то же время пусть он помнит, что

историческая роль его — в пределах России, а не вне ее, в общем составе государства Московского”¹⁰⁶.

Історія і політика в цей час ще не сприймаються як єдність. Цілком можливо наполягати на окремішності історії й не робити з того жодних політичних висновків на майбутнє. У 1845 р. Погодін стверджував, що між великоросами та українцями існує суттєва етнічна дистанція: “Великороссияне живут рядом с малороссиянами, исповедуют одну веру, имеют одну судьбу, долго одну историю. Но сколько есть различия между великороссиянами и малороссиянами! Нет ли у нас б́льшего сходства в некоторых качествах даже с французами, чем с ними? В чем же состоит сходство? Этот вопрос гораздо затруднительнее”.

Погодін, отже, готовий був іти досить далеко, можливо, навіть далі, ніж самі українці, у визнанні малоросів окремим, нетотожним до росіян народом. Але якщо вони існують, існує також і їхня історія. Проблема для нього — в початках. Коли починається малоруська історія, якщо вона відмінна від великоруської? Адже ясно, не в Київській Русі, тут місце вже зайняте. Значить, тоді, коли малороси з’являються як виразна етнічна чи історична група. Куди б не звертався російський історик за відповіддю, він міг знайти тільки одну пропозицію — у післямонгольські часи. Адже навіть самі малороси (сучасні Погодіну) не ідентифікують свій фольклор, свою історичну пам’ять тощо із киево-руськими часами. Практично всі опубліковані на той час історії Малоросії фіксовані на “козацькому міфі”.

Погодін трохи спізнився. Його погляди з 30—40-х рр. XIX ст. цілком могли б поділити українські історики попереднього покоління, для яких минуле Малоросії існувало тільки як минуле козацьке. Він не помітив (а може не знав), що в самій Малоросії багато хто вже потихеньку опановує киево-руське минуле краю як частину досвіду українців. У тому полягав один із парадоксальних наслідків пост-1831 р. офіційного заохочення занять місцевою історією, місцевими древностями, місцевим фольклором. Українці на кінець 50-х — початок 60-х рр. почали відчувати себе вже господарями не тільки території, але й усієї історії, яка точилася на ній впродовж віків.

Як відповідав Максимович на “теорію” Погодіна? У пошуках доказів своєї гіпотези Погодін мав необережність ступити на поле філології, де Максимович (дарма, що ботанік за освітою) вважав себе експертом. Погодін припустив, що церковнослов’янська мова (якою писані всі пам’ятки київського часу) була не книжною, а живою мовою, якою дійсно говорили в давнину на Русі. Її він вважав найближчою до російської мови, а цю останню рішуче відрізняв від мови української. Відтак, у нього виходило, що київські пам’ятки, написані церковнослов’янською мовою, залишені великоросами.

Саме ці положення стали темою “Філологічних листів” Максимовича до Погодіна, опублікованих у слов’янофільському журналі “Русская беседа” у 1856 р.

Максимович доволі спокійно роз’яснював Погодіну, що церковнослов’янська мова, як учать Добровський, Копітар та Бодянський, належала до південнослов’янських і, якщо коли-небудь і була розмовною, то серед балканських слов’ян. Але твердження про рішучу різницю між великоруською та малоруською мовами викликало у Максимовича сильну емоційну реакцію: “Ты разрываешь ближайшее родство русских наречий, по которому малороссийское и великороссийское наречия, или, говоря полнее и точнее, южно-русский и северо-русский языки — родные братья, сыновья одной русской речи”.

Щоправда, Срезневський, як стало відомо Максимовичу із статті Погодіна, схилився до думки, що в домонгольські часи існувала спільна мова для всієї Русі, а південноруські особливості почали з’являтися лише у післямонгольську епоху. Це також було невірно, гадав Максимович, але краще, ніж цілковите відокремлення: “Если бы пришлось мне из двух зол выбирать легчайшее, то я лучше согласен признать безразличие [тобто відсутність “различий” — О.Т.] всей Северной и Южной Руси в древнее дотатарское время, чем разрознять их и разрывать ближайшее их родство до такой степени, как это сделано в твоей нынешней системе”.

Тобто Максимович готовий був на поступки, але тільки в одному напрямку — зближення. У наступних листах Максимович намагався продемонструвати Погодіну, що український фольклор зберіг дешиццю пам’яті про володимирові часи, що літописи містять спорадичні вкраплення “південноруської” живої мови, що, нарешті, сама ця “південноруська” (малоросійська) мова вже існувала в Київській Русі. Усе це для Максимовича мусило означати не окремішність історій двох народів, чиї мови оформилися так рано, а навпаки, нерозривну єдність у єдиній, спільній історії. Те, що малороси вже існували в домонгольські часи, означало для Максимовича зайвий доказ принципової неможливості роз’єднати історію, яка сплела історичні долі двох народів настільки давно.

Погодін, звичайно, відповідав листами, що їх публікував на сторінках тієї ж “Русской беседы”, і двічі йому листами ж відповідав Максимович. Нарешті, очевидно, стомившись від суперечки і намагаючись покласти їй край (“пора нам прекратить наш спор в “Русской беседе” хоть перемирием”), Максимович 1857 р. опублікував останнього листа до Погодіна, який назвав “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом”. У ній Максимович намагався піддати ретельному перегляду “історичну” частину доказів Погодіна про запусіння Надд-

ніпрянищини й можливе переселення народу звідти на північ. Одночасно, гадав Максимович, йому вдалося довести, що жодного запустіння не сталося, народ не переселявся. Докази Погодіна були такого порядку, що з першою частиною завдання Максимович впорався цілком задовільно. Незаперечних слідів масових переселень у писемних джерелах, дійсно, не збереглося, а ті випадкові, що трапляються, можна трактувати в будь-який спосіб. Важче було з другою частиною. Адже й слідів процвітання писемні джерела також не зафіксували. Замість доказів Максимович пропонував пафос: “Города и села были разоряемы татарами и вновь строились; люди разбегались и вновь сходились в свои города и села: такая тревожная жизнь была долей многострадальной Украины на несколько веков и после того, как с отвоеванием киевской земли Гедимином у татар (1320 г.) минулась их воля; но их набеги продолжались из века в век, казалось, нескончаемо. Народ украинский, так же как и волынский и галицкий, убывал сотнями и тысячами от схваток с татарами, от хищного пологения ими; однако народонаселение Украины, так же как и Волыни и Галича, все продолжалось по-прежнему, как продолжается донныне в стародавних городах и селах, приумножавшихся новонаселенными”.

Взагалі форма, в якій протікала полеміка, листування, була обрана дуже вдало, адже рівень дискусії виявився на диво дилетантським і з точки зору загальних поглядів, і з точки зору конкретних доказів, залучених на їх підкріплення. Вчені, наприклад, серйозно обговорювали, чи можна визначити, який тип історії відбивають ті чи інші літописні повідомлення, засновуючись на знанні “національного характеру” росіян та малоросів (Погодін був переконаний, що можна і що давньоруські князі — чистий тип “великоруського характеру”; Максимович сумнівався, але тільки через те, що “это знание еще такое неопределенное”).

Зрештою, для нашого завдання навіть байдуже, хто з полемістів був більш правий, чи, можливо, обидва помилялися рівною мірою. Нас цікавить інше — логіка аргументу. З яких позицій і чому кожний з них завзято захищав власну точку зору, так і залишившись непереконаним у правоті іншого?

Аргументи Погодіна могли бути наївними або недостатньо доказовими. Але загальна логіка все ж таки була на його боці — монголи таки зруйнували Київ, таки зруйнували Чернігів, таки знищили Переяславль. У середині XIII ст. сталася катастрофа надзвичайних масштабів, яка назавжди змінила хід східноєвропейської історії. Те, що колись становило собою центр життя і фокус усіх інтересів Русі, її найрозвиненіші землі, надовго зникає зі сторінок літописів, а по суті, так ніколи й не відроджується ні в своїх демографічних, ні економічних, ні політичних характеристиках. Довести протилежне — що нічого не сталося, бували наїзди і до, і після, а поляни з сіверянами як жили по своїх селах, так і дожили до XIX ст.,

так само неможливо, як і продемонструвати тотальне й швидке переселення на північ. У чому ж тоді суть суперечки? Чи вся ця дискусія взагалі про середину XIII ст.? Коли б так, то не стільки емоцій інвестувалося в розмову про давнину семисотлітньої давності. Суперечка — про сучасне. Якою бути українській історії? Що таке українська історія? Відколи вона починається? Чи може існувати як самостійна історія?

На останнє питання Погодін давав ствердну відповідь. Максимович відповідав на нього негативно. При тому не тільки в полеміці із Погодіним. Неможливість окремого існування української історії була його давнім переконанням. Він цілковито поділяв домінуючу схему історії. Ще 1837 р. він говорив: “Среди множества городов обширной Русской империи Киев, Москва и Петербург возвышаются как три великие памятника трех великих периодов русской жизни. Это три средоточия, из которых русская жизнь, в свое древнее, среднее и новое время, развивалась особенно, но всегда с одинаковой, могучей и широкой силой; три исполинские ступени, по коим Россия, с помощью Божьей, взошла на настоящую высоту своего величия”.

Для Максимовича, отже, “парадигма єдності” була справою глибокого переконання, й будь-які спроби таку єдність розірвати, хай навіть у незапам’ятні часи, скандалізували його. Позиція Погодіна в такому контрасті виглядає більш українською. Для Погодіна здавалося очевидним, що малороси мають своєрідну етнічну фізіономію в сучасності, а в недавньому минулому мали також і нетотожну до російської історію. Ця історія була “козацькою” (степовою, орієнтальною), і її зв’язок із образом візантійської Київської Русі виглядав проблематичним. Разом з тим ця нетотожна до російської історія точилася на тих землях, де російська історія розташовує свої витoki. Проблема для Погодіна, отже, полягала в тому, щоб зрозуміти, як це сталося, і знайти історичний момент, коли це сталося. Він, загально кажучи, намагався відшукати “початки” української історії.

Звичайно, не варто тішити себе ілюзіями: Погодін зовсім не ставив перед собою жодних патріотичних українських завдань, і навіть історія спеціально українська цікавила його лише в другу чергу. Його головна мета полягала у роз’єднанні двох історій, які він вважав різними, але які на той час зусиллями багатьох були вже так тісно переплетені, що це викликало дезорієнтацію. “Теорія” Погодіна була своєрідною реакцією на “парадигму єдності”, що саме в цей час починає виникати й утверджуватися в історичній думці імперії.

Погодін, як не без сарказму нагадував йому Максимович, змушений був задля нової теорії відмовитися від своїх раніших поглядів. Ще в першій половині 1840-х рр. Погодін також вважав, що вже в домонгольський період розмовні діалекти Русі розподілялися майже так само, як і в сучасності: на великоруську, білоруську та

малоросійську мови. Але під впливом лінгвістів, а також, очевидно, додумуючи свою «систему» до кінця, полишив ці ідеї, бо вони з не-обхідністю руйнували б єдність києво-руської історії на три окремі національні історії.

Тут важливим (можливо, ключовим) виявлялося “відкриття народу”, що відбулося буквально на очах у покоління Погодіна. “Народ” став сприйматися як свого роду природна основа всякої історії. Не існує історії без “народу”, звідси — всяка історія “народна”, національна. Відбулося вже значною мірою і російське “відкриття Малоросії”, і зовсім не дарма Погодін оперує такими кліше, як “народний характер” малоросів, їхня “найбільша співучість” серед слов’янського племені тощо. Відкриття Малоросії сумістило в одній території “козацький народ” і руїни києво-руського минулого, серед яких він співає свої нові пісні про запорожців.

Хід думки Погодіна, таким чином, був таким: російська історія — історія великоруського народу. Якщо ця історія починається далеко на Півдні, а згодом звідти переміщується на Північ, це означає, що колись на півдні мусив жити носій і творець, власник цієї історії — великоруська народність. Раз з моменту відходу з Півдня російської історії там відбувається якась інша історія (малоросійська, українська, козацька), значить, прийшов новий народ, відповідальний за нову історію.

Ці висновки (байдуже, правильні чи ні) були досить послідовними. Цікаво інше: чому, привласнюючи Київ та Переяславль для великоруської національної історії, Погодін з такою легкістю полишає для етнічних українців “Карпати”? Адже ці землі також мали свою частку давньоруської історії. Там також були князі (усі без винятку “великоруські характери”, за Погодіним), там також велось літописання (усе великоруською мовою), там також будувалися церкви в візантійському стилі, можливо навіть, співали билини про Володимира. А між тим жодного сантименту до цих територій Погодін не відчуває. Він і називає їх якимось міфічно — “Карпати”, об’єднуючи в тому і Галичину, і Волинь, і Поділля, а жителів іменує “карпатцями”. Чи не тому, що Правобережжя для Погодіна (все ж таки людини покоління 1830—1840-х рр.) якимось не цілком узгоджується з ідеєю руської історії? Чи не тому, що на “філософській карті” Погодіна (проекцією якої в київські часи насправді є поділ Русі на два етнічні масиви) ці території (лише поколінням раніше приєднані від Речі Посполитої) все ще числяться “за поляками”? “Руський” характер Юго-Западного краю ще не цілком вималювався і не цілковито утвердився в думці російської публіки. Імперські власті в 1840-х рр. вживають ще тільки перші заходи для цього¹⁰⁷. Території Правобережжя — “Карпати” — ще не цілком “свої”, емоційного зв’язку з ними великороси ще не встигли виробити і відчувати.

Здається, і Максимович до певної міри поділяє такий контраст між Лівобережжям та Правобережжям, пишучи про “народ украинский”, “народ волынский и галицкий”, хоча для нього вони є швидше регіональними варіантами одного народу. В іншому місці він розрізняє мови малоросійську та “червоноруську”, які знаходяться приблизно в такій же лінгвістичній дистанції, як “наречия” великоруське та білоруське. Тим не менше він емоційно реагує на можливість переселення “карпатців” на Лівобережжя. Максимович, утім, лівобережний малоросійський поміщик. Не цілком зрозуміла нервова реакція Грушевського (через два покоління від Максимовича) на ідеї Погодіна та їхнє “нове видання” О. Соболевським. Грушевський не тільки біографічно пов’язаний із Правобережжям, він пише різко негативний огляд старої і нової полеміки у галицькому Львові. Для власної схеми Грушевського таке переселення не мусило б грати жодної ролі: він бо українськими вважав і Галичину, і Волинь. Більше того, за ним, центр (“нерв”) української історії переміщується саме до Галицько-Волинського князівства як раз близько того часу, коли Погодін переселяє звідти свій “новий” народ. Отже, для Грушевського це мусило б бути свого роду “внутрішньоукраїнською” міграцією. Такі міграції — як і обезлюднення Наддніпрянщини — він спокійно припускав у пізніші часи, але для середини ХІІІ ст. робив малопопаяснимий виняток.

Як вважає Олексій Міллер, листування між Погодіним та Максимовичем було чи не “першим поділом Русі”: “Фактически мы имеем здесь дело с весьма типичным для романтического этапа развития националистического конфликта спором о дележе истории, с поиском исторических аргументов для обоснования прав на ту или иную территорию и для установления того или иного варианта этнической иерархии. ...Происходила постепенная “национализация патриотизма”, хотя современная националистическая идеология оставалась чужда обоим участникам полемики до конца их жизни”¹⁰⁸.

Це так і не так. У нашій полеміці дивує інверсивність ролей. Як правило, активною стороною подібного роду “поділів історії” виступає, так би мовити, “слабша” сторона, а звичний сценарій полягає у висуненні претензій на той чи інший сегмент чужого історичного наративу, який можна (чи доцільно) від’єднати й “націоналізувати” на свою користь. Надзавданням такої “реконквісти” є створення незалежної від домінуючого наративу версії історії. Саме “слабшою” стороною версії спільного минулого сприймаються як загроза ідентичності, у той час як імперські наративи виявлять, загалом, схильність бути інклюзивними. Відповідно, й ініціативу до емансипації проявляють загроженої співтовариства, тоді як домінуючі групи здебільшого осмислюють свою позицію як об’єкт атаки, швидше відповідаючи на вже кинутий виклик, ніж ініціюючи дискусію.

Судячи з розподілу ролей у нашій полеміці, де й ініціатива, й енергія належали Погодіну, саме за ним варто зарезервувати роль “націоналізатора” історії. Його ідеї відбивають перші порухи до перетворення “истории государства российского” на національну історію росіян. Пізніші інтерпретатори вважали, що Погодін атакував українську історію. Насправді, очевидно, його турбувало інше: спроба вивільнитися з-під традиційного імперського розуміння історії. Дещо раніше подібну спробу визначити межі “національної” історії росіян робив Полевой із близьким до погодінського ходом думок і загальним висновком. Цього, очевидно, не зрозумів Максимович, сприйнявши все за чисту монету й заходившись виписувати цитати з літописів, відшукувати рідкісні слова тощо, ніби то була розмова двох антикварів. За загальною згодою історичні уявлення Максимовича так і залишилися домодерними. Етнічність, мова, історія все ще існують для нього окремо, по різних шухлядах письмового столу, не обов’язково складаючи собою ту нерозривну єдність, якої нададуть цим “трём китам” нації пізніші ідеології націоналізму. Після “націоналізації” історії таку форму історичної свідомості, яка б стверджувала древність народу й при тому не визнавала можливості його окремої історії, вже досить важко уявити. Погодін уже починав здогадуватися, що всяка історія “народна”. Максимович так ніколи й не дізнався про це.

До української “націоналізації” давньоруської історії лишалося ще кілька десятиліть. Шлях до неї не буде ні прямим, ні самоочевидним. На початку 1860-х рр. у статтях, опублікованих в петербурзькій “Оснoві”, М. Костомаров формулює ідею “двох руських народностей” та симетричну їй ідею “федеративного устрою” Русі. Статті Костомарова, писані переважно про Київську Русь і в формі наукових розвідок, критикували й хвалили за інше — за приховані політичні підтексти, які 1860 року могли здаватися радикальними¹⁰⁹. З точки ж зору розуміння історії, висловлені в них думки й ідеї являли собою спробу одночасно й емансипувати українську історію, і не порвати остаточно із спільністю.

Коли О. Соболевський 1882 року прочитав у зібранні Історичного товариства Нестора-літописця реферат “Как говорили в Киеве в XIV—XV вв.”, де спробував відновити частину історичних ідей Погодіна, ситуація була вже цілком іншою. Ні власті, ні самі українці вже не розглядали заняття давньою історією як безневинні антикварні зацікавлення чи вияв лояльного місцевого патріотизму. Підтексти й імплікації свідомо закладалися, але також і ясно прочитувалися. (Прикметно, що за двадцять років до того при обговоренні циркуляру Валуєва міністр народної освіти Головін згадає паралель між Малоросією і Фінляндією, але в 1863 р. для Валуєва це вже буде свідчити проти малоросів)¹¹⁰. Київське академічне співтовари-

ство сприйняло цю нову спробу як випад і як загрозу. Десятиліття, що минули від часу полеміки Погодіна з Максимовичем, створили нову атмосферу, в якій сам факт голосного й публічного підняття цього питання звучав безтактністю. В. Антонович і люди навколо нього вважали, що, не заявляючи про українські права на києво-руські часи прямо — публікацією “областных” монографій, розробкою тем локальної історії тощо, вони *de facto* привласнюють домонгольську історію і створюють враження її безперервного тривання від найдавніших часів до сучасності. Час і серії “малих” справ мусили сприяти публічному сприйняттю ідеї, що вся історія півдня є так чи інакше історією України (еластичність термінології, за якою під “южно-руським” можна було розуміти і нейтрально-географічне означення, і національно-українське, тільки сприяла). Ставити питання прямо означало давати на нього недвозначну відповідь. А саме цього, схоже, намагалися уникати. Київські “українці” відчували політичну небезпечність і наукову сумнівність своєї відповіді. Київські “росіяни”, здається, не хотіли б ставити колег у незручне становище. Вигук Соболевського був непристойністю, порушенням негласної домовленості. У тому ж стилі вирішили протистояти замахові. Реферат Соболевського, а також і полеміку з ним ледве чи оприлюднили (в скорочених викладах в “Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца”), а головною відповіддю стала опублікована в першому випуску новозаснованої “Киевской старины” стаття Антоновича “Киев, его судьба и значение с XI по XVI столетие”.

Стаття не полемізувала відверто з тими, хто вважав, ніби києво-руська спадщина належить по відомству “великоруської історії”, а малоросійська історія може претендувати виключно на козацьке минуле. Антонович взагалі не ставив у ній жодних “теоретичних” питань про протяжність української історії та її співвідношення з іншими. Він просто і “наївно” оповідав про всі події, які трапилися в місті й з містом від князівських часів до польських в їх хронологічному порядку. Проте сам плин такої оповіді створював враження безперервності, а те, що Антонович довів свій виклад до другої половини XVI ст., давало зрозуміти напрямок давньої київської історії — через часи литовські до часів козацьких.

Антонович, безперечно, мислив уже категоріями національними. Саме позиція Максимовича у старій суперечці здалася йому ближчою. Можливо, він не зрозумів мотивів Максимовича, а можливо, не дуже замислювався над ними. Адже загальний умонастрій уже від певного часу штовхав до конструювання “довгої” історії українців. Щоб бути конкурентоспроможною, ця “довга” історія мусила бути принаймні не меш довгою, ніж російська. Стратегії були різними й досить витонченими. Антонович давав своїм студентам теми монографій з давньоруської історії, але неодмінно “обласні”, з історії котроїсь із південнору-

---

ських земель. У своїй сукупності вони рано чи пізно мали створити враження якоїсь окремої “південноруської” історії, спочатку як окремої дослідницької дисципліни, а наслідком — як окремого минулого. Крім того, усі ці монографії, за дуже малими винятками, у своєму викладі долали фатальний рубіж середини XIII ст. (яким традиційно завершували києворуські студії) й переходили в XIV століття.

Грушевський не відчував обмежень, якими стримував себе його учитель. У нього українська історія, якій вже неподільно належала вся Київська держава, не тільки дорівнювала великоруській історії, але значно перевищувала її за тривалістю. Росіяни, наполягав Грушевський, утворилися в результаті слов’янської колонізації Волго-Окського межиріччя шляхом метисації із фіно-угорськими автохтонами. Сталося це лише протягом кінця XI — початку XII ст., отже, раніше цього часу про національну історію росіян говорити безглуздо. Зазначимо тут собі ту ж таки ідею, яку обстоював — але по відношенню до українців — Погодін: расове змішання як фактор народження нової народності. Схема Грушевського, таким чином, була схемою Погодіна “навиворіт”.

Свого часу Жюль Мішле вважав, що з європейських країн лише Франція має “повну” історію, бо володіє необхідною глибиною, починаючись безпосередньо від римської історії. Історії Італії, вважав Мішле, бракує кількох новітніх століть; історії Англії — початку. “Повнота”, отже, здавалася в XIX ст. *sine qua non* писання національної історії. “Коротка” історія програвала змагання ще до його початку. Свій “Рим” українська історія могла здобути, тільки пред’явивши права на Київську Русь. За іронією, українські історики зробили це, використавши ідеї, вперше запропоновані для заперечення самої можливості існування національної історії українців.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Роберт Ф. Беркхофер називає подібного роду наративи the great stories (великими історіями). Серед функцій, які виконують “великі історії” він визначає: 1) служити свого роду засобом для вбудовування “часткових” історій у ширший контекст задля того, щоб з’ясувати їхнє значення, чи знайти їхній смисл, чи, нарешті, щоб видобути з них уроки; 2) пропонувати цей самий ширший контекст і загальні рамки, в яких поставала б національна історія; 3) стверджувати єдність історичного процесу і єдиного можливого способу його відображення (див.: *Robert F. Berkhofer Jr. Beyond the Great Story. History as Text and Discourse* (Cambridge, Mass. and London, 1998), p. 40—41).

² Див.: Serhii Plokhy, “Revisiting the ‘Golden Age’: Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks”, *Mykhailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus’*, vol. 7. The Cossack Age to 1625, tr. By Bohdan Struminsky, ed. By Serhii Plokhy and Frank Sysyn (Edmonton and Toronto, 1999), p. XXVIII.

³ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London and New York, 1991), p. 205.

⁴ Serhii Plokhy, “Revisiting the ‘Golden Age’”.

- ⁵ Обговорення проблеми “неісторичних” націй із спеціальною увагою до України див.: *Ivan L. Rudnytsky*, “Observations on the Problem of ‘Historical’ and ‘Non-Historical’ Nations”, *Ivan L. Rudnytsky, Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987), pp. 37—48.
- ⁶ *Peter Burke, Popular Culture in Early Modern Europe* (New York, Cambridge et al), p. 5.
- ⁷ *David Saunders, The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850* (Edmonton, 1985), p. 164.
- ⁸ *Ibidem*, p. 9.
- ⁹ *Ibidem*, p. 10.
- ¹⁰ Докладніше див.: *Грабович Григорій*. Слідами національних містифікацій // Критика. — 2001. — № 6.
- ¹¹ *Peter Burke*, *Op. cit.*, p. 12.
- ¹² *Ibidem*.
- ¹³ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — К., 1913. — С. 1.
- ¹⁴ Там само. — С. 6.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Eric Hobsbawm. Nations and Nationalism since 1790.* (Cambridge, 1990).
- ¹⁷ Див.: *Stephen G. Alter, Darwinism and the Linguistic Image: Language, Race and Natural Theology in the Nineteenth Century.* (Baltimore and London, 1999).
- ¹⁸ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — С. 17.
- ¹⁹ Там само. — С. 17.
- ²⁰ Там само. — С. 19.
- ²¹ Там само. — С. 8.
- ²² *Грушевський М.* Звичайна схема “руської” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Статті по славянознавству. I. — СПб., 1904.
- ²³ *Милоков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. — М., 1897.
- ²⁴ *Plokhly Serhii, Revisiting the ‘Golden Age’* — p. XXVIII—XXIX.
- ²⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — С. 3—4. Щодо безпосередньої рецепції схеми Грушевського в українських і позаукраїнських колах див.: *Frank E. Sysyn. “Introduction to the ‘History of Ukraine-Rus’”* *Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus*, vol. 1. From Prehistory to the Eleventh Century, tr. Marta Skorupsky, ed. Andrzej Poppe and Frank E. Sysyn (Edmonton and Toronto, 1997), p. XXXV—XXXVII.
- ²⁶ *John A. Armstrong. “Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness”* *Ukraine and Russia in their Historical Encounter* (Edmonton, 1992), p. 128.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 129.
- ²⁸ Цит. за: *Эйдельман Н.* Последний летописец. — М., 1983. — С. 95.
- ²⁹ Про європейські подорожі XVI—XVII ст. див.: *Antoni Młeczak, Odkrywanie Europy. Podróż w czasach renesansu i baroku* (Warszawa, 1998).
- ³⁰ *Ibidem*, s. 8.
- ³¹ *Біленький Сергій*. Мандрувати й описувати: біті шляхи культури під імперським оком // Критика. — 2001. — № 6.
- ³² *Larry Wolff, Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, CA, 1994).
- ³³ *Edward Said, Orientalism* (New York, 1994).
- ³⁴ *Robert Eisner, Travelers to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece* (Ann Arbor, MI, 1993).
- ³⁵ *Ibidem*, p. 119.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 82.
- ³⁷ *Біленький Сергій*. Мандрувати й описувати: біті шляхи культури під імперським оком // Критика. — 2001. — № 6.
- ³⁸ *Martin Malia, Russia under the Western Eye. From the Bronze Horseman to Lenin Mausoleum* (Cambridge, MA, 1998).
- ³⁹ *Maria Todorova, Imagining Balkans* (New York, 1997).
- ⁴⁰ *Benedict Anderson, Imagined Communities*, p. 53—58.

⁴¹ Загальний огляд подорожньої літератури в Росії див.: Andreas Schoenle. Authenticity and Fiction in the Russian Literary Journey, 1790—1840 (Cambridge, MA and London), 2000. Огляд змісту деяких мандрівних нотаток про Малоросію див.: *Синиц-кий Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская старина. — 1892. — № 2. — С. 226—259.

⁴² *Біленький Сергій*. Мандрувати й описувати...

⁴³ Путешествие в Малороссию, изданное П. Шаликовым. — М., 1803.

⁴⁴ Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. — Харьков, 1816. — С. I, 1—2.

⁴⁵ Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — 1870. — Кн. 2. — С. 67.

⁴⁶ Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 179.

⁴⁷ Записки русского путешественника А. Глаголева с 1823 по 1827 год. Часть 1. Россия, Австрия. — СПб., 1837. — С. 105.

⁴⁸ Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — 1870. — Кн. 2. — С. 22.

⁴⁹ У такий стан переяславська фортеця, очевидно, прийшла після відміни полкового устрою. Ілля Тимковський, професор Московського університету, згадуючи своє дитинство в Переяславі у 1780-х рр., описує місто так: “Город обведен был высоким полковым валом с тремя сквозными башнями, по трем въездам, и заключался крепостию на стечении Трубежа и Альты” (див.: Записки Ильи Федоровича Тимковского. “Мое определение в службу”, сказание в трех частях // Русский архив. — М., 1874. — Т. 12. — Тетрадь 6. — Стб. 1401). Те, що 1816 року видавалося Левшину руїнами сивої древності, виявляється, тридцять років тому було все ще в цілковито робочому стані.

⁵⁰ Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии О. фон Гуна, в трех част. — М., 1806. — С. 91.

⁵¹ Можемо оцінити справедливості цих вражень росіян. 1823 р. в Чернігів приїхав Й. А. Самчевський, майбутній інспектор Новгород-Сіверської гімназії. Родом з-під Новгорода Сіверського, він, утім, також може вважатися одним із наших мандрівників, адже прибув до Чернігова з Санкт-Петербурга після довгого навчання в духовній академії. Згодом він так описував своє перше враження від міста: “Когда мы подъезжали к Чернигову, он издала показался нам порядочным городом; но когда мы въехали в самый город, нам представилось какое-то углубление в виде луга, по которому протекал ничтожный ручеек, называемый Стрыжень, и над этим Стрыжнем возвышался плохой мост. ...Долго мы еще не могли привыкнуть к неприглядному Чернигову и часто, выходя за город, с курганов тоскливо смотрели на петербургский тракт, по которому мне сильно хотелось возвратиться в незабвенный для меня Петербург” (див.: Воспоминания Иосифа Самчевского (1800—1886 г.) // Киевская старина. — 1894. — № 1. — С. 22).

⁵² Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land*, p. 66.

⁵³ Через сім років князь був ще категоричнішим: “Я уверен, что всякое животное имеет также свои увеселения. Один Малоросс и скот его, вол, работают, когда не спят, и спят, когда не работают”.

⁵⁴ Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land*, p. 77—78.

⁵⁵ Ibidem, p. 78.

⁵⁶ Див.: R. Clyde, *From Rebel to Hero. The Image of the Highlander. 1745—1830* (Edinburgh, 1995).

⁵⁷ Див.: Hugh Trevor Roper. “The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland”, *Invention of Tradition*, ed. E. Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge, 1999), p. 15—42. Не можна сказати, що пошуки етнографічно “чистого” типу шляхетного дикуна завершилися в XIX ст. В міру того, як Україна все більше індустріалізувалася, образи наддніпрянські, навіть народні, втрачали привабливість. Українські інтелігенти, мабуть з М. Коцюбинського починаючи, звертають погляд в Карпати в пошуках

неінфікованого машинною цивілізацією типу українця. Штучний етнографізм Коцюбинського в “Тінях забутих предків” мав на меті сконструювати “українського хайлендера” — верховинця-гуцула — як архетипне втілення української “народності”, іконографічний образ українця.

⁵⁸ Mary Louise Pratt. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (London and New York, 1997); Сергій Біленький. Подорожувати й описувати, с. 15.

⁵⁹ Біографічні дані про Я. М. Марковича, а також огляд його творчості можна знайти у: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели Малорусской старины. I // *Киевская старина.* — 1894. — № 12. — С. 351—387.

⁶⁰ Див., напр.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 90—93.

⁶¹ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 41—42.

⁶² Там само. — С. 43.

⁶³ Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова // *Русский архив.* — 1863. — Т. 1.

⁶⁴ Тут і нижче мій виклад ґрунтується на: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850* (Edmonton, 1985), p. 189—199.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 224.

⁶⁶ Див. докладніше: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture*, p. 224—230.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 227.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — С. 132 (додаток 1).

⁷⁰ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 47.

⁷¹ Там само. — С. 54.

⁷² *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. — К., 1883—1889.

⁷³ Див.: Serhii Plokhy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* (Oxford, 2001), p. 100—145.

⁷⁴ Hryhorij Hrabianka's 'The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj' [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, v. IX] (Cambridge, MA, 1990), p. 300—307.

⁷⁵ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.), под ред. Ал. Лазаревского. Ч. 1 (1717—1725 гг.).* — К., 1893. — С. 241.

⁷⁶ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 62—127.

⁷⁷ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 128.

⁷⁸ Докладніше про “Історію русів” див.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 128—200.

⁷⁹ *История русов или Малой России, сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского.* — М., 1846 (окремий відбиток із Чтений в Обществе истории и древностей российских).

⁸⁰ Докладніше про “Історію русів” див.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 209—244.

⁸¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства. — СПб., К., Харьков, 1903.

⁸² *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855 гг. — К., 1904. — С. 127 (окрема відбитка із Киевской старины).

⁸³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 18. Про те ж саме писав 1823 р. Глаголев: “Благочестие и набожность, которой русский народ велик и могущественен, принадлежит к отличительным чертам его. Прошло тысячелетие и, несмотря на пленение Батыево и Польское, он не забыл своего Иерусалима, которым воссиял свет откровения в России”.

⁸⁴ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева // *Киевская старина.* — 1887. — № 2. — С. 305.

- ⁸⁵ *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855 гг. — С. 127.
- ⁸⁶ Русский архив. — 1878. — № 3.
- ⁸⁷ Русская старина. — Т. 8. — 1873, ноябрь. — С. 671—672.
- ⁸⁸ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785—1789). — СПб., 1865. — С. 153.
- ^{89—90} *Сапожников.* К истории Золотых ворот // Киевская старина. — 1886. — № 5. — С. 163—168.
- ⁹¹ Путешествие высокопреосвященного Платона, митрополита московского, в Киев и по другим российским городам в 1804 г. *Снегирев И.М.* Жизнь московского митрополита Платона. — М., 1856. — Прилож. С. 37.
- ⁹² *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855 гг. — С. 132.
- ⁹³ Цит. за: David Saunders, *Ukrainian Impact on Russian Culture*, p. 205.
- ⁹⁴ Див.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. — Т. 1, кн. 1. — К., 1891. — С. 136.
- ⁹⁵ Витяги із листування опубліковано Іконниковим. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. — Т. 1, кн. 1. — С. 185—191.
- ⁹⁶ Переписка государственного канцлера графа Н. П. Румянцева с московскими учеными. ЧОИДР. — Кн. 1. — М., 1882. — С. 191—192.
- ⁹⁷ *Ананьсва Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820—1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000 освячення. — К., 1996. — С. 15—23.
- ⁹⁸ Там само. — С. 20—21.
- ⁹⁹ Письма о Киеве, соч. М. А. Максимовича. — М., 1869. — С. 56—58.
- ¹⁰⁰ Див., однак, короткі, але вдумливі зауваження О. І. Міллера (*Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000). Тут і далі посилатимуся на авторську версію книжки, вміщену на сайті “Empires; Comparative History” <http://www.empires.ru/publications/books/id/433335.html>
- ¹⁰¹ Такий огляд Грушевський вмістив як спеціальний апендикс до першого тому “Історії України-Русі”, див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — С. 551—556. Утім, сюжету “запустіння” Придніпров’я історик присвятив досить місця ще у своїй медальній роботі, так що можна розглядати його погляди як продовження ідей вчителя — В. Б. Антоновича (див.: *Грушевський М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 427—443).
- ¹⁰² Як це стає ясно із циркуляру, розісланого по свіжих слідах С. С. Уваровим (див.: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850* (Edmonton, 1985), p. 233—234. Див., однак, протилежну інтерпретацію офіційної реакції: *Миллер А. И.* “Украинский вопрос”... — Глава 1.
- ¹⁰³ Иван Михайлович Снегирев и дневник его воспоминаний. — СПб., 1871. — С. 112. Одна з перших ініціатив Уварова на посаді міністра народної освіти полягала в організації при Дерптському університеті щомісячного видання *Dorpatser Jahrbücher für Literatur, Statistik und Kunst besonders Russlands*. Попередник Уварова князь Лівен, який, треба гадати, також мусив відчувати проблеми із російською вимовою, так закінчив свою промову до професорів Московського університету 1828 р.: «Я русский и вы русские!»
- ¹⁰⁴ Переписка государственного канцлера графа Н. П. Румянцева с московскими учеными, с предисл., примеч. и указат. Е. В. Барсова. ЧОИДР. — Кн. 1. — М., 1882. — С. II.
- ¹⁰⁵ Цит. за: *Миллер А. И.* Украинский вопрос... — Глава 2. Роз’яснення Муханова були спровоковані сумнівами цензора В. Бекетова з приводу Кулішевої “Хмельниччини”. Бекетов звернувся до Головного управління із запитом: “Может ли вообще быть допущена история Малороссии, в чем как бы высказывается самостоятельность этого края?” і одержав вищенаведену відповідь.
- ¹⁰⁶ Из дневника, веденного Ю. Ф. Самариним в Киеве, в 1850 году // Русский Архив. — 1877. — № 6. — С. 232. Цит. за: *Миллер А. И.* Украинский вопрос... — Глава 1.

¹⁰⁷ Після повстання 1830—1831 рр. уряд починає вживати енергійних заходів (зокрема, ліквідовуючи польську систему освіти й замінюючи її мережею російських закладів), спрямованих на підірив польської ідентичності краю. Проте, як зазначає Даниель Бовуа, успіх цих рішучих і зовні ефективних заходів на 1840-ві рр. все ще був доволі сумнівним, лише частково сприяючи інтеграції поляків в російське суспільство (див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). — К., 1996. — С. 276—293). Все, що точиться в цей час на Правобережжі, відбувається між поляками та російською адміністрацією. Українці не потрапляють до картини навіть спорадично.

¹⁰⁸ Миллер А.И. Украинский вопрос... — Глава 2.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. — Глава 5.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Українофільство та державоохоронна політика царизму

ХІХ ст. в Україні як певна історична доба національного самоусвідомлення народу було, за справедливим спостереженням І. Лисяка-Рудницького, дещо ширше календарного століття. Розпочавшись з ліквідації козацької державності, воно тривало до Першої світової війни. Власне, тут не було чогось особливо оригінального: європейська історія теж мала довге ХІХ ст., яке розтягнулося в часі від Великої Французької революції до Першої світової війни й теж увійшло в історію як час формування сучасних націй. Якщо й далі шукати певні паралелі між українськими та європейськими варіантами історії ХІХ ст., то найбільш відповідними будуть аналогії з “малими”, або “недержавними”, європейськими народами, які всю свою суспільну енергію в ХІХ ст. акумулювали на проблемі національного визволення і реалізували її по закінченні Першої світової війни. Цим шляхом йшла і Україна.

Постановка національної проблеми відбулась під впливом європейських ідей романтизму вузьким колом гуманітарної інтелігенції, яка займалася вивченням української етнографії, історії та фольклору. Здавалося б, чисто кабінетна академічна “боротьба” за спадщину Київської Русі стала однією з перших сходинок до національного самоусвідомлення модерних українців. Першорядну роль тут відіграла також поява нової української літератури, особливо творчість Т. Шевченка, твори якого стали культовими. Своє завершення “академічний” етап українського руху знайшов у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Написана одним з керівників братства М. Костомаровим “Книга буття українського народу” слушно вважається першою редакцією української національної ідеї. Вона наповнена вірою в історичне майбутнє України, її державно-національний ренесанс з демократичною політичною системою влади. “...Голос України не зтих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і повстане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським”¹.

Як бачимо, поряд з ідеєю суверенності українського народу, його необмеженого права на вільний державний розвиток, автор “Книги” відстоює ідею єднання слов'янських народів. Протягом багатьох десятиліть ці ідеї трактувались як ідеї федералізму і були присутні в більшості українських політичних програм, включно з початковою програмою Української Центральної Ради. Пряма лінія розвитку вела від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної Ради, вважав згаданий вище І. Лисяк-Рудницький. Ідеї кирило-мефодіївців мали вирішальний вплив на ідеологію українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., проте лінія розвитку цього руху ледь не обірвалася після розгрому братства царизмом.

Розслідуючи справу кирило-мефодіївців, царські жандарми досить точно визначили, що головна небезпека в діяльності членів товариства полягала в перетворенні слов'янофільства, яке ні в кого особливої тривоги не викликало, в українофільство, в якому, пам'ятаючи польське повстання 1830 р., побачили ймовірного союзника поляків. У зв'язку з цим було вирішено публічно братчикам у провину українофільства не ставити, оголосивши, що провідною ідеєю їх було прагнення до об'єднання слов'ян. У доповідній записці III відділення про завершення слідства зазначалося, що корисніше буде не показувати вигляду малоросіянам, що уряд має причину сумніватися в тому, “чи не посіяні між ними шкідливі ідеї, і вжити заходів стосовно них, абсолютно протилежних тим, які застосовувались у Царстві Польському”². Кари зазнали лише чільні діячі братства, найжорстокіше розправились з Т. Шевченком, якого заслали в солдати на 10 років без права писати та малювати. Знову ж таки його звинуватили не у формуванні української ідентичності, а у випадках проти цариці. Були заборонені до друку твори не тільки Т. Шевченка, а й М. Костомарова та П. Куліша. Київська навчальна округа була безпосередньо підпорядкована генерал-губернатору Південно-Західного краю. Царській адміністрації на місцях була дана вказівка звертати увагу на всіх, хто займається українською історією та літературою, припиняти “в цій галузі наук всяке зловживання, але найбільш непомітним та обережним чином, без явних переслідувань і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Мало-росії”³.

Як не хотів приховати царський уряд факт формування української ідеї (“Книга буття українського народу” вперше була надрукована лише 1918 р.), яких заходів не вживав для того, щоб унеможливити розвиток національної самосвідомості, він не зміг досягнути бажаного. Національна ідея знаходила нових волонтерів.

Як тільки миколаївський режим впав після поразки Росії у Кримській війні та смерті Миколи I, як тільки в Росії почалася лібе-

ралізація влади та громадського життя, український рух негайно нагадав про себе. На початку 1856 р., після вступу на російський престол Олександра II, М. Костомаров був звільнений від поліційного нагляду, була знята заборона на публікації його праць. Це дозволило йому вже наступного року перевидати монографію “Богдан Хмельницький”. У 1859 р. остаточно реабілітований М. Костомаров очолив університетську кафедру російської історії у Санкт-Петербурзі. Роком раніше, після десятиліття солдатської неволі, у столицю повернувся Т. Шевченко. В Санкт-Петербурзі створилася нова українська громада — національний осередок, провідна роль в якому належала П. Кулішу. Він мав у столиці власну друкарню і докладав всіляких зусиль для отримання дозволу на видання українського журналу. Часопис потрібен був насамперед як інструмент формування української літературної мови, тобто для вирішення проблеми, яка визнавалась центральною на перших етапах національно-визвольного руху. Принаймні такої “мовної” стратегії в першій половині XIX ст. дотримувався чеський національний рух, який слугував українцям за зразок до наслідування.

Дискусії навколо статусу та майбутнього української мови розгорнулися між українцями та росіянами ще в першій половині XIX ст. В 40-ві роки з апологією мовної уніфікації в імперії виступав В. Белінський. Він вважав, що, потрапивши в обійми імперії, Україна (в його термінології “Малоросія”) відкрила для себе двері цивілізації, просвіти та мистецтва, а тому: “Мы имеем полное право сказать, что теперь уже нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие, как есть беларусское, сибирское и другие подобные им областные наречия”⁴. Що ж до літературної мови, то “литературный язык малороссиян должен быть язык их образованного общества — язык русский”⁵. У своїй мовній українофобії В. Белінський не був поодиноким. Нападками на українську мову відзначився професор Московського університету М. Каченовський, який публічно на лекціях доводив, що українська мова — лише попсований поляками варіант російської.

Опір асиміляторській та уніфікаторській політиці та практиці складали суть українського руху, творили його протестний характер. Відстоюючи право на видання українського журналу, П. Куліш писав у кінці 1858 р. слов’янофілу С. Аксакову, що українці більш, ніж будь-який народ імперії, позбавлені свободи слова, мають свою пісню співати на чужій землі. “Ми маємо проти себе не один уряд, але й вашу громадську думку, — з докором відзначає П. Куліш. — Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків. Нас жменька тих, хто зберігає віру в своє майбутнє, яке на наше глибоке переконання не може бути однаковим з майбутнім великоросійського народу”⁶.

Натякнувши на “земляків-недоумків”, П. Куліш, очевидно, хотів показати, в яких складних умовах доводилося розвиватися укра-

інофільству. Воно самоусвідомлювало себе, не лише переборюючи урядові бар'єри та утиски, але й земляків з малоросійською ідентичністю. З іншого боку, до табору українофілів прийшли представники раніше полонізованих шляхетських родин, які, назвавши спочатку себе “хлопоманами”, згодом оголосили себе українцями. Один з лідерів “хлопоманів” В. Антонович стає ініціатором створення київської “Громади” — товариства, яке об'єднало сили української інтелігенції і поставило собі за мету розгортання агітаційно-просвітницької діяльності в народних масах, використовуючи для цього науково-просвітні та освітні засоби.

Рух “хлопоманів” хай і не значно, але потенційно послаблював польський рух і до того ж розмежовував, ділив, принаймні на Правобережжі, суспільний рух на українську та польську сторону. Ця обставина не могла бути не поміченою царським урядом, який остерігався польських виступів значно більше, ніж українських.

Можливо, саме тому, а також в силу лібералізації влади, уряд наприкінці 50-х років не застосовував жорстких санкцій проти українців, хоча був завжди напоготові до вжиття охоронних заходів. Принаймні через перлюстрацію листування він був у курсі ідейних настроїв і Т. Шевченка, і П. Куліша, і М. Костомарова та багатьох інших, проте прямих репресивних заходів не тільки не вживав, а й після всіляких відтягувань дозволив у 1861 р. видавати журнал “Основа”. На одержання дозволу вплинула й та обставина, що видавці наголошували на необхідності практичного використання народної мови в початковій освіті та релігійному житті (проповідуванні), а уряд напередодні звільнення селян від кріпосної залежності не бажав жодних додаткових ексцесів і якимось чином розраховував, що рідною мовою вдасться швидше й дохідливіше пояснити селянам суть реформи.

Так чи інакше, а 1861 р. відбулося піднесення українського руху, і було воно пов'язане насамперед з виданням журналу “Основа”. Навколо часопису згуртувалось кілька десятків дописувачів та співробітників, серед яких — Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, В. Антонович. Кожна книжка “Основи” відкривалась віршами Т. Шевченка, за яким міцно закріпилось визнання батька українського народу. Постать Кобзаря стала культовою. На жаль, Т. Шевченко помер у березні 1861 р. у віці 47 літ, далеко не вичерпавши свій літературний потенціал. Але навіть його смерть стала приводом для маніфестування національної свідомості. Журнал “Современник” з приводу смерті поета визнав: “Шевченко зробився народним поетом, і Малоросія, його мила країна, з гордістю та любов'ю повторює його ім'я”⁷. Перенесення праху поета з Санкт-Петербурга до Канева через Київ пароплавом по Дніпру весною 1861 р. набрало сакрального значення. На похорони

зійшлися не лише жителі Канева, але й навколишніх сіл, з'їхалась українська інтелігенція. Як відзначав О. Кониський, в той день зібралось стільки народу, скільки Канів не бачив за всю свою історію. Над могилою було сказано чимало гарячих промов. Інформуючи начальство про хід похорону, канівський поліцмейстер у рапорті писав: "Шевченка називали батьком України, слава якого не померкне надовго, бо його твори містять зародок майбутньої величі опіваної ним країни"⁸.

Найбільш глибоку аналітичну розробку національна ідея на сторінках "Основи" знайшла у статтях М. Костомарова. В часописі вперше були опубліковані знамениті статті історика "Две русские народности", "Правда москвичам о Руси" та "Правда полякам о Руси", в яких була розгорнута теза про відмінність українців як від росіян, так і від поляків. М. Костомаров вперше публічно заявив про українців та росіян як про два різні народи в магістерській дисертації 1843 р. і далі послідовно дотримувався цієї думки. В 1860 р. він анонімно опублікував у герценському "Колоколе" статтю "Украина", в якій йшлося про особність українців, які в майбутньому слов'янському союзі повинні утворити окрему громадянську одиницю. Стаття завершувалася фразою, яку згодом часто цитували: "Хай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом"⁹.

Фактично публіцистика "Основи" так чи інакше обігрувала тезу української самодостатності та відмінності українців від росіян. Наприклад, П. Житецький у статті "Русский патриотизм. Ответ «Дню»" ставив під сумнів думку про монополію російської мови в царині науки та освіти. В цій же статті він стверджує, що російська мова "не є ближчим і прямим органом малоросіян"¹⁰. Сучасний російський історик О. Міллер, аналізуючи діяльність "Основи", відзначив, що просвітницькі інформаційні завдання журналу дуже швидко відступили на другий план, пропустивши вперед завдання національно-мовної ідентифікації. "Основа" стала знаменом боротьби за сучасну українську літературну мову, яка була потужним засобом формування нації. "В центрі уваги публіцистів "Основи" було завдання сформулювати особливу малоросійську чи українську ідентичність з типовою для такого націоналістичного дискурсу увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і до проблеми національного характеру"¹¹, — робить висновок О. Міллер.

На нашу думку, "Основа" зовсім не відмовлялась від освітньо-інформаційних та культурологічних завдань, але унікальність часопису, єдиного і першого українського літературно-публіцистичного органу, помножена на суспільні виклики того часу, робила його засобом національної самоідентифікації.

На сторінках "Основи" була надрукована стаття В. Антоновича "Моя сповідь", в якій він говорить про причини, що змусили його

стати до лав українофілів і порвати з власним соціальним середовищем. Для В. Антоновича цілком очевидно, що сполонізовані представники шляхти повинні виступити на захист українського народу, допомогти йому здобути освіту та самосвідомість або виїхати з України на польські етнічні землі. Видання “Основи” стало потужним каталізатором розширення українофільських лав, до яких потяглася інтелігенція. Журнал сприяв появі мережі громад в містах України та поза її межами, разом з його появою спостерігався ріст недільних шкіл, які українська інтелігенція розглядала як своєрідні лабораторії вирощування національної ідентичності.

“Основа” проіснувала всього два роки і самоліквідувалася в кінці 1862 р. Причиною закриття часопису російські історики називають фінансові проблеми, що постали перед видавцями через невеликі накладі часопису, які в свою чергу пояснювалися вузьким колом інтелігентів-українофілів. Історики української діаспори вважають, що “Основа” впала під ідейним та адміністративним тиском влади та російської громадськості. На наш погляд, свою роль зіграли як ті, так і інші фактори. У всякому разі не можна не помітити той вал полемічної публіцистики, який з’явився на сторінках російськомовних видань після виходу “Основи”. Зазначимо одразу, що реакція російської сторони не була однозначною. На підтримку українофільства висловлювалися О. Герцен та М. Чернишевський. Але вже соратник М. Чернишевського по виданню “Современника” М. Добролюбов дивився на українську проблему лише трохи толерантніше, ніж В. Белінський.

Гостро негативну позицію в українському питанні зайняла газета слов’янофілів “День”. У статті В. Ламанського українська мова визначалась як діалект російської і відкидалась будь-яка доцільність перетворення її в окрему літературну мову тому, що і для України, і для Росії вже вироблена одна спільна літературна мова — російська. В. Ламанський повторює давно вкорінені в російському середовищі тези про українців, білорусів та великоросів як єдиний народ.

З літа 1862 р. нападки російської преси на українофільство набирають системного характеру. “Русский вестник”, “Московские ведомости”, “Современная летопись” не пропускають можливості негативно висловитися з цього питання. Роль соліста в антиукраїнському хорі перебирає на себе М. Катков. Критика українофілів та поляків стає одним із засобів формування російської ідеї, вироблення принципів інтеграції російської нації. Переломним моментом тут стала боротьба проти польського повстання 1863 р. І влада, і російське суспільство зрозуміли, що західні та південно-західні провінції Росії ще не настільки інтегровані до складу імперії, щоб “польські мрійники” не могли не думати про їх відторгнення. М. Катков, озвучуючи ці думки, твердив, що вся справа — в єдності

Росії: “В этом согласны все русские; за это дело, как мы уже упомянули, стоит даже вся наша журналистика [...] разногласие относится лишь к преемственности мер. Огромное, можно сказать, несметное большинство русского общества говорит: прежде всего надобно упрочить единство России, надобно связать с ней западный край неразрывными узами; пока это дело еще не сделано...”¹².

Польське повстання підштовхнуло уряд до державоохоронної політики, що була спрямована не лише проти поляків, а й українців. З літа 1862 р. III відділення з ініціативи військового міністра Росії починає активно відслідковувати діяльність українофілів. У січні 1863 р. шеф жандармів Долгоруков запропонував Київському генерал-губернатору Анненкову вжити заходів для припинення діяльності Київської громади. Однак компромату проти громадівців не було, тому Анненков пропонував Долгорукову спровокувати у пресі дискусію за участі українофілів з тим, щоб згодом використати їх виступи проти них же. Окрім того, Анненков просив жандармів заслати в українофільське середовище свого агента, звернувши також їхню увагу на справу перекладу “Священного писання” українською мовою. Сам генерал-губернатор був різко проти українського видання Євангелія, оскільки вважав цю справу не культурологічною чи релігійною, а суто політичною. “Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не остановятся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии”, — прогнозував Анненков¹³.

Вникнувши в українофільську справу, Анненков одразу ж став на державоохоронні позиції, як того й вимагала посада генерал-губернатора, але одночасно він діяв і як російський націоналіст. Він поставив перед столичним начальством проблему посилення російського впливу в регіоні, уніфікації громадського життя Західної і Східної Росії задля того, щоб зберегти “повноту російської народної єдності”. З доповідями Анненкова знайомився Олександр II, а також через шефа жандармів Долгорукова вони лягли на стіл міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який солідаризувався з поглядами київського генерал-губернатора. Таким чином, серед вищої управлінської еліти імперії визрів намір, чи швидше план, антиукраїнських дій.

Спочатку в травневому номері “Русского вестника” була інспірована стаття Іванова “О малорусском языке и обучении на нем”. Як відзначається в сучасній російській історіографії, вона була найпослідовнішим і найаргументованішим викладом антиукраїнської позиції російської преси¹⁴.

Нам же впадає в око те, що це була ретельно спланована провокація. Її автор не дискутує з приводу тотожності української та ро-

сійської мов. Він згоджується, що українська може бути перетворена в розвинуту самостійну мову, але одразу ж запитує: кому це потрібно, коли є російська мова. Потрібно це, виявляється, лише українофілам-сепаратистам, які хочуть зруйнувати загальноросійську спільноту, які прагнуть розвинути серед українського народу “поняття про його якусь різку і повну відмінність від великоросів”¹⁵. Стаття майоріла нападками на українофілів і, очевидно, писалася з надією викликати з їх середовища емоційну відповідь. Проте її не було. Тоді за перо взявся сам М. Катков, який весь свій публіцистичний гнів спрямував проти М. Костомарова за те, що останній взявся за збір грошей для видання українських книжок. М. Катков називає М. Костомарова “одним профессором, составившим себе литературную известность”; софістом, який придумав нісенітницю про два руські народи та про дві руські мови тощо.

Одразу ж після виступу Каткова київська цивільна влада арештувала В. Синегуба, який заявив про свою причетність до “Київського товариства малоросійських пропагандистів”. Наприкінці червня 1863 р. голова київського цензурного комітету Новицький направив П. Валусеву чергову доповідну про стан українофільства. Вона мала тенденційний характер, знову йшлося про те, що ніякої окремої української мови не було і не може бути; що її вироблення є справою рук поляків і лише деяких українців. У цьому пасажі й була захована вся суть — автор доповідної просив міністра звернути увагу уряду на те, що український сепаратизм “співпадає з політичними задумами поляків і не виключено, що їм зобов’язаний своїм походженням”¹⁶.

Доповідна підштовхнула Валусєва до підписання циркуляру, яким фактично писемній українській мові було відмовлено у праві на існування. На думку міністра, такої мови не було, немає і бути не може, а “наречие, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский так же понятен для малороссов, как и для великороссиян; и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый некоторыми малороссами, в особенности поляками, так называемый “украинский язык”. На “так званій мові” дозволялось видавати лише твори, які належали до “изящной литературы”, тоді як решту книжок “как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа” друкувати заборонялось¹⁷. 18 липня 1863 р. циркуляр, який одержав пізніше назву Валусєвського, був розісланий до цензурних комітетів.

Відчуваючи наближення грози, М. Костомаров за кілька днів до підписання циркуляру виступив у газеті “День” із спростуванням вигадок про солідарність українофілів з поляками. Він намагався також звести справу лише до намірів викладання українською мовою в початковій школі. Звичайно, цей виступ, як і аудієнція украї-

нофілів у міністра внутрішніх справ, успіху не мав. Валуєв у своєму щоденнику лише цинічно-принизливо відзначив, що Костомаров був “сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии”, а він (Валуєв) “прямо и категорически объявил ему (Костомарову — *Авт.*), что принятая мною мера останется в силе”¹⁸.

Звернемо увагу на той факт, що з літа 1863 р. зусилля уряду й націоналістичного сегменту російської інтелігенції стають суголо-сними і взаємопов’язаними в українському питанні. Хоча, здавалося, норми ліберальної етики ніколи не дозволяли російській інтелігенції співпрацювати з владою. Після видання циркуляру М. Костомаров апелював до М. Каткова листом, в якому зазначав, що після катковських випадів проти українофільства влада починає вживати адміністративних заходів проти видання української літератури. М. Катков не без зловтіхи відповів на це в передовій статті “Московских ведомостей” 4 вересня 1863 р. в такий спосіб: “Он (М. Костомаров — *Авт.*) воображал, что мы очень огорчимся при вести о неприятностях и неудобствах, встречаемых им на его поприще, и что мы бросимся опрометью помогать ему. Но какое нам дело до затруднений, которые он встречает? И из каких побуждений стали бы мы способствовать устранению их? Мы от всей души желали и желаем, чтобы дело его не имело успеха [...] мы повторим с полным убеждением, что сознательно или бессознательно украинофилы служат очень дурному и вредному делу, что сознательно или бессознательно они служат орудием самой враждебной интриги”¹⁹.

М. Катков виступав як рупор російського націоналізму. Російський національний інтерес є для нього найважливішим імперативом, а все, що нехай і потенційно може скласти йому загрозу, викликає агресію. Катков не приховує, що насамперед його хвилює польська проблема як найголовніша і найстрашніша загроза Росії. Він не розуміє, як можна бути російським підданим і не бути російським патріотом. Лише тоді, коли поляки стануть російськими патріотами, можуть скластися підстави до примирення з ними, в протилежному випадку про це не може бути й мови. Катков закликає до активних санкцій проти тієї частини суспільства, яка не має лояльності до російської держави: “Если же целые классы западного края сомнительны в этом отношении, если мы не хотим допустить, чтобы принадлежность этого края к России оставалась предметом вопросов, если мы сознаем, что наш долг относительно России не позволяет нам допускать это, то мы обязаны сказать прямо и открыто, что существование этих классов в том виде, как теперь, несовместно с интересом России, которым мы не вправе жертвовать”²⁰. Сам Катков формулює завдання, за виконання якого візьметься уряд: розділити польське землеволодіння і збільшити число російських поміщиків у регіоні повстання, а також і число російської бюрократ-

тії, яка повинна прийти на зміну польській. Фактично це план русифікації регіону. Але Катков не був би Катковим, якби обмежився лише польською проблемою. Принагідно він не забуває і українофілів, продовжуючи вести вогонь по Костомарову. Він не такий наївний, щоб повірити запевненням Костомарова про те, що справа обмежувалась лише поширенням початкової освіти українською мовою. На його думку, справа, якою займається Костомаров, “в сущности несколько не лучше, а может быть, и хуже, чем польское дело”. М. Катков пояснює, чому він так вважає: “Ему (Костомарову — *Авт.*) понятна и приятна мысль о двух русских народностях, но другие не могут выносить такой мысли, другие знают и хотят знать только одну русскую народность, только один русский язык и знают, что если бы могли явиться две русские народности, то одна из них тотчас же перестала бы быть русской. Другие не могут допустить мысли о возможности какого бы то ни было разъединения между южной Россией и северной, о каком бы то ни было соперничестве между ними — и к этим-то другим принадлежим мы всею душою, и эти другие, как мы крепко убеждены, все русские люди, любящие свой народ и преданные своему отечеству, где бы они ни жили, в Киевской, Харьковской или Архангельской губерниях”²¹. Отже, в побудовах М. Каткова немає місця українцям, натомість є єдина територія і єдиний російський народ, інтелектуальний замах на яких Костомарова робить його в очах Каткова сподвижником поляків, а українофільство — частиною підступних польських планів.

Публіцистичний вогонь М. Каткова по українофілах і передусім по М. Костомарову став своєрідним ідеологічним забезпеченням запровадження Валуєвського циркуляру в життя. О. Міллер вважає, що Валуєв передбачав тимчасову дію циркуляру, і наводить на користь цієї думки кілька важливих фактів, проте ми знаємо, що заборона розтяглася на довгі роки, а, головне, логіка державоохоронної політики царизму не передбачала будь-яких поступок українству. Циркуляр міг мати коротку історію лише в тому випадку, коли б остаточно знищив українофільство, але так не сталося. Без сумніву, гальмівний ефект Валуєвської акції для українців був відчутним. Якщо в 1860—1863 рр. друком з’явилося 114 назв книжок українською мовою, то у 1864—1869 рр. це число зменшилося до 24 назв²². Перестали діяти недільні школи, послабилась праця в громадах, частина членів яких була заарештована й заслана, як, наприклад, О. Кониський та П. Чубинський, в північні губернії Росії, а частина під впливом публічних обвинувачень українофілів у сепаратизмі та поліційних утисків відійшла від громадської роботи.

Заборони, здійснені Валуєвським циркуляром, не були б такими болючими, якби не складали частину більш широкої програми “обрусения” України, як і Білорусії, Литви та Польщі. “Політика,

яка проводилася, починаючи з 1863 р., стосовно поляків, українців, білорусів та литовців, вперше в історії Росії відкрито переслідувала мету культурно-мовної русифікації”²³, — вважає А. Каппелер. Для русифікації використовувалися не лише державний апарат, армія, система народної освіти, преса, поширення російськомовної літератури, а й модернізаційні процеси та індустріалізація, зокрема будівництво залізниць, які повинні були зв’язати Україну з центральною Росією. Однак при всій уявній величї Росії її асиміляторські можливості виявилися малопотужними. Державному апаратові не вистачало чиновників, системі народної освіти — вчителів.

Розглянуті нами події свідчать, що на початку 60-х років XIX ст. інтелектуальні еліти і українського, і російського народів виявили готовність до реалізації власних націотворчих проєктів. Український проєкт був вельми скромним, ставив собі за завдання вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам. Він опирався на ідеї романтичного націоналізму, роблячи наголос на мовні, етнокультурні та ментальні відмінності українців від росіян та поляків. Росіяни ж були в значно вигіднішому становищі. Вони мали незрівнянно потужніші ресурси, насамперед державу та її бюрократичні інститути, вироблену мову, літературу, систему освіти та засоби масової інформації, проте і завдання, які перед ними стояли, були куди складнішими. На початку XIX ст. Російська імперія завершила формування своєї території, що простяглася зі сходу на захід від Тихого океану до Балтійського моря і яку населяли десятки великих і малих народів. Як відзначив Р. Пайпс, росіянам вдалося асимілювати східні народи в часи станового суспільства, бо східна знать не мала таких привілеїв, як російське дворянство, проте вони зазнали невдач у західних провінціях, де місцева шляхта відчувала себе вищою за московське дворянство²⁴. Поділивши Польщу, приєднавши до себе Правобережну Україну, Білорусь, Литву, Латвію, Естонію та Фінляндію, Росія встановила панування над народами, які були більш європейськими, ніж вона сама. І відбувалося це саме тоді, коли Європою почали оволодівати національні ідеї. “Із виникненням новочасної ідеї “народу” нові підлеглі російських царів дедалі певніше почали вважати себе “поляками” (у старій Речі Посполитій “поляками” були лише дворяни), фінами, українцями, литовцями, естонцями тощо, — зазначає Р. Шпорлюк. — Якби російська еліта вчилася на досвіді Заходу, вона б шукала способу витворити нову спільну ідентичність із татарами та іншими підкореними народами, як це, наприклад, зробила Англія з Уельсом та Шотландією, витворивши спільну британську ідентичність”²⁵.

Але, як ми знаємо, Росія ще на зламі XVII—XVIII ст. зробила свій європейський вибір. Прорубавши вікно в Європу, а згодом захопивши Східну і частково Центральну Європу, Росія стала дово-

дити свою європейськість. Шпорлюк, посиляючись на А. Каппелера, пише, що росіяни, взявши на озброєння суто західні національні концепції, “почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію [...] Їхні історики XIX ст. навчили росіян дивитись на імперію як на національну російську державу, були створені також нова філологія та етнографія, які визначили росіян як слов’ян та православних християн”²⁶. Слов’янська ідея передбачала перетворення слов’янського населення імперії у велику російську націю, яка повинна була протистояти неетнічним росіянам — іногородцям. Проект великої нації передбачав асиміляцію українців. “Між проблемами, що віч-на-віч з ними стояв український народ у XIX ст., не було важливішої, ніж дилема щодо вибору між асиміляцією з всеросійською нацією та утвердженням власної окремої національної індивідуальності”²⁷, — відзначав І. Лисяк-Рудницький, розмірковуючи над роллю України в новітній історії. Отже, український та російський національні проекти були контраверзіями. Кожен з них міг реалізуватись лише через заперечення іншого. Запровадження Валуєвського циркуляру, аналогічні заборони білоруського та литовського друкованого слова наче говорили на користь росіян.

Проте тут в історію знову втрутився польський фактор, про який ми вже згадували. “Польський національний рух був першим і таким, який сильніше за все струсонув Російську імперію, — відзначив А. Каппелер. — Він кинув виклик не лише урядові, але й ширшим групам російського суспільства і вплинув на литовців, білорусів і українців, які століттями були залежні від польської шляхти і знаходились під впливом польської культури”²⁸. Згоджуючись з висновком А. Каппелера, відзначимо, що нас цікавить інша обставина, яка залишилась поза межами цієї цитати. Зокрема те, що український рух ідентифікував себе не лише в боротьбі з росіянами, а й з поляками.

Про цю обставину добре знали жандарми III відділення. Відраджений у вересні 1863 р. в Україну з завданням вияснити масштаби “малоросійської пропаганди” жандармський полковник Мезенцов у своїх рапортах застерігав від радикального покарання українофілів, бо це могло б призвести до їх зближення з поляками, а тоді, на його думку, “малоросійська пропаганда” могла б стати дійсно небезпечною²⁹. Як вважає О. Міллер, Мезенцов бачив у “малоросійській партії” об’єкт боротьби російського та польського впливів і навіть можливого союзника у боротьбі з польським рухом³⁰. Саме тому репресивні заходи проти українофілів у 1863 р. не були жорстокими. Всі вислані на північ отримали можливість працювати, а до кінця 1860 р. повернутися в Україну. Редакторам “Основи” П. Кулішу та В. Білозерському було запропоновано урядові посади у Варшаві.

Пауза в українському русі розтяглася до початку 70-х років XIX ст., коли під впливом зростання суспільно-політичних рухів у

Росії українським діячам вдалося відновити діяльність “Громади” спочатку в Києві, а потім і в інших містах України. За цей час підросло нове покоління української молоді, а на зміну старим лідерам М. Костомарову та П. Кулішу прийшли нові — В. Антонович та М. Драгоманов. Тепер вони визначали завдання та стратегію діяльності “Громади”. Драгоманов намагався виправдати українофільство в очах громадськості та влади. У “Вестнике Европы” за 1872 р. він опублікував свою працю “Восточная политика Германии и обрусение”, в якій поставив під сумнів доцільність русифікації західних районів Росії, в яких ця політика викликала негативну реакцію місцевого населення і зрештою була не вигідна Росії, бо посилювала позиції її ворогів — німців та поляків. Він застерігав від голого запозичення французької асиміляційної політики, оскільки ситуація французька значно відрізнялась від ситуації російської. Драгоманов намагався інтерпретувати українофільство як частину слов’янофільства (пізніше в еміграції він напише, що це був тактичний крок). Він вважав, що Україна (Малоросія) і так є частиною Росії, тому в її додатковому “доруссении” немає великої потреби³¹. З іншого боку, того ж 1872 р. М. Драгоманов підготував статтю “Антракт з історії українофільства (1863—1872)”, в якій критично висловився на адресу попереднього покоління українофілів за їх максималізм у мовному питанні. Він відмовився від протиставлення української мови російській, вважаючи, що викладання в початковій школі може вестися двомовно, а знання російської мови українцям не завадить. Як ерудит Драгоманов бачив, що українцям катастрофічно не вистачає високої культури і саме на її вироблення і треба спрямувати всі сили³². В одному з листів він напише, що українці як нація ще не сформувалися і є річчю в собі. Тому Україні “треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати”³³, а не крикливої агітації та пропаганди. Щоб забезпечити умови для такої праці, громадівці доклали певних зусиль для відкриття в Києві Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства, який зробили центром своєї діяльності. Організувати Відділ вдалося завдяки підтримці київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, який у квітні 1872 р. направив голові Російського імператорського географічного товариства вел. кн. Костянтину відповідне прохання. Генерал-губернатор дуже добре знав організаторів відділу, їх українофільські переконання, але розраховував на те, що, отримавши можливість легальної діяльності, громадівці не будуть переступати межі дозволеного, з одного боку, а з другого — будуть певною противагою полякам.

Установчі збори Відділу відбулися 13 лютого 1873 р., його головою було обрано великого землевласника Г. Галагана, рід якого мав козацько-старшинське коріння, а виконавчим секретарем, в руках якого зосереджувалося керівництво поточною діяльністю, відо-

мого етнографа, члена “Громади” П. Чубинського; його заступником став О. Русов. Ф. Вовк так згадував пізніше цю подію: “Із 17 членів, що їх перераховано в протоколі цього історичного засідання, 10 або 11 були членами нашої “Громади”, 3 належали до так званого співзвучного ґрунту — до “Громади” вони формально не належали, але співчували їй сприяли її меті. Лише троє — М.К. Бунге, В.Я. Шульгін та, здається, П.К. Любимов — були для нас люди цілком сторонні (а Шульгін починав вже тоді робитись відверто ворожим). Яким кумедним не здавалося нам оце засідання “Громади” під головуванням генерал-губернатора, але нікому і в голову не приходило, що ми ніби користуємося з чужої необачності. В дійсності ми одержали лише те, на що ми мали за здоровим розумом повні права: збиратись і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну й для України”³⁴.

Згодом дійсними членами Відділу стало понад 100 осіб, переважна більшість з них належала до “Громади”, яка направляла діяльність відділу. З іншого боку, можливість легальної праці у Відділі, патронат над ним генерал-губернатора сприяли притоку в українофільські лави нового поповнення. О. Русов, згадуючи “Громаду” того часу, відзначав, що, крім 70 осіб її основного складу, був ще цілий загін молоді, який допускався на її засідання. Отже, кількісний склад науковців нараховував до 200 осіб. М. Драгоманов, який після довгострокового закордонного відрядження повернувся до Києва у вересні 1873 р., був приємно вражений національним піднесенням, яке панувало у місті. “У Києві я застав чималий рух українців, — згадував він. — Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого “Юго-Западного Отдела Географического Общества”, молоді студенти збиралися у кружки й працювали над словарем, подумували і про популярні книжки”³⁵.

“Громада” перебрала в свої руки газету “Киевский телеграф”, яка друкувала статті і російською, і українською мовами, купила друкарню, де видавались дешеві книжки для народу. Найбільшим досягненням Південно-Західного відділу Російського географічного товариства стала публікація семи томів “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, проведення у Києві археологічного з’їзду та одиненний перепис населення Києва 2 березня 1874 р. Перепис був унікальним статистичним явищем того часу, який ставив собі за мету розібратись з етнічним складом населення міста та мовною ситуацією. Кияни повинні були визначитися з своєю рідною мовою. 74 % опитаних виявилися народженими в Україні, 21,5 % визнали себе “уроженцами Московщины”. Питання про українську мову із зрозумілих причин не могло бути прямо поставленим, воно було сформульоване як “малорусское наречие” російської мови. Перепис показав, що 80 %

киян говорили російською або її діалектами (наречиями), причому малоросійським — 39,26 %. Це свідчило, що асиміляційні процеси, принаймні у великих містах, вже набирали обертів. Драгоманов з цього приводу ставив риторичне запитання: “Що ж буде, якщо міста України зовсім відокремляться від українських сіл і своєю освітою, неукраїнською мовою?”³⁶.

Активізація українофілів, їх легальна діяльність у Відділі географічного товариства не могла не турбувати антиукраїнські сили. Якщо в 1862—1863 рр. головним опонентом українофілів виступив М. Катков та його періодичні видання, то 1874 р. цю роль на себе взяв “Киевлянин”, місцева газета, редактором якої був В. Шульгін. Разом з М. Юзефовичем В. Шульгін розпочав у 1874 р. кампанію проти українофілів та їх діяльності у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. Знову на поверхню були витягнуті мовні проблеми. Газета не залишила каменя на камені від пропонованого М. Драгомановим проекту двомовного навчання. “Киевлянин” з культурологічної площини перевів цю проблему в політичну. Газета лякає громадськість тим, що, почавши з початкової школи, згодом українофіли почнуть думати над відкриттям гімназії, а після цього вимагатимуть діловодства українською мовою у волосних управах, мирових та окружних судах. А це вже, на її думку, кримінал, підрив державних підвалин. “Киевлянин” не міг заспокоїтися і від того, що у згаданий вище перепис населення Києва був включений пункт про українську мову, якої, згідно з Валуєвським циркуляром, не могло бути. Вся ця кампанія велася одночасно з ліквідацією владою наслідків народницького “ходіння в народ”. Під впливом цих нападок у відставку пішли Г. Галаган та О. Борисов, які мали великий вплив у Санкт-Петербурзі. Проте київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков та куратор Київської навчальної округи П. Антонович продовжували патрунувати Відділ. Коли наприкінці березня 1875 р. М. Юзефович у черговий раз вирішив використати шпальти “Киевлянина” проти громадівців, генерал-губернатор змусив цензуру заборонити публікацію, а міністрові внутрішніх справ О. Тімашову написав, що йому (генерал-губернатору) “відомо все, що робиться у відділі Товариства, він, по-моєму, не є центром українофільських змагань; коли серед членів його знаходиться багато людей, що співчуваюче ставляться до українофільства, то із цього ще не виходить, щоб сам Відділ був центром подібних змагань”³⁷. Ф. Савченко в свій час, посилаючись на окремі щоденникові записи О. Кістяківського, висловив припущення, що на поведінку генерал-губернатора наклали відбиток більш ніж холодні відносини з Юзефовичем³⁸. О. Міллер, який теж досить детально вивчав перебіг зазначених подій, вважає, що київський генерал-губернатор дотримувався зовсім іншої тактики в стосунках з українофілами. Він хотів попередити газетну полеміку,

щоб не надавати українофільству того політичного значення, якого воно насправді не мало³⁹.

Позицію, близьку до генерал-губернаторської, займав куратор Київської навчальної округи П. Антонович. Спочатку він залишив без відповіді листа міністра народної освіти графа Д. Толстого, в якому йшлося про те, що “существующая в Кieve партия украинофилов стремится провести в народе мысль о выгодах отделения малорусского края от России”⁴⁰. Через кілька місяців на адресу П. Антоновича прийшов аналогічний лист від заступника міністра О. Ширинського-Шихматова. Від куратора вимагали надіслати у міністерство список осіб, підозрюваних в українофільстві. Проігнорувати фактичний наказ вдруге було небезпечно, тому П. Антонович підготував розгорнутого листа, в якому говорив про стан справ у окрузі. Українофільству в ньому було приділено чимало уваги, а висновок був таким: “... Я не могу указать ни на кого, кто бы навлекал на себя сомнение в украинофильском направлении, разумея это последнее в смысле сепаратистических стремлений; найдутся лица, любящие и поющие малороссийскую песню, лица, вынесшие с детства из семьи привязанность к малороссийским обычаям, но подозревать их по этому в политической неблагонадежности без всяких других поводов к тому едва ли будет основательно”⁴¹.

Прихильне ставлення таких двох чиновників, як генерал-губернатор та куратор шкільної округи, до пори до часу захищало Південно-Західний відділ від нападу недоброзичливців. Очевидно, В. Шульгін та М. Юзефович зрозуміли, що власними силами ситуацію їм не переламати, тому 1875 р. вони знайшли собі союзника в особі М. Каткова. В “Русском вестнике”, який він редагував, з’явилося кілька резонансних статей, спрямованих проти українофілів, зокрема проти надрукованої у львівській “Правді” 1874 р. статті М. Драгоманова “Література російська, великоруська, українська і галицька”. Виступ “Русского вестника” наробив великого розголосу, а особисто Драгоманову коштував професорського місця у Київському університеті, крім того, в кінці серпня 1875 р. за особистою вказівкою Олександра II було створено для всебічного обговорення справи українофілів спеціальну Нараду під головуванням міністра внутрішніх справ, до складу якої поряд з міністром народної освіти, обер-прокурором Святішого Синоду та шефом III відділення був включений М. Юзефович⁴². Його поява в складі такої наради була наслідком доносу на український рух, який він направив, швидше за все, на початку серпня 1875 р. шефу III відділення генералу Потапову. Вже перебуваючи в складі наради, М. Юзефович підготував для її членів записку “О так называемом украинофильском движении”, в якій в розгорнутому вигляді з високим рівнем відповідної патетики виклав свої погляди на проблему. Спочатку він говорить про росіян (русские племена) як гомогенну

етнічну спільноту з єдиною вірою, мовою, історією та ідеалами: “Со временем воссоединения Малороссии с русским государством не было с ее стороны ни одного признака обособления, а напротив того тысяча фактов свидетельствуют о ее постоянном стремлении к полному слиянию в общенародном единстве”⁴³. На його думку, все було б добре, якби не з’явилися українофіли, яких він визначає як “средства к произведению внутренней смуты для чисто революционных целей”, а природу їх появи, зрозуміло, не логікою внутрішнього розвитку народу, а польськими підступами (“Политические идеи малорусской исключительности есть измышление австрийско-польской интриги, а у нас она пущена в ход поляками в начале 60-х годов”⁴⁴). Від Юзефовича в черговий раз дістається “Основи”, М. Костомарову, П. Кулішеві та В. Білозерському, але головний вогонь був зосереджений по Відділу географічного товариства. Він став тою посудиною, за висловом М. Юзефовича, в яку були кинуті українофільські дріжджі. Нарешті, перо М. Юзефовича скеровується на М. Драгоманова, головного виразника прагнень українофільського демократизму. У автора записки немає сумніву, що саме “этому-то борзописцу мы и обязаны выяснением, не оставляющим никаких сомнений, того значения, какое заключает в себе настоящее украинофильское у нас движение”. Висновок записки короткий, лапідарний, але не залишає жодних альтернативних можливостей: “Хотя политические заразы не могут иметь у нас такого разрушительного значения, как на Западе, но были же у нас примеры такого заражения, которые угрожали судьбам России бедствием, о каком страшно подумать. Поэтому энергические меры для пресечения зла необходимы; но меры не частные, пресекающие отдельные явления, и не паллиативные, а радикальные, искореняющие самые причины, которые дают злу возможность разрастаться”⁴⁵. Тобто для М. Юзефовича головне — ліквідувати київський осередок українофільства, звести такі мури, за які б він вже ніколи і за жодних обставин не проник.

Запропонованим напрямом і пішла нарада — вона не стала розбиратись в подробицях діяльності Південно-Західного відділу географічного товариства, а сформулювала висновки “для пресечения украинофильской пропаганды”, які склалися з 11 пунктів. Кожен з них починався імперативами “не допустить”, “воспретить”, “запретить газету”, “усилить надзор”, “очистить библиотеки”, “обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей”, “закреть на неопределенный срок”, “немедленно выслать из края”.

У дещо зміненому вигляді висновки були 18 травня 1876 р. затверджені Олександром II у німецькому місті Емсі. Згодом вони дістали назву Емського указу, який відіграв в історії України зловісну, але не однозначну роль. Прямою дією указу стали ліквідація Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

та закриття “Київського телеграфа”, заборона друкування в межах Росії будь-яких оригінальних чи перекладних книжок українською мовою (за винятком історіографічних пам’яток та творів “изящной словесности”, але з дозволу цензури та російською орфографією). Заборонялись навіть українські тексти під нотами. Не дозволялось завозити українські книжки з-за кордону. Кадрові нагінки були не такі жорстокі. М. Драгоманову ще на початку 1876 р. дозволили виїхати за кордон, а П. Чубинському, виславши його з Києва, дозволили жити у Санкт-Петербурзі і навіть дали місце для роботи у міністерстві шляхів сполучення. П. Косач був поновлений на посаді мирового посередника весною 1879 р. Неблагонадійними на території Київської шкільної округи було визнано 8 викладачів, п’ятьом з них запропонували змінити місце роботи і виїхати за межі України.

Традиційно і давніша, і сучасна українська історіографія різко негативно оцінює Емський указ, і тут, очевидно, немає нічого дивного. Як і свого часу Валуєвський циркуляр, він мав відчутну гальмівну силу, ставши потужною перепорою для українського руху. “Диявольська то була думка поставити під заборону саме українське слово, бо сим на довгий час одтягнуто громадянську увагу од справ суто політичних українських та зосереджено на обороні основного права самого українського слова, — писав О. Лотоцький. — Сим політичний рівень української думки принижено та зріст її здержано, порівнюючи з думкою громадянства московського, що мало привілейну розкіш оперувати в сфері самих розумінь політичних поза національними форматами, в яких обмежень не знало. Звідси оте нещасне наше вузьке культурництво українського руху, що часто не піднімався справді над проблемами самого культурно-національного порядку”⁴⁶.

Емський указ діяв без малого 30 років, його дію явочним порядком скасувала революція 1905—1907 рр. Це був безпрецедентний репресивний захід, заборони якого частково були пом’якшені лише 1881 р., коли на російський престол зійшов Олександр III, та в середині 90-х років XIX ст., коли російським царем став Микола II*. В умовах дії указу виросло ціле покоління українського народу, позбавлене можливості освіти рідною мовою, змушене або залишатись неписьменним, або здобувати її російською мовою. Поряд із запровадженням у 1874 р. загальної військової повинності, інтенсивним зростанням міст дія указу була спрямованою асиміляційною акцією. Проте, як ми вже говорили, асиміляційна політика, побудована на забороні, не була аж надто ефективною. С. Єфремов, який у 80-х роках навчався у Київській духовній семінарії, пізніше згадував: “З 1883 р., коли і спектаклі, й концерти українські в Києві було заборонено, а університетське життя по студентських розрухах 1884 р. було дуже врізано, шляхів для свідомості української стало

менше, але все-таки вона звідкись бралась — чи то з води, чи з повітря, і свідомі національно люди в семінарії не переводились”⁴⁷. Подібну ремарку про своє навчання у Кам’янець-Подільській семінарії в 2-й пол. 80-х років, тобто через 10 років дії указу, залишив О. Лотоцький. Він відзначав, що, незважаючи на те, що серед семінаристів не було ідейного українського руху, “твердо держалася українська стихія, остільки твердо, що всі майже столітні заходи обрусення не вплинули навіть остільки, щоби витиснути з ужитку мову українську. Мова між самими семінаристами вживалася виключно українська”⁴⁸. За переписом 1897 р. українську мову як рідну визнали 72,57 % жителів України, але в містах відсоток українців ледь перевищував 30 %⁴⁹. Беручи до уваги зростаючу роль міст, процеси модернізації та індустріалізації, можемо стверджувати, що це був тривожний для українців симптом. Не виключено, що ситуація могла скластися значно гірше, коли б замість репресивного Емського указу спрацював більш гнучкий план Дондукова-Корсакова, який передбачав за рахунок невеликих поступок змусити українофільську інтелігенцію якщо не до співпраці з владою, то до лояльного ставлення до неї. Згадаймо, що у 1872—1873 рр. М. Драгоманов ще грався з ідеями “русского единства”, говорив про двомовність шкільної освіти, про те, що російська мова не завадить українцям. Після Емського указу легальна національна культурницько-освітня робота в Україні стала практично неможливою, через це чисельність Київської громади різко зменшилась. І це начебто говорило на користь указу, якщо користуватись логікою його творців.

Однак не все було так однозначно. Київська громада не лише кількісно скоротилася, але й розкололася на дві частини. Одна з них пішла за В. Антоновичем, який виступав за традиційні для українофільства методи національного усвідомлення народу через культурно-освітню діяльність. Як ми знаємо, можливості її були дуже обмеженими. Інша частина громадівців, яку уособлював М. Драгоманов, стала на шлях політизації українського руху. 1876 р. останній виїхав за кордон і у 1878—1882 рр. видавав у Женеві перший український політичний безцензурний часопис “Громада”, завдяки якому Європа познайомилася з українською проблемою. Той поворот долі, який стався з М. Драгомановим під впливом підготовки, запровадження та дії Емського указу, обернувся його політичною українською місією. Розмірковуючи над природою цієї місії, М. Грушевський підкреслив у ній “спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини”. Насамперед він відзначив, що таким чином Драгоманов, хоч і змушений був вести гірке емігрантське життя, проте звільнився від тиску царського режиму, а також від місцевої буденщини та гуртківщини, в нього відпала необхідність говорити

езопівською мовою. Місія Драгоманова “витягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення”⁵⁰. На думку М. Грушевського, місія М. Драгоманова — це ціла епоха в українському житті. І дійсно, вже в новому числі “Громади” Драгоманов закликав українців “жити по своїй волі на своїй землі”⁵¹. Цей заклик виходив далеко за межі освіти українською мовою, поєднуючи і соціальні, і національні проблеми українства. Він на довгі десятиріччя став основним гаслом українського руху і не випадково у червні 1917 р. був перефразований у тексті I Універсалу Центральної Ради. Діяльність Драгоманова знаменувала перехід українського руху від вузького культурництва до політичного етапу.

Запровадження Емського указу дало ще один важливий для українства наслідок: воно стимулювало інтеграцію праці наддніпрянської та галицької української інтелігенції. Не маючи змоги вільно працювати в підросійській Україні, українська інтелігенція шукала й знаходила можливості до праці в Галичині. 1873 р. у Львові за ініціативою О. Кониського, М. Драгоманова, Д. Пильчикова, на кошти Є. Милорадович з роду Скоропадських було засноване Літературне товариство ім. Тараса Шевченка. На початку 80-х років починають друкуватися газета “День” та журнал “Зоря”. Емський указ завдав морального удару по галицьких москвофілах — з кінця 80-х років українофільство стає домінуючою течією громадського життя українців-галичан. Швидко Східна Галичина перетворюється в український П’ємонт, стаючи важливим чинником формування модерної української ідентичності, яка поступово завойовує обидва береги Збруча.

Нарешті репресивні заходи царизму сприяли зближенню частини української інтелігенції з російським революційним рухом, оскільки народницька ідеологія була притаманна і українській, і російській інтелігенції. Діалектика цього зближення не була однозначною. З одного боку, воно радикалізувало українців, вводило їх в русло загальноросійського революційного руху, з іншого — розмивало лави української інтелігенції, залучаючи значну частину української молоді, невдоволеної поміркованістю українського руху, до російських революційних організацій.

Підсумовуючи викладений вище матеріал, можна уявити генезу українсько-російських стосунків 2-ї половини XIX ст. у вигляді двох протидіючих тенденцій. Насамперед відзначимо розвиток культурницької фази українського руху, яка була спрямована на консолідацію та мобілізацію української інтелігенції, що знаходилась під впливом ідей романтичного націоналізму, намагаючись формувати національну самосвідомість народу засобами освіти рідною мовою, створення модерної національної літератури та гуманітарної науки, передусім етнографії та історії.

Незважаючи на те, що ця інтелігенція була малочисельною і не виходила з кола культурологічних проблем, вона зустріла різкий спротив з боку імперської бюрократичної верхівки та тієї частини російського суспільства, яке було заангажоване ідеями російського націоналізму, що тільки почав зароджуватись і в основі якого лежала ідея формування великої російської нації, яка мала об'єднати всі слов'янські народи імперії. Цей спротив швидко переріс у репресивну державоохоронну політику, найхарактернішими виявами якої стало підписання Валувєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Ці акти поставили українську культуру за межі легального існування в імперії, надзвичайно сильно загальмували розвиток українського руху, інспірували асиміляційні процеси, долучились до формування малоросійської ідентичності у частини населення. Проте остаточно знищити репресивними заходами український рух творцям цієї політики не вдалося. Російська державна машина і мільйон російський націоналізм виявилися не готовими до реалізації цього надзвичайно складного завдання.

Як вважає О. Міллер, і з цим висновком не можна не погодитись, “українське питання” обернулося інтелектуальною поразкою самодержавної верхівки, всі зусилля якої були спрямовані не так на реалізацію проекту великої російської нації, як на збереження імперії⁵². Ці два завдання були близькими, але не тотожними. Як це не парадоксально звучить, надмірна жорстокість і прямолінійність дій влади дали змогу українському рухові не лише вистояти, але й отримати додаткові стимули до саморозвитку.

Політизація українського руху на початку XX ст.

У XX ст. Росія прийшла, поєднуючи процеси економічної, соціальної модернізації з залишками кріпосницької системи, головним уособленням якої була державно-політична структура країни.

Американський історик Л. Гаймсон відзначає: “З соціального погляду це поєднання полягає в тому, що, незважаючи на розвиток класових відносин у суспільстві, в селах і навіть містах зберігалися залишки станової і кастової системи, особливо у взаєминах верхів і низів. З економічного погляду це значило, що, незважаючи на безсумнівний розвиток ринкових і капіталістичних відносин навіть у селі, воно мало відбиток докапіталістичного ладу напівкріпосницьких відносин у функціонуванні селянського двору й поміщицького землеволодіння, а також у їх взаєминах. У політичному житті ці пережитки докапіталістичної ери помітні в переважаючій ролі державного апарату, де домінувало дворянство, а також у чисельній перевазі крупних земельних власників у центральних і місцевих представницьких закладах...”⁵³.

Проілюструємо це спостереження деякими цифрами. У 1900 р. на шахтах Донбасу було видобуто майже 672 млн пудів вугілля, що у 8 разів перевищувало показник 1880 р. Ще вищими темпами піднімався видобуток залізної руди у Криворіжжі. У 1900 р. він перевищив 156 млн пудів і порівняно з 1881 р. зріс у 79,8 раза. Вугільна й металургійна промисловість були об'єднані монополіями “Продамет” та “Продвугілля”. На початку XX ст. протяжність залізничних колій України досягла 2 тис. верст. Залізниця з'єднала всі промислові центри, створила принципово нові умови для розвитку народного господарства, розширила ринки збуту, сприяла тіснішій інтеграції української території.

Поліпшення транспортної інфраструктури, втягування України в товарно-грошові відносини сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. У 1900 р. валовий збір зернових досяг 740,9 млн пудів, що майже вдвічі перевищувало показники 60-х років. Високі темпи економічного розвитку приваблювали іноземний капітал. Сума іноземних інвестицій у російську економіку у 1901 р. склала 975 млн крб.

Високі темпи розвитку народного господарства позначилися на демографічній ситуації. До 1897 р. населення України порівняно з 1863 р. збільшилося на 10 млн осіб і складало 23,4 млн. Україна залишалася селянською країною, але її соціальна структура поступово змінювалася.

Товарно-грошові відносини проникали в сільське господарство, що призводило до диференціації селянства. На кінець XIX ст. соціальна структура селянства була такою: 448 тис. селянських заможних господарств, 550 тис. середняцьких, 1550 тис. бідняцьких.

Перехід від натуральних до ринкових форм ведення господарства породжував проблеми інтенсифікації праці, поліпшення агрокультури, збуту продукції, закупівлі знарядь праці, тобто вимагав від селянина підвищення освітнього та фахового рівня. Останнє посилювало його увагу до проблем освіти, культури, науки і, звичайно, до національної проблеми. Ця тенденція свідчила про те, що українське питання рано чи пізно мало вирватися з вузького кола українофільства і стати політичною потребою дня.

Поступово змінювався характер стосунків між містом і селом. Місто виступало не лише адміністративно-бюрократичним осередком, але й промисловим, торговельним та культурним центром. В умовах капіталістичного розвитку невпинно зростала роль інтелігенції в суспільному поділі праці. За підрахунками Г. Касьянова, на кінець XIX ст. в Україні налічувалося 125,8 тис. осіб, які займалися інтелектуальною працею, що, однак, сягало лише 0,5 % загального складу населення⁵⁴. Проте професії інженера, лікаря, вчителя, агронома ставали дедалі поширенішими, а їх тісний зв'язок з міщанством і селянством сприяв змінам характеру суспільства.

З іншого боку, змінювалися джерела формування інтелі-генції. Якщо у середині XIX ст. основним контингентом вищих навчальних закладів була дворянська молодь, то на початку XX-го серйозну конкуренцію їй складали діти міщан, ремісників та селян. У 1913 р. в університетах вони складали майже 39 % студентів, а в інших вищих навчальних закладах — 54 %.

Міста відтягували на себе частину “зайвого” сільського населення. За рахунок сільської бідноти поповнювалися лави робітничого класу, який стрімко зростав. З 1900 до 1917 р. його чисельність збільшилася на 1,2 млн осіб і складала 3,6 млн. Проте населення міст насамперед зростало за рахунок міграції росіян. Якщо вихідці з Росії становили у 1874 р. лише 11 % населення Києва, то через 23 роки цей показник піднявся до 54,3 %⁵⁵. 40 % міського населення на Правобережжі складали євреї, які контролювали малий бізнес та дрібну торгівлю.

Потрапляючи до російськомовних міст, український етнічний елемент маргіналізувався. Цей процес загострював його національні почуття. У XIX ст. Росія здобула собі славу “тюрми народів” і з цією славою непорушно увійшла в XX століття.

Відомий російський історик та політичний діяч П. Мілюков відзначав з цього приводу: “...Протягом всього царювання Олександра III націоналізм зробився офіційною доктриною і почалися перші в російській історії офіційні урядові гоніння проти цілих національностей: особливо єврейської та фінської.

І в тому, і в іншому випадках ці гоніння викликали у відповідь сильні спалахи націоналізму: єврейський “сіонізм” та фінський “активізм”. Те ж відбулося і в Закавказзі, почалися національні переслідування, як, наприклад, закриття вірменських шкіл у 1897 р., конфіскація національного церковного майна в Ечміадзіні в 1902 р., причому остання призвела до сутички з військами... З цього ж часу зіпсувалися польські стосунки і виникло “українське питання...”⁵⁶.

Отже, на початку XX ст. створилася ситуація, в якій капіталістичні відносини сприяли розвиткові національної проблеми, тоді як державна російська влада блокувала можливості до її розв’язання. Таке поєднання робило національну проблему одним із чинників зростання революційних настроїв суспільства.

З 90-х років XIX ст. у російському суспільстві почали активно розвиватися процеси соціального й політичного невдоволення, які західні історики визначають як “різке підвищення рівня соціальних очікувань і вимог”. Така революція очікувань торувала шлях до справжньої революції. Навіть велика буржуазія в Росії була відсторонена від управління державою і була не проти звільнитись від її патерналізму.

Робітничий клас бідував. За законом 1897 р., офіційно робочий день складав 11,5 години. Нерідко частину заробітку робітникам видавали продуктами харчування. У 1900—1903 рр. становище

пролетаріату значно погіршилось у зв'язку з загальноросійською економічною кризою, яка призвела до масового скорочення робітничих місць та заробітку. Влітку 1903 р. Україну охопив загальний страйк, в якому брало участь 200 тис. робітників, які поряд з економічними вимогами висували й політичні. Це засвідчувало, що і в робітничому класі відбувається революція настроїв, що, як і в буржуазному класі, в середовищі пролетаріату народжується новий тип людини — громадянина, особистості. Людина чи група людей, які висували соціальні вимоги, уже цілком могли бути носіями не лише соціальної (класової) свідомості, але й національної.

Не менше, ніж у місті, напруження спостерігалось і на селі. Реформа 1861 р. була проведена за рахунок селянства. На 1905 р. 32,5 тис. дворянських родин в Україні володіли 11 млн десятин землі, тоді як 3 млн селянських дворів мали 20 млн десятин. Іншими словами, якщо населення за цей час збільшилося вдвічі, то площа селянського землеволодіння — лише на третину. Селяни змушені були орендувати у поміщиків 4,5 млн десятин землі і сплачувати за неї щорічно 63 млн крб. орендної плати, що складало 60 % загального прибутку. За умови постійного спаду цін на сільськогосподарську продукцію ціна землі невпинно зростала.

На основі перенаселення села і безземелля тут теж визрівали революційні настрої. Протягом 1900—1901 рр. в Україні відбулося 670 селянських виступів. Весною 1902 р. селянський рух набрав небачених до того масштабів. Антипоміщицькі виступи охопили 337 сіл Полтавської та Харківської губерній. У них брало участь 160 тис. селян. Вони відбирали поміщицьку землю, худобу, хліб, фураж. На придушення виступу уряд кинув війська. Восени 1902 р. Київська і Харківська судові палати розглянули десятки судових справ про розгром панських маєтків, за якими до суду були притягнуті тисячі селян.

Наприкінці XIX — поч. XX ст. в український рух прийшло нове молоде покоління, яке виростало в умовах швидкої модернізації Росії, перетворення її в капіталістичну державу при одночасному збереженні імперської системи влади. Остання все більше перетворювалася в гальмо суспільного розвитку, що приводило до зростання революційного руху та політизації громадського розвитку, в тому числі і українського руху. Українофільство втратило свою національно-мобілізуючу функцію, вже в 90-х роках XIX ст. воно виглядало як відвертий анахронізм, який в молоді викликав лише різку критику, бо життя стрімко оновлювалося.

Заборона легальної політичної діяльності аж ніяк не зменшувала рівень політизації суспільства. З кінця XIX ст. в Росії починають виникати нелегальні політичні партії — загальноросійські та національні. Характерна з цього приводу думка І. Лисяка-Рудницького: «Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що, згідно з

нею, в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до “ідеологізації” політики і рівночасно до політичної культури й духовного життя. Де громадські прямуювання не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання”⁵⁷.

Ця думка досить чітко пояснює, чому наприкінці XIX ст. ми спостерігаємо політизацію українського руху і чому саме в середовищі інтелігенції створюються перші українські політичні організації.

Вище вже йшлося про розкол “громадівців” і про позицію М. Драгоманова. Під впливом його ідей у Східній Галичині, у Львові, у жовтні 1890 р. постала Русько-українська радикальна партія. До проводу партії увійшли С. Данилович, Є. Левицький, М. Павлик, І. Франко та Р. Яросевич. Майже одночасно влітку 1891 р. в Каневі студенти М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа створили таємне товариство “Братство тарасівців”. Поява братчиків засвідчила неминучість майбутніх змін в українському русі. Тарасівці встановили контакти з групами української студентської молоді Одеси, Полтави, Чернігова. У квітні 1893 р. вони опублікували у львівському часописі “Правда” спеціальну декларацію, в якій віддали належне старому українофільству і розмежувалися з ним: “Що минуло, те не вернеться. Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних українців. В сім його історична заслуга”⁵⁸.

Тарасівці критикували українофілів за їх кабінетну любов до українського народу, дистанційованість, за якою не видно соціальних реалій “ні темноти, ні бідноти, ні голодної смерті, а ні величезного економічного й духовного підупаду загалу”. Завдання тарасівців полягало в тому, щоб з українофіла зробити свідомого українця (“українську інтелігенцію в самому високому розумінні цього слова”).

Тарасівці розуміли український рух як “культурно-політичну справу”, яка повинна створити альтернативу російському революційному рухові, щоб спинити перехід молодих українців до його організацій. Водночас вони говорили про українців як окрему самостійну націю і називали себе “інтелігентами загальноросійськими”, наголошували, що стоять за повну автономію всіх народів, які входять до Російської держави. Утворення братства засвідчило прихід до українського руху нового покоління інтелігенції, ближчого до народу, проїнятого соціальними і політичними настроями.

Можливо, найповніше ці настрої нового покоління висловив близький ідейно до “тарасівців” Б. Грінченко у “Листах з України Наддніпрянської”, що публікувалися 1892—1893 рр. у газеті “Буковина”. Грінченко вступив у полеміку з Драгомановим з приводу становища і характеру української літератури, вказував на шкідливість для національної справи драгоманівського панрусизму, а одночасно й українофільства. “Українські націонали-народолюбці, — а саме від їх імені говорить Б. Грінченко, — вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальной та політичній. Бачивши, що русько-українську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй”⁵⁹.

Вперше з цілковитою однозначністю проблему політичної незалежності українського народу, державної самостійності України сформулював 1895 р. у брошурі “Україна irredenta” Ю. Бачинський. Ця брошура знайшла гарячу підтримку з боку І. Франка, який одразу ж відгукнувся на неї рецензією у журналі “Житє і слово”: “Я не думав входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний на разі у доктринерську тогу. Будь-що-будь є це перша на галицько-руським ґрунті спроба синтези певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може, погіршуся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби, так само як і потреби життя матеріального, породжують великі історичні події. А раз відчуття буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — буде потреба політичної самостійності України. І справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться”⁶⁰.

На початку 1896 р. у Києві І. Стешенко та Леся Українка створили першу українську соціал-демократичну організацію “Українська соціал-демократія”. Того ж року тут започаткувалося таємне товариство “Україна молода”, до складу якого входило 22 громади з різних міст України. У 1896—1897 роках відбувалася полеміка між Лесею Українкою та І. Франком з питань тактики українського громадсько-політичного руху. Це свідчило про суттєву зміну характеру українського руху, його невпинну політизацію.

Спроба В. Антоновича та О. Кониського відродити громадівський рух на старих культурницьких засадах шляхом створення у 1897 р. Української загальної позапартійної організації помітного самостійного успіху не мала. Члени цієї організації змушені були втягуватися до політичної діяльності й склали ліберально-демократичне крило українського руху.

Межею остаточного переходу українського руху до політичного періоду діяльності варто вважати появу двох політичних партій, які виникли майже одночасно на західно- і східноукраїнських землях. 26 грудня 1899 р. у Львові було створено Українську національно-демократичну партію (УНДП). Її керівний орган — Тісніший Народний комітет — складався з 13 осіб на чолі з Ю. Романчуком, членами комітету були М. Грушевський, К. Левицький, І. Франко та ін. Партія оголосила, що її ідеалом є “незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з’єдналися в одну новочасну культурну державу”. Це була свого роду стратегічна перспектива, ближче завдання полягало в створенні з українських земель Галичини та Буковини “одної національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним сеймом”. У відповідності до цього гасла формулювалися вимоги в галузі економіки, культури, освіти. Партія мала ліберально-демократичний, поступовий характер. Його точно висловив І. Франко у статті “Поза межами можливого”, яка була опублікована 1900 р. в “Літературно-науковому вістнику”: “Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого, — писав він. — Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто-таки під ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою “імманентною” силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра у відьми, нечисте місце і фєральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його нам, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина”⁶¹.

Лівішою за політичним спектром від УНДП виявилася створена у січні 1900 р. у Харкові Революційна українська партія (РУП) — перша масова українська політична організація. Існувало шість організацій (вільних громад) партії в Україні, Північний комітет РУП у Петрограді та група в Москві. В грудні 1902 р. в Києві відбувся I з’їзд РУП, який обрав до складу ЦК партії Д. Антоновича, Є. Голіцинського та В. Винниченка. Партія нелегально видавала газети “Гасло”, “Праця”, “Селянин”, вела агітаційно-пропагандистську роботу в масах, переважно серед інтелігенції та селян.

Оскільки РУП була першою модерною політичною партією на східноукраїнських землях, вона увібрала в себе більшість молодих політичних сил України, її достоїнство виявилось одночасно і недоліком, який дав про себе знати, як тільки партія вирішила сформулювати свою програму.

Спочатку як декларативний документ використовувалась брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”. Однак вона не стала програмою РУП, оскільки самостійницька ідея не знайшла загальної підтримки. “Велику помилку зробив би той, — зазначалося в статті “Від редакції”, вміщеній у першому номері “Гасла” за січень 1903 р., — хто лічив би світогляд тої брошури тепер типічним для нашої партії. Очевидно, головна засада брошури — ідея самостійної України має свою вагу; партія завше яскраво обстоювала сей пункт своєї політичної програми, даючи йому відповідне місце з погляду на його практичне значення, і для того ми не потребуємо, очевидно, його зрікатися; але ми повинні визнати не досить для нас відповідним брак соціалістичного світогляду тої брошури в обґрунтуванні сеї ідеї і навіть подекуди проривання націоналістичних тенденцій”. В результаті М. Міхновський з невеликою групою своїх прибічників вийшов з РУП.

З відходом самостійників ідейні суперечки в РУП не припинилися. Характерною у цьому плані стала дискусія між Д. Антоновичем та М. Поршем в оцінці національного питання. На думку Д. Антоновича, національне питання було вигадкою буржуазії. А оскільки українці не мали власної буржуазії, то, за логікою лідера партії, і національного питання для них не існувало. В одній із статей марксистська ортодоксія приводить Д. Антоновича до висновку, що й української нації не існує⁶².

Таку постановку питання заперечив М. Порш. Він доводив, що демократизація суспільства не може обминути національну проблему. Тому завдання партії полягає в формуванні національної свідомості пролетаріату й розробці програми з національного питання. Як аргумент на свою користь, М. Порш наводить рішення Брюнського (1899 р.) з'їзду австрійських соціал-демократів, який визнав “усю незмірну вагу національного питання для пролетаріату”⁶³. Нігілізм Антоновича Порш вважав шкідливим і тому, що в такій його постановці національна справа потрапила б “під безроздільний вплив ідеологів і політиків буржуазії”. Незважаючи на певну протилежність у поглядах і оцінках, і Антонович, і Порш не бачили можливості для створення єдиного національно-визвольного українського руху, оскільки це суперечило їх розумінню класового поділу суспільства. Згоджуючись з Антоновичем у думці про незрілість українського пролетаріату й буржуазії, М. Порш пропонував на першому етапі національно-визвольної боротьби дотримуватись моделі національно-територіальної автономії, а вже згодом ставити питання про самостійність.

Позиція лідера партії, як і звертання М. Порша до досвіду австрійської соціал-демократії, свідчили про відсутність у рупівців політичної традиції щодо національного питання. Ставши на шлях заперечення українофільства, вони виявилися змушеними, з одного боку, шукати вирішення завдання в програмах західноєвропейських чи російських соціал-демократів, а з іншого — вступити у суперечку з діячами українського ліберально-демократичного табору.

Зрештою, еkleктичність ідейної бази РУП призвела до розколу партії, який стався наприкінці 1904 р. при спробі провести II з'їзд партії. В центрі уваги делегатів знову постало національне питання, проблема з включенням до програми тези про автономію. “З самого початку з'їзду справу було поставлено в гострій і категоричній формі, — згадував учасник подій В. Мазуренко. — Виявилась велика розбіжність думок. Давні друзі стали один супроти одного, буквально брат проти брата, жінка проти чоловіка, доходило до істерик, до зомління під час найвищого напруження”⁶⁴. Меншість на чолі з М. Меленевським, яка виступала проти автономії, залишила з'їзд і в такий спосіб його зірвала. На початку січня 1905 р. конфлікт отримав продовження, прибічники М. Меленевського вийшли з партії і створили Українську соціал-демократичну спілку. 12 січня ця група видала декларацію, де пояснила свій вчинок прагненням “пособити з'єднанню свідомого пролетаріату усієї Росії в єдине закристалізоване ціле, пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріат в бік буржуазно-радикальної “Самостійної України”, себто стати на перешкоді затемнінню класової свідомості українського пролетаріату”⁶⁵. То ж не дивно, що “спілка” стала складовою частиною партії російських меншовиків.

Більшість РУП на II з'їзді партії у грудні 1905 р. перейменувала себе в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), тоді ж була ухвалена програма партії. Вона вимагала демократизації Російської держави з забезпеченням автономії України. У програмі застерігалися громадянські права, права нації на самовизначення, широке місцеве самоврядування, знищення класових і станових привілеїв, рівність мов у школах, судах та урядових установах, заміна армії народною міліцією. Детально обумовлювалося питання охорони праці робітників та земельних перетворень.

Таким чином, РУП, а потім її спадкоємиця УСДРП, вперше ввели український рух на шлях політичної боротьби. Наголошуючи на принциповій важливості цієї обставини, В. Дорошенко писав: “Завдяки існуванню й діяльності РУП маса живої, революційно-настроєної молодіжі на Україні не пропала для українства. Давніше молоді сили, що рвалися до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо, не знаходячи для себе відповідної української організації, йшли в ряди російських партій і

там зникали без користі для рідного краю. Перед РУП багато не-свідомої або малосвідомої молодіжі на Україні вважало цілком сер-йозно, що зміст українства — се заняття етнографією, мовою, укла-дання укр. словаря, видання якихось невинних брошурок і нічого понад се, й з легковаженням ставилося до “українофілів” та вважа-ло їх мало що не реакціонерами... РУП самим фактом свого існуван-ня раз на завжди розрубала сей гордіїв узол”⁶⁶.

П. Феденко назвав РУП “політичною школою масової україн-ської революційної роботи”⁶⁷. Цю школу пройшли майбутні члени Центральної Ради Д. Антонович, В. Винниченко, М. Ткаченко, Б. Мартос, В. Садовський, М. Порш, С. Петлюра. Перебування в РУП наклало безумовний відбиток на всю їх наступну діяльність. Українські соціал-демократи тісно поєднували розв’язування на-ціональної і соціальної проблем. Як ортодоксальні марксист, вони надто багато уваги приділяли соціалістичній ідеї, вважали її провід-ною, тому, очевидно, так і не змогли піднятися до розуміння само-цінності створення суверенної української держави.

Вийшовши з РУП, М. Міхновський зібрав довкола себе групу націонал-революціонерів (М. і С. Шемети, О. Макаренко, О. Степаненко, М. Шаповал), яка утворила в 1902 р. Українську на-родну партію (УНП). Її лідером та ідейним натхненником був М. Міхновський, адвокат за фахом, надзвичайно честолюбна і тала-новита людина, прекрасний оратор і публіцист. Його перу належала брошура “Самостійна Україна”, з якої УНП і черпала свої програм-ні гасла. Як можна зрозуміти з назви брошури, головна мета партії — “одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж до Кавказьких”⁶⁸. Автор “Самостійної України” різко ополчився на українофілів, звинуватив їх у сервілізмі, бездіяльності, інертності, в тому, що вони “зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним”, надавши йому “характер недоношеної розумом етнографічної теорії”⁶⁹. Ого-лосивши, що молоде українське покоління пориває з українофіла-ми, М. Міхновський постав перед проблемою пошуків історичного легітимізму для висунутого ним гасла “до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної”. Цю проблему він розв’язав, ого-лосивши минулі від Переяславської угоди 1654 р. 247 років “важким антрактом української історії”, і закликав повернутись до первісних умов цієї угоди, “щоб — спадкоємці Богдана Хмельниць-кого — ми по праву могли користуватись нашою спадщиною”⁷⁰.

УНП створила своє видавництво й видала у Львові та Чернів-цях ряд агітаційно-пропагандистських матеріалів, зокрема книгу “Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії”. На обкладинці цієї книги були видрукувані знамениті

“Десять заповідей УНП”, які складали квінтесенцію партійних ідей: “1. Одна, єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців. Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробиш перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили і відваги”⁷¹.

Програма УНП визнавала “соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ’я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні”⁷².

Рушійні сили національно-визвольного руху УНП бачила насамперед у робітниках і селянах, яких і збиралась об’єднати для “боротьби з пануючими, гноблячими і визискуючими”. Тому в її програмі так багато місця було відведено робітничому і селянському питанням. Партія відстоювала 8-годинний повний робочий день і 4-годинний — у суботу, скорочений день на шкідливому виробництві і для юнаків 16—18 років, заборону праці вагітних жінок, забезпечення гігієни праці та помешкання. Аграрний розділ програми УНП вимагав наділення всіх селян землею, а свій ідеал у цій галузі партія бачила в націоналізації землі “для запровадження соціалістичного строю і соціалістичного оброблення землі”⁷³.

У програмі УНП знаходимо ще одну важливу думку, яку варто віднести до її пріоритетів. У розділі “Чуже лихо не болить” УНП наголошувала, що процес демократизації панівної нації ще зовсім не обіцяє демократії для нації пригнобленої: “Байдужість демократій пануючих націй до становища зневолених мимоволі викликає підо-

зріння, що демократія пануючих націй, вирвавши політичну власть із рук вищих класів, ставши у власті державної, може зайняти їх привілейоване становище щодо націй підвладних, і може це легко зробити...”⁷⁴. УНП звертала на цю обставину увагу всіх пригноблених націй і закликала знищити національне гноблення по всьому світу.

Незважаючи на радикалізм програмних вимог, апеляцію до робітничого класу і селянства, Українська народна партія не дістала якоїсь широкої підтримки, вона залишалася невеликою групою інтелігентів, у роки реакції припинила свою діяльність, відновивши її лише весною 1917 р. Незалежна соціалістична Українська держава була надто екстравагантною політичною ідеєю для початку XX ст., щоб бути засвоєною широкими робітничими і селянськими масами, а інтелігенцію, надто міцно прив’язану до російського суспільства, вона лякала “зоологічним націоналізмом” (М. Грушевський). Націоналістичні гасла не знаходили широкого співчуття і розуміння серед українського загалу, і ця обставина сильно позначилася на діяльності Центральної Ради.

На зламі століть українська культура зробила значний крок уперед, вийшла за межі описового етнографізму. Література, збагачена іменами Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, П. Грабовського, В. Стефаника, піднялася до нагальних соціальних і морально-етичних проблем. Поряд із селянською тематикою вона активно починає розробляти міську.

Помітних успіхів досягли суспільні та гуманітарні науки. Реорганізоване у Львові 1892 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, особливо з приходом до його керівництва М. Грушевського, перетворилося у модерну дослідницьку наукову інституцію. У 1898 р. у Львові розпочалося видання багатотомної “Історії України-Руси” М. Грушевського. В основу цієї праці талановитий учень В. Антоновича М. Грушевський поклав нову схему історії українського народу, яка базувалася на одрубності українців від росіян, доводила, що українці як етнос мають відмінне від росіян історичне коріння.

Наукова праця, організаторські здібності, участь у суспільно-політичному житті Східної Галичини досить швидко вивели М. Грушевського на роль лідера, ідеолога ліберально-демократичного напрямку українського руху. Одночасно з ним піднімалась постать С. Єфремова, автора “Історії українського письменства”, активну громадсько-політичну позицію займав Б. Грінченко — упорядник “Словаря української мови”, чимало інших діячів української культури.

Швидка політизація суспільного життя не могла не відбитися на українському культурництві. 1897 р. у Києві була створена за ініціативою О. Кониського Українська загальна позапартійна орга-

нізація (УЗПО). Вона “мала за завдання згуртувати всі свідомі українські сили, розкидані по різних місцях, і, з’єднавши їх, виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу, — відзначав В. Дорошенко. — До речі сказати, тарасівці увійшли в цю організацію. Була вона, з огляду на тодішні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалася з місцевих автономних громад, зв’язаних на федеративний лад; виконавчим органом її була виборна Центральна Рада, а законодавчим — періодичні з’їзди делегатів місцевих громад, що відбувалися тричі на рік”⁷⁵. У 22 місцевих громадах, що входили до УЗПО, налічувалося 438 членів. Серед почесних та найактивніших був, по суті, цвіт української національної еліти — В. Антонович, Б. Грінченко, О. Кониський, С. Єфремов, М. Лисенко, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, М. Старицький, В. Чехівський, Є. Чикаленко, І. Шраг, тобто значна частина тих людей, які весною 1917 р. виступили організаторами Центральної Ради.

В основу діяльності УЗПО було покладено культурницьку діяльність, видання і поширення української книги. Насамперед члени організації налагодили нелегальне транспортування української літератури з-за кордону. Користуючись послабленням цензурних утисків, вони створили видавництво “Вік”, завдяки якому “українська книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей”⁷⁶. Водночас Рада УЗПО займалась протегуванням через земські установи свідомих українців на посади лікарів, учителів, статистиків, державних службовців. На початку нового століття чимало зусиль і уваги організації було затрачено на розгортання кампанії за відновлення права на друковане українське слово та запровадження освіти рідною мовою. Оскільки заборони царського уряду в царині української культури залишалися, то, хотіли того чи ні керівники УЗПО, її діяльність політизувалася. Яскравим прикладом перетворення культурної акції в політичну демонстрацію стали урочистості з приводу відкриття у Полтаві пам’ятника І. Котляревському. Обурені заборонаю губернатора проголошувати вітальні промови українською мовою, українські діячі демонстративно залишили зал міського театру, що викликало величезний резонанс у країні.

В умовах, коли українське друковане слово було заборонене, видання або нелегальне транспортування з-за кордону української літератури ставало справою політичною, а поширення таких книжок серед міського і сільського населення — і поготів. Під впливом наростання революційних подій у країні назрівав конфлікт поколінь і в УЗПО. Молодші її члени наполягали на політизації організації. Як наслідок конфлікту, у 1904 р. виникла Українська демократична партія (УДП). У програмі партії, опублікованій “Літературно-науковим вістником” у червні 1905 р., говорилося, що

головною причиною утворення партії стала потреба “боротьби за знищені права українського народу”. Головним ворогом партії було названо російське самодержавство, а разом з ним — централізація влади, політика яких “не числиться з індивідуальностями окремих народів”, “примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-економічним основам”⁷⁷. Отже, партія мала ліберально-демократичну програму, яка виходила з необхідності демократизації, децентралізації Росії, перетворення її в парламентську державу з забезпеченням автономії України шляхом скликання українського сейму і ухвали ним конституції (особливого органічного статуту). До Ради УДП в 1904 р. входили Б. Грінченко, С. Єфремов, Ю. Квасницький, В. Чехівський, М. Левицький, Є. Чикаленко. Наприкінці року Б. Грінченко, С. Єфремов і М. Левицький вийшли з партії і невдовзі утворили Українську радикальну партію (УРП). У платформі партії центральне місце було відведено національній проблемі, говорилося про принизливе становище українців як народу, поділеного між двома державами, наголошувалося на особливостях російської дискримінаційної політики (“нашу мову скрізь заборонено, нас силуються денаціоналізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції”). У платформі партії хоч і говорилося, що її соціальні ідеали можуть бути здійснені “при повній політичній самостійності українського народу”, але, як і УСДРП, і УДП, радикали бачили Україну автономною одиницею федеративної, демократичної Росії. Розбіжності між УДП і УРП виявилися настільки несуттєвими, що 1906 р. партії знову об’єдналися в Українську радикально-демократичну партію. “Слабкою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором об’єдналося майже все свідоме укр. громадянство з виїмкою соц.-демократів, — відзначав В. Дорошенко. — Тож серед укр. демократів-радикалів можна було знайти людей і дуже радикально, а то й соціалістичне настроєних і, навпаки, людей досить уміркованих. Се, розуміється, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим перероблюванням програми. Але ця широкість рамок партії мала й свою додатну сторону — завдяки їй багато елементів, що інакше стояли б осторонь, втягнулися в організоване укр. життя. Се значно зміцнило й поширило українську пропаганду”⁷⁸.

Таким чином, на початку XX ст. в Україні з’явилося кілька національних партій лівого та центристського гатунку. О. Субтельний звернув увагу на те, що в українському політичному спектрі не вистачало партій консерваторів. Це був, на його думку, недолік, бо згадана прогалина змушувала “українців відповідних переконань вступати до російських консервативних партій”⁷⁹. Тоді варто замислитись, а що ж заважало “українцям відповідних переконань”

створити свою власну партію? Очевидно, що брак української консервативної традиції. Спроби П. Куліша започаткувати державницький напрямок суспільно-політичної думки не знайшли і, очевидно, не могли в реаліях 2-ї пол. XIX ст. знайти послідовників. Лише окремі представники класу великих землевласників-поміщиків виявляли національну свідомість, в той час як основна їх маса через систему станових пільг була так тісно зв'язана з царизмом і поміщицькими верствами Росії, тому плекати найменші надії на їх участь у національно-визвольному русі, в основі якого до того ж лежала демократична традиція, не доводилось. Події революції 1905—1907 рр. показали, що консервативні елементи склали основу політичних партій, які стали на захист самодержавства. Спроби В. Липинського сформулювати українську ідею на територіальній основі і в такий спосіб залучити до українського руху землевласників після революції 1905 р. теж особливого успіху не мали. Коло прибічників Липинського не перевищувало 30 осіб.

Якщо говорити про органічні вади українського політичного руху на етапі його становлення, то варто звернути увагу на обмеженість його соціальної бази. Загалом її складала інтелігенція, до якої долучалася лише незначна частина робітничого класу і селянства. Через зрусифікований характер українського міста промисловий робітничий клас потрапив до сфери впливу російської соціал-демократії, яка до того ж утворилася дещо раніше української і мала розгалужену мережу організацій в Україні. Непростими вийшли й стосунки УСДРП з селянством. Через соціал-демократичну доктрину, яка розглядала селянство як рудимент феодального суспільства, українське селянство не знайшло в УСДРП виразника своїх соціальних настроїв. Як на характерний приклад варто зіслатися на оцінку II з'їздом УСДРП селянських антипоміщицьких стихійних виступів 1905 р. Ці рухи українськими соціал-демократами були визнані “виразом дрібнобуржуазних інстинктів”, “цілком реакційними”. З'їзд ухвалив “не тільки не підтримувати таких селянських рухів, але всі сили ужити для того, щоб розвіяти ті ілюзії, які селяни покладають на ці розрухи, і щоб переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба за соціалістичний лад є для них, як і робітників, єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища”⁸⁰.

Не змогли перетворитись у масові політичні сили ні Українська радикально-демократична, ні Українська народна партії. За таких умов в українських містах створювався сприятливий ґрунт для дії загальноросійських політичних сил, а село значною частиною залишалося поза політичним життям. У своїх спогадах М. Ковалевський писав: “Брак політичної організації тодішнього українства бив просто в очі: адже довкола були українські села з їх соціальними і політичними потребами, були часто свідомі своїх зусиль селяни, які знали, чого хочуть, і для яких розв'язання української справи поєд-

нувалося з необхідними соціальними реформами. Була й інтелігенція, що могла сформулювати ці політичні і соціальні прагнення народних мас. Отже, були всі елементи для поширення політичної бази українського руху. Ця стихійна сила українства відчувалася на кожному кроці: не було, однак, ще тієї іскри, яка народню енергію скерувала б в українське річище”⁸¹.

Певну конкуренцію українському рухові складали російські народницькі організації. Вже в 2-й пол. 90-х років XIX ст. в Україні діяло кілька груп російських есерів. В Полтаві, Києві та Харкові вони провели три з’їзди і створили так звану “південну” партію есерів, яка згодом інтегрувалась до Російської партії соціалістів-революціонерів. Під час революції 1905—1907 рр. російські есери зібрали під свої прапори в Україні до 10 тис. членів.

Наростання суспільно-політичного напруження в поєднанні з кризовими явищами економіки на початку XX ст., невдалий для Росії розвиток війни з Японією обернулись революцією 1905—1907 рр. Звістка про січневу “криваву неділю” у Петербурзі розлетілась по всій країні і стала поштовхом масових антиурядових робітничих виступів. 12 січня 1905 р. в знак протесту проти розстрілу петербурзьких робітників розпочався політичний страйк робітників промислових підприємств Києва. Аналогічні страйки в січні відбулися у Харкові, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві. В січні-березні в Україні мали місце 180 страйків, в яких взяло участь 170 тис. осіб. Поряд із робітничим класом до революційної боротьби включалось селянство: за перші три місяці 1905 р. в Україні відбулося 140 селянських виступів. Селяни громили поміщицькі маєтки.

Протягом року революційний рух наростав. У вересні-грудні 1905 р. в Україні сталося 1900 селянських виступів, було розгромлено 600 поміщицьких маєтків, селянський рух охопив 64 з 94 повітів України, в 61 селі мали місце зіткнення селян з поліцією та військами. Криваву розправу над селянами каральні війська влаштували в с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

У жовтні відбувся всеросійський політичний страйк, в якому взяли участь 120 тис. робітників України. Гасло “Геть самодержавство!” оволодівало масами. Революційний рух проник у армію. 14 червня спалахнуло повстання на броненосці “Князь Потемкин-Таврический”, деяких інших суднах Чорноморського флоту. В повстанні взяло участь близько 2 тис. матросів. У листопаді в Севастополі повстали моряки крейсера “Очаків”, у Києві відбувся виступ саперів під проводом Б. Жаданівського, у Харкові — збройна демонстрація солдатів 269-го Богодухівського піхотного полку. Кульмінацією революції стало грудневе збройне повстання робітників Москви. Збройні сутички робітників з військами мали місце в Києві, Катеринославі, Харкові, Олександрівську, Дебальцевому.

Розвиток революції супроводжувався організацією робітничого класу створенням Рад робітничих депутатів та профспілок. На селі дістали поширення організації “Всеросійського селянського союзу”.

Під натиском революційних мас царизм був змушений піти на ряд поступок у демократизації суспільно-політичного ладу країни. 17 жовтня 1905 р. цар підписав маніфест “Про удосконалення державного порядку”, який обіцяв запровадження громадських свобод слова, друку, сумління, зборів та спілок, скликання законодавчої Державної Думи.

Політичні маневри царизму потягли за собою перегрупування політичних сил країни, формування нових політичних партій. У жовтні виникла Конституційно-демократична партія Росії. Кадети, до складу яких увійшли видатні діячі науки, освіти, юриспруденції, медицини, стали однією з найвпливовіших політичних сил країни. Партія ставила своїм завданням перетворення Росії у конституційну парламентарну монархію. Осередки кадетів виникли в багатьох великих містах України. Загальна кількість їх членів наближалась до 10 тис. Серед них були відомі своїми українськими симпатіями М. Василенко, А. Вязлов, Д. Багалій, І. Лучицький, В. Науменко, Ф. Штейнгель. У національному питанні кадати обрали класичну ліберальну позицію, яка не ставила питання про національну територію і не розглядала народ-націю юридичним суб’єктом. У програмі партії 1905 р. було записано: “Основной закон Российской империи должен гарантировать всем населяющим империю народностям, помимо полной гражданской и политической равноправности всем гражданам, право свободного культурного самоопределения, как-то: полную свободу употребления различных языков и наречий в публичной жизни, свободу основания и содержания учебных заведений и всякого рода собраний, союзов и учреждений, имеющих целью сохранение и развитие языка, литературы и культуры каждой народности”⁸². Альтернативою національно-територіальній автономії кадати бачили місцеве самоуправління. Показовим був той факт, що кадати не захотіли підтримати розгляд у Державній думі питання про українську автономію, яке було внесено українською парламентарною громадою, але до порядку денного так і не було заявлене. Велика промислово-торговельна та фінансова буржуазія, а також значна частина великих землевласників об’єднались в “Союзе 17 октября”. Октябристи боронили єдину і неподільну Росію з сильною монархічною владою. Партійні організації (відділення) “октябристів” в Україні нараховували приблизно таку ж кількість членів, як і кадетські — близько 10 тисяч. Серед октябристів було кілька представників старовинних козачих старшинських родів, які вже давно інтегрувались 1917 р. у російське дворянство і свої станові інтереси ставили куди вище національних. Ця обстави-

на, за спостереженням М. Ковалевського, відкидала “цю панівну верству нащадків колишньої старшини до реакційного російського табору”⁸³.

Найпотужнішу інтервенцію на українські землі на початку XX ст. здійснили праві консервативні російські сили, які ставили собі за мету охорону самодержавства та експансію російського націоналізму. Вони користувались підтримкою уряду; міністр внутрішніх справ Росії (1902—1904 рр.) В. Плеве, поборник політики русифікації російських окраїн, був одним з ініціаторів розгортання російського чорносотенного руху. Організаційним центром чорносотенства в період революції 1905—1907 рр. став “Союз русского народа”, створений у листопаді 1905 р. Його ідеологія будувалась на тезах про єдність і неподільність Російської імперії, єднання царя і народу, на запереченні національних автономій та відвертому антисемітизмі. Великі організації союзу виникли в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. В Україні “Союз русского народа” об’єднав у своїх лавах 190 тисяч членів, що складало майже половину його складу. Поряд з союзом в Україні утворились і діяли різноманітні російські монархічні й водночас націоналістичні організації, серед завдань яких обов’язково була присутня боротьба з українським рухом, їхнім друкованим органом стала газета “Киевлянин”, яку редагував Д. Піхно. До таких організацій належали “Партия правого порядка”, “Русское братство”, “Русская монархическая партия”, “Киевское русское собрание”. Всі вони мали ідеологію, аналогічну “Союзу русского народа”, а тому через якийсь час опинились у його лавах.

Помітну роль у політичному житті України відігравали єврейські політичні партії. Поряд із соціал-демократичним Загальним єврейським робітничим союзом Росії та Польщі (“Бунд”), який виник ще у 1897 р., під час революції 1905—1907 рр. створилися Союз досягнення повних прав євреїв у Росії, Єврейська народна партія, які стояли на сіоністських позиціях, а також три соціалістичні партії: Сіоністська соціалістична робітнича партія, Єврейська соціал-демократична робітнича партія (“Поалей-Ціон”) і Єврейська соціалістична робітнича партія (“Серп”). Певним впливом, особливо на Правобережній Україні, Волині, користувались польські партії. Загалом на початку XX ст. в Україні діяла 31 політична партія.

У розбурханому революцією морі соціальних пристрастей, у досить широкому спектрі політичних сил довелося шукати місце й українським політичним партіям. Досвід 1905 р. показав, що поряд з економічними й соціальними вимогами революція піднімала й національні гасла. У листопаді 1905 р. у Петербурзі відбувся з’їзд представників політичних партій неросійських народів імперії. В його роботі взяли участь понад 100 делегатів, з яких третина була українцями. З’їзд ухвалив постанову про необхідність перебудови Росій-

ської держави у федерацію. Вимоги автономії України, запровадження навчання в школах рідною мовою висували українські організації “Всеросійського селянського союзу”. З аналогічними вимогами виступали українські студентські громади. 2 березня 1905 р. Тимчасовий український революційний комітет, утворений студентами-українцями Петербурга, видав відозву “До українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петербурзі”. В ній, зокрема, йшлося про те, що гасло демократичної республіки, виголошене російською демократією, не є самодостатнім для українців, бо “українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадянських прав, але й своїх окремих прав національних... З цим гаслом національного визволення і повинні виступити українські маси в Петербурзі”⁸⁴. Зустрічалися національні гасла і у вимогах робітників та селян, але, без сумніву, соціальна складова у них домінувала. Ця обставина і визначила різну тактику і поведінку українських партій у революції.

Розкол РУП відбувся під впливом того, що значна частина її членів за головний орієнтир політичної діяльності взяла саме соціальні проблеми, а національні вважала за перепону до класової консолідації пролетаріату. Українська соціал-демократична спілка в роки революції з питань стратегії і тактики поділяла погляди меншовиків, зрештою, перетворилася в територіальну меншовицьку організацію і цим себе вичерпала як українська політична партія. Характерними в діяльності “Спілки” були її зв’язки з “Бундом”.

Революція стала важким випробуванням для УСДРП, лише в грудні 1905 р. вона зуміла зібрати свій з’їзд і конституюватись як політична партія. Арешти в грудні 1905 та лютому 1906 рр. великої групи провідних діячів партії, знищення її підпільної друкарні викликали, зазначає Г. Касьянов, “своєрідну моральну кризу серед партійної інтелігенції, кризу, яка підсилювалась ворожістю до неї колишніх товаришів по РУП, які об’єдналися з російськими соціал-демократами”⁸⁵. Прямою ознакою цієї кризи можна вважати лист, написаний групою членів партії з Лук’янівської в’язниці, в якому вони, посилаючись на обставини моменту, на відсутність соціального ґрунту для існування окремої української соціал-демократичної партії, закликали однопартійців до об’єднання з РСДРП. “Ми твердо стоїмо на ґрунті принципів УСДРП, але разом з тим гадаємо, що ці принципи не можуть тепер висловлювати боротьби українського пролетаріату, не можуть з’єднати український пролетаріат, і тому Українська соціал-демократія як партія існувати не може, — говорилося в листі. — Це лише ідейна течія, котра в будучині розв’ється, і в будучині неблизькій...”⁸⁶.

Об'єднавчі тенденції в лавах соціал-демократії в умовах, коли революція пішла на спад і єдність сил багато чого була варта, стали загальним явищем: більшовики об'єднувалися з меншовиками, до складу РСДРП увійшли "Бунд", соціал-демократія Польщі і Литви, Латвійська соціал-демократична партія. У квітні 1906 р. у Стокгольмі зібрався IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП. На нього з дорадчим голосом і пропозицією до об'єднання прибув представник ЦК УСДРП М. Порш. УСДРП була згодна увійти до РСДРП як крайова автономна організація. Єдиною умовою з боку українських соціал-демократів було внесення до програми РСДРП пункту про автономію України. Визнаючи загалом принцип самовизначення націй, РСДРП не знайшла можливим конкретно визнати автономію України, що й залишило українських соціал-демократів за межами РСДРП.

Незважаючи на це, УСДРП продовжувала діяти. В 1907 р. в її лавах налічувалося понад 3 тис. членів, в основному студентів, гімназистів, ремісників, селян. За своєю тактикою і програмними вимогами в соціальній сфері УСДРП була дещо лівіша "спілки", посідала проміжну позицію між більшовиками й меншовиками. Українські соціал-демократи, як і "спілчани", досить часто солідаризувалися у виступах з РСДРП і "Бундом". Наприкінці 1905 р., коли Україною прокотилася хвиля антисемітських погромів, ці партії спільно зайнялися створенням робітничих збройних самооборон. У 1906 р. УСДРП, як і російська соціал-демократія, проводила політику бойкоту виборів до I Державної думи, висувувала гасло боротьби за Всенародну установчу раду і збройне повалення царизму. В аграрному питанні УСДРП стояла за муніципалізацію землі, передання всіх державних, удільних, монастирських та великих приватних маєтків у руки крайових самоврядувань. Тут вона виявилася ближчою до меншовиків, ніж до більшовиків. Партія взяла участь у виборах до II Державної думи і провела до неї одного свого представника, який входив до спільної соціал-демократичної фракції.

Помітного успіху УСДРП досягла в агітаційно-пропагандистській діяльності. На початку 1906 р. вона почала видання у Петербурзі теоретичного органу — журналу "Вільна Україна", який був закритий цензурою на шостому числі. В травні того ж року в Києві українським соціал-демократам вдалося видати чотири числа газети "Боротьба", після чого партія випускала нелегально "Соціал-демократ", а з травня 1907 р. — легальну газету "Слово". Крім того, УСДРП за час революції видала вісім брошур і понад мільйон примірників прокламацій. Представники цієї партії 1907 р. брали участь у роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу.

Соціальна складова частина політичної діяльності брала в УСДРП гору над національною, проте партія була далекою від національного нігілізму. Діалектику поєднання соціального і націо-

нального в політиці УСДРП можна простежити в статті С. Петлюри “Українські катедри і український пролетаріат”, опублікованій 22 вересня 1907 р. в київському “Слові”. Через систему міркувань про подвійний гніт пролетаріату пригнобленої нації автор статті приходить до висновку, що український робітник “знає причини такого лиха і свідомо бореться проти нього. Але не обмежує цієї боротьби, як націоналісти, однією тільки боротьбою за національні права, а повстає проти капіталістичного ладу, який між іншими формами гніту для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями. От через віщо і український пролетаріат не ставиться байдуже до того, яка на Україні буде школа і культура”⁸⁷.

Отже, для українського соціал-демократа С. Петлюри, як і для більшості його партії, національне не має особливої самоцінності, а сенс його стає зрозумілим на полі соціальної боротьби. Ця характерна особливість в її загальній формі буде притаманна діяльності УСДРП і в 1917 р.

Аналізуючи поєднання національних і соціальних аспектів діяльності УСДРП в роки революції 1905—1907 рр., варто звернути увагу на зауваження меншовика К. Залевського в нарисі “Національні партії Росії” (“Общественное движение в России в начале XX века”. Т. 3. Кн. 5. СПб., 1914). Даючи оцінку УСДРП, він відзначив: “Постійна діяльність серед широких робітничих мас сприяла подальшому звільненню її від націоналізму і зближенню з РСДРП”. Додамо лише, що це зближення відбувалося за рахунок ослаблення контактів з українськими партіями, яких УСДРП вважала або ідейно, або класово ворожими до себе. Підставу для цієї думки дають рішення III з’їзду УСДРП (квітень 1907 р.), які, з одного боку, засудили створення Української трудової громади в складі Державної Думи, а з іншого — ще раз підтвердили готовність українських соціал-демократів до об’єднання з РСДРП на принципах автономії. Логіку цих рішень слід шукати в контексті політичних цінностей українських соціал-демократів. Для них класова солідарність здавалась незмірно вищою за національну. Негативне ставлення до створення українського депутатського об’єднання пояснювалось у постанові з’їзду його можливою класовою різномірністю. УСДРП брала на себе зобов’язання критикувати дрібнобуржуазну позицію громади, відколювати від неї пролетарські елементи, протиставляти націоналістичній позиції громади свої чітко класові погляди в галузі національного питання, зрештою, вважала неможливим належність депутатів соціал-демократів до громади⁸⁸.

УСДРП не допускала можливості блоку українських національних політичних сил. Класова марксистська ортодоксія панувала в ній над почуттям національної свідомості. Про ситуацію 1907 р. в статті “З українського життя в минулому році” С. Петлюра писав: “...у глибині народного життя українського народу відбу-

вається цікавий процес диференціації українського громадянства на класи, на групи, на гурти. Інтереси цих класів протилежні, не однакові: українська буржуазія, буржуазна інтелігенція єднається біля радикально-демократичної партії, українські трудящі маси, на чолі з українським пролетаріатом, гуртуються біля партії соціал-демократичної... Досі партія українських націоналістів, або, як вона себе називає, Українська народна партія, нічим на ділі себе не показала і залишається пустоцвітом на українському політичному полі. Мало дає про себе знати і Українська демократично-радикальна партія”⁸⁹.

Далі С. Петлюра критикує УРДП за її солідарність з Українською трудовою громадою, а останню за те, що вона використовувала національну ідею для консолідації українських сил. “Ставши на такий ґрунт, Громада зробила велику помилку і зашкодила скорішому поділу українського громадянства на протилежні по своїх економічних завданнях соціальні групи, так потрібному для розвитку класової боротьби на Україні,”⁹⁰ — підсумовує один із провідних діячів УСДРП.

З наведених цитат статті С. Петлюри можна зрозуміти, що Українська радикально-демократична партія обрала дещо іншу, ніж соціал-демократи, тактику. Згаданий вище К. Залевський, характеризуючи УРДП, відзначив, що “її діяльність завжди мала пристрасний національний характер, але елемент націоналістичний був у ній дуже слабким”. До цього слід додати, що поміркованість, поступовство були характерною рисою цієї партії не лише в національному питанні. Ліберально-демократична орієнтація партії, особливо її провідних діячів, робила її близькою в загальнополітичному контексті до партії кадетів. Чимало членів старої Громади вступили до Конституційно-демократичної партії, тому УРДП перебувала в полі впливу кадетів, але одночасно змогла винести від такого зв’язку і певну користь для себе і української справи.

На відміну від соціал-демократів радикал-демократи не стали бойкотувати вибори до I Державної Думи, активно використавши пропагандистсько-агітаційну кампанію. Якщо за власним списком УРДП вдалося провести до Думи лише В. Шемета, то за списком кадетської партії туди потрапили І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський. Скориставшись цим успіхом, партія розгорнула діяльність з консолідації обраних від України депутатів у окрему думську українську фракцію, зрештою до неї увійшло 44 депутати, переважно селяни. I Державна Дума проіснувала всього 72 дні і була розпущена.

У II Державній Думі українська фракція (“Українська трудова громада”) була ще більшою — 47 депутатів. Хоча жодного безпосереднього члена УРДП у фракції не було, остання в своїй діяльності керувалася програмними вимогами радикал-демократів: виступала за автономію України, місцеве самоврядування, запровадження

української мови в школі, суді, церкві. “Переважає більшість членів фракції, як і в І Думі, була селянська, інтелігенцію становили два лікарі, один священик, народний учитель та ще зо двоє інтелігентів, — згадував О. Лотоцький. — У праці фракції приймав близьку участь член І Думи П. Чижевський. Деякі селяни, як Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло, А. Тесля, С. Таран, були досить освічені та зовсім політично свідомі. Для решти, щоб піднести їх освітній та політичний рівень, петербурзькі українці читали виклади з окремих питань фінансів, земської справи, з справи освітньої, самоврядування”⁹¹. Фракція підтримувала тісні зв’язки з Україною, одержувала звідти велику кількість листів та наказів, що зрештою підштовхнуло її до підготовки та публікації власної декларації, в якій говорилося про вихід членів громади з інших партійних фракцій, до яких вони раніше належали, та створення в Думі національної фракції (української парламентарної групи), вірної українській національній ідеї”⁹².

Думська діяльність — безсумнівний успіх у розвитку українського руху, який засвідчив не лише його ідейне існування, а й високий ступінь організованості. Праця в Думі дозволяла українській інтелігенції набувати досвіду державної діяльності, використовувати думську трибуну для пропаганди національної ідеї, відстоювання потреб краю. Значним чином у 1917—1918 рр. Центральна Рада використовувала регламент і принципи діяльності Державної Думи.

Уже перша думська українська фракція у спілці з петроградською українською громадою розгорнула в червні 1906 р. видавництво часопису “Украинский вестник”, який став рупором української ліберально-демократичної думки в столиці імперії. Виходив часопис під редакцією М. Славинського — члена УРДП, активну участь у його підготовці брали М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, О. Русов, П. Стебницький. На особливу увагу заслуговують статті М. Грушевського “Единство или распадение России”, “Национальный вопрос и автономия”, “О зрелости и незрелости”, “Наши требования”, в яких він познайомив російський загал з українською програмою і одночасно виклав своє власне розуміння російської і української історичної перспективи, сформулював теоретичне і політичне кредо, з яким пізніше став до керма Української Центральної Ради.

М. Грушевський виступив прихильником національно-територіальної автономії України. Запровадження її він насамперед виводив з необхідності вирішення національного питання як органічної складової частини демократизації державного ладу Росії: “Тюрма народів може зберігати своїх мешканців, лише поки зачинена і охороняється: в ній нема добровільних жителів. Зберегти єдність країни можна тільки формуванням суспільних інтеграційних чинників. Шлях до цього один — широке запровадження принципу націо-

нально-територіальної і обласної автономії і забезпечення національних прав всім народностям на їх територіях і поза ними”.

Цікаво, що, незважаючи на фах історика, Грушевський, на відміну, скажімо, від Міхновського, підстави національного обособлення українського народу не шукає у сивій давнині, історичній легітимності української держави, а виходить з факту існування українського народу, який “займає в Росії суцільну територію з ясно окресленими етнографічними кордонами” і до того ж за своїми психофізичними властивостями, історичними особливостями, за характером економічних відносин, складом культури є цілком самобутнім. На думку М. Грушевського, це є достатнім для того, щоб в оновленій демократизованій Росії українці знайшли “сприятливі умови для свого культурного і суспільного розвитку та національного самовизначення”⁹³.

Яким же бачить М. Грушевський механізм запровадження національно-територіальної автономії України? З демократизацією Росії відбувається її реорганізація у федеративну державу. Центральна влада здійснює функції, які “в інтересах державного союзу і кращої своєї організації залишаються у веденні загальноімперських міністерств”, але конституція країни повинна залишити місцевим органам широке поле діяльності і нормування місцевих відносин, право законодавчої ініціативи, а також такий порядок взаємин з центром, за яким економічні багатства краю були б зорієнтовані на забезпечення місцевих культурних і соціальних потреб. Грушевський висловлюється за децентралізацію церковного управління, реорганізацію армії з тим, щоб вихідці з окремих етнічних територій служили якомога ближче до рідних земель.

Етнічні, зокрема українські, землі повинні бути виділені з підпорядкування загальній адміністративно-державній системі управління і поряд з органами місцевого самоуправління мають отримати органи автономного обласного законодавства та управління. Вищим органом української влади має стати сейм, який обирається загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Кордони України повинні бути визначені за етнічним принципом. Важливим моментом у пропонуванні М. Грушевським схемі забезпечення національно-державної автономії України є обстоювання прав національних меншин на її території. Меншини мають отримати правові гарантії “вільного існування і здійснення своїх національних і культурних запитів”⁹⁴.

В ідеях М. Грушевського, передусім у принципі національно-територіальної автономії України, як вважає російська дослідниця І. Міхутіна, “російські ліберали не безпідставно побачили ґрунт для етнічного регіоналізму та послаблення державної єдності Росії”⁹⁵. Повертаючись до теми діяльності УРДП за часів першої російської революції, поряд з думською діяльністю варто виділити ще добре

поставлену справу налагодження української періодики. Царський маніфест зняв перепони на українське друковане слово. 24 листопада 1905 р. у розвиток ідей маніфесту були видані тимчасові правила про друк, які дозволяли видання періодичної літератури мовами народів Росії, ліквідовували попередню цензуру. Вже у листопаді 1905 р. на кошти і зусилля родини Шеметів у Лубнах вийшла перша на території Наддніпрянської України україномовна газета “Хлібороб”. У грудні розпочалося в Полтаві, а потім було перенесено до Києва видання журналу “Рідний край”. 1 січня 1906 р. український читач отримав перше число щоденної газети “Громадська думка”, яка у серпні того ж року була заборонена, але швидко відновилася під назвою “Рада”. 1906 р. Б. Грінченко почав видання журналу “Нова громада”, а завдяки ініціативі М. Грушевського до Києва у 1907 р. було переведено редакцію “Літературно-наукового вістника”. Його ж зусиллями 1907 р. у Києві було створено Українське наукове товариство за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

У 1905 р. у Східній Україні набули поширення “Просвіти”. Перша з них виникла 8 жовтня 1905 р. в Катеринославі. В 1906—1907 рр. з’явилася ціла мережа “Просвіт”, які мали характер літературно-освітніх та мистецьких національних товариств. Одночасно “Просвіти” вели агітаційно-пропагандистську діяльність, поширювали і навіть видавали літературу.

Поряд з “Просвітами” у містах засновувалися українські клуби. Під час революції 1905—1907 рр. в Україні з’явився ряд видавництв (“Шлях”, “Час”, “Дзвін”, “Лан”), завдяки яким українська книжка ставала масовою і доступною для читача.

Безумовно, це все можна віднести до активу діяльності ліберально-демократичних українських кіл та їх партії — УРДП. Проте в масовій політичній роботі великих успіхів у партії не було. Вона залишалася переважно партією української інтелігенції.

Отже, на початку XX ст. український рух стрімко вийшов за межі вузької українофільської діяльності. Нове покоління українських діячів піддало культурництво різкій критиці і заявило про розрив з ним. У зв’язку з цим українським рухом опановують політичні ідеї, відбувається організаційна перебудова руху на партійній основі. В Україні з’являється кілька центристських та лівоцентристських партій, які виявляють особливу увагу до соціальних проблем. Першість тут належала Революційній українській партії, а згодом її спадкоємиці — Українській соціал-демократичній робітничій партії. Переважно національно орієнтованими були Українська народна партія та Українська радикально-демократична партія. Серед національних українських гасел цього часу домінували гасла національно-територіальної автономії України.

Українські партії об'єднували переважно молоду українську інтелігенцію і за своєю чисельністю поступались російським політичним партіям, які створювалися в цей же час. Національне питання стало водорозділом, який унеможливив спільну практичну діяльність цих партій, а з боку російських консервативних громадсько-політичних об'єднань воно викликало неприховану агресію.

Наростання українсько-російських суперечностей у міжреволюційний період

Розгін II Державної Думи 3 червня 1907 р. знаменував остаточну поразку революції. Росія вступила в новий період політичного життя — час, коли влада, очолювана прем'єр-міністром П. Столипіним, намагалася взяти реванш за поступки суспільству, викликані революцією. Період характеризувався розширенням каральних, поліційних повноважень представників влади на місцях. Територія України знаходилась у стані посиленої чи надзвичайної охорони або на воєнному стані. Влада тотально контролювала діяльність земських та громадських організацій, при найменших проявах непокорності маючи право на проведення каральних санкцій та застосування збройної сили. Ще 1906 р. влада створила на території Донбасу з центром у Юзівці нове генерал-губернаторство Південного гірничозаводського району, а також градоначальства в Одесі, Севастополі та Керчі. Розширювався штат поліції та жандармерії. Нові жандармські охоронні відділення були створені у Києві, Катеринославі, Одесі та Харкові. Ще з 1906 р. в Україні були запроваджені військово-польові суди, які за два дні розглядали будь-які справи, а на третій день здійснювався вирок. У 1908 р. влада почала формувати летючі жандармські загони. Наступ реакції був настільки відвертим і відчайдушним, що у демократичних колах, по яких було завдано найпомітніші удари, прем'єр-міністра П. Столипіна називали не інакше, як “вешателем”, а шибениці — “століпінськими галстуками”.

Ставши на шлях придушення революції, П. Столипін розумів, що лише репресивними заходами це завдання не вдасться виконати, потрібно було їх поєднання з реформаторською діяльністю, яка б в майбутньому могла захистити імперію від повторних революційних потрясінь. Ще у листопаді 1906 р. був виданий указ про зміни законодавства щодо селянського землеволодіння та землекористування, який поклав початок століпінській аграрній реформі, спрямованій на ліквідацію селянської общини, пробудження в селянстві приватної ініціативи та запровадження товарно-грошових методів господарювання. Як відзначають сучасні історики, ліквідація общини була певним чином і фіскальним заходом, спрямованим як проти колективних дій селянства, об'єднаного общиною, так і про-

ти есерівських ідей, побудованих на використанні общини при переході до соціалістичних форм ведення сільського господарства. Розгортаючи реформи, російський уряд робив ставку на «міцного» мужика, який би став соціальною опорою майбутньої Великої Росії, для будівництва якої, як передбачав П. Століпін, необхідно буде двадцять років.

Іншою підвалиною, на якій базувалась теза “Великої Росії”, була ідея російського націоналізму. “Національне питання для столипінського режиму було питанням про долю імперії, про “неподільність Росії”, — пише Л. Нагорна. — Тому націоналізм у столипінській державній стратегії набирив неприховано ксенофобських, іноді навіть гротескних форм. Один з найактивніших пропагандистів столипінського курсу в національному питанні М. Меншиков у статті “Чия держава Росія?” категорично відмовляв “іногородцям” у праві бути такими ж громадянами, якими є етнічні росіяни”⁹⁶.

Російські націоналісти як масова політична сила заявили про себе після революції 1905—1907 рр., вони тісно блокувалися з правими монархістами та “октябристами”. Створений ними блок визначав роботу III Державної думи. Організаційним та ідейним центром російських націоналістів став створений в середині 1908 р. Всеросійський національний союз, метою якого було проголошено сприяти пануванню російського етносу в межах Російської імперії, тобто перетворенню Росії в країну для росіян (“русских”), формуванню свідомості російської народної єдності, розвитку російської культури, зміцненню російської самодержавної влади через єднання царя з народним законодавчим представництвом. Членами союзу могли бути як чоловіки, так і жінки, які належали “к коренному русскому населению или органически слившиеся с русским народом”⁹⁷. У 1910 р. Всеросійський національний союз об’єднався з партією помірно правих, що принципово не змінило його суті. Об’єднана організація відстоювала державні пріоритети російської національності та православної церкви, єдність та неподільність імперії, висувувала гасло розвитку російської національної самосвідомості шляхом поширення освіти. Всеросійський національний союз підтримувався самодержавною владою і особисто Миколою II. Найбільшу активність він розгорнув під час виборів до IV Державної Думи у 1912 р. На той час він мав понад 70 відділень у 30 губерніях імперії. Особливо притягальними для його діяльності стали території з поліетнічним складом населення, насамперед Правобережна Україна та Білорусія.

Одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. 19 березня 1908 р. міська влада зареєструвала статут Київського клубу російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського на-

ціонального союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей “русского национального самосознания”, об’єднання людей, які стоять на платформі “национально русской государственности”. В статуті було задекларовано кілька основних принципів: “русскому народу” як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, в тому числі й Фінляндії*, Південно-Західний край (тобто Україна) визнавався споконвічно чисто російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише “южнорусская ветвь единого русского народа”. Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним⁹⁸. Проти нього і була спрямована основна діяльність клубу. Однією з перших акцій подібного ґатунку стала організація клубом протесту проти внесення 37 депутатами законопроекту про запровадження української мови в початкових школах «местностей с малорусским населением». У зв’язку з цим київський клуб російських націоналістів 12 травня 1908 р. провів загальні збори своїх членів і виніс спеціальну резолюцію, яку опублікувала газета “Киевлянин”. В резолюції відзначалося, що вимога запровадження української мови є виключно політичною, а не освітньою акцією, спрямованою на формування «национального и политического сепаратизма». Висловлюючись проти законопроекту, учасники зборів наголошували, що цей протест виходить від самих малоросів, які визнають своєю рідною мовою загальноросійську літературну мову. В резолюції говорилося, що державною мовою російська може бути для поляків, німців, вірмен, грузинів, а для українців, як і білорусів, вона не лише державна, а й рідна, бо нею писали Т. Шевченко, Є. Гребінка, Марко Вовчок. Автори резолюції знову намагались розіграти польську карту. На їх думку, українська мова є вигадкою М. Грушевського, жаргоном, від якого один крок до польської мови⁹⁹. Тиск російських націоналістів був настільки сильним, що автори законопроекту так і не наважилися поставити його на розгляд Державної думи.

Члени клубу зробили все, що від них залежало, щоб зірвати увічнення пам’яті Т. Шевченка спочатку у зв’язку з 50-річчям від дня смерті (1911 р.), а через три роки — з нагоди століття від дня народження. Вони стали на заваді спорудження у Києві пам’ятника Кобзарю. Ідеолог клубу А. Савенко називав у пресі Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті, тому ставити пам’ятник такому поетові, не маючи у Києві пам’ятників княгині Ользі, Ярославу Мудрому та Володимирі Мономаху означало б не що інше, як демонстрацію ідей українофільства серед найширших мас громадськості¹⁰⁰. Під впливом цієї пропаганди Київська міська дума дозволила на місці, де планувалося поставити пам’ятник Шев-

ченкові, терміново звести постать княгині Ольги в оточенні Андрія Первозванного та творців слов'янської писемності Кирила та Мефодія. Майже одночасно у Києві з'явився пам'ятник Кочубею та Іскрі як опонентам гетьмана Мазепи.

Діяльність клубу підтримувалась урядом. 1911 р. П. Століпін з приводу заборони створення у Москві товариства "Українська хата" заявив, що "исторической задачей российской государственности" є боротьба "с движением, в нынешнее время прозванным украинским, которое несет в себе идею возрождения старой Украины и устройства малороссийской Украины на автономных национально-территориальных основах"¹⁰¹.

Велику антиукраїнську кампанію члени Київського клубу російських націоналістів провели на початку 1914 р. з метою зриву святкування столітнього ювілею Т. Шевченка. 11 січня 1914 р. загальні збори членів Клубу ухвалили резолюцію, в якій визнали цілком природним бажання прихильників таланту Кобзаря відзначити ювілейний день його народження. Проте суть резолюції була спрямована на інше, а саме: йшлося про те, що ініціаторами святкування виступає "шайка мазепинцев как зарубежных, так и российских", що вона підносить Шевченка не як поета, а "исключительно как политического деятеля, как заклятого врага единой и нераздельной России", що у зв'язку з святкуванням ведеться таємна пропаганда ідей українського сепаратизму. Кінцева мета цієї пропаганди визнавалася в тому, щоб "оторвать от России всю Малороссию до Волги и до Кавказа и ввести ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах как автономную единицу"¹⁰². Владу почали закидати з різних міст України телеграмами від російських націоналістичних організацій з закликами заборонити українцям скористатись з нагоди ювілею. Уряд так і зробив: на початку лютого 1914 р. міністерство внутрішніх справ "рекомендувало" місцевим владам уникнути офіційних форм святкування¹⁰³. Це, в свою чергу, викликало протести з українського боку й політичний скандал у Державній Думі. 9 лютого 1914 р. на адресу лідера кадетської фракції в Думу надійшла телеграма з Києва, в якій говорилося, що "українська громадськість гаряче вітає заборону святкування нашого великого поета Шевченка і просить народних представників пам'ятати, що вона буде чутливо прислуховуватися до кожного слова, яке буде сказано ними на захист гідності українського народу"¹⁰⁴. Звернення до П. Мілюкова було не випадковим, адже члени Товариства українських поступовців, не маючи змоги провести у IV Державну Думу депутатів за власним списком, підтримували під час виборчої кампанії кадетів та трудовиків, з якими намагалися знайти спільну мову. Зокрема, це стосувалося спроб відновити Всеросійський союз автономістів-федералістів.

Отримавши телеграму, П. Мілюков терміново виїхав до Києва, де мав зустрічі з місцевими кадетами та українськими організаціями. Під час цих зустрічей М. Грушевський зробив ґрунтовну доповідь, в якій розглянув завдання українського руху, намагаючись довести, що його завданням є не сепаратизм, а федеративний устрій Росії. Загалом П. Мілюков згадував, що українці підготували 11 доповідей про різні аспекти місцевого життя, а також вони наполягали, щоб кадети в Державній думі озвучили їх автономістсько-федералістичну програму.

19 лютого 1914 р. під час обговорення в Думі питання про заборону святкування ювілею Т. Шевченка П. Мілюков виступив з великою промовою, в якій фактично вступив у суперечку з правими інтерпретаціями українського руху. Зокрема, він зазначив, що та течія в українському русі, на яку нападають члени Київського клубу російських націоналістів, є досить поміркованою в своїх вимогах і разом з тим домінуючою в русі. Якщо піти за логікою російських націоналістів і придушити цю течію, вважав П. Мілюков, то їй на зміну обов'язково придуть крайні форми націоналізму, репрезентовані Д. Донцовим. П. Мілюков став на захист українських вимог в галузі шкільної політики, права застосування української мови в урядових судових установах, ліквідації обмежень для українського друкованого слова, легального існування українських громадських об'єднань. Сміливий виступ П. Мілюкова надовго запам'ятався українцям. М. Грушевський в листі до П. Мілюкова 4 березня 1914 р. назвав його промову піонерською, коли “впервые с думской трибуны так широко был поставлен украинский вопрос, что она (промова — *Авт.*) долго будет служить необходимым пунктом для оценки украинского движения в прогрессивных кругах России”. Однак М. Грушевський не міг не приховати свого розчарування тим, що П. Мілюков відмежувався від українських домагань автономії та федерації. Це був тривожний дзвінок, який позначив межу, за яку в підтримці національних домагань партія кадетів не бажала переступати. Саме ця межа, яка полягала в неприйнятті національно-територіальної автономії, зробила кадетів головними опонентами українського руху після Лютневої революції 1917 р. В 1914 р. кадети з тактичних міркувань, виступаючи в ролі опозиційної до влади сили, ще вважали за можливе підтримувати українців та дискутувати з російськими націоналістами.

У 1914 р. у складі Київського клубу російських націоналістів нараховувалося понад 700 членів, серед них було 12 депутатів IV Державної думи, половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери), ще чверть — домовласники. Аналогічні київському виникли клуби на Поділлі та Харківщині. Загалом в Україні на той час нараховувалося близько сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій, активно і вільно поширювалася їхня преса: “Русское знамя”, “Русская речь”,

“Киевлянин”, “Киев”, “За царя и родину”, “Вестник Союза русского народа”¹⁰⁵.

“Союз русского народа” після поразки революції 1905—1907 рр. дещо здав свої позиції, а в 1907 р. в його лавах відбувся розкол, частина чорносотенців, очолювана В. Пуришкевичем, утворила “Русский народный союз имени Михаила Архангела”. Однак позиції чорносотенців були досить вагомими. Своєю активністю виділялось відділення Союзу в Почаївській Лаврі. Використовуючи церковні впливи на селян, почаївські чорносотенці створили в 1907 р. в регіоні 1155 сільських осередків. Для залучення селян до них використовувалися економічні важелі, створене у Почаєві кредитне товариство, яке ставило завдання “послабити засилля німців та іногородців”, видавало позики тільки членам Союзу¹⁰⁶.

Поряд з Почаєвим сумнівну славу заповідника чорносотенства набула Одеса. П. Столипін 1909 р. особисто просив одеського градоначальника І. Толмачова зберегти доброзичливе ставлення до місцевого “Союзу русского народа”, організації, “подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим”¹⁰⁷.

Перша світова війна, яка велася обома воюючими сторонами під гаслами визволення народів, в черговий раз загострила українське питання і розпочала нове коло гонінь на українство. 31 липня 1914 р. урядом було запроваджено військову цензуру й одночасно видано указ про заборону друку українською мовою. У зв’язку з цим було закрито газету “Рада”, “Літературно-науковий вістник”, “Українську хату”, тижневик “Село”. 1915 р. припинила своє існування решта української преси: журнали “Дзвін”, “Рідний край”, “Сяйво”, “Світло”, “Записки Українського наукового товариства”. У листопаді 1914 р. після повернення М. Грушевського зі Східної Галичини через нейтральні країни в Київ, його було заарештовано, до лютого 1915 р. він перебував під слідством у Лук’янівській в’язниці, а потім був висланий до Симбірська.

Російський уряд не обмежився розгромом українських організацій на власній території. Він повів його з потроєною енергією на захоплених землях Східної Галичини, куди російські війська увійшли під гаслами визволення підяремної Русі як продовжувачі справи Великого князя Івана Калити, який почав збирання російських земель. Політика окупаційної російської влади не відрізнялася гнучкістю. Як переказував слова тогочасного міністра закордонних справ Росії Сазонова Д. Дорошенко, війна уявлялась для російської влади найбільш зручним моментом, щоб раз і назавжди покінчити з українством¹⁰⁸. Тимчасовий російський військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський вважав, що корінне галицьке населення завжди було російським, тому й організація життя в краї повинна була бути побудованою за російськими зразками, а все укра-

їнське в Галичині поставлене, як і в Росії, за межі легального існування. Тому російською владою примусово закривались українські громадські та культурно-освітні організації, школи, нищилися газети, журнали, бібліотеки, переслідувань зазнало греко-католицьке духовенство. Митрополит А. Шептицький був засланий до Сибіру.

Своєю опорою в Галичині російська окупаційна влада намагалась зробити кадри москвофілів. Москвофільський рух, досить потужний в Галичині в середині XIX ст., на момент початку світової війни вже давно пережив апогей свого розвитку і виглядав досить архаїчно, як культурницький, неославістський напрям, який фінансово підтримувався з Росії, але одночасно зазнавав утисків з боку австрійської влади. Як згадував Д. Дорошенко, це була “купка місцевих людей [...], прихильників насаджування в Галичині російської мови, російської культури, які не бачили користі від національного розвитку на місцевій народній основі і вороже ставились до національного українського руху в краї [...], вони відзначалися упертим фанатизмом, що не розібрався в обставинах і засобах і йшов наосліп і напролом [...]”. По їх вказівках роблено труси, арешти, висилки. Ці люди були відповідальні в багатьох випадках за переслідування своїх земляків, з котрими вони зводили свої партійні рахунки. Од їх йшло натхнення або цькування в боротьбі з “мазепинцями”¹⁰⁹.

У таких умовах розгулу російської реакції український рух перебував з 1907 р. до початку 1917 р. Це був час чергових випробувань на міцність та життєздатність.

Після поразки революції організації УСДРП були розгромлені, частина її керівників була арештована, а частина змушена емігрувати за кордон. У звіті Копенгагенському конгресові II Інтернаціоналу ЦК УСДРП відзначав, що за два роки “від часів Штутгартського конгресу до літа минулого 1909 р. партія наша являла сумну картину ступньового підпаду й розпаду її організації”¹¹⁰. Організаційні негаразди посилювалися ідейними розбіжностями, які вилилися в довготривалі дискусії партійної верхівки і остаточно паралізували активну партійну діяльність. Наступові російської реакції якийсь час намагався протистояти тижневик українських соціал-демократів “Слово”, який редагували С. Петлюра та В. Садовський. Так, С. Петлюра 1908 р. в статті “Ідейна боротьба з українством” писав, що реакційні, консервативні кола російського громадянства протягом 50 років використовують проти українського руху одну єдину примітивну схему боротьби. З одного боку, вони доводять, що “українство безсиле, кволе, що воно не має ніякої будучності і мусить вмерти власною смертю”, а з іншого, очевидно, “на всякий випадок” вимагали для українства різних утисків”¹¹¹. З організацією Клубу російських націоналістів у Києві, вважає С. Петлюра, у згадану тактику внесено щось нове. “Коли з українством починають

рахуватися в стані запеклих ворогів, а до того ж боротись організовано, засновуючи для цього спеціальне товариство, значить, «візок наш іде», значить, і для стороннього глядача видно, що українство стає течією поважною. І це мусить тільки радувати українців: в боротьбі виростає сила, розвивається свідомість, набирає животворної енергії національна воля, боротьба ставить на порядок денний питання про організацію національних сил, про сталеві, міцні форми цієї організації для національних здобутків». Петлюру тривожить той факт, що серед російських націоналістів з'являється «реакційне українство», яке представляє один з фундаторів Клубу російських націоналістів малорос д. Савенко. «Доказувати, що ті «ідеали», з якими виступають на поле своєї діяльності такі українці, як Савенко, не відповідають інтересам і ідеалам народних мас українських — буде зайвим, — підсумовує С. Петлюра. — Це й без того зрозуміло кожному, хто пригадає, як заявляли себе ці маси щодо національних прав України під час увільничого руху 1905—1906 рр. Але разом з тим не можна і цілком нехтувати нової течії серед українського громадянства. В деяких частинах його вона безумовно знайде собі прихильників, і, може, недовгий той час, коли ми побачимо там чимало всякого чиновництва, попівства і ін., які гармонійно будуть сполучати «своє» українство з російським шовіністично-державним націоналізмом»¹¹².

Цікаво, що ця ж стаття С. Петлюри не позбавлена гострих шпильок проти ліберально-демократичної української інтелігенції. Автор не поспішає визнати її заслуги в культурному розвитку, особливо неприємна для нього думка про лідерство М. Грушевського в українському русі. «Ніколи таким «главою» проф. Грушевський не був, і ту національну програму, яку він розвивав у своїх фейлетонних статтях, ніколи, звичайно, не можна признати за повний вислів ідейних змагань всіх груп і класів українського громадянства, на неї не пристануть, з одного боку, ті з них, які стоять лівіше проф. Грушевського, а також ті, що стоять вправо від нього»¹¹³, — твердив С. Петлюра.

Ще далі пішов один з ідеологів УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). У 1910 р. він прийшов до висновку щодо необхідності знищити монополію поступової інтелігенції на національно-культурницьку діяльність. Конкуренцію їй повинен був створити робітничий клас, який у свою чергу треба було зробити національно свідомим. Л. Юркевич виступив з програмою формування національної свідомості робітничого класу. Кинувши в партійні лави гасло навчити робітника почувати себе українцем, бути людиною національно свідомою й освіченою, він одночасно закликав однопартійців до боротьби з національним ліберально-демократичним рухом. Такий підхід сприяв концептуалізації національного питання в соціал-демократичних українських колах.

Надзвичайно добре він простежується в публіцистиці згаданого С. Петлюри в часи редагування ним у Москві разом з О. Саліковським часопису “Украинская жизнь”. У статтях С. Петлюри, надрукованих у цьому журналі, “До драми Шевченкового життя”, “Пам’яті Коцюбинського”, “Про переоцінку”, «“Скорочене” викривання українства паном Щоголевым», “До практичних завдань українства”, “Негативні риси полеміки навколо українського питання” національне переважає класове. Особливо це було помітно в статті “І. Франко — поет національної честі”. До видатного українського поета-мислителя, який сам пройшов шлях від радикального до національного діяча, С. Петлюра підійшов виключно з мірками “громадсько-національного погляду”, “національної честі і національної гідності”¹¹⁴. Для С. Петлюри Франко насамперед народний співець, він високо підносить Франкову думку про те, що “ніколи не слід зневірюватись в народі”¹¹⁵. Визначаючи позицію І. Франка в українському громадсько-політичному житті, С. Петлюра приходиться до важливого висновку: “Все поверхове, формальне, нечесне і деморалізуюче в національному патріотизмі, все далеке від невіддільної любові до рідного народу, що заважає цій щирій любові розлитись по національному організмові, запліднивши його сили, — все це знаходить в особі І. Франка ворога, борця й протестанта”¹¹⁶. Автор статті вказує на подвійний характер Франкового протесту: “У громадсько-політичній проповіді поет має на увазі: 1) реального ворога, частково історичного, частково сучасного, щоб його насильство сковувало й сковує розвиток українського народу; 2) ворога, що затаївся в колективній душі українській у здавлен понівеченому історією національному “я”, який ще небезпечніший, ніж перший”¹¹⁷. Автор не просто констатує певну думку, а бере її на озброєння, робить власним політичним кредо.

Для С. Петлюри Франко — борець і пророк, інтелектуальний лідер народу, віра якого в невичерпні сили народу переконує, що “невільничі риси в рідному народі, хоч і довго живуть і виявляються протягом сторіч, але все-таки колись мусять поступитись перед своїм антиподом”¹¹⁸. Франко, на думку С. Петлюри, не спускається до потурання національній стихії, часто рабській, а має особливу здатність звертатись до почуття національної гідності й честі.

Це, звичайно, були серйозні подвиги в бік національного, проте українським соціал-демократам, як вважає Л. Нагорна, остаточно “узгодити соціалістичні постулати і національний ідеал не вдавалося”¹¹⁹. Ця неузгодженість зіграла з ними не один злий жарт під час революції 1917—1921 рр., коли партії доводилося брати на себе керівництво українським рухом та українською державою.

Складні випробування після поразки революції 1905—1907 рр. випали на долю ліберальної української інтелігенції. Спочатку роз-

кутий революцією і посилений свіжими інтелегентними силами український культурницький рух вирвався з рамок тісної гуртківщини, став масовим суспільним явищем. Однак всі здобутки революції завойовані de-facto і не були закріплені законодавчо, що спрощувало наступ реакції на суспільство.

У 1908 р. сенат відхилив скаргу засновників полтавської “Просвіти” на незатвердження її губернатором. Рішення сенату було мотивоване тим, що передбачена мета “Просвіти” “допомогти культурно-просвітньому розвитку української людності Полтавщини криє в собі сепаратистські змагання й може привести до небезпечних наслідків”. Це рішення зорієнтувало місцеву адміністрацію, створило прецедент для наслідування. Почавши з заборони окремих газет, журналів, “Просвіт”, клубів, царська влада в 1910 р. циркуляром міністра внутрішніх справ П. Столипіна заборонила всяку організовану українську діяльність як інородницьку, незалежно від мети, яку вона переслідувала.

Репресивна політика породжувала в середовищі інтелігенції розчарування в політичній діяльності. “Навіть між студентством загальна реакція викликала нахил більше до культурної, а не до політичної роботи”¹²⁰, відзначав П. Феденко. Ця тенденція з особливою силою відбилася на діяльності УРДП. Оскільки вона була складена з досить різнорідних елементів, то в її середовищі відбувався процес розмежування, в основі якого лежала дилема: чи продовжувати політичну діяльність легальними і нелегальними засобами, чи зосередити сили на культурницькій діяльності. Перемогла, зрештою, друга тенденція. УРДП в 1908 р. реорганізувалася в позапартійне Товариство українських поступовців (ТУП).

Можна зробити закид українській ліберально-демократичній інтелігенції за її відмову від політичної діяльності, за “друге видання”, як влучно визначив Г. Касьянов, Української загальної позапартійної організації¹²¹. Але не можна не відзначити, що в такий спосіб вдалося вивести з-під репресій і так порівняно невелике коло української інтелігенції, яке в добу нової революції взяло на себе ініціативу створення і керівництво Центральною Радою. Після створення ТУП до нього пристала й частина соціал-демократичної інтелігенції.

Товариство українських поступовців являло собою напівлегальну організацію. Вищим органом товариства був з’їзд, який збирався щорічно, між з’їздами керівництво організацією здійснювала виборна рада ТУП. Неофіційними органами ТУП були газета “Рада” у Києві та журнал “Украинская жизнь”, який видавався з 1912 р. у Москві.

Було б, очевидно, невірним твердження, що ТУП зовсім не втручалося в політичне життя. Точніше буде сказати, що воно проводило політичну діяльність надзвичайно обережно, з інших позицій, всіляко уникаючи загострення стосунків з владою.

ТУП шукало собі союзників серед російських поступових політичних сил.

У 1911 р. ця організація увійшла до складу загальноросійського Союзу автономістів-федералістів. У 1912 р. під час виборів до IV Державної Думи тупівці підтримували партію кадетів, їх програмні вимоги полягали в обстоюванні:

- 1) українізації початкової школи;
- 2) запровадження у середній та вищій школах як обов'язкових дисциплін української мови, літератури, історії;
- 3) використання української мови в церкві, суді, громадських і державних установах;
- 4) скасування мита на закордонні українські книжки.

Після поразки революції частина української інтелігенції, відійшовши від прямої політичної діяльності, знайшла собі застосування у кооперативному русі. Почавши з заперечення нейтралістських і відстоювання федералістських принципів побудови кооперації, українська інтелігенція швидко перетворила кооперативний рух в одну із важливих складових українського національно-визвольного руху. Через кооперативні товариства, яких у 1912 р. в Україні налічувалося 2476, до громадського життя вливалися тисячі нових членів. За допомогою низової інтелігенції кооперативи ставали центрами, де ідеї, вироблені українською національною інтелігенцією, потрапляли в масову свідомість. Вимоги автономії української кооперації, окрім свого утилітарно-економічного значення, були провісниками майбутньої автономії України. Кооператори видавали українською мовою часописи “Наша кооперація”, “Українська кооперація”, “Світова зірниця”, “Комашня”, “Рілля”, неодноразово порушували питання про запровадження української мови в кооперативне діловодство.

Кооперація тісно співпрацювала і з земствами, які після революції були запроваджені й на Правобережній Україні. В земських організаціях виробилась особлива категорія національної інтелігенції — “третій земський елемент”: земські статистики, агрономи, інструктори кредитової кооперації. В земство “частіше йшли також на працю національно-свідомі молоді інтелігентні сили по закінченні університетського навчання, — писав І. Витанович. — На службі в земствах вони мали трохи більше змоги, ніж на російській державній службі, прикласти своє знання для потреб і добра рідного народу”¹²².

На початку Першої світової війни на якийсь момент український рух під шквалом нових репресій втратив зовнішні ознаки життя, але досить швидко оговтався, знайшовши форми пристосування до діяльності в умовах війни. Влітку 1915 р. українська інтелігенція утворила “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”. Чимало її представників працювало в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст,

який очолював член ТУП барон Ф. Штайнгель. “З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватись якийсь перелом, — згадував Д. Дорошенко. — Минулося перше приголомшуюче вражіння катастрофи 1914—1915 років. Пома-лу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головно коло “Товариства українських поступовців”¹²³.

Наприкінці 1916 р. ТУП оприлюднило свою декларацію “Наша позиція”, в якій виступило з різким протестом проти російської дійсності, гонінь українського руху і війни, а заодно ще раз нагадало про програмні вимоги ліберально-демократичної течії українського руху: “Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономно-федеративного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути гнобителів і гноблених. Отже, боролись ми й боремось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватись й поступатись економічно, а єдиним простим шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя — школи, суда, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і т. ін.”¹²⁴.

Ще в березні 1915 р. група українських есерів налагодила в Києві видання нелегальної газети “Боротьба”. В 1916 р. вона опублікувала проект програми партії українських есерів, в якому висовувалися гасла автономії України, федеративної перебудови Росії. У 1915—1916 рр. поступово почали відновлювати діяльність окремі групи української соціал-демократії. Важливе значення для активізації українського руху мала діяльність створеного в 1914 р. вихідцями з УСДРП та “Спілки” “Союзу визволення України”.

Зрештою, в період світової війни національне питання вийшло далеко за межі діяльності громадсько-політичних структур, привівши до суттєвих зрушень національної самосвідомості, її невідпинного росту та перетворення в один з важливих чинників революційного вибуху 1917 р. Американський дослідник М. фон Гаген вважає, що світова війна принесла українському рухові не лише нові випробування, а й нові можливості¹²⁵. Як на одну із них він вказує на практику формування під час війни військових частин за національним чи етнічним принципом під гаслами національної свободи. Цей принцип був використаний не лише в австро-угорській, а й у російській армії, тому “українські активісти змогли на нього посперитись, коли майже одразу після революції почали вимагати у Тимчасового уряду та Генерального штабу дозволу на формування українських частин”¹²⁶.

Таким чином, можна констатувати, що після поразки революції 1905—1907 рр. самодержавна влада намагалась зберегти й відновити свої позиції за рахунок використання національного фактора, перетворення Росії з багатонаціональної імперії в державу росіян (русских). З цією метою до активної діяльності були покликані праві та націоналістичні сили, яким відводилась особлива роль в регіонах із змішаним складом населення, в тому числі і в Україні.

Ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою поновлення заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, активним нав'язуванням ідей про триєдиність великоруської нації та відвертою, відкритою боротьбою з українським рухом через звинувачення його в сепаратизмі.

Подібна політика створювала перед українським рухом непереборні перепони, які гальмували його розвиток, але так і не змогли зупинити. Світова війна принесла українцям не лише нові випробування, але й нові перспективи. Приєднання до Росії, нехай на короткий час, Галичини, її окупація, а потім переміщення великого числа галицького населення на російські терени вперше зробило можливим масові контакти наддніпрянців і галичан, піднімало масову національну свідомість наддніпрянців, готувало з них майбутню масову політичну армію національної революції.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

- ¹ Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К., 1991. — С. 30.
- ² Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). — М., 1959. — С. 129—130.
- ³ Там же.
- ⁴ Белинский В. Полное собрание сочинений. — Т. 5. — М., 1954. — С. 177.
- ⁵ Там же. — С. 330.
- ⁶ Цит. за: Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С. 72.
- ⁷ Сарбей В. Національне відродження України. — К., 1999. — С. 214.
- ⁸ Там само. — С. 215.
- ⁹ Пам’ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): Хрестоматія — Дніпропетровськ, 1995. — С. 35.
- ¹⁰ Основа. — 1862. — № 3. — С. 14—15.
- ¹¹ Миллер А. Указ. соч. — С. 79.
- ¹² Катков М. 1863 год: собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в “Московских ведомостях”, “Русском вестнике” и “Современной летописи”. — Вып. 2. — М., 1887. — С. 665.
- ¹³ Миллер А. Указ. соч. — С. 100.
- ¹⁴ Там же. — С. 104.
- ¹⁵ Русский вестник. — 1863, май. — С. 259.

- ¹⁶ Миллер А. Указ. соч. — С. 110.
- ¹⁷ Там же. — С. 240—241.
- ¹⁸ Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел. — Т. 1. — М., 1961. — С. 239.
- ¹⁹ Катков М. Указ. соч. — С. 677.
- ²⁰ Там же. — С. 685.
- ²¹ Там же. — С. 693.
- ²² Українська культура: Лекції за редакції Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 106.
- ²³ Каппелер А. Россия — многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. — М., 2000. — С. 190.
- ²⁴ Цит. за: Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. — К., 2000. — С. 142.
- ²⁵ Там само. — С. 144.
- ²⁶ Там само. — С. 146.
- ²⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. І. — К., 1994. — С. 159.
- ²⁸ Каппелер А. — Указ. соч. — С. 158.
- ²⁹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. — К., 1930. — С. 198.
- ³⁰ Див.: Миллер О. Указ. соч. — С. 128.
- ³¹ Вестник Европы. — 1872, май. — С. 238.
- ³² Див.: Драгоманов М. Вибране. — К., 1991. — С. 204—233.
- ³³ Савченко Ф. Вказ. праця. — С. 18.
- ³⁴ Украинская жизнь. — 1915. — № 1. — С. 60.
- ³⁵ Павлик М. М.П. Драгоманов (1841—1895). Ювілей на смерть. Автобіографія. — Львів, 1896. — С. 361.
- ³⁶ Драгоманов М. Вказ. праця. — С. 422.
- ³⁷ Савченко Ф. Вказ. праця. — С. 63.
- ³⁸ Там само. — С. 64.
- ³⁹ Миллер О. Указ. соч. — С. 166.
- ⁴⁰ Архівна справа. — 1927. — № 2—3. — С. 21.
- ⁴¹ Савченко Ф. Вказ. праця. — С. 329.
- ⁴² Там само. — С. 204.
- ⁴³ Там само. — С. 372.
- ⁴⁴ Там само. — С. 375.
- ⁴⁵ Там само. — С. 380—382.
- ⁴⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Т. 1. — Варшава, 1932. — С. 59.
- Є. Чикаленко згадував, що в середині 90-х рр. XIX ст. В. Антонович та П. Житецький звернулись до Київського генерал-губернатора Драгомирова з проханням, щоб “він ужив у Петербурзі заходів, аби скасувати або полегшити закон 76 року [...] Результатом заходів Драгомирова було справді малесеньке полегшення для українського слова, і “Киевской старине” нарешті дозволено було друкувати на своїх сторінках українську белетристику” (Чикаленко Є. Спогади. 1861—1907. В 3-х част. — Львів, 1925. — Ч. 2. — С. 22).
- ⁴⁷ Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] // Молода нація, 2003, № 1. — С. 142.
- ⁴⁸ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 35.
- ⁴⁹ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — поч. XX ст.). В 3-х частинах. — Ч. 1. — К. 1999. — С. 72—73.
- ⁵⁰ Грушевський М. Місія Драгоманова // “Україна”, 1926. — Ч. 2—3. — С. 3.
- ⁵¹ Громада. — 1878. — № 1. — С. 3.
- ⁵² Миллер О. Указ. соч. — С. 235.
- ⁵³ Хаймсон Л. Исторические корни Февральской революции // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. — Спб., 1994. — С. 22.
- ⁵⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 15.
- ⁵⁵ Політична історія України XX ст. В 6-ти т. — Т. 1. — К., 2002. — С. 97.

- ⁵⁶ Миллюков П. Национальный вопрос (Происхождение национальности и национальные вопросы в России). — Б.м., 1925. — С. 159.
- ⁵⁷ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 150.
- ⁵⁸ Українська суспільно-політична думка у XX столітті. — Б.м., 1983. — Т. 1. — С. 22.
- ⁵⁹ Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 105.
- ⁶⁰ Цит. за: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 31.
- ⁶¹ Франко І. Літературно-науковий вістник. — Львів, 1900. — Т. XII. — С. 9.
- ⁶² Праця. — 1905, січень № 11. — С. 4.
- ⁶³ Праця. — 1905, березень-квітень, № 13—14. — С. 6.
- ⁶⁴ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. — Революційна Українська партія (РУП). — К., 1926. — С. 227.
- ⁶⁵ Політична історія України XX століття. — Т. 1. — К., 2002. — С. 275.
- ⁶⁶ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. — Відень, 1916. — С. 39.
- ⁶⁷ Феденко П. Український рух у XX ст. — Лондон, 1959. — С. 29.
- ⁶⁸ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. — К., 1993. — С. 35.
- ⁶⁹ Там само. — С. 38.
- ⁷⁰ Там само. — С. 34.
- ⁷¹ Там само. — С. 75—76.
- ⁷² Там само. — С. 46.
- ⁷³ Там само. — С. 55.
- ⁷⁴ Там само. — С. 62.
- ⁷⁵ Дорошенко В. Вказ. праця. — С. 33.
- ⁷⁶ Єфремов С. Історія українського письменства. — К., 1995. — С. 567.
- ⁷⁷ Чикаленко Є. Вказ. праця. — Ч. 3. — С. 9.
- ⁷⁸ Цит. за: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — С. 39—40.
- ⁷⁹ Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 263.
- ⁸⁰ Феденко П. Вказ. праця. — С. 58.
- ⁸¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, спогади, рефлексії. — Ін-сбрук, 1960. — С. 16—17.
- ⁸² Программы политических партий России. Конец XIX — начало XX в. — М., 1995. — С. 328.
- ⁸³ Ковалевський М. Вказ. праця. — С. 17.
- ⁸⁴ Цит. за: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — С. 44.
- ⁸⁵ Касьянов Г. Вказ. праця. — С. 83.
- ⁸⁶ Рибалка Л. Про одну заяву // Наш голос. — 1911. — № 6 — 8. — С. 356.
- ⁸⁷ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1956. — С. 65.
- ⁸⁸ Див.: Жук А. (А. А-ко) Короткий нарис партійної історії // Наш голос, 1911, № 6—8. — С. 286.
- ⁸⁹ Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 55.
- ⁹⁰ Там само. — С. 56.
- ⁹¹ Лотоцький О. Вказ. праця. — Т. 3. — С. 22.
- ⁹² Там само. — С. 25.
- ⁹³ Грушевський М. Освобождение России и украинской вопрос. — Спб., 1907. — С. 71, 76.
- ⁹⁴ Там само. — С. 88—89.
- ⁹⁵ Михутина И. Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века). — М., 2003. — С. 79.
- ⁹⁶ Політична історія України XX ст. — Т. 1. — С. 284.
- * III Державна Дума діяла з 1 листопада 1907 р. до 9 червня 1912 р. В ній було представлено 442 депутати, в тому числі від українських губерній 111 депутатів. Майже всі останні належали до фракцій “октябристів” та націоналістів. У 1909 р. фракція “русские националисты” нараховувала у своєму складі близько 100 депутатів, а блок

“октябристів” та правих — 110 депутатів, а разом з тими депутатами, що до них приєдналися. — 154.

⁹⁷ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. — М., 1996. — С. 135.

* Фінляндія оголошувалась невід’ємною частиною імперії на правах завоювання.

⁹⁸ Устав клуба русских националистов в Киеве. — К., 1908. — С. 1—2.

⁹⁹ Києвлянин. — 1908, 26 мая.

¹⁰⁰ Див.: *Дорошенко В.* Українство в Росії. — С. 92.

¹⁰¹ Цит. за: *Грушевский М.* Иллюстрированная история Украины. — К., 1996. — С. 554.

¹⁰² Києвлянин. — 1914, 11 января.

¹⁰³ *Михутина И.* Указ. соч. — С. 139.

¹⁰⁴ Там само. — С. 139.

¹⁰⁵ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) — Ч. 3. — С. 169, 199.

¹⁰⁶ Політична історія України XX ст. — Т. 1. — С. 283.

¹⁰⁷ Там само. — С. 287.

¹⁰⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — Львів, 1923. — Ч. I. — С. 16.

¹⁰⁹ Там само. — Ч. 1. — С. 19.

¹¹⁰ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному Соціалістичному конгресові в Копенгагені. — Львів, 1910. — С. 2.

¹¹¹ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Т. 1. — С. 85.

¹¹² Там само. — С. 87.

¹¹³ Там само. — С. 86.

¹¹⁴ Там само. — С. 162.

¹¹⁵ Там само. — С. 165.

¹¹⁶ Там само. — С. 172.

¹¹⁷ Там само. — С. 172.

¹¹⁸ Там само. — С. 170.

¹¹⁹ Політична історія України XX ст. — Т. 1. — С. 298.

¹²⁰ *Феденко П.* Вказ. праця. — С. 89.

¹²¹ *Касьянов Г.* Вказ. праця. — С. 62.

¹²² *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 128.

¹²³ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 62.

¹²⁴ Наше минуле. — 1918. — № 3. — С. 131.

¹²⁵ *М. фон Хаген.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). — Спб., 1999. — С. 389.

¹²⁶ Там же. — С. 391—392.

РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1920 рр. І УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія, 1917 р.

Лютнева революція 1917 р. в Росії при всій своїй стихійності та непередбаченості в лічені дні призвела до кардинальної зміни політичної системи країни. Імперські державні інститути впали без помітного опору, довівши повну нездатність виконувати владні функції. Обвал імперської влади розчистив політичні горизонти і призвів до життя сили, які, здавалось, перебували в ембріональному стані. До таких належав український національно-визвольний рух. У всякому разі російська революційна демократія в перші дні революції якщо повністю не поділяла поглядів П. Струве про надуманість української проблеми, її поширення лише у вузькому колі національної інтелігенції, то особливо не переймалась нею, як і національною проблемою загалом.

Характерною з цього боку виглядає промова члена Тимчасового комітету Державної Думи Росії, а згодом члена Тимчасового уряду П. Мілюкова на мітингу у Таврійському палаці 2 березня 1917 р. Окреслюючи завдання нової влади, промовець говорив лише про організацію влади та армію, обходячи повною мовчанкою національне питання. 2 березня Росія ще уявлялася П. Мілюкову парламентською конституційною монархією¹, тобто державою з такою формою державно-політичного устрою, який існував у Росії після 1905 р. Йшлося лише про зміну особи царя та складу уряду. В зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» від 6 березня говорилося про реалізацію конституційних свобод, обіцяних маніфестом від 17 жовтня 1905 р., скликання Установчих зборів, забезпечення громадянських свобод і рівності, але жодним словом не згадувалася національна проблема, нібито її зовсім не існувало. Між тим від вирішення цієї проблеми залежала доля російської революції. У всякому разі це твердив, правда, значно пізніше, один з видатних діячів революційної демократії, один з керівників Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, міністр Тимчасового уряду І. Церетелі².

Проте в Україні революція з самого початку березня швидко набрала ознак національно-визвольного руху. Українські організа-

ції й ініціативні групи з перших днів березня оголосили про свої наміри й розгорнули масову організаційну діяльність. Місцем їх дії виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції загальноросійських сил, а найбільші промислові центри. Вже 2 березня відозвою «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів» заявив про себе Тимчасовий Український революційний комітет м. Петрограда³. Через десять днів комітет підготував масову 20-тисячну маніфестацію у центрі Петрограда, яка своїм розмахом вразила російську революційну демократію. 19 березня петроградські українські організації об'єдналися навколо створеної ними Української національної ради, яка згодом тісно співпрацювала з Українською Центральною Радою⁴.

Подібним чином діяли й українські угруповання Москви: спочатку (7 березня) вони підготували відозву «Наші вимоги (від українських організацій)»⁵, а у квітні розгорнули велику роботу по об'єднанню діяльності «українських організацій і партій у Москві»⁶.

Буквально в перші ж дні чи тижні після падіння самодержавства легалізувалася діяльність українських організацій Одеси, Харкова, Полтави, Чернігова. Українці Одеси на початку березня створили Керівничий комітет, який одразу ж направив свого представника до щойно утвореної Центральної Ради⁷. У Харкові українці 3 березня відзначили падіння самодержавства маніфестацією під жовто-блакитними прапорами, а вечором того ж дня обрали тимчасовий організаційний комітет для керівництва українським рухом⁸. 8 березня цей комітет був реорганізований у постійний. Одним з найпомітніших успіхів у його діяльності стало налагодження видання тижневика «Рідне слово»⁹. У Полтаві 8 березня на урочистих зборах українців було обрано спеціальну інформаційну комісію — Український комітет, який мав інформувати громадськість про розвиток революційних подій. Крім цього, організації українських партій створили спільну Раду поступових українських партій м. Полтави¹⁰.

З невеликим запізненням, лише 18 березня, відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані міським відділенням Товариства українських поступовців, але вже на них була продемонстрована готовність розгорнути широку й різнопланову діяльність, особливо в культурно-освітньому напрямку¹¹. Від губернських центрів не відстали й повітові. Сили української інтелігенції в повітах були невеликими, але було достатньо й активності кількох осіб, щоб національний рух себе виявив. Наприклад, у Конотопі збори 11 березня ініціювали створення Українського товариства на чолі із спеціальною Радою. За тиждень було розроблено й затверджено його статут, надіслано вітальну телеграму Тимчасовому урядові, проведено панахиду по Т. Шевченкові¹².

Джерела містять чимало різної інформації, яка свідчить про широку географію українського руху. Наприклад, на з'їзд Товариства українських поступовців, що відбувся 25—26 березня у Києві, поряд з делегатами від громад Катеринослава, Москви, Одеси, Петрограда, Полтави, Харкова, Чернігова, прибули делегати з Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Єлисаветграда, Сум, Сосниць, Кременчука, Переяслава, Костянтинограда, Умані, Катеринодара, Гадяча, Лубен, Золотоноші та інших міст і містечок України.

З моменту легалізації національно-визвольного руху географія його поширення стрімко вийшла за межі етнічних українських земель. Рух активно розгортався серед східної української діаспори, про що вже свідчив перебіг подій у Петрограді та Москві. Він швидко дійшов до Сибіру й Далекого Сходу, не кажучи вже про Кубань, густо населені українцями південні повіті Курської, Воронезької губерній та земель Області війська Донського.

Аналізуючи територіальні особливості українського руху, варто відзначити його киевоцентричність. Київ одразу ж заявив себе безальтернативним центром руху, його координатором і організатором. З усією очевидністю ця обставина виявилася у створенні та діяльності Української Центральної Ради. Проте перші тижні революції говорять швидше про стихійний вибухоподібний характер українського руху, ніж про його монолітність та організованість*. Інваріантність форм руху на місцях, його багатопартійність свідчать про стихійність процесу, який треба було консолідувати спільними завданнями й організаційно об'єднати. Вироблення загальнонаціональної програми та створення різноманітних за формою осередків у єдиний консолідований рух становили його характерну особливість у перший місяць революції. На думку активного учасника подій Української революції М. Ковалевського, першим кроком до значного поширення української національної ідеї було гасло «Вільної України». Воно мало багато варіантів і дуже часто зустрічалось у текстах вітальних телеграм від українських організацій Тимчасовому уряду чи Центральній Раді, на прапорах і транспарантах під час мітингів та демонстрацій. Своєю узагальнюючою формою гасло «Вільної України» й об'єднувало різні в соціальному плані українські сили, а «що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — “чоловіка вулиці” — як це часто говорять тепер, яка становила переважаючу масу українського народу»¹³.

Перші документи, які засвідчили появу українських організацій, по-різному конкретизували національні домагання. У більшос-

ті з них висувалися вимоги запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики «до праці на українській ниві». Саме такою була перша декларація ТУП від 8 березня 1917 р. Вона закликала українців організовуватися, створювати національний фонд, закладати українські школи, відновлювати «Просвіти», підтримувати українську пресу, готуватися до Установчих зборів, на яких треба буде твердо й одноставно відстоювати «автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі»¹⁴. Відозва українських організацій Москви від 7 березня теж передбачала вирішення питання автономії України в межах Російської Федерації майбутніми Установчими зборами, а також запровадження національних мов у школах, адміністративних та судових установах рішеннями уряду¹⁵.

Значно радикальнішою виглядала відозва Петроградського Тимчасового українського революційного комітету від 2 березня. Комітет закликав українські культурні та політичні сили Петрограда «дати гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під тим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й розкидані українські демократичні маси». Комітет вважав, що «найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу». Таким є ідеал, до якого слід прагнути, а от практичне завдання, на думку комітету, описувалося гаслом перебудови Російської держави у федеративну, демократичну республіку з «якнайширшою національно-територіальною автономією України»¹⁶.

Отже, Тимчасовий український революційний комітет, який складався переважно зі студентської молоді, першим закликав не до чекання рішень російського уряду та Установчих зборів, а до рішучих дій, спрямованих на реорганізацію Росії та здобуття нового автономного політично-державного статусу України. Саме так визначив завдання УЦР і М. Грушевський після повернення із заслання до Києва. Формуванню широких українських «постулатів і домагань» Грушевський присвятив серію статей у «Новій раді». Згодом ці статті, дещо відредаговані та доповнені, він видав у вигляді брошури «Вільна Україна. Статті з останніх днів». М. Грушевський неодноразово повертався до згаданої теми в своїх публіцистичних працях «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». В статтях «Велика хвиля» і «Повороту немає» М. Грушевський висловлюється за надання українському рухові широкого політичного поступу, пише, що програма культурного самовизначення України вже нікого в Україні не задовольнить:

“Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв’язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад»¹⁷.

Таким чином, гасло «Вільної України» досить швидко й адекватно трансформувалось у гасло «національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії». Одночасно виявилось, що саме воно якнайкраще об’єднує всі українські політичні сили від найлівіших до найбільш правих. Українські есеїсти, есери, радикал-демократи і навіть народна партія в своїх резолюціях декларували необхідність боротьби за здійснення національно-територіальної автономії, тоді як досить далеко розходились у вирішенні інших проблем.

Гасло національно-територіальної автономії зовсім не означало ідейну й апіорну відмову від державності та суверенності України. Швидше це був цілком необхідний і послідовний крок до них. Проте цей крок, було не просто зробити, тому що ідейно-теоретична підготовка його була досить слабкою, а ще гірше стояла справа освідомлення мас. Тому з кінця березня в українській пресі з’явилося чимало теоретичних і пропагандистських статей, автори яких намагалися по-різному тлумачити ідею автономії. Легітимність автономного устрою України багатьма авторами виводилася з факту Переяславської угоди 1654 р., яка передбачала збереження власного державно-політичного устрою України. Історичне минуле використовувалося для дискредитації царського централізму, його повної негатиї. Централізм мав бути цілком зруйнованим і заміненим федералізмом, таким державним устроєм, який давав, на думку українських політиків, змогу гармонізувати державні інтереси окремих народів. «Федералізм — єсть дальший розвиток принципу незалежності народів, а не його приниженням», — писав П. Феденко¹⁸.

Майже одночасно із статтею Феденка у київській пресі з’явилася стаття М. Ткаченка, який звернув увагу на наступну обставину. Майбутня автономія України має творитися не стільки рішенням Тимчасового уряду, скільки **волею та правом українського народу** (ця думка дала назву статті): «... Український народ утворює сам свою автономну країну на власних Установчих зборах (Учредительном собрании), [...] з власного права, входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи Російську федеративну демократичну республіку». Якщо це вдасться, міркує автор, то «не будемо зараз створювати власної незалежної від Росії держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку». На цій підставі Ткаченко робить важливе узагальнення: «Отже, федеративна республіка — се значить республіка складена зі сполучених окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядові»¹⁹.

Обговорення питання про характер майбутньої автономії та принципи її розбудови стало в центрі уваги з’їздів ТУП, УРДП, УСДРП та УПСР. Приділяючи особливу увагу питанню автономії,

з'їзд Товариства українських поступовців перейменував себе у Союз українських автономістів-федералістів. З'їзд рішуче відхилив тактику пасивного очікування проголошення автономії Тимчасовим урядом і висловився за негайне всіма силами й засобами утворення автономії, щоправда, зберігаючи остаточну санкцію її за Всеросійськими Установчими Зборами. З'їзд доручив вищому керівному органу союзу — Раді — утворити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України²⁰. На початку квітня відновила свою діяльність надзвичайно близька до СУАФ—ТУП Українська радикально-демократична партія. До вимог автономно-федералістичного ладу своєї старої програми партія додала лише тезу про майбутній республікансько-демократичний і одночасно федеративний устрій Росії²¹.

У березні 1917 р. легалізувала своє існування Українська соціал-демократична робітничка партія. Вибух українського руху підштовхнув партію до глибокої переоцінки окремих програмних положень. Квітнева конференція УСДРП дійшла висновку, що федеративна перебудова Росії як союзу національно-територіальних чи територіальних одиниць зовсім не шкодить пролетаріатові і навіть корисна йому. Конференція взяла на себе право (останнє слово у зміні програми залишалося за майбутнім з'їздом УСДРП): «Позволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської Демократичної Республіки»²². Це був перший крок уперед. Наступним стало визнання невідкладним завданням сучасного моменту і для українського пролетаріату, і для всієї України здійснення принципу автономії. Конференція вважала, що для її досягнення потрібно негайно почати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, закликала до вияву громадської і народної (національної) ініціативи. Як згадував учасник конференції М. Галаган, останнє було «нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України “via facti”»²³.

У ставленні до Тимчасового уряду українські соціал-демократи, з одного боку, висловилися за підтримку, а з іншого — за уважний контроль «з метою змусити його до послідовного здійснення соціальних, політичних і національних вимог української демократії». У загальному плані з резолюцій конференції варто виділити тези про те, що здійснення народоправства в Україні тісно пов'язане із здійсненням національної програми УСДРП, негативне ставлення до цієї програми послаблює розмах і число революційних сил, веде до табору контрреволюції та сепаратизму ті елементи буржуазного українського суспільства, які зараз можна використати. З приводу останнього конференція визнала, що на виборах до Всеросійських установчих зборів за відсутності власного кандидата вар-

то входити в угоду й підтримувати ті соціалістичні й буржуазні групи, які «поряд із загальнодемократичними вимогами визнають національну програму і тактику УСДРП». Одночасно у спеціальній резолюції було оголошено, що в даних умовах «негайне об'єднання з російською с.-д. неможливе»²⁴, часткові угоди й об'єднання можливі лише з тими організаціями РСДРП, які визнають програмні положення українських есдеків. Отже, конференції вдалося національними завданнями потіснити класові, і це, треба підкреслити, дало змогу зміцнити лави українського руху, а українським соціал-демократам посісти місце першої скрипки в оркестрі Центральної Ради.

Ще радикальніше звучали постанови установчого з'їзду українських есерів. У загальній частині, де йшлося про декларування принципу федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України, постанови з'їзду УПСР збігалися з постановами конференції УСДРП. Але з приводу скликання установчої територіальної ради вводилося застереження, що всякі насильні перешкоди з боку російського уряду скликати таку раду партія буде розглядати як «продовження тієї самої імперіалістичної політики завоювання і гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори». Від Тимчасового уряду також вимагалось, щоб він «декляраційним актом заявив про своє відношення до автономії України»²⁵. Коментуючи рішення з'їзду, П. Христюк писав, що УПСР «виразно виходила в своєму рішенні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу. Цей принцип мав втілитись в життя через Українську установчу раду, скликану раніше Російських установчих зборів»²⁶.

Отже, бачимо, що всі без винятку українські політичні партії і більшість громадських і професійних організацій та об'єднань взяли на своє озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях, політизуючи й організаційно та ідейно оформляючи стихійний український рух. До його організаційного завершення залишалося зробити ще один важливий крок: узгодити окремі деталі й виробити спільну загальнонаціональну платформу.

Це завдання мав вирішити Всеукраїнський національний конгрес. Ідея його проведення виникла в середовищі одеського Керівного комітету на початку березня. Після повернення М. Грушевського до Києва вона дістала нове продовження. Саме він сформулював одне з гасел моменту: «Завершити нашу організацію», маючи на увазі й Центральну Раду як керівний центр українського руху, і сам рух. 29 березня у «Новій Раді» М. Грушевський опублікував статтю «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликав усіх, хто стоїть «на українській політичній платформі», взяти активну участь у підготовці й проведенні з'їзду. Організація в загальнона-

ціональному масштабі, на думку голови Центральної Ради, мала бути основним завданням національного конгресу.

Скликання цього конгресу, призначеного на 6—8 квітня 1917 р., надзвичайно вдало вписалося в політичні обставини моменту й стало каталізатором розвитку українського руху, який вже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які з другої половини березня почали надходити до Центральної Ради у зростаючій щоденно кількості, можна пересвідчитися, що у містах і селах стихійно зароджуються осередки українського руху, відновлюється робота «Просвіт», подаються голоси за українізацію школи, а соціальні проблеми, особливо на селі, тісно пов'язуються з вирішенням національного питання. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії, про з'їзди яких згадувалося вище. Поряд з партійними з'їздами на початку квітня відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав Тимчасовий комітет Української селянської спілки. На професійному з'їзді про свою консолідованість і національні домагання заявили українські педагоги, підвищеною активністю відзначилися українські кооператори. Одним словом, початок квітня 1917 р. можна назвати вибухом української політичної активності, вищим проявом якої стала робота Всеукраїнського національного конгресу.

Конгрес перевершив усі найоптимістичніші сподівання: до Києва з різних куточків України і поза її меж прибуло більше 1000 делегатів. «Киевская мысль» писала 7 квітня, що їх кількість «щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть *per pedes apostolorum* пішки». Газета назвала конгрес українським патріотичним паломництвом. У новітні часи Україна не знала подібних зібрань. Його робота символізувала пробудження та демонстрацію національної політичної волі.

Глибоке враження епохальності моменту залишилось у багатьох з тих, хто брав участь у цій події. «Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину», — згадував пізніше учасник тих подій М. Галаган²⁷.

Пробуджена революцією різнолика, слабо організована українська стихія, що лише відчула своє національне, завдяки конгресу перетворилась у могутній масовий національно-визвольний рух. Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло з кожним днем його роботи завдяки продуманому порядку денному, в основу якого було покладено обговорення питання федеративного переустрою Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України. В шести виголошених на конгресі доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації та автономії. В результаті їх обговорення конгрес визнав, що «тільки широка на-

ціонально-територіальна автономія України забезпечать потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі», а разом з тим оголосив, що «прихильники нового ладу на Україні не можуть зіставатися пасивними» і повинні за згодою з національними меншинами України «негайно творити підстави її автономного життя»²⁸.

Отже, Всеукраїнський національний конгрес відіграв визначну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Він одночасно завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбулося стихійне пробудження громадсько-політичних українських сил, і знаменував перехід до масових політичних акцій та національної консолідації. Підсумовуючи враження від конгресу, кореспондент харківської газети «Рідне слово» 15 квітня писав: «З'їзд переконав усіх — і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що Український Народ, не дивлячись на більш, ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю заявив себе не розпорошеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, однастайним, кріпким, як моноліт, з одною думкою, з одною волею [...]. Сей з'їзд показав, що в настоящий момент за нами не тільки правда, а й сила. Та сила — ми самі, зорганізовані, солідарні маси народу і інтелігенції. Та сила — маси народу, згромаджені в партії, професійні, просвітні, наукові та економічні організації, котрі, як один чоловік, з'єднались, домагаючись для свого народу повної автономії України в федеративній республіці Російській».

Рішення Всеукраїнського національного конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку національного руху, а сам з'їзд — моделлю для проведення губернських українських з'їздів. Перший з них — Харківський український губернський з'їзд — відбувся 16 квітня у піднесеній емоційній атмосфері й продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримує рішення Всеукраїнського національного конгресу й діяльність Центральної Ради, яку було визнано «єдиним представником всього українського народу в межах російської держави». Харківський губернський з'їзд ухвалив, що здійснення автономії України на Слобожанщині повинно йти через створення мережі повітових, волосних і сільських рад, аналогічних Харківській українській губернській раді, яку з'їзд обрав і якій одразу ж доручив «здійснити автономію України на Слобожанщині»²⁹. Аналогічні з'їзди незабаром відбулись у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях.

Поряд з губернськими національними з'їздами українське питання активно обговорювалося на інших численних з'їздах, які відбувалися в повітах і губерніях України. Воно стало постійною складовою частиною порядку денного селянських, студентських,

військових, єпархіальних, земських з'їздів та з'їздів рад. Особливим успіхом гасла автономії і федерації користувалися серед селянства, яке організовувалось у Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів і після нетривалої боротьби фактично вийшло з-під ідейного й організаційного впливу Всеросійського селянського союзу. У квітні—травні 1917 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині та Чернігівщині відбувся ряд селянських губернських і повітових з'їздів. Насамперед вони намагалися вирішити земельне питання, але в їх рішеннях майже без винятку містилися вимоги запровадження автономії України, яка уявлялася гарантією майбутнього справедливого земельного перерозподілу. Так, Київський губернський селянський з'їзд (27—28 квітня) вважав, що земельне питання має вирішити Український Народний Соїм через створення Українського земельного фонду, який, у свою чергу, буде розпоряджатися всією землею в Україні і даватиме її в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками. З'їзд ухвалив, що «найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів», стосовно власного державного устрою, то тут вимагалось «заведення національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей».

Рішення з'їзду були цікаві й тим, що принцип автономії не просто декларувався, а й передбачав певний механізм свого здійснення. Зокрема, він вимагав, «щоб Временне правительство негайно, привселюдно признало право Українського народу на національно-територіальну автономію»³⁰. Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху, він тісно зв'язав вирішення національних проблем із соціальними, насамперед аграрною. Не менш соціалізованою була й інша складова національно-визвольного руху — український рух у російській армії.

З перших днів революції українці намагалися привернути увагу Тимчасового уряду й російської революційної демократії до своїх проблем. Спочатку це робилося в дуже обережній формі. 5 березня з Києва до Петрограда надійшло дві вітальні телеграми. В одній з них на ім'я голови уряду кн. Г. Львова висловлювалося сподівання, що «справедливі вимоги українського народу і його демократичної інтелігенції будуть цілком задоволені». Цей тонкий, дипломатичний натяк дещо розшифровувався у телеграмі на ім'я О. Керенського. Нового міністра юстиції вітали як людину, яка свого часу «з трибуни Державної Думи проголосила гасло автономії України», тому йому доручали захист «справедливих вимог українського народу і його демократичної інтелігенції». Телеграма містила сподівання, що «віднині не буде обездолених народностей і що

недалеко вже час повного здійснення наших давніх прагнень до вільної федерації вільних народів»³¹. Таких телеграм з надією на культурне відродження України чимало зберігається в архівних фондах Тимчасового уряду. Але, судячи з усього, великого враження на уряд вони не справили, не переймалася особливо національною проблемою і російська революційна демократія. 2 березня 1917 р. на засіданні Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів при обговоренні питання про ставлення до Тимчасового уряду і його майбутньої політичної платформи було вирішено включити до програми уряду пункт про надання всім народам прав національного й культурного самовизначення. Але наступні події показали, що вирішення національного питання не є проблемою російського політичного менталітету, воно посідає епізодичне місце у російській суспільно-політичній думці і виникає час від часу лише під впливом сильних сторонніх подразників. Так, довільна зміна Тимчасовим урядом вищезгаданої вимоги Петроградської ради не викликала жодних запитань чи проявів незадоволення.

Тільки українська маніфестація 12 березня у Петрограді привернула увагу російської преси до українського питання. Кадетська «Речь» з цього приводу 13 березня писала, що лише останнім часом у свідомості російського громадянства починає виявлятися у своїм значенні українська справа, що «стає тепер однією з найважливіших справ, які стоять перед російською демократією». Далі газета різко критикувала політику царизму щодо України, говорила про заборони й переслідування, яким підпадало українство. Вважала, що перед російською демократією стоїть завдання виправити те лихо, яке було заподіяне царизмом. «У вільній демократичній Росії можна створити форми життя, які дадуть можливість повного, широкого й вільного розвитку українського народу, — зазначала «Речь», але тут же додавала: — При збереженні державної єдності Росії».

Останнє було надзвичайно симптоматичне не лише для кадетів. Оскільки на перших порах Центральна Рада з голосу ТУП виставляла загалом культурно-освітницькі вимоги, вони не знаходили різкого заперечення з боку російської громадськості, а іноді мали й несподівану підтримку. З приводу тієї ж демонстрації у Петрограді професор М. Гредескул в «Русской воле» запитував, чого ж хоче Україна, і сам відповідав: «Вона хоче, щоб її перший національний скарб — мова — не терпіла тих несусвітніх обмежень, яких не знала в Росії жодна інша мова. Вона хоче цілковитої волі для свого українського письменства, для своєї преси. Вона хоче, щоб на її землі її мова була мовою науки в школах — нижчих, середніх і вищих, вона хоче, щоб її мовою відбувалися урядування і суд, одним словом, щоб ця мова обіймала все її національне життя. Нарешті, вона хоче забезпечити се все автономним устроєм у складі Російської держа-

ви; вона хоче бути автономним співником у Російській федеративно-демократичній державі».

Сформулювавши так українські домагання, автор ставить собі й своїм читачам нове запитання, яке він називає дуже болучим для українців і дуже «непевним» для російського громадянства: наскільки ж ці домагання законні? Загалом професорські симпатії були на боці української культури. Він переконаний, що Україна «має своє осібне духовне обличчя», що «її духовна індивідуальність надзвичайно глибока», що українець сміється зовсім не так, як росіянин, а плаче відмінно від поляка. Однак прямого визнання законності українських домагань у статті ми так і не знаходимо. Власне, через кілька днів після демонстрації у Петрограді центральні російські газети на тривалий час забули про існування української проблеми.

Київська російськомовна періодика, яка стояла безпосередньо поруч українського руху, приділяла йому більше уваги. Зокрема, на сторінках «Киевской мысли» ми знаходимо повідомлення про створення Центральної Ради та деякий інший український інформаційний матеріал. Тут було опубліковано першу відозву ТУП, статтю В. Науменка «Думи старика-українця о моменте», звіт про київську українську демонстрацію. Ми вже згадували, що місцеві російські громадсько-політичні сили були не проти використання українців зі своєю метою. Загалом до культурно-національних українських вимог вони ставилися поблажливо, особливо, коли йшлося про українізацію початкової школи (середня і вища освіта українською мовою викликала погано прихований опір).

Ситуація різко змінилася після того, як на місце культурно-національних вимог українці почали висувати політичні гасла. Можна досить точно визначити момент цього перелому настроїв. Він збігся з українською маніфестацією в Києві. «На ті точки постанови віча (віче завершило маніфестацію. — *Авт.*), в яких говорилося про підтримку Временного Правительства, про необхідність укріплення свобод і демократизму і, можливо, найшвидше скликання по чотирьохчленній формулі загальноросійських Установчих зборів, пануючою демократією не було звернуто жодної уваги, натомість з надзвичайним завзяттям і увагою почала вона розшифровувати, здавалось би, просту, щиру і зовсім «не страшну» заяву віча про фактичне творення автономного ладу в Україні і домагання принципового визнання В. Правительством «потреби широкої автономії української землі», — свідчив П. Христюк³².

Особливе подразнення серед російської демократії викликала стаття М. Ткаченка «Волею і правом народу українського», де вперше було висловлено думку про необхідність скликання Українських установчих зборів. По Києву вмить розлетілися чутки, що таки-

ми зборами українці хочуть оголосити Всеукраїнський національний конгрес, де і відбудеться проголошення автономії України.

Чуток виявилось досить, щоб наелектризувати ситуацію, яка свідчила про потужну акумуляцію негативного ставлення до українського руху в середовищі київської загальноросійської демократії. Підкреслимо, *загальноросійської*, оскільки йшлося не тільки про російські, а і єврейські соціалістичні організації. Саме від них 2 квітня вийшла ініціатива скликати у Києві міжпартійну нараду представників соціалістичних організацій для відпрацювання узгодженої тактики «у зв'язку з чутками про наміри Центральної Ради оголосити національний конгрес установчими зборами»³³. Цікаво, що чутки були сприйняті, мов доконаний факт, ніхто не збирався їх перевіряти. Більшовики Києва, готуючись до спільної наради, провели 2 квітня спеціальне засідання міського комітету, де заслухали доповідь і влаштували її обговорення. Г. П'ятаков вважав за необхідне вплинути на Центральну Раду через УСДРП, з якою пропонував домовитися і «змусити її протидіяти сепаратистським діям Ц. Р.». У випадку відмови українських соціал-демократів цей діяч радив почати рішучу атаку проти сепаратистського руху. Його підтримав Ватін. Відверто прямим був Чекуруль-Куш: «...Якби Установчі збори (малися на увазі не українські, а всеросійські. — *Авт.*) навіть висловилися за самостійну Україну, ми і тоді повинні були б боротися з цим рішенням, так як не в наших інтересах роз'єднання пролетаріату державними рамками».

Після того, як домовитися з українськими соціал-демократами про підризну роботу в Центральній Раді не вдалося, київський комітет РСДРП(б) ухвалив рішення «не вступати з українською соціал-демократією в жодні блоки»³⁴; повести у «Голосе соціал-демократа» відповідну агітаційну кампанію, а також зробити ряд кроків для відновлення соціал-демократичної української спілки.

Не менші пристрасті кипіли і серед *київських меншовиків та есерів*. Голова міської Ради робітничих депутатів есер Незлобін не втримався і публічно заявив, що Український національний конгрес буде розігнано революційними багнетами, коли надумає проголосувати себе Установчими зборами і вводити автономію. Його підтримав голова Ради солдатських депутатів меншовик Таск. Напруження у політичних структурах міста напередодні Національного конгресу настільки зросло, що виконком Ради об'єднаних громадських організацій вирішив з'ясувати реальну ситуацію шляхом проведення спільних зборів представників президій виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Центральної Ради, Рад робітничих і солдатських депутатів та коаліційної Студентської ради. Цим зібранням переслідувалася й інша мета: справити тиск на українців — учорашніх політичних лівофлангових, що стрімко почали обходити конкурентів.

Загальноросійська демократія ще не навчилася всерйоз сприймати Центральну Раду. Їй здавалося, що досить буде кишнути, принаймні грюкнути кулаком по столу, і все стане на давно визначені місця. З цією метою і скликалися збори. Вони відбулися 4 квітня. Центральну Раду репрезентували М. Грушевський, Д. Антонович та В. Винниченко. Як згадував голова УЦР, у нього склалося враження, що їх викликають для звіту й виправдання перед місцевими господарями³⁵. В. Винниченко ділився схожим настроєм: «... Ми побачили, що наш “старший брат” завжди мав для нас у кишені кулака»³⁶.

Організатори мали надію, що «молодший брат» таки втихомириться, коли побачить кулак, витягнутий з кишені. Однак представники Центральної Ради виявили характер політичних бійців. Звіт про збори дає підстави писати, що вони повели себе мужньо, особливо М. Грушевський, який одразу ж перейшов у наступ. Його енергійна промова звелася до того, що українці не просто хочуть спростувати чутки, які виникли невідомо як, вони протестують проти погроз, що були виголошені проти них і нагадують дипломатичні прийоми Талейрана: «Ми є виразниками волі українського народу, ми переконані, що висловлюємо настрої землі ..., а тому перш, ніж розвіяти чутки і непорозуміння, перш, ніж визначити ту рівнодіючу прагнень українського народу, яку ми встановлюємо, я спитаю вас — які ваші наміри? З ким ми тут зустрілися? З товаришами чи ворогами? Чи є ви дійсно представниками визвольного руху, а тому визнаєте право народу на своїй території будувати своє життя, забезпечуючи повністю право національних меншин, чи ви представники старої системи русифікації? Ми просимо вас висловити ваші принципові погляди на основне питання — на право українського народу на національне будівництво!»³⁷.

Виступ М. Грушевський заздалегідь не готував, з оборони перейшов у наступ підсвідомо, під впливом обставин, але так вдало це зробив, так у відповідь на запитання опонентів сформулював свої, що справа була виграна одним ударом. Який же соціаліст міг відкрито заперечити право народу, хай і іншої національності, на самовизначення, хто міг відкрито з демократів визнати себе русифікатором? Наступна частина зборів пройшла в дрібному пікіруванні, перемішаному запевненнями у вірності визвольним ідеям. На деякий час напруження спало, на Всеукраїнському національному конгресі з привітаннями виступали і М. Страдомський, і П. Незлобін, і Д. Григорович-Барський, і І. Фрумін, присутні на нараді 4 квітня. Образно кажучи, вони зняли кашкета перед політичним гігантом, який за лічені тижні виріс у них на очах з купки українських інтелігентів і тут на конгресі не залишив ні у кого сумнівів щодо політичного лідерства в Україні. Проте було очевидним, що у російської демократії в Україні — свої завдання і свої інтереси. Пе-

вно, це і мав на увазі М. Грушевський у своєму заключному слові на зборах 4 квітня, коли сказав, що «... Можна бути яким завгодно демократом і бути централістом, можна бути демократом і бути проти національного будівництва і не рахуватися з національними вимогами».

У ситуації, що склалася весною 1917 р. в Україні, ще раз знаходила підтвердження думка про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Вітаючи Всеукраїнський національний конгрес від імені партії конституційних демократів, Д. Григорович-Барський висловився таким чином, що у його партії є ясне розуміння того, що російська держава чекає для себе такого перевлаштування, яке б відповідало всім політичним вимогам окремих національностей. Щоправда, ця думка, завершив оратор, не є загальною ні в партії, ні в масах. Останнє зізнання з усією силою підтвердив VIII з'їзд партії кадетів на початку травня 1917 р. З'їзд обговорював зміни до партійної програми, поряд з аграрною частиною дискутувалися питання місцевого самоуправління та автономії. В день відкриття з'їзду 9 травня орган кадетської партії газета «Речь» вийшла з редакційною статтею «Автономія». В статті відзначалося, що демократична республіканська реформа управління, яка формувалась в Росії, не може базуватися на тих формах місцевого життя, які склалися в Росії за останні десятиліття. Стаття передбачала два виходи із ситуації, що склалася, але обидва були для кадетів неприйнятними. Перший — шлях негайної федералізації — «вимагав такого напруження сил, якого вона (Росія — *Авт.*) навряд чи зможе витримати в цей грізний час. Другий — повернення до старих форм державної влади — виглядав ще менш можливим». Про це говорив реальний перебіг життя. Через те газета інформувала, що з'їзду доведеться вирішувати одразу два питання: «З одного боку, зберегти єдність і сили Російської держави, з іншого — забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широку місцеву самобутність її областей».

Кращим виходом із ситуації газета вважала запровадження Установчими зборами місцевої провінційної, тобто територіальної, автономії, розширення прав місцевого самоврядування. Власне, йшлося про те, щоб національну автономію підмінити місцевим самоврядуванням. У своєму заключному слові на з'їзді доповідач з проблеми, яка нас цікавить, абсолютно відверто заявив, що не треба змішувати питання про федерацію з національним питанням. Розширення місцевого самоврядування — це вже величезна поступка національностям. Подібна постановка питання викликала на кадетському з'їзді дискусію. Зокрема, делегати, які приїхали з України, намагалися переконати з'їзд в недостатності пропонованих рішень. Так, М. Могилянський вважав, що права окремих національностей можуть бути достатньо забезпечені тільки федералізацією Росії.

Перейшовши до українського питання, він звернув увагу на те, що воно перетворюється російською демократичною пресою в своєрідний жупел. М. Могилянський вважав, що, коли партія народної свободи не внесе вимог національно-територіальної автономії до своєї програми, то «для українців стане неможливим підтримувати цю партію»³⁸. Співзвучними виступу М. Могилянського були промови київського делегата Бутенка та полтавського — Г. Іншанецького. Проте вплинути на позицію з'їзду ці промовці не зуміли. Кадети так і не змогли відмовитися від улюбленого їх серцю образу «єдиной и неделимой». З усією відвертістю на з'їзді це визнав лідер партії П. Мілюков: «Збереження державної єдності Росії — це та межа, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім співпадати з прагненнями деяких із російських національностей (зрозуміло, це були камінці в город Центральної Ради і українців. — *Авт.*). Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії»³⁹.

У складній ситуації, яку вони створили самі собі, опинилися *меншовики України*. Розуміючи розмах наростаючого українського руху, з одного боку, з іншого — будучи марксистами, а з третього — представниками російської політичної партії, вони заблукали між трьох дерев, виявилися нездатними йти прямим шляхом. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП(м) — квітень 1917 р. — визнала неможливим далі зберігати мертвлячий російський централізм і запропонувала демократичну республіку, але не федеративну, а «з визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державногосподарського організму». Така державна система, де є і автономія, і залишається єдина Росія, вважали меншовики, «цілком забезпечить окремим областям пристосування державних форм до їх особливостей і гарантує їх населенню можливість самого широкого культурно-національного розвитку»⁴⁰.

Отже, у меншовиків теж все зводилось до задоволення національно-культурних вимог. Але мало цього, в тій же резолюції знаходимо ще одне застереження проти буржуазно-націоналістичних прагнень, які ускладнюють завдання революції, затемнюють класову свідомість пролетаріату й загрожують його єдності. Тому ці прагнення «повинні зустрічати саму рішучу протидію з боку соціал-демократичної робітничої партії»⁴¹. Тут же згадується пролетарський інтернаціоналізм і необхідність виявляти класові суперечності все-

редині кожної нації. Звичайно, ні про яке вирішення національного питання таким чином говорити не доводиться.

Не багато принципово відмінного містилося у резолюції Київської обласної конференції *партії російських есерів*. Вона визнала, що інтереси нації найкращим чином забезпечуються федеративною республікою, але на цьому все й скінчилося, бо далі починалися суцільні застереження: «національно-територіальна автономія доцільна лише при наявності достатньої внутрішньої організації даного народу і при докорінному задоволенні трудового народу (пролетаріату і трудового селянства). Ця остання обставина є вирішальною у питанні про федеративну республіку, так як партія бореться лише за демократичну федеративну республіку і показує на небезпеку народження ряду дрібних буржуазних республік, що можливо внаслідок слабкої організації трудового класу і очікуваної підвищеної активності буржуазії»⁴².

Таким чином, жодна з російських демократичних партій не спромоглася відкрито визнати за українським народом право на самостійне життя бодай у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії. Національне питання стало каменем, об який спіткнулася російська революція. Кожна з партій висувала свої причини, які, на їх думку, не дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання затушувати національними проблемами класові. Думається, що за всією цією політичною еквілібристикою стояв цілком реальний інтерес — не випустити Україну з рук, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі. Однак відверто визнати це заважали принципи формальної демократії.

Російські націоналісти, чорносотенці такими принципами пов'язані не були. В перші дні і тижні революції чорна сотня стихла. Її рупор — газета «Киевлянин» — протягом березня робив вигляд, що українського руху не існує. Газета не помітила ні української маніфестації у Києві, ні створення Центральної Ради. Але на момент Всеукраїнського національного конгресу нерви у головного редактора Василя Шульгіна не витримали.

Напередодні конгресу газета оголосила про створення союзу «югороссов». 8 квітня на її шпальтах з'явилася стаття «До питання про місцеві автономії» підписана «Ник. Я». Автор починає з посилення на інтерв'ю голови Тимчасового уряду кн. Львова, в якому останній виявив свою прихильність до культурно-національного самовизначення народів, а щодо ширших форм автономії, то відніс їх до виключних прерогатив Установчих зборів. Такий підхід автор вважає аксіомою державного будівництва і на цій підставі починає зводити звинувачення на керівників українського руху. Їх кримінал

полягає в тому, що вони взялися не за працю над поглибленням культурно-національного самовизначення шляхом проповіді, переконання, а за рішучі дії — «прокладання рейок» до автономії. Як вони могли на таке спромогтися? І найголовніший висновок, до якого приводить читачів автор, — це те, що культурно-національною діяльністю можна займатися і без автономії «за умови створення широкого самоуправління, яке відповідає місцевим крайовим особливостям». Практично це той же кадетський варіант, про який мовилося вище.

Але чорносотенці не були б чорносотенцями, якби на цьому спинилися. Після конгресу і враження, яке він справив на громадськість, «Киевлянин» переходить у відверту й цинічну за формою атаку. 11 квітня газета робить різкий випад проти українського руху: «Київ — мати міст руських. В тільки-но минулі дні ми були свідками найбільшої історичної підтасовки, яка була розіграна тут, у священних надрах цього міста. Ми говоримо, звичайно, про те, що робив і говорив тут «Український конгрес» від імені всього «українського народу».

Те, що газета бере в лапки конгрес і говорить про його діяльність як підтасовку, можна пояснити грубим прийомом політичної боротьби з непримиренним ворогом. Врешті, для багатьох мета в політиці виправдовує засоби. Але те, що В. Шульгін бере в лапки український народ, — це вже не політичний прийом, а ознака світогляду, не що інше, як брутальний прояв огидного націоналізму. Це те, в чому постійно звинувачували українців, хоча жодного аналогічного і взагалі нетолерантного прояву ставлення до національних меншин у діячів Центральної Ради знайти неможливо. Їх запопадливість у цьому відношенні унікальна.

«Киевлянин» же не бачив місця в Україні для українців. «Коли більше п'ятдесяти років тому назад Віталій Яковлевич Шульгін написав свою першу статтю в «Киевлянині», він сказав у ній: «Это край русский, русский, русский!», — ось головний і єдиний аргумент для В. В. Шульгіна, головного редактора «Киевлянина» у 1917 р., сина В. Я. Шульгіна. Кінцівка статті набирає імперативного характеру — «Якщо заснований ним (конгресом. — Авт.) «Центральній Раді» не протипоставити другу силу, силу опору всіх тих, хто ще не захоплений українським гіпнозом і угаром у нашому краї — вона буде намагатися і вже намагається інсценізувати ще крикливіше й пишніше те, що ми назвали найбільшою історичною підтасовкою». Ця антиукраїнська газета відверто закликала чорносотенні націоналістичні елементи до організації та боротьби: «Українським організаціям, українським домаганням повинні бути протипоставлені організації і домагання російські». Для організації боротьби з українським рухом і був покликаний новостворений со-

юз «югороссов». З номера в номер «Киевлянин» не пропускав найменшої можливості, аби як не вдарити по українському рухові, то хоча б вимазати його багном.

Тимчасовий уряд, який перебував під контролем партії кадетів, не поспішав з реформуванням державного ладу Росії, відносячи його повністю до компетенції Всеросійських установчих зборів. І все ж під тиском обставин окремі кроки в цьому напрямі він змушений був робити. Так, 7 березня 1917 р. відновив дію старої Конституції Фінляндії, пообіцяв у найкоротший термін скликати її сейм, якому передати проект нової форми правління Великого князівства. Фінам урочисто підтверджувалося непорушне збереження внутрішньої самостійності, прав національної культури й мови.

17 березня була опублікована відозва Тимчасового уряду до поляків. Польща на цей час уже повністю була окупована військами Німеччини та Австро-Угорщини, які виношували проект створення на польських землях незалежної від Росії держави і цим прагнули залучити поляків на свій бік. Саме ця обставина підштовхнула російський уряд до відповідних дій. Розуміючи, що краще подарувати те, що не маєш можливості втримати у власних руках, уряд у відозві 17 березня визнав «за братським польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою», а також створення незалежної польської держави «надійною запорукою міцного миру у майбутній оновленій Європі»⁴³. 20 березня вийшла постанова Тимчасового уряду про відміну релігійних та національних обмежень.

Ці кроки вселяли у діячів Центральної Ради надію на позитивне вирішення урядом українського питання. До того ж Рада на перших порах і гадки не мала конфронтувати з Тимчасовим урядом, навпаки, висловлювала йому підтримку й мала надію на справедливе вирішення ним українського питання. Це було на руку уряду, не спонукало його до дії. 9 березня Київ за дорученням голови Тимчасового уряду відвідав член Державної Думи Чихачов, який у Раді об'єднаних громадських організацій виголосив промову, центральне місце в якій було відведено тезі: «Тепер не час вести обговорення і суперечки навколо питання про влаштування політичного ладу Росії. Установчі збори, на яких прозвучить вільний голос всієї країни, вирішать майбутній лад Росії. Вільні громадяни вільно скажуть своє слово про форму правління, яка повинна бути у нас. До того ж часу необхідна творча робота для перемоги армії і порядку в країні»⁴⁴. Звичайно, жодного слова про українські справи, жодного слова про Київ як серце України у промові депутата, відрядженого урядом, не знайшлося. Щоправда, і Центральна Рада на той час виразником політичних українських настроїв себе ще не усвідомлювала.

Перші контакти з урядом від імені українців здійснили представники Петроградської української громади. Члени ТУП О. Лотоцький

та П. Стебницький склали пам'ятну записку, яку українська делегація 17 березня вручила голові уряду кн. Львову. В записці говорилося про утиски, яких зазнав український народ від царату, і висловлювалося прохання спинити увагу уряду на українських проблемах, не обмежуючись простим скасуванням національних утисків, надати рівні з російською мовою права мові українській у державних, судових та освітніх установах в Україні, призначати на посади урядових комісарів людей, які знайомі з життям, побутом та мовою краю. Князь Львов на тій аудієнції, згадував О. Лотоцький, «добродушно слухав, м'якенько запитував, уникав рішучого слова та не давав певної відповіді ... По суті справи, міністр-прем'єр обмежився лише запевненням, що правительство принципіально не має нічого проти запропонованих делегацією заходів»⁴⁵.

Делегація залишила прем'єра, так від нього нічого і не досягши, крім призначення нової зустрічі. О. Лотоцький пише, що кн. Львов сам не захотів особисто приймати будь-яке рішення без консультації з міністрами. 23 березня, після утворення в Петрограді Української національної ради, О. Лотоцький як її голова, а М. Корчинський як його заступник зробили ще один візит до голови уряду. Вони передали йому список осіб, яких рекомендували на посади губернських комісарів та кураторів шкільних округ. Кн. Львов заявив, що уряд нічого не мав би проти призначення цих кандидатів, коли б їх рекомендувало все населення (яким чином?), а не лише українці. Проте згодом більшість з рекомендованих була призначена на посади. Не вдалося на цій зустрічі порозумітися в питанні про комісара України при Тимчасовому уряді. «... З усього було видно, що се питання президент уже обміркував з міністрами, і воно показалося їм отим жупелем, що не лише сумніви, але й поважні побоювання у них викликав — чи не єсть се перший крок до сепарації», — писав О. Лотоцький⁴⁶.

Наслідком березневих контактів українців з урядом стало інтерв'ю кн. Львова представникам преси, в якому він оголосив, що уряд доброзичливо ставиться до справи культурно-національного самовизначення народів Росії, і як приклад такої доброзичливості навів наказ міністра освіти Мануйлова про дозвіл навчання в українських початкових школах рідною мовою. Що ж до питань автономії, то уряд, на думку його голови, не міг взяти на себе відповідальність за таке рішення. В перспективі це мали зробити Установчі збори. Розмов про Установчі збори і надій, які на них поклалися, у ті дні було достатньо. Але сьогодні історик не може не бачити, що уряд, головним ідеологом якого в той час був лідер кадетської партії П. Мілюков, вів подвійну гру. По-перше, посиляючись на Установчі збори, він не поспішав з їх практичним скликанням. А по-друге, звернувши увагу на рішення VII з'їзду партії кадетів (кінець бе-

резня), в якому говорилося про демократичну парламентську республіку Росію (у питанні розв'язання національної проблеми партія залишалася на позиціях свободи культурного самовизначення), можна не сумніватися, що кадети, а отже, і уряд, твердо були переконані у збереженні єдиної неподільної держави, яку вони не мислили без України.

6 квітня, у день відкриття Національного конгресу, Київ уперше відвідав представник Тимчасового уряду військовий міністр О. Гучков. На конгрес він не пішов, а з його короткого виступу в Раді об'єднаних громадських організацій, де його офіційно приймали й вітали, виявилось, що у Петрограді уважно стежать за розвитком київських подій, особливо пов'язаних з національним рухом. На прийомі від імені Національного конгресу міністра вітав барон Ф. Штайнгель. Він поінформував гостей про український форум і сказав, що український народ сподівається на вирішення своєї долі Установчими зборами, але не можна нехтувати мрії і побажання народу. Він чекає від Установчих зборів автономії України і вірить, що Росія буде побудована на федеративних засадах. Так, по суті, публічно й безпосередньо представнику Тимчасового уряду було виявлено українську платформу.

Міністр залишився незворушливим, сказав, що не може відповісти за Установчі збори, але впевнений, що вони після перемоги над німцями знайдуть «ті форми державної будови, які б єдність великої цілої держави поєднували з початками свободи і права національностей на самовизначення»⁴⁷. Отже, українцям, на відміну від поляків і фінів, знову пропонувалося терпляче чекати закінчення війни і гадати, яким же буде рішення Установчих зборів.

Прохолодне ставлення уряду, його прагнення дистанціюватися від Центральної Ради, активізація антиукраїнських настроїв серед неукраїнської частини населення не створювали ґрунту для переговорного процесу. Центральна Рада зволікала з рішучими кроками, аж доки не відчула за собою масову національну підтримку. «Перший Український військовий з'їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень [...], поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради», — засвідчив П. Христюк⁴⁸.

13 травня до Петрограда виїхала повноважна делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком. У портфелі делегації лежав пакет документів, пропонуєних на розгляд уряду. По дорозі делегати зробили невелику зупинку в Могильові, де розташовувалася ставка російської армії. На вокзалі їх вітала група українців-офіцерів на чолі з авіатором полковником Павленком. Вони поділилися інформацією про ворожі настрої російської військової верхівки що-

до українців. Павленко вважав, що не варто піддаватись ілюзіям щодо прихильного ставлення росіян до вимог українців.

У Петрограді ці побоювання знайшли нові підтвердження. Хоч делегацію на вокзалі зустрічали з оркестром і почесним караулом, але це було справою рук українців Петрограда. Увечері 15 травня делегація зустрілася з керівниками української громади столиці. Відбувся обмін думками і враженнями, з якого виявилось, як писав С. Єфремов, що «українська справа в революційному Петрограді опинилася на тій самій мертвій точці, на якій стояла за старого ладу». Земляки розповідали, що Мілюков, одержавши відставку, весь свій вільний час віддає мітингам, на яких на всі заставки викриває українську інтригу, агітує проти автономії України і федеративної Росії. У Раді робітничих і солдатських депутатів після рішень військового з'їзду українцям просто не давали говорити під вигуки «долой хохлов!»⁴⁹.

Ввечері 15 травня делегацією була підготовлена пам'ятна записка уряду, що набула назви «Декларація Української Центральної Ради». Головні думки записки зводилися до того, що з самого початку революції в Україні розгорнувся глибокодемократичний національний рух, який об'єднав мільйони людей. Ці люди визнали своїм вищим національним органом Центральну Раду, яка дала стихії українського руху добру організацію. Голос Центральної Ради — голос організованого народу, тому він повинен мати відповідну вагу у державних справах. Однак пануючі неукраїнські верстви, зазначалося в записці, настроєні дуже вороже до українського руху, намагаються його дискредитувати, перекручують факти, сіють чутки про сепаратизм, націоналізм. Ці настрої оволоділи й російською демократією. Ціла низка фактів говорить про її упередженість і вороже ставлення до українців. У подібній конфронтації захована велика загроза. Український рух може вийти з-під контролю, якщо урядом не будуть зроблені кроки до порозуміння з ним: «Ми берем на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів і всієї російської демократії на сучасний стан речей і закликаємо піти нам назустріч в розв'язанні нашого важкого відповідального завдання — направлення української стихії по такому шляху, який не тільки не допомагав би усе збільшуючій сварці, а навпаки, допоміг би організації сил всієї Росії. Ми закликаємо як можна уважніше прислухатися до гомону цієї стихії. Коли уряд і російська демократія ... лишать все без уваги або поставляться навіть вороже, вони не знайдуть відповіді в цім гомоні, й тоді Українська Центральна Рада передасть завдання цієї організації в руки тих, хто буде сміливим взяти її на себе»⁵⁰.

У заключній частині говорилося про те, що Рада намагалася утриматися від того, щоб ставити уряду вимоги, які давно вже сформульовані українськими з'їздами. Та зростаюче нерозуміння

російським суспільством мети й завдань українського руху привело УЦР до твердого переконання, що лише негайне задоволення вимог української демократії приведе до нормалізації становища.

Далі формулювалося 9 вимог, з яких перша, як це було обумовлено у Києві, стосувалася надії, що Тимчасовий уряд виразить в тім чи іншій акті принципово доброзичливе ставлення до гасла автономії України.

16 травня делегація з'явилася на прийом до голови уряду кн. Львова. Ознайомившись з пам'ятною запискою, кн. Львов став говорити про те, що уряд не має права приймати рішення про автономію, оскільки це є винятковим правом Установчих зборів. Така позиція викликала протест делегатів. Вони наполегливо стали доводити, що уряд уже створив певні прецеденти рішеннями щодо Фінляндії та Польщі, а з іншого боку — українці вимагають лише доброзичливо висловитися з приводу автономії, а не впроваджувати її, і це єдиний спосіб зупинити лаву наростання стихійного революційного руху в Україні. Тоді Львов запропонував передати розгляд вручених йому вимог спеціальній урядовій комісії, складеній з фахівців. Очолив комісію товариш міністра внутрішніх справ Щепкін, до якого приєдналися два його колеги в тому ж ранзі Авінов та Урусов, професори Котляревський та Лазаревський і товариш військового міністра полковник Туган-Барановський. Відбулися дві зустрічі комісії з делегацією, в ході яких точилися жваві дискусії. Їх загальний настрій описав С. Єфремов: «Найбільш, як і треба було сподіватись, суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України — цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати, як учені учасники розмови силкувалися розбити, власне, цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як її не розуміють навіть спеціалісти — учені, й як, нарешті, її всі бояться! За весь час цього півнаукового диспуту було вражіння таке, що наші шановні опоненти, воюючи проти автономії, розуміли, власне, щось інше, а саме — вигадували за нею таємне бажання зовсім відокремитися. Тому й ставилися всякі питання про економічні стосунки, про вугілля, цукор та пшеницю, про те ж таки Чорне море, без якого Росії ані дихнути, про Одесу, яка теж потрібна цілій Росії... І нам, українцям, доводилося заспокоювати наших опонентів, що ми ж ще, хвала Богові, не збираємося одгороджуватися китайським муром і що, належачи до України, Одеса тим самим належатиме й до Росії. І що, мабуть, українське вугілля, цукор та пшениця не тікатимуть нікуди, а йтимуть, куди і перше йшли. І що, нарешті, саме розуміння автономії не дозволяє ставити так справу, як її намагаються ставити вчені люди, раз у раз підсовуючи під це розуміння щось інше. Треба ще додати, що опоненти, вимагаючи од делегації

цілком виробленого, до найменших деталей опрацьованого статуту автономії, домагалися, щоб їм було вияснено, звідки взялося слово «Україна», й виложено мало не всю історію українського руху...»⁵¹.

Закінчилися зустрічі заявою комісії, що уряду потрібен час на вирішення питання, тобто безрезультатно. Делегати УЦР мали зустрічі з міністрами освіти Мануйловим та земельних справ Черновим. Обидва міністри стояли на тому, що майбутній лад Росії, і в тому числі України, мають визначити Установчі збори. Мануйлов був згоден на окремі поступки в справі шкільної освіти: навчання українською мовою в початковій школі й запровадження української мови як окремого предмета у середніх школах, але мовою викладання і в середній, і у вищій школі мала залишатися російська.

Згадуючи розмову з В. Черновим, М. Ковалевський писав, що «міністр був настроєний досить оптимістично і вірив, що в Росії запанує демократія», але, як і кожний росіянин, вважав, що «новий демократичний лад вимагає якнайбільшої централізації»⁵². Тому в розмові щодо автономії України він обмежився загальними думками, які не мали будь-якого сенсу.

Незважаючи на попередження української громади Петрограда, делегація зробила ряд енергійних спроб встановити контакти з революційною демократією столиці, сподіваючись знайти в ній союзника й чинник тиску на уряд. З цього нічого не вийшло. В. Винниченко пасивно-негативним ставленням російської демократії до українського питання, її небажанням визнавати наявність такої проблеми був вражений сильніше, ніж позицією уряду. «Російський уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чомно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами, — згадував він. — А в руської демократії три дні ми не могли добитись «авдієнції», три дні представництво української демократії українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т.п. Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати.

Але тільки й того, що вислухати... Але ми все ж таки хотіли почути думку самої руської демократії, ми повинні були, нарешті, дістати від неї точну, виразну, конкретну відповідь на наші точні, різні й конкретні домагання.

І не дістали такої відповіді.

Один удавав дурника й дивувався, слухаючи «докладну записку» делегації. Другий справді був дурником, і український рух, українська нація взагалі явились для нього вроді нововинайденого острова серед Петрограду. Третій і дурником не був, і не удавав дурника, а просто вважав увесь рух буржуазним, реакційним, з яким

усякому демократові треба без церемоній боротись і більше нічого. Четвертий просто нічого не слухав, а хапав нас за барки й вимагав від нас солідарності, патріотизму, саможертв. П'ятий нудився. Шостий і не нудився, й не маявся, й за барки не хапав, і ніби все знав, і ніби навіть співчував, але так торгувався, що краще б уже за барки хапав.

А в результаті — «принципально» всі стояли за право самозначення всіх націй, практично ж одсилали до Уряду — як він вирішить, так хай і буде...»⁵³.

Отже, в столичній революційній демократії українці не знайшли не тільки підтримки, але й розуміння. Незважаючи на прикру невдачу, ця поїздка багато що прояснила й створила ситуацію, близьку до міжетнічного протистояння українців та росіян.

Тимчасовий уряд передав декларацію УЦР на розгляд спеціальної Юридичної наради. 30 червня вона під головуванням відомого діяча кадетської партії Ф. Кокошкіна понад дві години розглядала українські вимоги і знайшла за можливе задовольнити повністю лише одну з них, що стосувалася повернення додому галичан, вивезених силоміць з рідних місць російською армією, та полегшення становища полонених українців-галичан. В усьому іншому нарада не бачила підстав для позитивного вирішення. Її аргументи були відомими: Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання надання автономії, а Центральна Рада не є представником «всього населення України». Виконання інших вимог УЦР було б не чим іншим, як передвирішенням питання перед Установчими зборами або підготовчим кроком до автономії України. І лише, здається, єдиний раз нарада назвала реальну причину, яка лякала і її, і уряд. Мова йшла про те, що введення посади крайового комісара України вимагало б визначення її кордонів, а це було абсолютно неприйнятним, бо виглядало як замах на принцип неподільності.

1 червня уряд інформував про свою одноголосну відмову у вимогах Центральної Ради. Відповідь була досить казуїстичною і формальною. Тимчасовий уряд повідомляв, що, оскільки УЦР «не вибрана всенародним голосуванням, то уряд навряд чи може визнати її виразницею точної волі всього українського народу». Тому робився досить несподіваний за логікою висновок, уряд вважає, що «як з формального, так і тактичного боку питання про встановлення автономії України може вирішитись тільки Установчими зборами»⁵⁴. Уряд не вважав за можливе видання з цього приводу будь-якого позитивного акту. Очевидно, щоб якимось чином збити абсолютно негативне враження, яке могло створитись в Україні від подібного рішення, воно закінчувалося урядовим визнанням національних особливостей і своєрідних умов життя України, як і необхідності вирішення питання про майбутній устрій України, але знову ж таки Установчими зборами. Але кого цей заключний пасаж міг увести в оману?

Відповідь уряду була з радістю зустрінуто російською демократією в Україні, а у російських націоналістів вона викликала тріумф. Їх лідер В. Шульгін, посиляючись на розмову, яку він начебто мав з головою уряду кн. Львовим, через пресу широко повідомив, що уряд нізащо не дасть згоди на українські домагання, буде їм рішуче протидіяти, а автономія України — це справа не українського, а всього російського народу.

2 червня у Києві відбулося спільне засідання виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів КВО, Ради коаліційного студентства, яке спеціально обговорило відповідь Тимчасового уряду на вимоги УЦР. Обговорення вийшло жвавим. Меншовик М. Балабанов оголосив, що на данному етапі момент постановка національного питання веде до ослаблення сил революції. Це і є причиною того, чому «ми, — на думку Балабанова, — з такою тривогою відносимося до всіх проявів українського руху, в тому числі і його соціалістичних течій»⁵⁵. Можна було думати, що Балабанов говорить від імені своєї партійної організації, але прийнята спільна резолюція не залишала сумніву у солідарності всіх, хто брав участь у засіданні. Резолюція була цікава й тим, що теоретично в плані постановки питання допускала принцип децентралізації і широкої автономії, але в конкретному випадку присутні визнали, що «цілком приєднуються і готові всією силою свого авторитету підтримати точку зору уряду»⁵⁶. Тут не було нічого дивного, якщо згадати про попередню реакцію російської демократії на українське питання.

П. Стебницький, засуджуючи недалекоглядність урядового рішення, формальність його підходу, досить точно оцінив ситуацію, що склалася. В нарисі «Мозок Росії» він у червні 1917 року писав: «Уряд не бачить, а може, і бачить, та не вірить, що ця його постанова вириває з рук організованого і організуючого громадянства керування українським рухом, і покидає той рух на роздоріжжі, в стані стихійного, бурхливого хвилювання...

Що з того? Автономія України, очевидно, страшніша для Росії, аніж всеросійська анархія»⁵⁷.

З іншого боку, відмова уряду мобілізувала українські сили, боляче зачепила їх національне почуття. Україна, а особливо Київ, виривала хвилями протестів, події жваво коментувалися в пресі, обговорювалися на зібраннях та мітингах. Ситуація переросла факт урядового рішення. Воно дало лише формальну причину для того, щоб національні чинники революції опинилися на гребені політичного життя. «Киевская мысль» 6 червня змушена була визнати, що «минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто».

2 червня закінчив свою роботу Всеукраїнський селянський з'їзд. Два дні його делегати обговорювали наслідки переговорів делегації УЦР у Петрограді. З'їзд одностайно підтримав домагання

Центральної Ради та доручив Всеукраїнській раді селянських депутатів “негайно виробити проект положення про автономію України”⁵⁸. Співзвучні резолюції ухвалила Всеукраїнська конференція УПСР, що відбулася одразу за з’їздом. Ситуація була така, що «треба було йти революційним шляхом, шляхом dokonаних фактів, — згадував М. Ковалевський. — І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла»⁵⁹.

Найвагомішим з таких фактів стало проголошення Центральною Радою 10 червня I Універсалу, звернення до українського народу. В ньому констатувалося, що Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, і на цій підставі формулювався заклик — «однині самі будемо творити наше життя»⁶⁰. Зачитаний на II Всеукраїнському військовому з’їзді Універсал знайшов ентузіастичну підтримку 2500 делегатів, які представляли бл. 2 млн українців-військовослужбовців фронтових та тиллових частин армії. З’їзд у своїй резолюції висловив недовіру Тимчасовому уряду, зазначив, що уряд «цілковито не розуміє національних відносин на Україні», «загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу». Зважаючи на це, з’їзд вимагав негайно приступити «до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу»⁶¹.

Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурю захоплення. На адресу УЦР після 10 червня надійшли сотні телеграм, які підтримували ідеї Універсалу й ганьбили урядове рішення. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося в свого роду плебісцит українців, у ході якого визначилася недовіра до Тимчасового уряду і підтримка Центральної Ради. Як приклад, наведемо інформацію про збори українців Київської округи шляхів сполучення, які 16 червня жваво обговорили ситуацію, що склалася в Україні після проголошення Універсалу. В промові інженера Пилипчука йшлося про централістичну російську систему, яка витягає з України «усі кращі соки» і спрямована не на поліпшення добробуту та культури всієї держави, а лише Московщини. В результаті ухвалена одностороння резолюція вітала Центральну Раду як вищий урядовий орган України, а Універсал визнала «за акт величезної національно-політичної ваги, що є правдивим висловом волі українського народу».

Абсолютно протилежними, мінорними виявилися настрої в неукраїнському середовищі. І праве, і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська «Речь», меншовицька «Рабочая газета», есерівське «Дело народа» відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за «ленінство у національному питанні»⁶². Ухвалення Універсалу газета «Речь» кваліфікувала як ще одну лан-

ку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради — як відмову підкорятися Тимчасовому урядові. Кадетський орган вважав, що «вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань»⁶³. Кадети відверто підштовхували Тимчасовий уряд до застосування сили проти Центральної Ради, тому що були переконані, що українці матимуть проти себе не лише уряд, але й осуд рішуче всіх громадських російських сил, за винятком більшовиків. Останнє сподівання виявилось вірним. Часопис меншовиків-оборонців «Рабочая газета» 15 червня надрукував статтю, вже назва якої — «Отложение Украины» — не залишала сумнівів щодо головного напрямку розвитку думки. Центральна Рада звинувачувалася в тому, що стала на надзвичайно небезпечний шлях, який веде до ускладнення і так неймовірно важкого становища Росії. 16 червня міністр Тимчасового уряду й одночасно лідер російських есерів В. Чернов опублікував статтю з промовистою назвою «Ложный вывод из правильной предпосылки». Зі статті стає очевидним, що російські есери не проти принципу самовизначення націй (хай принцип існує), а проти його конкретної реалізації. Того ж дня меншовицьке «Единство» надрукувало виступ Г. Плеханова. Цей старий політик, який вже не брав участі в реальному політичному житті, а лише спостерігав його, не будучи пов'язаним з владою, дозволив собі не без задоволення кинути кілька звинувачувальних реплік у бік уряду. Він критикував Кабінет міністрів за несвоєчасність і немотивованість відмови. В принципі, вважав Плеханов, можна було визнати за українцями право на самовизначення. Але далі видатний російський соціал-демократ робить цікавий висновок: «Якщо на Тимчасовий уряд падає досить значна доля відповідальності за українські події, то іншу, не менш значну долю відповідальності несе Центральна українська рада». В чому ж її провина? Виявляється, вона не мала права вдаватись до крайнощів, варто було більш делікатно (Плеханов вживає слово «законно») тиснути на уряд, зрештою, вдатись до апеляції до великоруського народу, який би знайшов спосіб змусити уряд піти на поступки українцям. Очевидно, що Плеханов думав приблизно так, як і Чернов: в принципі нічого не мав проти права на самовизначення, але конкретні кроки до його здійснення не виправдовував; пропозиція ж звертатись до російського народу взагалі була неприхованою демагогією, оскільки, за винятком більшовиків, жодна російська політична партія не заступилась перед урядом за українців. Отже, як ми бачимо, російськими політиками дії українців відверто чи замасковано засуджувалися. Особливо непримиренно це робили російські націоналісти, рупором яких виступав «Киевлянин» В. Шульгіна. В протиположності українській делегації до Петрограда відправилася з Києва контроросійська делегація товариства «Русь», «югороссов» та «Русского торгово-промышленного общества».

З початку червня у київських радах робітничих і солдатських депутатів перманентно обговорювалося національне питання. 15—16 червня на об'єднаному засіданні виконкомів громадських організацій Києва було схвалено резолюцію, яка засуджувала дії Центральної Ради. Нарада ж Київського губернського й повітового земств Універсал підтримала, висловивши при цьому готовність працювати у тісному контакті з УЦР та надати їй матеріальну допомогу. Аналогічну позицію зайняла нарада Полтавського губернського земства, загальні збори Полтавської ради робітничих та солдатських депутатів, численні повітові селянські з'їзди. В непоодиноких випадках Центральну Раду бажали бачити Українським Тимчасовим Урядом, а Універсал ухвалювали рішуче втілювати в життя.

Аналізуючи тогочасні події, не можна не помітити, що Універсал викликав нове після повалення самодержавства потужне піднесення мас, ще дужче сконсолідував український національно-визвольний рух, а Центральну Раду зробив безсумнівним політичним лідером України. Одностайна підтримка Універсалу українцями-воєями перетворила УЦР у політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду.

Спочатку Тимчасовий уряд не прямо, а опосередковано через Юридичну нараду, де домінували кадети, так оцінив події у Києві: «Представники українських партій не зупинились перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії... Покладаючи всю відповідальність за цей акт на його винуватців, Тимчасовий уряд з свого боку категорично не визнає за так званим універсалом українського народу будь-якої сили. Він висловлює тверду впевненість, що вірна російській революції більшість українського народу його повністю відкине»⁶⁴.

Висловлене сподівання не виправдалося. Енергія, з якою вибухнув український рух, його сконсолідованість і одностайність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим же шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 15 червня відбулося спеціальне засідання уряду, яке розглянуло ситуацію в Україні й винесло два рішення. По-перше, звернутися до українського народу із спеціальним зверненням, в якому було обґрунтовано небезпечність схваленого УЦР Універсалу, а також погляд уряду на цей документ. По-друге, уряд ухвалив створити комісію з найавторитетніших на той час в Росії громадських діячів (С. Урусов, П. Кропоткін, В. Короленко, В. Вернадський, С. Ольденбург, С. Шликевич, І. Демидов), якій належало виїхати в Україну і на місцях ознайомитися з потребами і побажаннями українців. Принагідно ж відзначимо, що справа створення комісії одра-

зу провалилася, проєктовані до неї діячі не згодилися брати в ній участь. Що ж до звернення, то воно, підписане прем'єр-міністром, було опубліковане наступного дня. Тимчасовий уряд намагався довести, що він не ворог Україні, що вважає своїм обов'язком «прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України щодо тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу у місцевому управлінні та самоуправлінні в школі та суді — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів». Але, зрештою, звернення заклиало українців «не йти згубним шляхом роздрібнення сил вільної Росії»⁶⁵. Через кілька днів уряд направив до Києва повноважну делегацію з чотирьох міністрів для ведення переговорів з Центральною Радою.

Досягнутий під час переговорів компроміс, як і його наслідок — II Універсал Центральної Ради, безумовно, не мали такого резонансу в українському середовищі, як I Універсал, проте нам не вдалося знайти документів, які б зафіксували негативне ставлення українців до досягнутої угоди. З окремих виявлених резолюцій можна зрозуміти, що вона розглядалась як певний крок уперед до реалізації ідеї автономії. Так, жителі Канева 4 липня урочисто відсвяткували оголошення II Універсалу й ухвалили визнати «Центральну Раду яко володаря, як вищу красу владу, як тимчасове правительство на Україні»⁶⁶. Київський повітовий селянський з'їзд 9 липня ухвалив співзвучну попередньому рішенню резолюцію: «Вітати Центральну Українську Раду як вищий законодавчий орган всієї України», а Генеральний Секретаріат визнати «тимчасовим революційним правительством, виконувати всі його постанови та накази і проводити їх у життя»⁶⁷.

II Універсал вніс певне пом'якшення міжетнічних стосунків, його вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня у Новозибкові, вирішили, що «північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-Сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з обов'язком забезпечення прав меншин»⁶⁸. 11 липня відповідно до досягнутої в Києві угоди представники національних меншин уперше взяли участь у роботі Малої Ради. Загалом у складі УЦР їм було виділено 202 мандати. Здавалося, що принаймні de-facto питання національно-територіальної автономії України вже вирішене. Але, як з'ясувалося згодом, це була оманлива поверхова візія.

Угода між урядом і Центральною Радою мобілізувала антиукраїнські сили. На знак протесту проти київських домовленостей на

початку липня Тимчасовий уряд залишили міністри-кадети, за ними у відставку пішов прем'єр-міністр Г. Львов. Уряд болоче переживав кризу та зміну персонального складу. Природу липневої міністерської кризи ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, «вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (руських) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу»⁶⁹. Певним чином їм це вдалося.

26 липня у Києві відбулася ганебна збройна провокація донських козаків та кірасирського полку проти українського полку Б. Хмельницького. В момент виступу з Києва на фронт богданівці були обстріляні, і 20 з них загинули. Інцидент з богданівцями показав, якою непростою виявилася справа українізації в армії. Вона гальмувалася не стільки тим, що уряд ухилявся від чітких рішень, скільки від опору українізації російського офіцерства та рядового складу.

У липні в російській пресі почалися інсинуації на тему таємних стосунків УЦР з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність шовіністичних російських організацій, які демонстративно протестували проти «примусової українізації», доводили, що політика Центральної Ради є ворожою Росії й не відповідає бажанням більшості місцевого населення. Показовою в цьому зв'язку була стаття В. Шульгіна «Против насильственной украинизации Южной Руси», опублікована «Киевлянином» 18 липня, а також видрукована окремою листівкою. Її автор звинувачував Тимчасовий уряд у тому, що він не мав права домовлятися з Центральною Радою, як і визнавати Південь Росії Україною, а його населення — українцями. Співзвучним статті В. Шульгіна виявився лист ради професорів Київського університету до Тимчасового уряду. Стара російська реакційна професура залякувала владу тим, що позиція керівників українського руху в Києві загрожує російським загальнодержавним інтересам. У неї не було сумніву, що «мова йде про досягнення чогось багато більшого, ніж обласна автономія України; що керівники українського руху прагнуть до повного політичного відмежування і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими»⁷⁰.

Університетських професорів підтримали їх колеги з Політехнічного інституту. 6 серпня 1917 р. рада КПІ направила Тимчасовому урядові спеціальну записку, в якій застерігала проти того, що «група осіб поставила собі за мету підняти у нашому краї політич-

ний рух з метою відділити від країни частину території і створити Українську державу». Лист доводив, що цей рух не має нічого спільного з народними масами, не знаходить у них підтримки і є нічим іншим, «як спробою з боку групи осіб захопити багатий край і стати на чолі його управління». Угода 2 липня, на думку авторів листа, посилила позиції «групи», яка вже намагається здійснити організацію та захоплення влади через Генеральний секретаріат та Центральну Раду.

Головне смислове навантаження «записки» містяться в заключних абзацах, які, власне, все й пояснювали: «Считаем необходимым отметить, что в случае удаchi упомянутого захвата, в особенности в пределах, намеченных Радой, отпадает от России край с богатейшей почвой, с каменноугольными копиями, дающими в настоящее время до 3/4 всего добываемого каменного угля, с богатыми рудными месторождениями, залежами соли и другими природными богатствами, обеспечивающими пышный расцвет сельского хозяйства и промышленности. Край этот отличается наивысшей в России по своей интенсивности сельскохозяйственной культурой, интенсивными свеклосахарными плантациями, питающими развитую в крае сахарную промышленность, составляющую громадную долю всей сахарной промышленности страны. Он прилегает к Черному морю с прекрасными гаванями и, будучи потерянным, отрежет остальную страну от Черного моря. Потеря этого края вызовет глубочайшее потрясение в стране и может повлечь за собой самые роковые последствия для нашей Родины.

Ввиду всех вышеизложенных соображений, во имя спасения и на благо Родины, Совет Киевского политехнического института поднимает к Временному правительству свой предостерегающий голос о смертельной опасности для Родины, о необходимости твердой и определенной, неколеблющейся политики в целях сохранения целости государства, избежания ужасов гражданской войны и доведения страны до Учредительного собрания»⁷¹.

З подібних позицій атакував уряд великий промисловець М. фон Дітмар. Він був проти включення до складу автономної України Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній, на території яких розташовувалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. Для нього було цілком неприпустимим, щоб вугільна та металургійна промисловість були передані «провінциальной автономии и, может быть, даже федерации, основанной на резко выраженном национальном признаке». Якщо децентралізація Росії і припустима, вважав він, то поза всякими національними автономіями. Один з його головних висновків: «... Весь Харьковский район в составе губерний Харьковской, Екатеринославской, Таврической и части Херсонской должен быть совсем исключен ввиду его государственного значения из района пре-

дполагаемой автономии украинской, ибо нельзя производить опаснейших экспериментов в области, которая никогда и ни под каким видом не подлежит какому-либо отчуждению как важнейшая часть государственного организма»⁷². Це була відверта спроба тиску на уряд правих російських кіл, консолідуючим центром яких стала партія кадетів. Її члени довго не давали згоди на те, щоб увійти в новий, очолений О. Керенським склад уряду, а пішли туди, лише виставивши ряд жорстких умов. Саме кадети стали ініціаторами зламу урядом досягнутих у Києві домовленостей.

Кадетська «Речь» 2 серпня в статті «Украинские затруднения» закликала уряд в українському питанні піти далі шляхом, яким він пішов, розпустивши фінляндський сейм. Мотивувала газета це тим, що «політика національностей в багатьох випадках далеко виходить за межі того, що припустимо при збереженні єдності та неподільності Росії». Газета відверто говорила, що плани національного перевлаштування Росії розраховані на послаблення та поразку Росії у війні: «Сміливе “нехтування” принципу неподільності Росії об’єднує і безстрашних великоросійських, і українських соціалістів з німецькими “українських” справ майстрами». В іншому матеріалі газети «Речь» професор Петроградського університету, відомий правник Б. Нольде, на розгляд якого уряд передав підготовлений Центральною Радою «Статут Генерального секретаріату», не приховував свого неприйняття ситуації. «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було, — писав він. — Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами і подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинута Раді України, але й Україну Росії»⁷³. За поняттями Нольде, Україна — це лише область російської державної території, тому для нього було неприпустимо, щоб влада тут належала Центральній Раді та її органам Генеральному Секретаріатові, а за російським урядом залишалося лише «голе право» затвердження секретаріату.

У контексті цих подій 4 серпня Тимчасовий уряд замість того, щоб схвалити «Статут вищого управління України», видав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду», якою обмежив дію повноважень Генерального секретаріату територією Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Урядова інструкція викликала довгу й болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви при спробі визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті, Рада згодилася на інструкцію. Найповніше пояснення цієї позиції дав

М. Грушевський у статті «Україна дійде свого»⁷⁴. Головні ідеї статті такі: УЦР добре розуміла, що від Тимчасового уряду, в якому гору взяли централісти-кадети, ворожі до українського уряду, більшого за інструкцію сподіватися не варто. Тому частина Центральної Ради кликала до розриву з урядом і повернення до революційної роботи, проте інша частина вважала необхідним використати ті реальні підстави, які «давала для утворення нового ладу на Україні навіть така «куца» автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня». М. Грушевський говорив ще про одну важливу деталь, на яку не можна було не зважати. А саме — про велику масу людності, яка не хотіла цілковитого розриву з урядом. Очевидно, йшлося про людей з російською чи малоросійською ідентичністю, для яких автономія дозволяла зберегти зв'язок з Росією. Це була велика і складна проблема. В містах таких людей було дуже багато, можливо, не всі вони активно брали участь у політичному житті, але їх настрої справляли на рух цього життя суттєвий вплив. Члени Центральної Ради повинні були на це зважати. С. Єфремов писав, що захватний метод може дати швидкі результати, але чи будуть вони довготривалими? «... Не треба забувати, — писав він, — що культурні меншості на Україні, елемент найбільш культурний, здебільшого зрусифікований, і мимоволі тягнутимуть до старого, підсилюючи тим наших чорносотенних ольстерців. Тут мало самого порозуміння з меншостями та забезпечення їхніх прав, тут треба ще утворити тісний зв'язок їхніх інтересів з автономним ладом на Україні, бо тільки тоді вони стануть громадянами землі української»⁷⁵.

Влітку Центральна Рада намагалася вирішити цю проблему, і після компромісу з урядом опонентів і відкритих ворогів української автономії стало менше. Загальною масою населення ідеї автономії України сприймалися восени набагато спокійніше, ніж весною. За це Центральна Рада заплатила досить високу ціну: морально пов'язала себе з урядом, який з початку осені 1917 р. почав стрімко втрачати владу і контроль над країною. З цього приводу С. Єфремов у цитованій вище статті «На повороті» не без гіркої іронії зазначав, що українці потрапили на роль героя, який опинився біля фатального стовпа з зловісним написом: підеш праворуч — втрадиш коня, ліворуч — сам загинеш, прямо — коня втрадиш і сам пропадеш»⁷⁶.

В широкому потоці радикалізації суспільних настроїв з початку осені 1917 р. не важко було помітити українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції ентузіастичні голоси його підтримки. На шпальтах «Нової ради», «Народної волі», «Робітничої газети» друкувалося чимало документів, що засвідчують протести загальних зборів, з'їздів українських земель, відірваних з-під

юрисдикції Генерального секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду. В значній кількості документів висловлювалась моральна підтримка Центральній Раді, а головне — пропагувалась програма конкретних дій, аби зламати ганебний стан речей і повернутися до угоди 3 липня і навіть до квінтесенції I Універсалу: самим творити наше життя.

Так, II конференція УПСР, яка відбулася 4—7 вересня 1917 р., знову говорила про ідею якомога швидшого скликання Українських установчих зборів незалежно від Всеросійських установчих зборів. Ця ж ідея була підтримана 6 вересня виконкомом Всеукраїнської ради робітничих депутатів, а в кінці вересня зайняла центральне місце в декларації Генерального секретаріату. В ній, зокрема, йшлося про те, що «основою нового життя кожна нація вважає право на своє національно-державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з'їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради — виразно визначила майбутній національно-політичний стан свій як рівноправного, державного тіла в федеративній республіці Росії»⁷⁷.

Далі в декларації йшлося про те, що Генеральний секретаріат має «забезпечити українському народові державне право на його землі», і розгорталася програма невідкладних дій для порятунку України від економічної руїни, яка насувалася.

У вересні Центральна Рада скликала й провела у Києві з'їзд «поневолевих народів» Росії. Одна з резолюцій з'їзду була цілком однозначною: «Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації»⁷⁸.

Одночасно з пропагуванням гасел автономної України, федеративного переустрою Росії УЦР розгорнула критику дій Тимчасового уряду. Спочатку це було зроблено опосередковано, через Всеукраїнську раду селянських депутатів, друга сесія якої відбулася 2—5 вересня у Києві. Вона висловила підтримку Центральній Раді і вимагала від Тимчасового уряду розширити компетенцію Генерального секретаріату, а також поширити його владу на всю етнічну українську територію.

10 вересня Мала Рада виробила наказ українським посланцям на Демократичну нараду, яка скликалась для підтримки Тимчасового уряду. В наказі йшлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим не обмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передавання в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради М. Порш намагався ознайомити Демократичну нараду з цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: «В Якутский край его!». М. Грушевський

згадував, що після Демократичної наради в українських колах більше, ніж коли-небудь виникло «бажання відчепитися від усяких рахунків з нею (російською демократією. — *Авт.*) й іти своєю дорогою»⁷⁹. Досить чітко напрям цієї дороги визначив IV з'їзд УСДРП (30 вересня — 3 жовтня 1917 р.). Він визнав «за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будівництво Української Демократичної Республіки, котра має стати в федеративному зв'язку з Російською Республікою, а коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами»⁸⁰. Це завдання з'їзд доручив ЦК УСДРП занести до партійної програми.

20 жовтня у Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з'їзд. Вітаючи делегатів з'їзду, один з лідерів українських есерів М. Ковалевський почав з того, що надії, викликані I Універсалом, не виправдалися через те, що керівники УЦР стали на компромісний шлях, проти якого виступали українські есери. Тепер УПСР закликає, наголосив М. Ковалевський, до «утворення власними силами Української Демократичної Республіки»⁸¹.

З'їзд привітав цей заклик оплесками і вніс його до своїх резолюцій. Не менш радикальним був виступ В. Винниченка, який заявив, що генеральні секретарі не є чиновниками Тимчасового уряду, а сам Генеральний секретаріат непідзвітний Тимчасовому уряду, а тільки українській демократії, що його утворила. Отже, найчисленніші і найвпливовіші українські партії (УПСР та УСДРП), які мали більшість у Центральній Раді, взяли курс на проголошення України демократичною республікою.

Невідомо, коли і в який спосіб УЦР вдалося б проголосити таку республіку, якби Тимчасовий уряд залишився при владі. Найвірогідніше, це сталося б самочинно за сценарієм проголошення I Універсалу, але швидке падіння уряду знищило останні ймовірні перешкоди на цьому шляху. III Універсал, проголосивши Українську Народну Республіку, логічно завершив розвиток українського національно-визвольного руху відновленням державного статусу України. Документи не дозволяють чітко відслідкувати реакцію в Росії на III Універсал. Революційна демократія там була зосереджена на Жовтневому перевороті у Петрограді, проте можна аргументовано говорити про те, що в Україні проголошення УНР на тлі петроградських подій особливих протестів російської демократії не викликало. Чернігівський історик В. Бойко, досліджуючи ставлення міських дум України до III Універсалу, дійшов висновку, що «під безпосередньою загрозою більшовизації України навіть думи, склад яких не можна назвати проукраїнським, вважали за доцільне підтримувати українську владу. В такому разі вони старанно обумовлювали приналежність України до складу Росії, а думи сходу, півдня України, півночі Чернігівщини — також право остаточного врегулювання територіального питання Всеросійськими Установчими зборами та результатами плебісцитів»⁸².

Дещо по-іншому російська демократія в Україні зустріла IV Універсал, за яким УНР ставала суверенною державою. При ухваленні документа Малою Радою представники меншовиків голосували проти, а російські есери — утрималися (на той час кадети та більшовики вийшли зі складу УЦР). На засіданні Малої Ради 12 січня 1918 р. представник меншовиків знову намагався довести хибність рішення про самостійність України. Його промова, з одного боку, була підтримана оплесками невеликої частини публіки, яка сиділа на хорах, а з іншого — викликала бурю лайки, галасу та обурення від симпатиків самостійників. У той момент, принаймні в Києві, за спостереженнями П. Христюка, «на очах відбувався поділ робітництва та інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії»⁸³. На переконання цитованого автора у великих містах панували «общеруські» настрої, а «майбутні колчаківці, денікінці й інша контрреволюційна наволоч здебільшого «вітала» большевиків, як носіїв перемоги московського, великоруського центру над «сепаратистами» — «українцями»⁸⁴.

Отже, українсько-російські стосунки в 1917 р. мали особливий вплив на хід революційних подій в Україні, фактично перетворивши їх в Українську революцію, основним завданням якої стало вирішення національного питання. Українська революційна демократія намагалася співдіяти з російською, в межах можливого йшла на поступки, свої державотворчі плани будуючи на автономістсько-федералістичній платформі. Однак ці поступки так і не були поціновані російською демократією, яка і в них часто бачила замах на єдність Росії, а не спробу принципової модернізації державного устрою країни. Російська революційна демократія так і не змогла поступитись принципом неподільності, що зрештою стало одним з факторів падіння Тимчасового уряду, а згодом — розгортання громадянської війни.

Провал проекту малоросійської України

Жовтневий переворот 1917 р., проведений більшовиками проти Тимчасового уряду, з одного боку, відкрив шлях до процесу дезінтеграції Росії, призвів до появи на її території числених територіальних та національних державних новоутворень, а з другого — розв’язав довготривалу громадянську війну. Більшовицький переворот підштовхнув українців до проголошення Української Народної Республіки, а згодом, у січні 1918 р., — до оголошення повного державного суверенітету. В такий спосіб українці намагались залишити на скрижалях всесвітньої історії свій власний рядок, дистанціюватись від громадянської війни, яка розгорталась в Росії. Проте

це слабо вдалося. Україна виявилася надзвичайно сильно інтегрованою в політичне та економічне життя Росії; можливо, ще сильніше вона виявилась вмонтованою в російську масову свідомість, яка не уявляла собі Росію без Києва, Харкова та Одеси. Неукраїнська частина міського населення України, а вона складала близько 70 % всього міського населення, холодно або нейтрально поставилась до проголошення державного суверенітету УНР. Однак до літа 1918 р. в російсько-українських стосунках спостерігалась певна пауза, спричинена подіями як в Україні, так і в Росії.

Ключове значення в українській історії того часу мав гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., в результаті якого Центральна Рада була розпущена, а влада потрапила до рук П. Скоропадського, нащадка старого козацького роду, аристократа, генерал-лейтенанта російської армії. При обраній нами темі нема потреби звертатись до питання підготовки та проведення перевороту, але варто придивитись до постаті самого П. Скоропадського.

Віддаючи належне П. Скоропадському за організацію на еміграції консервативного гетьманського руху, зізнаємося, що його постать дуже важко вписати в український національно-визвольний рух 1917 р., хоч такі спроби в сучасній історіографії зустрічаються. Так, у доповіді, зробленій на III Міжнародному конгресі українців (Харків, серпень 1996), Я. Малик твердить, що «із утворенням у березні 1917 р. Центральної Ради П. Скоропадський визнав її політичну владу в Україні і намагався з нею співпрацювати. У порозумінні з Генеральним секретаріатом він у серпні 1917 р. здійснив українізацію 34-го корпусу російської армії»⁸⁵. Далі цей автор переповідає досить поширені в літературі думки про те, що корпус П. Скоропадського «став найбільш дисциплінованим українським військовим формуванням» і «особливо прислужився до проголошення III Універсалом Української Народної Республіки»⁸⁶. Сам генерал користувався підвищеною популярністю і авторитетом серед українських військових кіл, але керівники УЦР поставились до нього з упередженням як до політичного суперника, діяльність якого намагалися скомпрометувати. Наслідком цього став не тільки конфлікт між П. Скоропадським та УЦР, але й розкол в українському національному русі. Не важко зрозуміти, що в даному разі бажане видається за дійсне. Для цього заглянемо в «Спогади» П. Скоропадського. Останній не приховує, що у березні — квітні 1917 р. в оцінці українського руху, тобто діяльності Центральної Ради, соціалізувався з статтями чорносотенного «Киевлянина», а до ідеї українізації війська ставився упереджено. Корпус українізував він не за згодою з Генеральним секретаріатом, а з прямого наказу головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Л. Корнілова, якого, однак, застеріг з приводу того, «що корпус мо-

же стати згодом серйозною підставою для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі і т.ін.»⁸⁷.

Отже, говорити про політичну діяльність П. Скоропадського в 1917 р. немає вагомих підстав. Немає їх і для тверджень про альтернативність генерала в цей період Центральній Раді та про його причетність «до розколу в українському національному русі між народницькою і консервативною течіями»⁸⁸. Генерал П. Скоропадський був далекий і від одних, і від інших. Він згадує, що в кінці грудня 1917 р. випадково відвідав одне з засідань самостійників. Якщо вони йому чимось і впали в око, то лише тим, що їх соціальна програма була правішою від решти партій, та ще тим, що вони були прихильниками безумовного порядку в армії. Цього виявилось явно недостатньо, і П. Скоропадський підсумовує: «Я тільки раз був у них. Вони мені здалися нецікавими базіками, фанатиками, які абсолютно не рахувалися з реальними умовами. Напевно, і я їм особливо не сподобався»⁸⁹. Написані гетьманом спогади не залишають сумнівів у тому, що П. Скоропадський був людиною російської культури, з великим сентиментом до Росії. «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо дотримуватися із-за німців, які твердо на цьому стояли, — зізнається він, — для мене ніколи не була життєдайною, але я думав, — та так би воно й було, — німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією»⁹⁰.

Світоглядні та політичні орієнтири гетьмана весною—літом 1918 р. залишаються недостатньо з'ясованими. Існує надзвичайно стисла, лапідарна характеристика, яку отримав П. Скоропадський від німецької контррозвідки: «аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовольний, але честолюбний»⁹¹. Найменших ознак українськості в цій оцінці не знаходимо, хоча вони були зафіксовані в характеристиці іншого ймовірного кандидата у гетьмани і, треба думати, спеціально цікавили німецьку контррозвідку. Зважаючи на соціальне походження і становище, виховання і фах П. Скоропадського, ця характеристика є цілком об'єктивною, але, здається, не зовсім повною.

Схоже, що під впливом революційних подій, особливо кінця 1917 — початку 1918 р., в свідомості П. Скоропадського відбулися-таки певні зрушення. Розуміючи, що повернення до старого до-революційного життя практично неможливе, він проймається ідеєю відродження козацького стану і козацької системи господарювання, що передбачало перерозподіл поміщицької землі. З іншого боку, він приходить до розуміння того, що українство — то не справа німецьких рук чи вигадка групки галицьких інтелігентів, а широкий масовий рух. Якщо довіряти його спогадам, то в першій половині березня 1918 р. він, залишаючись людиною російської культури, переконався в необхідності вільного національного розвитку. Однак національна «програма» П. Скоропадського була сформована в

якомусь дуже загальному вигляді. Для того, щоб мати про неї точніше і ширше враження, зачитуємо спогади мовою оригіналу: «В национальном вопросе считал, что нужно спасти этот богатейший край, выдвинул сильно украинский национализм, но не во вред русским культурным начинаниям и не воспитывая ненависти к России, а давая свободно развиваться здоровым начинаниям украинства. Тяготения к Галиции и восприятия галицийского мировоззрения я не хотел, считая это для нас несоответственным явлением, которое привело бы нас к духовному и физическому обнищанию. Возмущался теми великороссами, которые, не считаясь с жизнью, все твердят свое старое и смотрят на Украину, как на нечто, ничем не отличающееся от Тульской губернии. Считал, что в вопросе национальном мы должны идти смело и решительно вперед, что, если мы не станем на этот путь, то мы ничего не получим (цікаво поміркувати, кого під цим «ми» має на увазі автор: українців чи такі росіян? — *Авт.*). Меня смущала несколько мысль, что немцы стоят за самостоятельную Украину во что бы то ни стало, но тогда я более чем когда-либо верил, что немцы не могут быть окончательными вершителями наших судеб...»⁹². Сміливе і рішуче висунення вперед українського націоналізму в розумінні П. Скоропадського насправді виглядає досить помірковано. Але це вже зрушення.

Кадровий офіцер російської армії традиційно стояв поза політикою. Аристократ, генерал П. Скоропадський був саме таким до 1917 р. Революція змусила його стати на шлях політики, на якому весною 1918 р. він зробив свої перші самостійні кроки, проте за способом думання та дії залишаючись людиною військовою. Переворот 29 квітня 1918 р. підготував і здійснив не політик, а генерал П. Скоропадський.

Нам треба з'ясувати останнє і найсуттєвіше: на яких соціальних і політичних засадах намагався збудувати Українську державу П. Скоропадський? Гетьман писав, що його програма була проста: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків»⁹³. Цей план знову видає у Скоропадському військового, а не політика. Генерал мислить за допомогою конкретних схем, які приводяться в дію чітко поставленими зверху вниз наказами та їх безумовним виконанням знизу вгору.

Весь попередній життєвий досвід переконував гетьмана, що для призначення на високі державні посади «недостатньо бути

українцем і бажати, щоб на Україні було добре. Потрібно мати ще деякі інші дані для того, щоб стати міністром»⁹⁴. П. Скоропадський, як сам писав пізніше, доводив німцям те, у що свято вірив сам: «Якщо ми при цьому складі (уряду — *Авт.*), котрий у нас є, часто помиляємося, а це все майже люди, які мають за собою відомий досвід державної роботи [...], то що ж буде, коли у мене будуть українці»⁹⁵.

Хоч перехід влади до рук гетьмана відбувався досить спокійно, труднощі, що виникли в найближчий за переворотом час, ускладнили подальше становлення режиму. Ще напередодні 29 квітня виявилися суттєві розбіжності між хліборобами-власниками і хліборобами-демократами. Останні, переважно українські заможні селяни, формально не брали участі в перевороті, а наступного за переворотом дня надіслали П. Скоропадському заяву, в якій висловили своє бачення завдань української державної влади, яка, на їх думку, «мусить бути щиро народною, демократичною, щиро українською»⁹⁶. Хлібороби-демократи вимагали скликання повноправної, обраної всім народом Української Державної Ради. Виставлялися й вимоги стосовно формування уряду, до якого мали входити тільки ті, хто «показав свою вірність українській національній ідеї». Більше того, в уряді не могло бути «людей, які тягнуть до Росії або до Польщі»⁹⁷.

Соціалісти-федералісти, на підтримку і співпрацю з якими розраховував гетьман, виявилися шоковані переворотом. 3 травня вони звернулися до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера з заявою, в якій зазначалося, що українське громадянство, стоячи на ґрунті української державності й демократичних традицій, відчуло себе «глибоко враженим русофільським, монархістським переворотом»⁹⁸. На з'їзді УПСФ, який відбувся 10—13 травня, гетьманський уряд було визнано «недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним». Партія оголосила, що «стає в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати до його складу»⁹⁹.

Зрозуміло, що відверто ворожу позицію до гетьмана зайняли українські соціал-демократи та есери. На підтримку гетьмана публічно висловилися лише об'єднання промисловців, торговців, фінансистів України (Протофіс) та крайовий з'їзд партії кадетів. Праві кадети, представники яких входили до гетьманського уряду, змушені були примиритися з існуванням Української держави лише внаслідок тимчасових, кон'юктурних, на їх думку, обставин. Українська ідея була їм ворожа. В резолюції кадетського з'їзду (8—11 травня, Київ) про проблеми влади говорилося так: «З'їзд, лишаячись вірним ідеалам партії та її програмі (як відомо, це було гасло єдиної та неділимої Росії — *Авт.*), перед загрозою поневолення і загибелі краю від анархії та руїни визнає необхідною участь партії в державній роботі»¹⁰⁰.

Для крайніх правих насамперед важливим здавався захист власних класових інтересів, вони згодні були підтримати будь-яку си-

лу, яка б їх захистила і гарантувала недоторканість майна та капіталів. Князь Є. Трубецькой так описав ситуацію 1918 р. у Києві: «Аристократичний квартал Липки... нагадував жахливий привід минулого. Там зібрались Петербург і Москва; майже всі один одного знали. На кожному кроці зустрічались знайомі типові обличчя бюрократів, банкірів, поміщиків з їх сім'ями. Відчувалося в буквальному сенсі слова, що на їх вулиці свято. Звідси йшли розповіді про якусь вакханалію в царині спекуляції та наживи. Всі, хто мав вхід до урядових установ, промишляли всілякими дозволами на вивіз, на продаж і на перепродаж всіляких товарів. Поміщики поспішали відшкодувати собі за те, що перетерпіли, і здирали, коли могли, з селян втричі за пограбоване. Праві та аристократи запобігали перед німцями. Знаходились і такі, які відверто лаяли німців і в той же час забігали до них із заднього входу, щоб випросити собі те чи інше. Всі ці російські (русские) кола, повинен сказати, були набагато противніші, ніж німці». Князь Трубецькой називає людей означеного кола інтернаціоналістами з правого боку. Співчуваючи гетьманській владі, вони «відчували себе набагато ближче до німецького буржуа, ніж до російської демократії, і по суті надихалися гаслом «буржуї всіх країн, єднайтеся». [...] Їх страх перед революцією був куди сильніший їх російського національного почуття, а їх український «націоналізм» був лише наслідком падіння їх російського патріотизму. Цей інтернаціоналізм, переряжений в синій жупан, був просто-напросто ставкою на німців і нічим іншим»¹⁰¹. На думку мемуариста, цей тип людей, прикриваючись гаслом «боротьби з більшовиками за будь-яку ціну», вважав, що «при необхідності можна поступитися єдністю Росії, яка на той час вже стала «Совдепією»».

До близького по суті висновку дійшла відома американська дослідниця російського націоналізму в Україні А. Процик. Аналізуючи позицію правих російських та проросійських сил, які підтримали гетьманський переворот та склали соціальну базу гетьманського режиму, вона пише, що їх мовчазну або активну підтримку урядування П. Скоропадського не важко зрозуміти. Великі землевласники, підприємці та фінансисти, всі ті, кого можна віднести до правого центру, ставили економічні інтереси вище національних, погоджуючись терпіти політику українізації за умов одночасної реставрації їх бази. «Деякі з них, безумовно, розглядали українізацію як тимчасове явище, яке буде скасоване після відновлення порядку, — пише А. Процик. — Їхніми головними противниками були більшовики та інші радикальні групи, включаючи українських соціалістів. Якщо поширення хаосу було б затримане за допомогою Німеччини чи незалежного, але консервативного Українського уряду, вони могли б пожертвувати принципом територіальної єдності Росії»¹⁰².

Проте коло таких людей було дуже невеликим. Навряд чи можна погодитись з О. Субтельним, що це була одна п'ята всіх жителів

України. Їх було значно менше. Дещо більше було тих, хто прийняв гетьманський режим як тимчасове явище, як антибільшовицький анклав, в якому можна було лише пересидіти лиху годину, поки не відновиться природний стан речей. Люди з такою філософією йшли навіть на службу до українських державних установ, але зовсім не для того, щоб творити підвалини Української держави. Подібний підхід ілюструє фрагмент із спогадів В. Рейнбота, який займав в уряді П. Скоропадського високі посади товариша міністра внутрішніх справ та юстиції. До 1917 р. В. Рейнбот працював у російському міністерстві юстиції та Петроградській судовій палаті. Приймаючи запрошення І. Кістяківського, 1918 р. міністра внутрішніх справ Української держави, на посаду товариша міністра, В. Рейнбот так виклав своє політичне бачення ситуації: «... Абсолютная “самостийність” Украины должна быть всецело поддерживаема, доколе не возродится правовая Россия. Тогда взаимоотношения Украины и Великороссии сами собой возвратятся к единству с известным автономизмом Малороссии в связи с ее особым бытовым и хозяйственным укладом. Необходимо полностью использовать нынешний украинский национализм, чтобы его противопоставить течениям большевизма, врывающимся из-за советской границы, недопустимо, однако, на Украине руссофобское направление, которое прививают политики из Галиции»¹⁰³.

Форма національно-державного будівництва, яку обрав гетьман, виявилася невдалою. Це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською. Як вважає Я. Грицак, гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка б ґрунтувалась не на етнічній спорідненості, а на політичній лояльності до Української держави¹⁰⁴. Можна припустити, що подібна форма лояльності могла б ствердитись, але для цього необхідні були тривалий час та додаткові сторонні фактори на кшталт іноземної військової присутності чи інших форм міжнародної участі.

У конкретних умовах 1918 р. українське суспільство, деформоване і політично, і соціально за сотні років існування в імперській системі, просто було нездатне до суголосних форм політичного життя. Час компромісів ще не настав. У суспільстві нуртували революційні пристрасті, його роздирали соціальні та національні суперечності. Саме вони перешкодили об'єднанню соціуму на демократичній платформі Центральної Ради. Ці суперечності особливо далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності. Можна говорити, що реальних, суто українських модерних цінностей практично не існувало. Втративши наприкінці XVIII ст. останні атрибути державності, українське суспільство понад сто років усі свої сили спрямовувало на національно-визвольну боротьбу, на ґрунті якої формувалася революційно-демократична тради-

ція, тоді як консервативна встелялася шаром етнографізму й архаїчності. Не випадково П. Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма гетьманату, запозичена з часів козацької держави і станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але ж ніяк не реальною державотворчою традицією, тим більше ефективно діючою схемою.

Невміла спроба гетьмана знайти якийсь середньоарифметичний (малоросійський) вихід із становища зробили його мішенню, по якій намагалися стріляти з обох таборів. Українська демократія, яка на заключному етапі діяльності Центральної Ради, здавалося, зовсім втратила здатність до колективних дій, в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну підставу для об'єднання. З переходом до опозиції вона дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. В 2-й пол. 1918 р. вона пережила справжній політичний ренесанс.

Те, що українська революційна демократія в діяльності гетьманської адміністрації визнавала лише за національну бутафорію, у представників загальноросійської орієнтації викликало тотально вороже ставлення як прояв сепаратизму. В Українській державі, як і в її попередниці УНР, вони вбачали чергову спробу України вчинити замах на «єдину і неділиму» Росію. Політика українофобії 1918 р. значно посилилась порівняно з попереднім роком, бо багато російських демократів, а також і відвертих монархістів, рятуючись від більшовицьких переслідувань, осіли в Україні, яку намагалися перетворити на своєрідний П'ємонт для боротьби з більшевизмом за відновлення Росії.

«Всі, хто тільки як-небудь міг, кинулися до нас на південь. Київ, хоч і на короткий час, став дійсним всеросійським центром, — згадував відомий єврейський політичний діяч А. Гольденвейзер. — До нас переїхали правління всіх банків, крупні промисловці та фінансисти, представники аристократії та бюрократичних кіл. За ними потяглась і інтелігенція — адвокати, професори, журналісти. Всі кинулись в Київ.

В ці декілька місяців, з серпня по грудень 1918 р., у нас, можна сказати, перебував «весь Петроград» і «вся Москва». Були засновані газети з петроградськими редакторами і співробітниками, в театрах гастролювали столичні артисти, в місцевих банківських філіалах притулились центральні правління банків»¹⁰⁵.

За таких умов проводити політику українізації було неймовірно важко, майже неможливо, бо вона активно чи пасивно блокувалась російськими силами і підживлювала антигетьманські настрої. У 1918 р. в Україні легально й нелегально діяли десятки російських шовіністичних і монархічних організацій. За В. Станкевичем, мета

однієї з них полягала у вбивстві гетьмана і передачі влади «Союзу відродження Росії». Боротьбу з українською самостійністю мав за програму «Киевский национальный центр» на чолі з В. Шульгіним. Під назвою «Союз діячів України» у Києві діяв проросійський монархічний союз. Українофобські настрої поширювалися в містах серед середніх верств, державних службовців та військових. Зразок цих настроїв знаходимо у цитованого вище А. Гольденвейзера: «Політика ця (внутрішня політика гетьманського уряду — *Авт.*) з самого початку гетьманства була абсолютно безпринципною. Поодиноким постійним елементом в урядовій програмі було догоджування німцям. Німці, очевидно, хотіли утворення незалежної України, тому гвардійський офіцер Скоропадський став українським націоналістом і самостійником. Але його націоналізм, як і націоналізм його наближених та міністрів, не міг бути щирим; це був лицемірний, притворний націоналізм. Коли Грушевський і Винниченко проводили українізацію і боролись проти російської мови, це могло здатись некультурним і шкідливим, але у всякому разі це було здійснення мрії всього життя. Але коли нас стали українізувати Скоропадський та Ігор Кістяківський, то це виключно ображало і корбило своїм напускним, робленим характером.

Спираючись на ті кола, на які спирався уряд гетьмана, тобто на поміщиків, буржуазію та старе чиновництво, неможливо було проводити на ділі українізаторську політику. Врешті-решт, люди, які не вміли говорити по-українськи, не могли українізувати, якими б національними титулами їх не називали. Тому весь історичний церемоніал, яким оточив себе гетьман, всі ці хорунжі, бунчукові, отамани й старшини, робили враження дурного маскараду»¹⁰⁶.

У свою чергу, один з вождів білого руху генерал А. Денікін не приховував у своїх спогадах, що «багато видних гетьманських сановників і представників генералітету прислали “з okazji” в Добровольчу армію запевнення у своїй вірності російській ідеї. А більш експансивні, можливо, авантюристи, неодноразово “просили дозволу” влаштувати у Києві “дворцовий переворот”. Приїжджав у штаб армії делегат навіть від гетьманського конвою»¹⁰⁷.

Ці антигетьманські і одночасно антиукраїнські настрої впадали в око стороннім спостерігачам. Козачий генерал Черячукін, відвідавши Україну як представник Дону, відзначив: «Російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремленням України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоч і ціною продажу України більшовикам, з гаслом: «Чим гірше, тим краще, аби тільки не існувала самостійна Україна» вели наступ на гетьмана»¹⁰⁸. Як відверто писав у своїх спогадах П. Скоропадський, російські кола не хотіли ніякої України і думали, що можна повернутись до старого: для них «я був лише перехідною стадією між Центральною Радою і повним знищенням українства»¹⁰⁹.

Показовим у цьому сенсі є ставлення до України і гетьмана білого руху, який з середини 1918 р. став уособленням небільшовицької Росії. В сучасній історіографії є загальновизнаним, що біла ідея була погано розробленою насамперед тому, що рух «являв собою пістрявий конгломерат різних сил, які не тільки не змогли об'єднатися, але й не зуміли виробити скільки-небудь конструктивних мети та завдань»¹¹⁰. З іншого боку, невизначеність, розмитість програми були наслідком свідомих дій, які скеровувались на те, щоб зберегти єдність антибільшовицької коаліції, не акцентувати увагу на економічних та політичних деталях майбутнього державного устрою Росії. Однак при всьому цьому в білій програмі був пункт, якого не просто суворо дотримувалися, а перетворили в політичне кредо і навіть *idée fixe*. «Сохранение русской государственности являлось символом веры генерала Алексеева, моим и всей Добровольческой армии, — писал генерал А. Денікін. — Символом ортодоксальным, не допускавшим ни сомнений, ни колебаний, ни компромиссов»¹¹¹.

Антон Денікін був внуком кріпака. Його батько, миколаївський солдат, за 20 років служби дійшов офіцерського чину, а у відставку вийшов майором. Це відкрило для Антона Денікіна шлях до військової кар'єри. Лютневу революцію генерал-лейтенант А. Денікін зустрів на фронті командиром корпусу. Тимчасовий уряд одразу ж висунув його на посаду начальника штабу ставки російської армії, влітку 1917 р. він командував спочатку Західним, а невдовзі Південно-Західним фронтами. На цей час йому виповнилося 45 років. Це була зріла людина з цілком сформованим світоглядом російського генерала. Поділяючи скептичні погляди головнокомандуючого російської армії Л. Корнілова на революцію, особливо той деструктивний напрямок, який визначився в її розвитку з літа 1917 р., А. Денікін публічно висловив солідарність і повну моральну підтримку корніловському виступу у серпні 1917 р. За це був Тимчасовим урядом арештований і посаджений спочатку до Бердичівської, а потім — Бихівської в'язниць, перебував під слідством. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р., втікнувши з-під арешту, А. Денікін пробрався на Дон, де поряд з генералами М. Алексєєвим і Л. Корніловим став одним з творців Добровольчої армії.

Після смерті генерала Л. Корнілова А. Денікін став командуючим Добровольчою армією, а згодом (після смерті М. Алексєєва) — вождем білого руху, який очолював до березня 1920 р.

Перебуваючи в еміграції, А. Денікін створив одну з найвизначніших мемуарних праць з історії революції та громадянської війни в Росії, яку назвав «Очерками русской смуты». Розглядаючи в ній стимули боротьби з радянською владою, а одночасно й стимули консолідації білого руху, генерал А. Денікін на перший план поставив російську національну свідомість. Насамперед він не міг вибачити більшовикам приниження Росії через Брест-Литовську мирну

угоду з німцями 3 березня 1918 р. «Мирный договор этот довершил распад России, наметившийся в результате ослабления и вырождения центральной власти и максимализма в национальных устремлениях», — писав генерал. Він вважав, що в такий спосіб Росія відкидалася назад до початку XVIII століття, «теряя одним ударом все, что было приобретено за три столетия на Западе и Юге гениальными усилиями ее собирателей, кровью ее воинства, трудами ее народа»¹¹².

Гостре відчуття приниження національної гідності й стало головним стимулом об'єднання антибільшовицьких сил, воно, на думку генерала, зміцнило ідеологію протибільшовицького руху, розширило його соціальну базу, призвело до появи внутрішніх фронтів. Все, що залишалось поза дискурсом російського націоналізму, не викликало у А. Денікіна жодних позитивних емоцій.

Російська національно-державна ідея домінувала в його політичному світогляді. А. Денікін не лише не приховував цього, а й відверто маніфестував. У підписаній ним декларації 23 квітня 1918 р. говорилося, що Добровольча армія бореться за порятунок Росії шляхом: 1) створення сильної, дисциплінованої армії; 2) нещадної боротьби з більшовизмом; 3) встановлення у країні єдності державного та правового порядку¹¹³. 1 листопада 1918 р., виступаючи на урочистому відкритті Кубанської Надзвичайної Ради, А. Денікін переконував, що «не должно быть армии Добровольческой, Донской, Кубанской, Сибирской. Должна быть единая Русская армия, с единым фронтом, единым командованием, обличенным полной мощью и ответственным лишь перед русским народом в лице его будущей законной верховной власти»¹¹⁴.

Гасла відновлення «єдиної і неподільної Росії», «єдиної великодержавної Росії», боротьба «за Русь святую» ідеально підходили для консолідації російських націоналістичних сил, які у значній кількості знаходились у містах України і які мали велику вагу у політичному оточенні А. Денікіна. Єдність і неподільність Росії — аксіома в політичній геометрії А. Денікіна. Він начебто говорить про безпартійність чи позапартійність білого руху, але в дуже своєрідний націоналістичний чи великодержавний шовіністичний спосіб: «От нас требуют партийного флага. Но разве трехцветное знамя великодержавной России не выше всех партийных флагов? Разве вы не видите, как в кровавых боях изо дня в день под этим знаменем самоотвержено борются «за Русь святую», умирают и побеждают доблестные воины Добровольческой армии»¹¹⁵. Для вождя білого руху не суть важливо, яким буде майбутній устрій Росії, головне, щоб була збережена Росія, зрозуміло, небільшовицька.

Звідси й ставлення А. Денікіна до України і П. Скоропадського. Україна для А. Денікіна — це лише Малоросія, тобто частина Росії,

а Київ — «мать городов русских». Українська ідея, на думку генерала, мала поширення лише серед частини української соціалістичної інтелігенції і зовсім не зачіпала народні маси. До того ж українські політики виявилися причетними до Бресту, після якого українські сировинні та економічні ресурси пішли на підтримку Четвертого союзу. Гетьманський переворот для А. Денікіна — однозначно справа німецьких рук («при обстановке почти анекдотической немцы разогнали Раду и поставили гетьманом всей Украины генерала Скоропадского»¹¹⁶). Цього було цілком достатньо для відмежування білих від гетьманського режиму. Не допомогло те, що гетьман, як і А. Денікін, мав звання генерала-лейтенанта російської армії, як і те, що гетьман відновив дію царських законів та приватну власність на землю в Українській державі. Влітку 1918 р. органи пропаганди Добровольчої армії видали спеціальну листівку під назвою «Краткая записка истории взаимоотношений Добровольческой армии с Украиной», в якій різко відмежувалися від гетьмана. Головною причиною відмежування «записка» називала спробу гетьманської влади до створення незалежної української держави та використання для цього іноземної сили, ворожої Росії. Навіть значно пізніше, коли він писав «Очерки русской смуты», А. Денікін продовжував звинувачувати П. Скоропадського у сепаратизмі, національному шовінізмі та українізації: «Сам гетман в официальных выступлениях торжественно провозглашал самостийность Украины на вечные времена и поносил Россию, под игмом которой Украина стонала в течение двух веков... Кадетское министерство не отставало в шовинистических заявлениях и в прямых действиях: министр внутренних дел Кистяковский вводил закон об украинском подданстве и присяге; министр народного просвещения Василенко приступил к массовому закрытию и насильственной украинизации учебных заведений, министр исповеданий Зеньковский готовил автокефалию украинской церкви... Все вместе в формах нелепых и оскорбительных рвали связь с русской культурой и государственностью»¹¹⁷.

В «Очерках русской смуты» в розділі, присвяченому гетьманській Україні, А. Денікін показує гетьмана людиною без сталих політичних поглядів, вони змінювались залежно від ситуації. «... Вся совокупность фактов украинской действительности приводила нас к неизменному убеждению в *беспринципности* украинской политики»¹¹⁸, — підсумовує А. Денікін і у зв'язку з цим запевняє свого читача, що ні він, ні генерал М. Алексєєв не вступали з гетьманом ні в які стосунки. Разом з тим білі не розгортали проти гетьманського режиму будь-яких ворожих акцій. «Наше участие в украинских делах ограничивалось гласным осуждением гетманской политики, извлечением из Украины русских офицеров, попытками приобрести

там оружие и патроны, разведкой австро-германских сил, их расположения и подготовкой мер для противодействия предполагавшемуся германскому наступлению против Восточного фронта и Добровольческой армии, — назначав А. Денікін і додавав — «Штаб Добровольческой армии не умел и не хотел вести политической интриги. Да и самый факт *гетманства* не казался угрожающим для национальной русской идеи»¹¹⁹.

Безумовно, тут білий лідер виявився абсолютно правим, бо жодних загроз з боку режиму П. Скоропадського в бік небільшовицької Росії просто не існувало. Більше того, режим всіляко толерував про-російські інтереси та акції, в тому числі постачання зброї Добровольчій армії та рекрутування в її лави колишніх офіцерів російської армії, які проживали в Україні. Гетьманський режим не закрив в Україні жодної російської школи, щоправда, поряд зі старими російськими почав відкривати й українські. В Україні видавалося чимало російських газет і книжок, а влітку 1918 р. в надрах державного апарату почали розробляти проект закону про російську мову як другу державну.

Тільки тиск німців, які вимагали, щоб Українська держава була-таки українською, а не малоросійською, стримував гетьмана від відкритих проявів російських симпатій. У жовтні 1918 р., коли поразка держав Четверного союзу у світовій війні стала очевидною, відпала необхідність дотримуватись пронимецького курсу. Кадети знову взяли на озброєння проантантівську політику, і десять міністрів уряду Ф. Лизогуба, ядро яких складали кадети, виступили з ініціативою відбудови великої Росії, для чого пропонували розпочати військові дії проти російських більшовиків. Ініціатива стала причиною урядової кризи та відставки уряду. Коли почалося формування нового уряду, керівництво партії кадетів заборонило своїм членам брати участь у новому уряді й підтримало «ініціативу десятиох». Абсолютно однозначним і відвертим в ці дні був лідер кадетів П. Мілюков. В інтерв'ю київській російськомовній газеті «Новости дня» він заявив: «Росія, яка розпалась на невеликі частини, прямує тепер до об'єднання, але не на основах федерації, які на російському ґрунті є чужі й неприйнятні. Частини ці прямують до злиття, до будування єдиної Росії»¹²⁰. Подібної позиції дотримувався і генерал А. Денікін. Виступаючи на відкритті Кубанської краєвої ради, головну думку свого виступу він присвятив проблемам відновлення великодержавної Росії, а з приводу України заявив, що об'єднання стане можливим тоді, коли Україна скине з себе іноземне іго й згадає про синівські зобов'язання перед спільною Батьківщиною»¹²¹.

Голова Протофісу князь Голіцин звернувся до гетьмана телеграмою, в якій вимагав не допускати в уряд представників українських політичних сил. Фактично гетьман, який поки що не наважува-

вся відверто взяти курс на «єдину та неділиму» Росію, був поставлений силами, які підпирали його режим, перед ультиматумом.

П. Скоропадський протримався перед ним всього кілька тижнів. Тиск російських сил на нього шалено зростав. У кінці жовтня в Києві відбувся другий з'їзд Протофісу, основними інтонаціями в роботі якого стали надії на відновлення єдиної Росії. В цей же час у Києві завершилося створення «Совета государственного объединения». Його головою став барон В. Меллер-Закомельський, а одним із заступників голови — П. Мілюков. «Совет», як і Протофіс, зберігав лояльність до гетьмана, але активно шукав шляхів до зближення з Добровольчою армією. Неабияку діяльність у Києві розгорнуло місцеве відділення російського Національного центру, до якого приєдналися група В. Шульгіна, Клуб російських націоналістів, товариство «Русь», а також влилося поповнення з московської організації Національного центру — М. Федоров, П. Новгородцев та ін. Ця організація ставилася до гетьмана, як і до ідеї української державності, войовничо-вороже.

З іншого боку, українські політичні сили вимагали демократизації державного життя, проведення аграрної реформи та скликання Українського національного конгресу. За таких умов гетьман вагався з прийняттям рішення. Їх могло бути два, як писав він у своїх спогадах: або зробити спробу самому стати на чолі українського руху (в успіх такої акції П. Скоропадський майже не вірив), або заборонити проведення Національного конгресу й спертися в Києві на всі ті офіцерські формування, які діяли напівлегально й підтримували Добровольчу армію, а також оголосити загальну офіцерську мобілізацію. Гетьман схилився до другого варіанту. Остаточного до такого способу дій його підштовхнули повідомлення з Ясс, де відбулися консультації представників російських правих сил з союзниками, при цьому останні не захотіли розмовляти з посланцями Українського національного союзу, а гетьману дали зрозуміти, що вони рішуче не бажають «говорити з українським урядом, доки він стоятиме на точці зору “самостійності”», і що тільки федеративна Україна може мати успіх у них»¹²².

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив новий, за визначенням П. Христюка, «однорідний реакційно-московський»¹²³ кабінет міністрів на чолі з С. Гербелем. Того ж дня у грамоті «До всіх українських громадян і козаків України» гетьман оголосив про зміну державного курсу, який полягав у тому, що Україні «першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії»¹²⁴.

Наступним кроком по шляху, який визначив П. Скоропадський, стало призначення 18 листопада 1918 р. на посаду головнокомандуючого збройними силами України колишнього царського генерала

графа Ф. Келлера. Граф мав крайньо праві політичні погляди, був монархістом, у березні 1917 р. відмовився приводити до присяги Тимчасовому урядові III кавалерійський корпус, яким командував.

Гетьманські сподівання на зміцнення влади у такий спосіб не виправдалися. Представники Антанти продовжували ігнорувати Українську державу і не поспішали у Київ; російське офіцерство практично не відгукнулося на оголошену мобілізацію. З 15 тис. офіцерів, які знаходилися у Києві і на підтримку яких розраховував гетьман, до армії прийшло лише 800. Розчаруванню гетьмана не було межі. У своїх спогадах він написав, що грамота 14 листопада була хибним кроком, який лише призвів до чергового загострення українсько-російських відносин. Російські праві сили та офіцерство активізували антиукраїнські дії. Гетьману навіть довелося в кінці листопада звільнити з посади Ф. Келлера.

Реакція Українського національного союзу на проголошення гетьманом нового державного курсу була адекватною: союз закликав до повстання проти влади П. Скоропадського, для керівництва яким утворив Директорію на чолі з В. Винниченком, Головним отаманом повстанських військ став С. Петлюра. Значна частина гетьманських військ перейшла на бік повстанців. І хоча перший наступ повстанців на столицю гетьманцям вдалося відбити за підтримки німецьких військ, вже з кінця листопада вплив і влада П. Скоропадського далі Києва не сягали. В нього залишались ще слабкі надії на спільні дії та допомогу Добровольчої армії.

Роботу в напрямі створення спільного антибільшовицького збройного альянсу гетьман почав ще у жовтні. Його ідея полягала в об'єднанні зусиль України, Добровольчої армії, Дону, Кубані, Терека, Грузії та Криму і спрямування їх проти більшовиків. Ключову роль тут мали відіграти стосунки України з Добровольчою армією. В останній декаді жовтня, коли поразка Німеччини у світовій війні стала доконаним фактом, гетьман організував у Києві зустріч з представником Добровольчої армії полковником Неймірком. За свідченням генерала А. Денікіна, гетьман дослівно висловив свою позицію так: «Я русский человек и русский офицер, и мне очень неприятно, что несмотря на ряд попыток с моей стороны завязать какие-либо отношения с генералом Алексеевым, кроме ничего не значащих писем ... я ничего не получаю... Силой обстановки мне приходится говорить и делать совершенно не то, что я чувствую и хочу — это надо понимать. Даю вам слово, что до сего времени я буквально ничем не связан, никаким договором с Берлином и твердо отгородился от Австрии... Я определенно смотрел и смотрю — и это знают мои близкие, настоящие русские люди, — что будущее Украины в России. Но Украина должна войти как равная с равной на условиях федерации. Прошло время командовать из Петербурга

— это мое глубокое убеждение. Самостийность была необходима, как единственная оппозиция большевизму: надо было поднять национальное чувство»¹²⁵.

Але навіть до цих досить відвертих визнань гетьмана А. Денікіна поставився досить холодно, а пізніше написав, що П. Скоропадський не бажав зрозуміти, що між ідеологією «єдиної, великої і неділимої» Росії і тією, яку до останніх днів публічно сповідував він (гетьман), лежало непрохідне провалля, «через яке не перекинути містка слухами, начебто це лише політична гра, обман, засіб, крізь вузьку щілину українського шовінізму пролізти легше в широкі ворота вільної російської державності»¹²⁶.

Лише після публікації федеративної грамоти й спеціального звернення міністра закордонних справ Української держави Г. Афанасьєва до керівників Добровольчої армії про спільні дії генерал Драгомиров з наказу А. Денікіна надіслав у Київ телеграму, в якій виклав позицію білих: «Якщо Україна стала на шлях російської державності, необхідно прийти до угоди про створення об'єднаного фронту, єдиного командування для боротьби проти більшовиків і єдиного російського представництва на міжнародному (мирному) Конгресі». Отже, як суб'єкт міжнародного життя, як незалежна й навіть автономна одиниця Україна повинна була зникнути. Але це вже було поза способом думання П. Скоропадського. Контакти з Добровольчою армією перервалися, так і не встановившись. Закінчуючи свої спогади 1919 р., П. Скоропадський ще раз висловив своє політичне credo, яке не знайшло підтримки ні у українців, ні у росіян: «За мной не пошли, но я остался глубоко убежденным, что Великая Россия восстановится на федеративных началах, где все народности войдут в состав великого государства, как равное к равному, где измученная Украина может лишь свободно расцвести, где жизнь не будет пронизана насилием и справа, и слева, как до сих пор, что только тогда наступит покой, только тогда мы дойдем до периода нового, совместного народного творчества, и нам не страшны будут ни Центральные государства, ни Entante-ы того времени»¹²⁷.

Напевно, це була остання і, можливо, щира сльоза над трупом малоросійства, яке привело П. Скоропадського під перехресний вогонь української і російської сторін. Ніхто не бажав здавати свої позиції. Провал федеративного курсу гетьмана, очевидно, доводив, як швидко і незворотно міняють революції русло суспільного життя. Ще рік тому, в листопаді 1917 р., проголошення Української Народної Республіки як складової частини федеративної Росії дало Центральній Раді вотум довіри населення України, а в листопаді 1918 р. федеративна грамота гетьмана вже сприймалась як політичний анахронізм, ще анахро-

нічніше і нежиттєво виглядав малоросійський проект Української держави. Він міг влаштувати лише нечисленну групу великої буржуазії та землевласників, які в такий спосіб готові були боронити свої станові інтереси, сформовані ще за часів імперії, коли еліта мала донаціональні цінності та спосіб мислення.

Українська Народна Республіка і небільшовицька Росія

Кінець 1918 р. в Україні став одночасно і безславним кінцем спроби побудувати українську державність на підвалинах малоросійської та консервативної ідей. У цих ідей не лише не було національного українського підґрунтя, а й виявилися надзвичайно слабкими соціальні засади. Їх реалізацію цілком і повністю зумовив певний збіг обставин, чинник іноземної присутності в Україні.

Директорія порівняно легко здобула перемогу над «гетьманцями». Можна сміливо брати це слово в лапки, адже скільки-небудь масового гетьманського руху не виявилося. Більшість тих, хто влітку 1918 р. називав себе гетьманцями, водночас стали прибічниками російської білої ідеї, а меншість беззастережно перейшла на бік Директорії. Остання в грудні 1918 р. пережила момент тріумфу, свого найвищого злету. 14 грудня влада в Києві перейшла з рук гетьманського уряду до Українського військового революційного комітету, який діяв підпільно у столиці після від'їзду Директорії до Білої Церкви. Того ж дня ревком створив спеціальну Раду комісарів (голова — В. Чехівський, комісари — Л. Бобир-Бухановський, М. Галаган, Д. Донцов, М. Ковальський, М. Корчинський, М. Левитський, О. Лотоцький, Б. Мартос, Л. Михайлів, В. Матюшенко, А. Пісоцький, П. Пилипчук, Д. Симонів, І. Фещенко-Чопівський, П. Холодний, С. Шелухин), на яку покладалось завдання взяти під свій контроль роботу гетьманських міністерств і в такий спосіб забезпечити управління країною¹²⁸.

18 грудня до перону київського палацу підійшов потяг Директорії. Його урочисто зустрічали військові, представники політичних і громадських організацій, консули чужоземних держав і великий натовп цікавих киян. На Софійському майдані відбулись військовий парад та урочисте богослужіння.

Вступ Директорії до Києва знаменував відновлення Української Народної Республіки. Проте знов проголошена УНР суттєво відрізнялася від своєї попередниці. Тут треба звернути особливу увагу не на форму, а на структуру державної влади. На чолі першої УНР стояла Центральна Рада. Безумовно, це був орган, народжений революційним часом. Але впродовж кількох місяців свого існування, до проголошення III Універсалу, УЦР завдяки Всеукраїнському національному конгресові, Всеукраїнським селянському, робітни-

чому та військовому з'їздам, кооптації представників нацменшин набула ознак легітимності. Її владу визнали десятки, а може, й сотні різноманітних губернських та повітових з'їздів, громадських організацій та партій. У Центральній Раді, яка нараховувала понад 600 делегатів, були зібрані найвидатніші політичні діячі України, включаючи не лише представників суто українських, але й російських, єврейських, польських партій. Це давало можливість підтримувати в Україні певну рівновагу політичних сил. Через Генеральний секретаріат Центральна Рада могла опертися на губернські та повітові державні адміністрації Тимчасового уряду, які вже з літа 1917 р., нехай і формально, але були підпорядковані Генеральному секретаріатові інструкцією Тимчасового уряду.

Принципово інша ситуація склалася восени 1918 р. Гетьманський режим ніколи не мав широкого соціального та політичного опертя, тому його німецькі опікуни наполегливо радили гетьману нав'язати стосунки з ліберально-демократичними політичними силами, уособленням яких виступав Український Національний Союз. Але УНС, хоч формально й складався з партій, принаймні дві з яких відігравали ключову роль у Центральній Раді, так і не зміг піднятися до масштабу діяльності останньої. Серед українських есерів вже відбувся поділ, не було одностайності й серед соціал-демократів. Подібна диференціація політичних сил суттєво впливала на український національний фронт. Тому ідея УНС про коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів, яку в середині жовтня 1918 р. озвучив В. Винниченко, виявилася неефективною. Створений наприкінці жовтня 1918 р. останній коаліційний кабінет Ф. Лизогуба досить швидко довів свою неспроможність вивести країну з політичної кризи на шлях демократичного розвитку. Інтереси проросійських і українських сил виявилися надто полярними, а центр — нездатним до їх примирення. Так було втрачено шанс на скликання Українського національного конгресу, і питання про владу поставлено в площину або відновлення єдиної неподільної Росії під гетьманськими прапорами, або повстання проти режиму під виразними українськими національними гаслами. Ці гасла об'єднували політичні сили в Українському Національному Союзі, вони ж були активно використані керівниками антигетьманського виступу. В першій відозві Директорії до громадян України 14 листопада 1918 р. робився особливий наголос на національних завданнях повстання, говорилося про «панування генерала-гетьмана», яке вело Україну до єдиної неподільної Росії, визнавалась зрадницькою федеративна гетьманська грамота «про скасування самостійності Української Держави». Відозва ділила всіх громадян на два табори — тих, «хто... виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неподільну гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки», і всіх «останніх чесних громадян».

Дуже схожим за політичною інтонацією був Універсал С. Петлюри, виданий майже одночасно з відозвою Директорії. С. Петлюра закликав «українських солдатів і козаків боротись за державну самостійність України» проти запродавців, «котрі самі продавались і хотять Україну продати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій клясі — безробітному російському офіцерству і ма-родерам, що скупчились в контрреволюційне кубло на Дону»¹²⁹.

Не можна сказати, що цитовані документи не висували соціально-економічних завдань, вони були сформульовані (повалення поміщицько-бюрократичної реакції), але залишались на другому плані, оскільки шлях до їх виконання лежав через реалізацію національних гасел. Згодом це дало підстави першим історіографам Української революції В. Винниченкові та П. Христюку вважати, що Директорія «не мала виразної соціально-економічної платформи»¹³⁰. На думку останнього цитованого автора, антигетьманське повстання набрало ознак українсько-російського протистояння. «Україножерна політика московських соціалістичних партій на Україні під час гетьманщини», «нейтралітет» деяких з них під час повстання проти гетьманщини викликали підвищені національні настрої в колах не тільки дрібнобуржуазних, але й соціалістичних українських політичних партій, — писав П. Христюк. — Все російське, московське, хоч би й соціалістичне, вважалося контрреволюційним і ворожим». Це призвело, на думку П. Христюка, до ізоляції українських соціалістичних партій і до зміцнення націоналістично налаштованої української дрібної буржуазії, яка почала відрізняти свої класові інтереси від інтересів поміщиків та капіталістів. Дрібна буржуазія «все виразніше намагалась стати репрезентантом української нації», заступницею інтересів «всього українського народу»¹³¹. Показником таких намагань стала активізація Української партії соціалістів-самостійників, яка до того помітної ролі в політичному житті не відігравала, а ще більше зріс вплив повстанського елемента на формування державної стратегії. Наприкінці 1918 — початку 1919 рр. в регіонах владу контролювали військові. Роль армії, її головнокомандуючого — Головного отамана С. Петлюри, невпинно зростала в 1919—1920 рр. Вивчаючи події грудня 1918 р., бачиш, що отамани ставали безпосередніми провідниками та інтерпретаторами ідеології Директорії, тобто намагались поєднати військові та політико-ідеологічні функції, що мало цілий ряд негативних наслідків, насамперед створювало гостру опозицію новій владі в містах, в яких, як відомо, домінувало російське населення. Отаман Болбочан, під контролем якого знаходилася переважна частина Лівобережжя, оголосив, що не потерпить ніяких рад робітничих депутатів, бо він бореться за самостійну демократичну Українську республіку. Під цими гаслами його війська розганяли променшовиць-

кі робітничі з'їзди на Харківщині, діставалось від них і лівим українським есерам. Не менш ортодоксально діяв і Є. Коновалець. Його наказом 22 грудня 1918 р. було заборонено «всяку агітацію проти існуючого державного устрою Української Народної Республіки, її самостійності, прав Директорії, законів установ і розпоряджень підлеглої Українському урядові влади». Видання подібних наказів пояснювалось необхідністю боротьби з гетьманцями-монархістами та більшовиками, але практика їх виконання оберталася повним розгромом громадсько-політичного життя. Так, у кінці грудня 1918 р. «Робітнича газета» описала розгром променшовицького Бюро київських профспілок. Обшук, який затіяв у приміщенні профспілок якийсь військовий загін під командою коменданта, досить швидко «перейшов у цілковитий безглуздий розгром усього майна союзів і робітничих культурно-економічних організацій, які там містилися. Були відчинені шафи й столи і з них забрано все: книги, діловодство, справоздання, архіви, реєстраційні картки, касові книги, печатки, навіть каламарі і ручки [...] Тоді всю цю «буржуазно-більшевицьку літературу» (буквальний вираз тих, хто це робив) було складено в мішки і винесено на вулицю; посеред вулиці все це склали в купу і підпалили»¹³².

В цей же час прокотилася хвиля єврейських погромів у містах і містечках Волині та Правобережжя. Негативна роль отаманщини в історії УНР досить добре з'ясована. Одним з перших про це став писати В. Винниченко у «Відродженні нації»: «Вся верховна, себто реальна, дійсна влада була в руках отаманів і то в штабі Січових Стрільців, з якими С. Петлюра цілком консолідувався й серед яких усякими способами запобігав ласки. Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори. Це була група молодих, енергійних, до фанатизму й екстазу пройнятих національним чуттям людей»¹³³.

Якщо на поверхню політичного життя впливала отаманщина, то це була лише одна сторона медалі, до якої привертає увагу В. Винниченко, бо він за отаманщину начебто не ніс відповідальності. Вся вона лягла на плечі С. Петлюри. Але ж була й інша сторона, яка полягала в тому, що Директорії забракло сили й гнучкості для того, щоб налагодити взаєморозуміння з неукраїнською революційною демократією, як це було влітку 1917 р. Окремим історикам видається, що в тих умовах куди надійнішою політичною комбінацією могло стати негайне відновлення Центральної Ради з усіма її організаційними та законодавчими напрацюваннями. З такою ідеєю виступала група українських есерів на чолі з М. Грушевським. «...Постулат скликання Центральної Ради був тою конечною необхідністю, яку Директорія мусила визнати і перевести в життя, — твердив П. Христюк. — Що б там не було, а шкідливий, злочинний

параліч центральної влади й сваволлю військового, антигромадського режиму Директорії було б тим способом одразу і рішуче усунуто»¹³⁴. Тепер можна лише гадати, наскільки правим виявився б П. Христюк, якби такий політичний хід був зроблений. Чи знайшлася б на той час в Україні постать, яка в стінах Центральної Ради об'єднала б навколо себе і української держави різномірну мультиетнічну революційну демократію? Гадати, припускати можна, але точно знаємо, що цей проект був відкинтий без особливих дебатов. Історичний досвід показує, що із завойованою владою не розлучаються, її просто так не віддають. Тож і Директорія обрала такий розвиток подій, який їй видався найприйнятнішим.

26 грудня 1918 р. у Києві Директорія оприлюднила свою першу після приходу до влади Декларацію та утворила Раду Народних Міністрів. Практично всі портфелі міністрів були поділені між партіями, які входили до Українського Національного Союзу. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ призначили соціал-демократа В. Чехівського. Його однопартійці очолили міністерства: мистецтва (Д. Антонович), народного здоров'я (Б. Матюшенко), продовольчих справ (Б. Мартос), фінансів (В. Мазуренко), праці (Л. Михайлів). Чотири міністерства потрапили в руки есерів: внутрішніх справ (О. Мицюк), земельних справ (М. Шаповал), пошт і телеграфів (І. Штефан), торгу й промисловості (С. Остапенко). Соціалісти-самостійники дістали три міністерські портфелі: морських справ (М. Білинський), військових справ (О. Осецький), державного контролю (Д. Симонів). Стільки ж отримали есефи: народної освіти (П. Холодний), юстиції (С. Шелухин), державний секретар (І. Сніжко). Єдиний неукраїнець, який з'явився в уряді, член Поалей-Ціон А. Ревуцький, був призначений міністром єврейських справ¹³⁵.

В уряді УНР, як і в Директорії, не було представників російських і польських політичних організацій. Це був начебто яскравий прояв національної природи Директорії, який, однак, свідчив не стільки про силу, скільки про слабкість нового режиму. П. Христюк однозначно негативно висловився про цю особливість складу Ради Народних Міністрів: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усовувалася, але дуже сильно поглиблювалася. Мало того, що в складі кабінету не було ні одного неукраїнця, залишалися не обсаженими до того ще й міністерські пости по міністерству великоруських і польських справ (які існували, згідно з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією). Голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до вияснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею». Таке «пояснення», звичайно, не сприяло утворенню справжнього класо-

вого робітничо-селянського фронту на Україні; воно несподіваним способом перекладало відповідальність за політику польської буржуазії на польський пролетаріат в Україні, а також позбавляло (коли не фактично, бо до здійснення планів Директорії майже не дійшло через війну, то в припущенню) московське населення України певних прав тільки через те, що УНР не встановила приязних відносин з Сов. Росією»¹³⁶. Якщо не брати до уваги класову риторику П. Христюка, то в цих спостереженнях можна побачити одну із визначальних характеристик Української революції — її національну суть, яка неминуче вела до загострення міжетнічних конфліктів, особливо між етносами, які ще недавно визначалися як гноблячий і гноблений.

Будь-яка національно-визвольна революція передбачає існування такого конфлікту і робить спроби до його вирішення. Антигетьманське повстання та перемога Директорії призвели до загострення міжетнічних стосунків. Поза впливом Директорії залишились не лише праві, консервативні російські елементи, але й російська, польська та єврейська революційна демократія та російські більшовики. П. Христюк як один з активних політиків того часу вважав, що це була фатальна помилка української влади, що їй «необхідно було рішуче й негайно покінчити з ізоляцією українських революційних робітників та селян від неукраїнського революційного робітництва, немилосердно розірвати з єдиним національним фронтом»¹³⁷. Умоглядно ця рекомендація виглядає досить привабливо, але з історії 1917—1918 рр. ми надзвичайно добре знаємо, як важко в російській свідомості приживалася ідея автономії України і якою недоброзичливою була її реакція на IV Універсал УЦР. Не викликав у росіян підтримки й малоросійський гетьманський варіант України. Гетьманську Україну «русский человек» сприймав лише як певний тимчасовий і фатальний збіг обставин, який дозволяв заховатись від більшовицької загрози, але не сприймався як щось стає. Відновлення Директорією УНР оцінювалось ним як чергова державно-політична катастрофа, яка мало чим відрізнялась від більшовицької, а можливо, була ще гіршою в силу своїх національних особливостей. 16 грудня, на другий день після відречення гетьмана, В. Вернадський, тоді президент Української Академії наук, зробив у своєму щоденнику такий запис: «... Невероятная смена событий. Даже трудно себе представить, сколько пришлось пережить и как резко меняется настроение, психология окружающего. Сейчас в очень широких кругах — ожидание большевизма, новой смуты; кроме немногих, широкие круги не верят в прочность создаваемого (тобто відновлення УНР — *Авт.*) и считают все движения преддверием большевизма. У многих даже является совсем неправильное отношение — пренебрежительное — к национальному элементу, который явился внешним проявлением движения Петлюры»¹³⁸.

Живу безпосередню реакцію київського міщанина на зміну влади знаходимо у спогадах А. Гольденвейзера: «Первые дни Директории живо напомнили мне начало ноября 1917 года, когда впервые над нами получили власть украинцы. Сразу в политике и общественной установился тот же грубоватый и вызывающий тон. Но только на этот раз наши властители, имея за собой феерический успех поднятого ими восстания, чувствовали себя уже подлинными национальными героями. Поэтому время владычества Директории, каких-нибудь шесть недель, было временем самого необузданного украинского национализма и русофобства»¹³⁹. Як приклад русофобії А. Гольденвейзер згадує наказ коменданта Києва про заміну російських вивісок українськими. В його уяві цей факт виростає у якесь дике і ефемерне дійство, яке перетворило столицю УНР в гігантську малярну майстерню. Про цей випадок йдеться і в багатьох інших спогадах, з чого напрошується висновок про те, що російська і, очевидно, єврейська та польська суспільна масова свідомість виявилася абсолютно неготовою до сприйняття «української ідеї». Підтвердження цієї тези знаходимо в спогадах В. Гурка. Він пише, що між різноманітними російськими політичними угрупованнями в Україні тоді не було єдності, лише в «двух отношениях они, впрочем, были единомышленны, а именно: в отрицательном отношении к украинскому сепаратизму и в сочувственном — к добровольческой армии»¹⁴⁰. Досить відверто і цілком однозначно ситуацію, що склалася, коментував А. Денікін. Він писав, що «рядова російська (русская) громадськість і, зокрема, добровольче офіцерство сприймали всі українофільчі прояви гаряче і безпосередньо. Між ними і українофілами-самостійниками виростала гостра ненависть»¹⁴¹.

Нам невідомі жодні матеріали, написані представниками російської демократії, в яких би висловлювались найменші симпатії до Директорії чи принаймні робилася спроба зрозуміти її політику. Напевно, у висновок про те, що Директорії не вдалося знайти спільної мови з неукраїнською демократією, треба внести певну корективу про те, що й російська сторона не виявила прагнення до такого діалогу. В майбутньому ця обставина зіграла злий жарт як з одними, так і з іншими, змусивши поодиночі протистояти більшовикам.

Особливо гостро й негативно відреагували на відновлення Української Народної Республіки праві російські політичні кола. Вони з тривогою спостерігали за ситуацією, яка склалася восени 1918 р. в Україні. Небезпека державного перевороту, який готував Український Національний Союз, як писав А. Денікін, була очевидною. Діячі київського російського Національного центру бачили вихід із ситуації лише в передислокації в Україну частин Добровольчої армії. Вони неодноразово зверталися з такими пропозиціями до командування білих. «Меня настойчиво втягивали в украинский

водоворот, тогда как я считал, что задача эта для Добровольческой армии совершенно непосильна. В этом необыкновенно сложном военно-политическом положении, в котором находилась Украина, одного престижа ДА было, на мой взгляд, совершенно недостаточно. Необходима была крупная вооруженная сила, которая могла бы поддержать или свергнуть гетьманскую власть, разделаться с движением, поднятым УНС, и, главное, прикрыть северные рубежи Украины от готовящегося вторжения «Повстанческой» Красной армии Антонова-Овсиенко. Это мог бы сделать народный подъем, но его не было»¹⁴². А. Денікін жалкує, що послати в Україну в той час не було кого. Тоді в російських колах виникла ідея використати для цього війська Антанти.

Стабілізація в Росії була головною метою союзників після завершення світової війни. Прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж вважав, що «ніякого миру не буде, поки мир не наступить у Росії. Війна в Росії означає війну на половину Європи і майже на половину Азії... Цивілізований світ не може дозволити собі залишити Росію в ізоляції та запустінні»¹⁴³. Як відзначив Річард Пайпс, Паризьку мирну конференцію на початку 1919 р. найбільше хвилювало, чи буде в Росії єдиний уряд. Саме ця ідея була закладена в декларації, опублікованій в кінці листопада 1918 р. в одеській пресі від імені держав Антанти. В ній говорилося, що країни Згоди «вирішили не допускати ніякого порушення в справі відновлення порядку та реорганізації Росії, яке розпочали російські патріоти і яке піддержують союзники. Відбудова Росії як держави, що входить до блоку держав переможців, демократичних країн Антанти, відбуватиметься згідно з бажанням всіх патріотів і всіх елементів, що стоять за порядок у Росії. А щодо Південної Росії, держави Антанти стверджують свою непохитну волю підтримати в ній порядок. Ця непохитна воля в найближчому часі буде підтримана збройною силою в такій кількості, як того вимагатимуть обставини»¹⁴⁴.

Ця декларація була наслідком нарад представників Антанти та правих російських політичних організацій в Яссах, про яку ми побіжно згадували вище. Російська сторона була відверто зацікавлена в участі військ Антанти в боротьбі з більшовизмом, а водночас і з українськими сепаратистами. В поданому російською стороною меморандумі підкреслювалось, що «перші озброєні сили союзників принесуть з собою тверде рішення не визнавати окремих державних організацій, утворених Німеччиною в цілях роздроблення Росії, і вернуть Росії її Андріївський прапор — символ її єдності»¹⁴⁵. Зрозуміло, що насамперед йшлося про Україну. Автори меморандуму вимагали, щоб французький консул, повернувшись до Києва, керувався у своїй політиці стосовно української влади принципом визнання неподільності Росії. Вони не виключали можливості зміни

влади в Україні до моменту, поки французький консул добереться до Києва, тому підкреслювали, що у такому випадку французька політика «повинна була б мати негативний характер по відношенню до нової влади і одночасно стреміти при підтримці московських кругів до зміни утвореного становища»¹⁴⁶.

Ще з грудня 1917 р. Великобританія та Франція поділили Росію на сфери відповідальності. Україна потрапила до французької сфери. Франція керувалася у своїй російській політиці двома інтересами: з одного боку, вона була зацікавлена в поверненні величезних фінансових коштів, які у вигляді прямих інвестицій чи царських займів були вкладені в Росію, а з другого — не хотіла будь-якого посилення в майбутньому впливів Німеччини у цьому регіоні. Для забезпечення власних інтересів, а насамперед для того, щоб стабілізувати складну ситуацію в зоні свого впливу та не допустити ескалації радикалізму, Франція вирішила направити до Одеси обмежений контингент своїх військових сил.

2 грудня на рейд Одеси прибув перший французький корабель «Мірабо». 15 грудня почалася висадка в місті 15-тисячного контингенту англо-французьких військ. 13 січня 1919 р. в Одесі розташувався штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д'Ансельмом. Генерал зажадав від українських військ, щоб вони розблокували район навколо Одеси і відійшли на лінію Тирасполь — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон, і одночасно видав наказ, в якому оголосив, що «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі й патріотизму відновити порядок у краї»¹⁴⁷. Незважаючи на те, що про існування України генерал навіть не згадав, це ще зовсім не означало, що французи на момент вступу до Одеси вже мали чітку програму власних дій, яка до того ж базувалася на апріорній негації української проблеми.

Підкреслений наголос на бажанні дати змогу «всім чинникам доброї волі» відновити порядок у краї показував, що французи мали лише антибільшовицьку упередженість, всі інші сили мали бути використані в боротьбі проти більшовиків. Більше того, французьке командування в Одесі (генерал д'Ансельм, полковник Фрайденберг) було проти зміцнення якоїсь єдиної місцевої політичної сили в регіоні, особливо представників Добровольчої армії, а намагалось спочатку розібратися в складному конгломераті місцевих політичних угруповань, які потім використати з найбільшою вигодою для себе. Про це не без сарказму писав в «Очерках русской смуты» генерал А. Денікін: «Фрайденберг, заранее предубежденный против Добровольческой армии, принял систему полного игнорирования ее власти и дискредитирования ее представителей [...] деятельность Фрайденберга [была] полна противоречий и видимых несообразностей в связи с целой гаммой влияний, интриг и давлений, ко-

торым он подвергался. Но наиболее явственные и серьезные из этих влияний исходили от трех звеньев протivoестественной политической цепи: 1) Петлюра — Греков, 2) Греков — Котов — Григоренко, 3) Григоренко — Меллер-Закомельский — Маргулис. Политически это означало: Директорию, хлебоборбческую «громаду» и Совет государственного объединения; в области устремлений — самостоятельность, русскую фальсификацию украинской Директории и особое южное правительство»¹⁴⁸. А. Денікін зазначав, що боротьба з більшовиками, яка вимагала залучення сторонніх сил, «змушувала французів звертати свої погляди на Україну»¹⁴⁹ і планувати спільний похід українських і російських армій проти більшовицької Москви. Однак навіть А. Денікін не міг заперечити, що Франція віддавала перевагу ідеї збереження єдиної російської держави. Ця обставина не могла не позначитись головним чином на майбутньому українсько-французькому діалогові.

На початку лютого 1919 р. українські дипломати ініціювали підготовку, від імені новопосталих держав УНР, Білорусії, Дону та Кубані, спільного меморандуму, в якому йшлося про державний устрій згаданих державних новоутворень та про шляхи й методи придушення більшовизму. Автори меморандуму відштовхувались від факту реального розладу Росії після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. Об'єднати Росію, навіть у формі федерації, в умовах, що склалися, на їх думку, можна було або силою втручання іноземних держав, шляхом примусу, або «по добровільній згоді як рівного з рівним тих державних осередків, які створилися на уламках старої Росії». В зв'язку з цим, говорилося у меморандумі, «ми, представники України, Білорусії, Дону та Кубані, прийшли до глибокого переконання, що питання державного влаштування цих чотирьох одиниць може отримати швидко і належне вирішення лише шляхом окремого здійснення основ державності та порядку в кожній з них»¹⁵⁰.

Всі чотири нові держави прагнули до спільної боротьби з більшовизмом, однак висловлювались проти створення єдиної антибільшовицької армії, вважали достатнім лише сформування загального генерального штабу для керівництва оперативними діями військ, але без права «втручатися в політичне життя та внутрішні справи державних новоутворень»¹⁵¹. Меморандум був опублікований в одеських газетах і зустрів жорсткий опір з боку симпатиків Добровольчої армії. В цьому не було нічого дивного, адже А. Денікін кількома місяцями раніше відкинув схожий план антибільшовицької боротьби, запропонований П. Скоропадським. Він, як уже згадувалось, був ініціатором створення єдиної армії. Наприкінці 1918 — початку 1919 р. він доклав надзвичайних зусиль, щоб змусити керівництво Кубані підпорядкувати свої збройні сили добровольчому командуванню. Відновлення Директорією УНР ство-

рювало в даному разі додаткові труднощі для білих. «Вообще украинский вопрос, в особенности в краткий период второй Директории, создавал чрезвычайно острую, напряженную атмосферу вокруг отношений между Кубанью и командованием, — не без раздражения згадував А. Денікін. — Происходило какое-то сплошное «недоразумение»... Директория объявляет грамоту гетмана о федерации с Россией «зрадницьким актом Скоропадського про скасування самостійності Української Держави», а кубанские федералисты официально приветствуют Директорию, и их официоз по поводу акта воссоединения Галиции с Украиной с пафосом восклицает: «Прекрасная сестра своего замученного брата-кубанца возвратилась к своей горячо любимой матери-Украине»¹⁵².

А. Денікін добре розумів, яку смертельну небезпеку ідеї «єдиної та неподільної Росії» несе спроба України, Дону, Білорусії та Кубані переконати керівників Антанти в доцільності підтримати їх план. Щоб не допустити цього, в хід були пущені всі політичні можливості та впливи. А. Марголін, учасник української дипломатичної місії в Одесі, свідчив: «Взаимоотношения французской власти, представителей Добровольческой армии и делегатов украинского правительства были весьма сложными и запутанными. Французы колебались, не знали, на чем остановиться»¹⁵³. Зрештою, вони схилилися до відтворення унітарної Росії, і це стало головним каменем спотикання на шляху української революції. Як пересвідчився той же А. Марголін, весною 1919 р. у Парижі «в русском отделе французского министерства иностранных дел явно ощущалось тяготение к старой ориентации Франции на единую и сильную Россию [...] Пишон и его сотрудники находились в то время под влиянием кругов Сазонова, а также Маклакова. И они говорили вслед за ними о создании единой России «с автономиями для народностей»¹⁵⁴. Французи постійно рекомендували українцям шлях угоди з армією та урядом А. Денікіна.

1919 р. був роком найвищого злету білої ідеї. Ніколи до і після цього періоду білий рух не мав таких успіхів. На початку 1919 р. А. Денікіну вдалося об'єднати під своїм командуванням Добровольчу армію, донських та кубанських козаків. Нове об'єднання отримало назву Збройні сили півдня Росії.

Підтримані політично, а головне, матеріально Антантою, насамперед Англією, війська А. Денікіна розгорнули весною 1919 р. наступ на широкому фронті і, прорвавши в кількох місцях оборону червоних, вийшли на початку липня на лінію Царицин — Белгород — Харків — Катеринослав — Херсон. 3 липня А. Денікін віддав своїм військам «московську директиву», яка ставила завдання захоплення Москви й ліквідації більшовицького режиму. Одночасно денікінці продовжували наступ на українські території, намагаючись

заблокувати наступ армії УНР на Одесу та не допустити захоплення нею Києва. «Московська директива» передбачала завдання для генерала Май-Маєвського вийти на лінію Дніпра та Десни, захопити Київ та інші переправи через Дніпро від Катеринослава до Брянська. Генерал Добровольський зі своїми військами мав вийти на лінію Дніпра від Олександрівська до гирла, маючи в перспективі заволодіти Херсоном та Миколаєвим. Чорноморський флот мав блокувати Одесу¹⁵⁵. Подібні дії суперечили планам Антанти створити єдиний антибільшовицький фронт. Спостерігаючи за розвитком наступу армії УНР на Правобережній Україні у серпні 1919 р., представники Антанти намагалися схилити А. Денікіна до встановлення контактів з українською армією для проведення спільних дій. А. Процик пише про відповідні, але марні зусилля Ж. Клемансо і В. Черчілля вплинути на керівництво білою армією та особисто на А. Денікіна. Вона наводить телеграму О. Колчака до А. Денікіна, в якій висловлювалася порада встановити між зонами військових дій Збройних сил півдня Росії та Дієвою Армією УНР демаркаційну лінію. Такою природною лінією міг стати Дніпро. А. Процик робить з цієї телеграми висновок про те, що адмірал О. Колчак у далекому сибірському Омську не був так націоналістично налаштований, як генерал А. Денікін у Новоросійську¹⁵⁶. Цей висновок підштовхує нас до думки про те, що російський націоналізм найбільш активно виявляв себе на етнічно чужих росіянам чи порубіжних територіях, тоді як на етнічних російських землях великого поширення не дістав. І це стало не останньою причиною поразок білого руху.

Гасло «єдиної, неподільної Росії» змушувало Директорію бути дуже обережною в своєму ставленні до білого руху, проте як безкомпромісна позиція Антанти в цьому питанні, так і неможливість одночасної боротьби з більшовиками й білими підштовхували її до взаєморозуміння з денікінцями. Був також певний розрахунок на донських та особливо кубанських козаків, який полягав у тому, що в силу своїх симпатій до України вони не виступлять збройно проти армії УНР. Подібного чину прецедент стався на початку року. Як згадував А. Денікін, 9-й пластунський (Таманський) батальйон кубанців відмовився вести бойові дії біля Перекопу, мотивуючи своє рішення тим, що це дії проти України¹⁵⁷.

Проблему Росії як союзника актуалізувала патова ситуація, в яку потрапили в першій половині літа 1919 р. і армія УНР, і Українська Галицька Армія, затиснуті ворогами на невеликому клаптику землі біля Збруча. Галичани ставилися абсолютно негативно до будь-яких спроб порозумітися з поляками, але були не проти шукати союзника в небільшовицькій Росії. К. Левицький, один з найстаріших та найавторитетніших галицьких політиків того часу, опублікував у віденському «Українському прапорі» статтю з промовистим заголовком «Куди дорога?». Для К. Левицького відповідь на це

запитання очевидна: «Тут ставляється за вступну умову, що нова Росія, як велика держава, мусить зорганізуватися без оглядки на те, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто інший, та що нова Росія не може стати царсько-деспотичною імперією, але мусить збудуватися на основах конституційно-демократичних. Ступивши на це становище, не може нова Росія не признати в першій разі самостійності українського народу для його державного права. Тому мілітарне перемир'я української армії з російськими протибільшовицькими арміями виринає з сучасної ситуації, щоби схоронити бойовий фронт, себе не поборювати на полі війни, а спільними силами знищити большевицьку язву. Поклавши оце за основу, мають дипломатичні чинники обох сторін, України й Росії, підготовити другу й головну умову, якою має бути конфедерація (союз) обох держав, України й Росії, що стануть дійсним природним забором сходу супроти всякого посягання поляків, румунів чи кого-небудь другого. Проти такого союзу не годні устояти ні поляки, ні румуни з їх імперіалістичними посяганнями на чужі землі, та проти цього не стануть і держави Антанти, бо лише така розв'язка питання двох найбільших народів на сході сотворить лад і спокій на великій просторі сходу Європи»¹⁵⁸. Коментуючи цю статтю, О. Доценко як свідок та учасник тих подій згодом написав, що думки К. Левицького були також і думками керівників ЗОУНР. Альтернативні джерела (зокрема щоденникові записи Є. Чикаленка, який на той час перебував на території Галичини) також фіксують у цей час зростання серед галичан москвофільських настроїв.

Звичайно, що Директорія УНР, С. Петлюра не могли не ігнорувати цих настроїв, бо без Української Галицької Армії навряд чи вдалося б вистояти у боротьбі з більшовиками, а згодом перейти в наступ. Розвиваючи наступ армії УНР на Правобережній Україні, її командування сподівалося, що до завершення боротьби з більшовиками вдасться уникнути прямого збройного конфлікту з білими. С. Петлюра в телеграмі 24 серпня 1919 р. до штабу Дієвої армії припускав, що природною демаркаційною лінією між арміями стане Дніпро. Головний Отаман висловлював бажання, «щоб не було ніяких бойових сутичок між нашими військами та денікінцями, на що необхідно звернути увагу військ»¹⁵⁹. Очевидно, що С. Петлюра не так шукав союзу з Добровольчою армією, як намагався довести свою лояльність Антанті. З іншого боку, це була також вимушена поступка старшинському корпусу української армії. Переважна більшість генералів та старшин Дієвої армії УНР в минулому служила в російській армії, пройшла в її складі випробування на фронтах Першої світової війни. Зрозуміло, що ці генерали та старшини були виховані на російських військових традиціях, тому співчували ідеям білого руху. В українську армію вони пішли за обставин бо-

ротьби з більшовиками. Змусити їх воювати з денікінцями було справою якщо не безнадійною, то проблематичною. Генерал В. Сальський, аналізуючи стратегічно-політичну ситуацію в Україні 1919 р., писав, що українське військо ні в якому разі не вважало денікінців за ворогів, «настільки безглуздою та непотрібною уявлялась взаємна боротьба на очах у спільного ворога»¹⁶⁰. За порозуміння з Добровольчою армією висловлювалися генерали М. Юнаків, В. Сінклер, полковники М. Капустянський та І. Омелянович-Павленко, які займали на той час високі штабні посади в українській армії.

21 серпня передові частини Наддніпрянської армії отамана Ю. Тютюнника зустрілися в районі Шполи з передовими загонами Південної армії денікінців. Ю. Тютюнник повідомив про це штаб Головного Отамана і отримав звідти таке розпорядження: «На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна належить триматися до дальшого розпорядження слідуєчих норм: 1) належить безумовно не вдаватися у ворожу акцію; 2) пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є вже в наших руках або які маємо посісти; [...] Далі належить розвідати, яке ставлення денікінських військ до Української держави і до наших військ»¹⁶¹.

Наводячи цю телеграму та деякі інші документи, які висвітлюють ставлення українського командування до білих, М. Капустянський пише, що «ні сам Головний отаман, ні його штаб, ні вищі військові керівники не бажали починати боротьби з денікінцями в момент спільної боротьби з червоною армією»¹⁶².

Зовсім іншою, надзвичайно ворожою і безкомпромісною виявилася позиція А. Денікіна щодо української армії. «... Іти разом з Петлюрою, котрий намагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порвати з ідеєю єдиної, неділимої Росії, що глибоко вкорінилася у свідомість вождів та армії, і тим викликати в її лавах небезпечне замішання, — згодом відверто визнавав білий генерал в «Очерках русской смуты». — Тому я вирішив питання негативно. Представників Антанти заздалегідь, ще 16 серпня, було повідомлено про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті, англійське і французьке командування погодилися з цим поглядом.

Добровольчим військам я дав вказівки: самотійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх слід вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим я вказував на необхідність приязного ставлення до галичан, аби звільнити їх з-під впливу Петлюри. А якщо цього не вдасться досягнути, то вважати їх ворожою стороною»¹⁶³.

Перебування денікінських військ в Україні влітку-восени 1919 р. супроводжувалося відвертою спробою реваншу російсько-

го націоналізму за події, пов'язані з встановленням української державності. Тон подібній політиці задало «Обращение главнокомандующего к населению Малороссии», опубліковане в середині серпня, коли денікінські війська наближались до Києва. Денікінські ідеологи принципово уникали назви «Україна», підкреслено замінюючи її «Малороссией». «Обращение» підготували два відомих представники партії кадетів І. Малінін та П. Новгородцев. Російська націоналістична ідея відверто маніфестувалась в цьому документі. Він був складений на зразок добре відомого визначення України, зробленого засновиком «Киевлянина» В. Я. Шульгіним: «Это край русский, русский, русский». У розумінні А. Денікіна не було ніякого українського народу, а лише «малорусская ветвь русского народа». Відповідно й український національний рух є лише німецькою інтригою. Прочитуємо окремі частини звернення: «К древнему Киеву, “матери городов русских”, приближаются полки в неудержимом стремлении вернуть русскому народу утраченное им единство — то единство, без которого великий русский народ, обессиленный и раздробленный [...] не в силах был бы отстоять свою независимость; то единство, без которого немыслима полная и правильная хозяйственная жизнь, когда север и юг, восток и запад обширной державы в свободном обмене несут друг другу все, чем богат каждый край, каждая область; единство, без которого не создалась бы мощная русская речь, в равной доле сотканная вековыми усилиями Киева, Москвы и Петрограда.

Желая обессилить русское государство, прежде чем объявить ему войну, немцы задолго до 1914 г. стремились разрушить выкованное в тяжелой борьбе единство русского племени.

С этой целью ими поддерживалось и раздувалось на юге России движение, поставившее себе целью отделение от России ее девяти южных губерний под именем «Украинской Державы». Стремление отторгнуть от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев — Петлюра и его соратники, положившие начало расчленению России, продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и борьбы против возрождения Единой России»¹⁶⁴.

Петлюрівський рух А. Денікін визначав як зрадницький і ворожий, але й він, очевидно, розумів, що повне ігнорування української проблеми викличе здивування не лише серед українців, але й серед значної частини російського населення України, не захопленого ідеями російського націоналізму. Яким же чином А. Денікін пропонує вирішити «малоросійське питання»? Він закликає поважати особливості місцевого побуту. Залишаючи на всьому обширі Росії державною мовою російську, він не заперечує проти того, що «каждый может говорить в местных учреждениях, земских, присут-

ственных местах и суде по-малорусски». В частных школах обучения может вестись будь-якою мовою, а от в государственных школах лишь в начальной школе «может быть допущено употребление малороссийского языка для облегчения учащимся усвоения первых начатков знания»¹⁶⁵.

Основной удар била власть завдала українській системі освіти та науки, які склалися в 1918—1919 рр. Науково-освітня система на-самперед була позбавлена державного фінансування і статусу, державні українські університети перетворилися фактично у приватні заклади, а це з усією гостротою поставило проблему їх подальшого існування, оскільки було пов'язане з матеріально-технічним забезпеченням навчального процесу, відсутністю у студентів відстрочок від мобілізації до армії. Під загрозою закриття опинилася Українська Академія Наук. Денікінські функціонери були категорично проти збереження її українського статусу, незважаючи на те, що за академію просив В. Вернадський, не лише всесвітньо відомий учений, але й кадет. УАН реорганізувалась в регіональну Київську академію наук, діяльність якої мала в майбутньому бути підпорядкована загальноросійській АН, науковою мовою в цій академії повинна б стати російська мова. З приводу цього проекту А. Ніковський написав, що це ніщо інше, «як розвиток старої кадетської ідеї про «областные самоуправления», котра щодо нас виявилася поки що в проекті «Киевского генерал-губернаторства»¹⁶⁶. В останньому випадку А. Ніковський пише про те, що денікінський режим виявився ворожим не лише ідеї самостійної України, але й національно-територіальної автономії в складі федеративної Росії. Розмови про федералізацію фактично підмінялися визнанням можливості територіального самоуправління. Фактично ж територія України була розчленована на три області: Київську, Харківську та Новоросійську (Одеську), якими управляли генерали з особливими повноваженнями.

Українофобство А. Денікіна є очевидним і послідовним. Описуючи події в Україні через 5 років, коли він вже знав згубні наслідки своєї національної політики, він так і не визнав її помилковою, продовжуючи дотримуватись попередньої лінії, густо ілюструючи при нагоді «Очерки русской смуты» антиукраїнськими випадками. Він звинувачує Директорію не лише в національному сепаратизмі, але й в соціальному радикалізмі. А. Денікіну, який закінчив у Києві юнкерське училище, командував полком у Житомирі, 1914 р. обійняв посаду генерала для доручень при командуючому Київського військового округу і звання майора, «була осоружна сама думка, що росіян у Києві можна звести до статусу національної меншини. Так само він не міг уявити собі Росію без Туркестану й Закаспію, де російська культура домінувала над всіма іншими»¹⁶⁷.

А. Денікін не був винятковим у проявах свого українофобства. Ще більш войовничими виглядали дії київського «Блока русских

избирателей», керованого В. Шульгіним. Блок вимагав «совершенно игнорировать какие бы то ни было особенности малорусского края»¹⁶⁹, був категорично проти вживання слова «українець», закликав до застосування примусових дій. Відновивши після захоплення Києва білими видання газети «Киевлянин», В. Шульгін в першому ж її номері нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край (ще один сурогат назви України) є російським і лише російським, а далі, розвиваючи цю думку, пообіцяв вже ніколи не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським палачам». В. Шульгін доводив, що сила Добровольчої армії — в національних російських гаслах. Крім українофобства, російський націоналізм черпав свої сили в юдофобії. Той же В. Шульгін доклав чимало публіцистичного запалу для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух.

Практика денікінського режиму в Україні перевершила політичні та публіцистичні декларації. Наступ білих супроводжувався ескалацією жидівських погромів, кількість яких досягла кількисот. Ідеологічним прикриттям погромів були звинувачення жидів у нелояльному ставленні до білих, збройному опорі їх наступу та причетності до більшовизму. Погроми не мали жодної політичної чи практичної доцільності для білого режиму, вони завдавали йому відверту шкоду, бо, як відзначав А. Гольденвейзер, відштовхнули від підтримки руху «всі ненаціоналістично-російські елементи населення»¹⁶⁹. Очевидно, погроми, незважаючи на те, хто був їх ініціатором і призвідцею, не можуть мати якогось раціонального пояснення і виправдання, вони ірраціональні за своєю жажливою сутністю, як і загалом громадянська війна, головною жертвою якої було мирне населення. Погроми — яскраве свідчення міжетнічного характеру громадянської війни в Україні. Ця її особливість ніколи жодною силою не афішувалась, швидше приховувалась за політичними чи соціальними гаслами, але неодмінно виявляла себе. Всьому українському в Україні денікінський режим оголосив війну, незважаючи на те, чи йшлося про магазинну вивіску українською мовою, чи Українську академію наук. Українські школи та культурні заклади кваліфікувалися політично ворожими інституціями, зброєю, спрямованою проти Росії, зброєю, яка має раніше чи пізніше вистрілити.

Принагідно відзначимо, що цю крайню політику не поділяли більш глибокі і розважливі діячі. Гостро критикував дії Добровольчої армії В. Короленко. Його «Письма из Полтавы», написані влітку — восени 1919 р., переповнені фактами безчинств добровольців, у тому числі й фактами переслідування української мови та культури.

Київські кадети, які входили до «Національного об'єднання», визнавали українців окремим народом, вважали корисним

для російської держави дозволити й підтримувати діяльність українських шкіл, включаючи й вузи. Сенатор М. Чубинський мав мужність публічно заявити, що звернення А. Денікіна «боляче вдарило не лише по самостійниках, але й по всіх тих, хто, стоячи на ґрунті державної єдності Росії і автономії України, високо поцінуючи російську мову як виразника російської культури, бажав широких прав і для своєї мови, яку він гаряче любив по заповіту Шевченка «не цуратися свого»¹⁷⁰. За більш гнучкі й демократичні форми національної політики виступав В. Вернадський. Як кадет він визнавав і підтримував гасло «єдиної і неподільної Росії», однак вважав, що українська школа ніскільки не суперечить йому. «Широка культурно-національна робота, культура українська, — писав у статті «Одна из задач дня» 21 вересня 1919 р. (газета «Объединение») В. Вернадський, — вповні і цілком поєднується з ідеєю єдиної і неподільної Росії і може знайти в її великих рамках повну можливість свого самого широкого вияву»¹⁷¹. Навпаки, на думку вченого, є небезпека випустити з державних рук народну освіту і віддати її в руки українських кооператорів як приватну справу. З щоденника В. Вернадського того часу видно, як часто українське питання народжувало в нього рефлексії і спроби довести керівникам білого руху негнучкість їх позиції. Він відстоював необхідність збереження Української академії наук, але майже не знаходив розуміння серед однопартійців кадетів. В одному із щоденникових записів він зізнається, що «зняв українське питання, так як це явно чисто академічна розмова, бо думку всіх членів ЦК я знаю і зараз нічого конкретного запропонувати не можна [...] прихована недовіра до міцності руху і таємна надія, що він рухне», «все побудоване на невдачі українського національного руху. Думка про його глибоке значення або відганяється, або вважається, що реально з ним будуть рахуватись, коли виявиться його значення»¹⁷².

Взяття білими Києва, вже до того відвойованого у більшовиків армією УНР, остаточно перекреслили можливість будь-якого компромісу між уенерівцями та білими. 2 вересня 1919 р. Директорія та уряд УНР звернулися з відозвою до народу України, в якій змальовували антинародний характер денікінського режиму, який виявив «свою запеклу ворожість до українського народу і нашої Республіки», і закликали війська, селян і робітників «непохитно боротись за демократичні здобутки Української революції»¹⁷³. Одночасно була відправлена урядова нота протесту державам Антанти з приводу захоплення Києва денікінцями. 17 вересня С. Петлюра особисто звернувся до населення Соборної України і закликав не вірити «новим окупантам України — денікінським добровольцям»¹⁷⁴. На думку голови Директорії, великої різниці між білими і більшовиками не існує, обидва ці режими ставлять собі за мету грабунок Украї-

ни: «... Ці нові хижаки всякими способами стараються захистити чужу національно нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею українського народу»¹⁷⁵. У відозві С. Петлюри розкриваються п'ять основних підвалин, на яких базує свою діяльність провід УНР і які є цілковитою контраве-рзією денікінського курсу. Перша підвалина — це самостійність і незалежність УНР, друга — передача земель великих власників та держави селянам без будь-якого викупу, третя — 8-годинний робо-чий день, соціальне забезпечення робітників, четверта — вільне во-левиявлення та загальні повні виборчі права при конституюванні влади і п'ята — мирне співіснування з іншими країнами, розвиток міжнародної торгівлі та економічної інтеграції.

У вересні С. Петлюра, інструктуючи голову Української деле-гації на Паризькій мирній конференції графа М. Тишкевича, зазна-чав, що «жодних комбінацій на ґрунті відновлення «єдиної — непо-дільної Росії» не повинно бути [...] Денікінська політика для нас і принципіально неприємлива, і практично не може бути переведе-ною»¹⁷⁶. С. Петлюра засуджував А. Денікіна за зруйнування єдино-го антибільшовицького фронту і передбачав у найближчому майбу-тньому вибух селянських повстань у запіллі білих.

Нарешті, 24 вересня Директорія оголосила війну денікінцям. Ще за кілька днів до цього, 20 вересня, у Жмеринці між команду-ванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії Украї-ни (махновців) було підписано угоду про спільну боротьбу з де-нікінцями. 26 вересня на Правобережній Україні розгорнулися запеклі бої армії УНР з білогвардійцями, якими командував генерал Я. Слащов. З кінця жовтня українські підрозділи почали втрачати боєздатність через поширення епідемії тифу й відсутність зброї та амуніції. Осінні воєнні дії виявили не лише недостатню підготовку армії, але й загальну слабкість українського державного апарату. За свідченнями П. Феденка, брак підготовлених кадрів як у війську, так і в державному апараті став важкою перешкодою в боротьбі за не-залежність України: «Великою перешкодою для успіху українсько-го визвольного руху 1919 р. була недостача політично освіченої та фахової української інтелігенції. Не вистачало українських спеціа-лістів для державного апарату, бракувало українських політичних провідників для роботи в масах [...] Недостача політичної виробле-ності була причиною непорозумінь між «наддніпрянцями» та «над-дністрянцями», як це виявилось в наївній орієнтації провідників ЗОУНР на Росію білих генералів»¹⁷⁷. 4 листопада у Жмеринці від-булася військова нарада за участю членів Директорії, вищого ко-мандування і уряду, на якій з'ясувалося, що командування УГА прагне союзу з А. Денікіним.

З одного боку, такий поворот справи був наслідком не зжитої галицьким проводом ілюзії в будь-який спосіб, а в даному випадку

через А. Денікіна, нав'язати стосунки з Антантою і переконати її в необхідності справедливого вирішення галицької проблеми. З іншого боку, далася взнаки денікінська розкладницька робота, яка мала на меті роз'єднати наддніпрянців та галичан і в такий спосіб підірвати боєздатність армії УНР. Біла розвідка підкреслювала дисципліну й бойову виучку частин УГА, а разом з тим звертала увагу на серйозні суперечності між Дієвою армією та УГА. Тому Денікін ініціював спроби «встановити дружні відносини з галичанами з метою від'єднати їх від підпорядкування Петлюрі»¹⁷⁸. Відзначимо, що в білому таборі далеко не всі поділяли цю позицію, застерігаючи А. Денікіна від ймовірного і вірогідного загострення в такий спосіб відносин з Польщею. Але коли він дізнався, що Ю. Пілсудський практично припинив військові дії проти більшовиків, то на початку листопада наполог, щоб угода з УГА відбулася якнайшвидше. Командування галицької армії сепаратно пішло на такий крок.

6 листопада на ст. Зятківці за вказівкою командуючого УГА генерала М. Тарнавського було підписано перемир'я між денікінцями та УГА. Наказом диктатора ЗОУНР ця сепаратна і таємна угода була дезавуйована, а генерала Тарнавського віддано під суд. Але справа була зроблена: розбита тифом УГА припинила бойові дії.

12 листопада Є. Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних партій та громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на якій заявив, що створення самостійної України є нереальним завданням, і закликав до угоди з А. Денікіним. 16 листопада він і уряд ЗОУНР залишили Україну, взявши курс на Відень. В Одесі новий командуючий УГА генерал Микитка підписав з денікінцями угоду про перехід галицької армії в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

Для білих союз з УГА виявився маловтішним. Епідемія тифу призвела до повної втрати боєздатності галицької армії, про її використання в бойових діях не могло бути й мови, а між тим стратегічна ситуація на більшовицько-денікінському фронті в листопаді 1919 р. принципово змінилася на користь червоних. У кінці жовтня червона армія перехопила ініціативу в боях за Орел та Воронеж, захопила ці міста, а на початку листопада до її рук перейшов Чернігів, звідки розгорнувся наступ на Конотоп, Ніжин.

Стрімкий успіх червоних пояснювався не лише тим, що їм вдалося знайти резерви для поповнення своїх армій, а й тим, що на півдні України зав'язався новий вузол громадянської війни, який вщент дезорганізував денікінські тили і підірвав боєздатність білої армії. Вкотре за час революції в суперечку політичних таборів втрутився український повстанець. Білий режим знаходив підтримку серед нечисленних вищих і середніх соціальних верств дореволюційної Росії, але вороже сприймався нижчими — переважною більшіс-

тю населення. Робітники, ремісники, селяни ототожнювали його з реставрацією старої політичної та соціально-економічної системи. Незважаючи на те, що денікінська влада анулювала політику «воєнного комунізму», декларувала відновлення вільної торгівлі й недоторканість приватної власності, обіцяла проведення аграрної реформи, вона не дійшла розуміння з селянством України. До соціальних мотивів несприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний. Досить швидко в тилу Денікіна розрісся масовий повстанський селянський рух. Лише декілька повстанських отаманів, які відзначилися боротьбою з більшовиками, пішли на службу до А. Денікіна, переважна більшість повстанських загонів вступила у боротьбу з білими. Серед активно діючих у тилу білих повстанських підрозділів варто назвати загони отамана Зеленого, який восени 1919 р. загинув в одному з боїв проти денікінців.

Найістотнішу роль в розгромі денікінського тилу відіграли махновські повстанські загони. Вже в серпні-вересні денікінці відчували на собі силу повстанської армії махновців. Штаб командуючого групою військ Новоросії генерал Шилінг, на якого було покладено виконання директиви про наступ на захід та північний захід, інформував ставку А. Денікіна: «Отже, з групою Махна доводиться рахуватися як з серйозним противником, що не має тилу, відмінно спорядженим, який значно переважає нас чисельністю і зовсім не чутливий до наших обходів [...] Необхідно раніше, ніж виконати директиву, рішуче покінчити з групою Махна біля Новоукраїнки, що може бути досягнуто введенням у бій не лише всіх наших сил, а й достатніх сил з боку другого корпусу»¹⁷⁹.

Командуючий військами білих на Правобережній Україні кинув проти махновців зведену дивізію генерала Я. Слащова, в якій нараховувалося декілька офіцерських полків, а додатково були придані кілька інших частин. Вирішальний бій між денікінцями й махновцями відбувся 27 вересня 1919 р. поблизу с. Перегонівки. Він закінчився відчутною поразкою денікінців. Махновцями було знищено кілька тисяч денікінців. Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць, і вони ним скористалися не гаючи. Рідна Катеринославщина була оголошена базою махновської армії. Просувалася армія в її напрямку надзвичайно стрімко, долаючи в окремі дні 60 і більше верст. «Наче в заворожене, сонне царство влетіли махновці: ніхто не знав про їх прорив під Уманню, не мав уяви про те, де вони, — писав один з ідеологів махновщини П. Аршинов. — Влада не вживала жодних заходів, перебуваючи у тилівій сплячці. Тому всюди махновці нападали на ворога, як весняний грім, несподівано»¹⁸⁰.

Вже в ніч з 28-го на 29-те повстанська армія оволоділа Новоукраїнкою, 5 жовтня махновці взяли Олександрівськ, перейшли на

лівий берег Дніпра. Залишивши у місті штаб армії, Махно наступного дня виступив на схід. Надвечір його частини з боєм взяли ст. Горіхове, а 7 жовтня — Гуляй-Поле, того ж дня після чотиригодинного бою до їх рук потрапила станція Пологи, а за кілька днів — Царекостянтинівка, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль, Чаплине, Гришине, Авдієвка та Юзівка.

Активно діяли махновці і в інших напрямках. Азовський корпус під командуванням Вдовиченка захопив Великий Токмак і 8 жовтня підійшов до Бердянська, де знаходилися денікінські склади з стратегічними запасами боєприпасів. Після п'ятиденного бою місто перейшло під контроль повстанців. 14 жовтня корпус Вдовиченка захопив Маріуполь і взяв курс на Таганрог, де розташовувалася ставка Денікіна. Кримський корпус Павловського 4 жовтня з боєм увійшов до Нікополя, а до середини місяця майже вся Таврія контролювалась махновцями. Вони зайняли Каховку, Мелітополь, Генічеськ, Новоолексіївку, Олешки, 6 тижнів поспіль утримували Катеринослав.

Прорив повстанської армії на південь України відбувся в момент напружених боїв під Орлом, де на карту була поставлена доля і білих, і червоних. Як показали події найближчого майбутнього, удар махновців по тилах виявився смертельно небезпечним для денікінців. Командування білих змушене було знімати найдієвіші частини з фронту для боротьби в тилу, де, по суті, виник другий внутрішній фронт.

Повернувшись в рідні місця, повстанська армія дістала могутню підтримку місцевого селянства. В окремі моменти кількісний склад махновської армії досягав 80—100 тис. бійців.

Загальноселянський характер махновського руху, масштаб якого він набрав за лічені тижні, не могли заперечити ні білі, ні більшовики, що залишилися у підпіллі. 15 листопада орган катеринославського губкому КП(б)У газета «Звезда» писала, що «лише зовсім короткозорі люди можуть не бачити, що махновське просування вглиб областей, захоплених денікінською клікою, — це дещо більше, ніж проста військова операція. Це разом з тим широкий народний рух, який захопив і повів за собою в своєму стихійному і незборимому розвитку неосяжні верстви трудових мас, який вилився в кінцевому підсумку в повну величезних задатків революцію».

На підконтрольних територіях махновці активно пропагували ідеї «вільного радянського ладу». Найповніше вони були викладені в «Проекті декларації Революційної повстанської армії України (махновців)»¹⁸¹. Під вільним радянським ладом розумілася така система громадських організацій, Рад, які були б представницькими органами влади трудящих, а не виконавчими підконтрольними структурами політичних партій, насамперед більшовицької. На низовому рівні в основі «вільного радянського ладу» лежала ідея са-

моврядування. Так, вирішення земельного питання передавалось безпосередньо в руки самих виробників-селян. Продовольча проблема мала вирішуватись на основі взаємовигідного товарообміну між містом і селом. Така програма знаходила міцну підтримку селянства й робила махновщину широким соціальним рухом, сприяло цьому і використання національних гасел. Вже в другій половині літа 1919 р. махновці в агітації серед відступаючих червоних частин користувались закликами до захисту України від денікінців та комуністів. Очевидно, не випадково 5 серпня Махно видав наказ № 1 про створення саме Револуційної повстанської армії України (махновців), в якому підкреслювалося, що «завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, що вступив до неї, є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від всякого поневолення, за повне розкріпачення їх праці [...] Не може бути несправедливості в нашому середовищі. Не може бути обіди від нас хоча б одному си-ну чи доньці трудового народу, за який ми боремося»¹⁸².

20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка представники Револуційної повстанської армії України (махновців) підписали угоду з армією УНР про спільну боротьбу з денікінцями. На жаль, договір мав лише епізодичний характер, але він ще раз підтвердив, що до Н. Махна поступово приходило розуміння важливості національних гасел і необхідності їх використання, адже, з одного боку, повстанська армія на 90 % складалася з українських селян, а з іншого, на цих селян, окрім махновців, мали досить сильний вплив радикальні українські політичні партії, зокрема боротьбисти. На початку серпня боротьбисти об'єдналися з групою лівих незалежників і утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів). Після падіння радянської влади в Україні боротьбисти пішли у підпілля, створили для боротьби з денікінцями Всеукраїнський ревком, до складу якого входили В. Блакитний, Г. Михайличенко, П. Любченко, О. Грудницький та ін. Як згадував пізніше Ів. Майстренко, «під Денікіном існував неписаний єдиний український національно-визвольний фронт»¹⁸³. Крім Полтави, боротьбисти мали свої підпільні осередки в Кобеляках, Переяславі, Лубнах, Прилуках, Золотоноші. Під контролем боротьбистів перебував великий повстанський загін Я. Огія та К. Матяша, який разом з махновцями прорвався від Перегонівки у тил денікінців і діяв на Полтавщині.

В листопаді махновці та боротьбисти вирішили об'єднати свої зусилля, спрямовані проти денікінців. З цією метою до Катеринослава прибули представники Всеукрревкому О. Грудницький, О. Лісовик, К. Матяш. У ході переговорів з членами Реввійськради махновців О. Чубенком, В. Воліним та Марочкіним вони уклали тимчасову угоду про спільну діяльність в повстанському районі. Насамперед йшлося про координацію військових дій, спрямованих

проти білогвардійців, але в ухваленій резолюції об'єднання загонів визнавалось «необхідним для організації самостійної повстанської української армії для того, щоб не допустити партійної диктатури Російської партії комуністів-більшовиків»¹⁸⁴.

Боротьбисти взяли на себе обов'язок видавати аналог махновської газети «Путь к свободе» українською мовою («Шлях до волі»). В Катеринославі виходив орган УКП(б) газета «Боротьба». В боротьбистській пресі відзначалося, що соціальна програма махновців є найближчою до їх власної соціальної програми. Махновський соціальний експеримент міг мати цікавий розвиток, якби історія відпустила на його проведення триваліший час, але втілити у життя «вільний радянський лад» в межах осені 1919 р. повстанцям не вдалося. Насамперед тому, що після першого успіху в розгромі денікінських тилів повстанській армії довелося вступити в затяжні кровопролитні бої з відбірними денікінськими підрозділами.

За наказом А. Денікіна в районі Волновахи для боротьби з махновцями були зосереджені Терська та Чеченська кавалерійські дивізії та Донська кавалерійська бригада. Крім цих військових з'єднань, проти РПАУ(м) було кинуто ще 9 кінних козачих полків і дві бригади пластунів. У середині жовтня білі безуспішно намагалися взяти махновців у кільце. Воно виявилось гігантським, повстансько-денікінський фронт простягнувся на 1150 верст.

На початку листопада повстанська армія, не даючи білим оточити себе, перейшла на правий берег Дніпра й міцно оволоділа територією П'ятихатки — Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь, вела наступ у напрямі Єлисаветграда, Миколаєва та Херсона. В ніч з 8 по 9 листопада вона вдруге оволоділа Катеринославом. Поряд з денікінцями, грізною небезпекою для повстанської армії стала епідемія тифу. На початку грудня кількість хворих на тиф досягла 35 тис. осіб. Вони сковували пересування армії і змушували її до невластивої повстанцям тактики — позиційної оборони. В жорстоких грудневих боях з білогвардійцями повстанська армія несла величезні втрати, але продовжувала опір.

На цей час вже відбувся стратегічний перелом ситуації на більшовицько-денікінському фронті. Білі армії відступали на всіх напрямках. Як з'ясувалося, в них не виявилось надійної соціальної та національної бази. В. Вернадський, розмірковуючи над політичними реаліями кінця 1919 р., занотував до свого щоденника: «Мені здається, зараз ясно зазнала фіаско політика в українському питанні». На думку видатного вченого, політика обмежень і заборон, застосована денікінським режимом до українства, дала зворотні наслідки. Національна школа, відлучена від держави, виявилась краще поставленою, не казенною. На ґрунті боротьби за українську школу почалася організація народу, з'явився смак до вияву актив-

ності. Остаточний висновок В. Вернадського-кадета: «Беручи все це до уваги, необхідно тепер, поки не пізно, створити державні школи з українською мовою — однакового устрою з російською школою»¹⁸⁵.

Проїшов місяць, ситуація для білих стала зовсім кепською. Вони здали Ростов і Новочеркаськ. В. Вернадський пише про повне моральне падіння Добровольчої армії і висловлює сумніви щодо можливості її перспектив. На його думку, розклад білих відбувся через відсутність ідейного змісту руху: «Ідея “великої” держави не могла повести за собою маси. Та й при створенні імператорської Росії вона була наслідком низки подій, а не метою. А тут думали створити з неї мету. І ця мета не могла навіть підняти патріотичні почуття, тому що була заснована на гордості, яка не конкретна для обивателя»¹⁸⁶. На наш погляд, В. Вернадський досить точно зауважив, що російська національна ідея, сформульована через гасло «єдиної, неподільної Росії», виявилася зрозумілою лише невеликому сегменту російського суспільства — вищим та середнім шарам інтелігенції, для великої більшості народу згадане гасло залишилось слабкою метафорою. Напевно, щось схоже можна сказати і про більшу частину українців, які залишались поза впливами національної свідомості. Розуміння національного для них приходило через соціальні проблеми. Їх досить виразно описав у статті «Велика руїна (лист з України)» В. Андрієвський: «Зараз на Україні йде боротьба не між більшовиками або денікінцями і народом, а борються голодне московське чи жидівське місто з селом. Місто, крім паперових грошей та й то власної продукції [...] нічого не дає і не може дати селові [...] Село зрікається підтримувати паразита — місто, бо й саме бідує. Село гине від економічної руїни. Немає чим підкувати коня, немає чим плуга злагодити [...] Мужичькі закамарки повні паперових грошей. Але ціни їм немає ніякої. Одежі за них нігде купити. Керосину нема. У село світить скибками (лучиною — *Авт.*). Солі нема. І люди платять за фунт її 150—200 крб.».

За таких умов треба було і українцям, і росіянам вносити корективи, а скоріше — кардинально міняти старі курси. І вони це зробили. Уенерівці на чолі з С. Петлюрою взяли курс на союз з Польщею Ю. Пілсудського. Білі росіяни — на зміну військового і політичного керівництва. 4 квітня 1920 р. А. Денікіна на посту головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії змінив П. Врангель. Це був бойовий російський генерал, учасник Першої світової війни, сподвижник А. Денікіна по «білій справі» і одночасно завзятий опонент його стратегічного курсу. П. Врангель неодноразово попереджав А. Денікіна про небезпеку розтягування білих армій на величезних просторах, вважав куди ефективнішим вести військові дії на одному пріоритетному напрямку, вказував на необхідність побудо-

ви міцного тилу, на недопустимість «самопостачання» частин, яке перетворювало війну у засіб наживи, грабунку й спекуляції. Певним чином він виявився і політичним опонентом курсу А. Денікіна. «...Стратегія була перенесена в жертву політиці, а політика була нікудишньою, — вважав він. — Замість того, щоб об'єднати всі сили, які мали за мету боротьбу з більшовизмом і комуністичною, і проводити одну політику, "російську", поза всякими партіями, проводилась політика "добровольча", якась приватна політика, керівники якої бачили у всьому тому, що не несло на собі відбиток "добровольців", — ворогів Росії.

Билися і з більшовиками, і з українцями, і з Грузією та Азербайджаном, і лише трохи не вистачило, щоб почати битись з козаками, які складали половину нашої армії [...] В підсумку, проголосивши єдину, велику і неподільну Росію, прийшло до того, що роз'єднати всі антибільшовицькі російські ризики і поділили всю Росію на цілий ряд ворогуючих між собою утворень»¹⁸⁷.

Очолити Збройні Сили Півдня Росії, новий головнокомандуючий одразу ж перейменував їх в Російську («Русскую») армію, почав її реорганізовувати і досить швидко повернув втрачену боєздатність. Одночасно він докладав зусиль, щоб змінити політичний курс свого попередника.

Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, разом з тим генерал рішуче відвів спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовиками. Свою стратегію він визначив в одному з інтерв'ю так: «Не тріумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоч би на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які б притягали до себе усі подумки і сили народу, що стогне під червоним гнітом»¹⁸⁸.

П. Врангель одразу ж заявив про відмову від ідеології «єдиної і неподільної Росії», обіцяв Дону й Кубані не порушувати автономні права козацтва, зробив ряд кроків до пошуків контакту з урядом УНР. Наріжним каменем своєї платформи П. Врангель вважав зміну стосунків з селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Закон про землю від 7 червня 1920 р. передавав основну частину землі в розпорядження виборних повітових та волосних земельних рад, які мали виробити місцеві норми землеволодіння і провести розподіл землі. Земля переходила у повну приватну власність за плату шляхом передачі в державний хлібний фонд 20 % середньостатистичного річного урожаю протягом 25 років.

Намагаючись привернути селянство аграрною реформою, П. Врангель розраховував використати в боротьбі з більшовиками селянський повстанський рух, а також поповнити свою армію та забезпечити стабільність тилу. Частково це йому вдалося.

Успішний наступ польської та української армій на Правобережній Україні створювали сприятливу стратегічну ситуацію для

білих, з одного боку, а з іншого — важке економічне становище в Криму не дозволяло надовго затримуватися на півострові. Вихід в багаті хлібом степові райони України уявлявся життєво необхідним, як про це пізніше згадував сам П. Врангель. Зазначені обставини підштовхнули його до війни з «червоною нечистю» до переможного кінця. 6 червня біла армія розпочала операцію по виходу з Криму. Наступ білих продовжувався до 24 червня і закінчився захопленням Північної Таврії. Кінець липня — початок серпня пройшли в запеклих боях в районі Олександрійська, місто переходило з рук в руки. З середини серпня П. Врангель, перегрупувавши і привівши в порядок свої війська, віддав наказ про наступ на правий берег Дніпра та Донбас. В середині вересня армія П. Врангеля, посилена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла у наступ, 22 вересня захопивши ст. Синельникове, а 28 вересня — Маріуполь. За час наступу армія П. Врангеля виросла майже вдвічі, до неї примкнуло кілька повстанських отаманів (Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик). В тилу врангелівців не спалахувало таких повстань, як свого часу в тилу А. Денікіна. Правда, не відбулося і масового походу селянства у білу армію. Стереотипи сприйняття селянством білих уже сформувалися. П. Врангелю удалося їх похитнути, але не вдалося розбити. Очевидно, можна говорити про неподолану інерцію найближчого оточення П. Врангеля. Яскраво вона позначилась на українському питанні, яке виявилось найбільш хворим місцем у політиці врангелівського уряду.

П. Врангель розумів хибність української політики А. Денікіна і йшов на контакти з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних. 26 липня його відвідала делегація від представників українців-військових та українських організацій Криму в складі генералів Янушевського та Чарського, відомого громадського діяча інженера Кірста, М. Шевченка та Кравченка. Делегація клопоталась про створення у Севастополі українського політичного центру, а також пропонувала зі свого боку посередництво та допомогу в організації повстанських селянських загонів у червоному тилу. Для цього передбачалося створити спеціальний штаб. П. Врангель підтримував прохання і пропозиції делегації, але пізніше їх реалізація була заблокована начальником штабу головнокомандуючого ген. Шатиловим. Лишилася без наслідків пропозиція полковника О. Сахно-Устимовича про відродження на півдні України козачого руху, який спирався б на старі запорозькі традиції і використав повстанський потенціал українського селянства.

Нарешті, генерал-лейтенант Я. Слащов, який чудово знав українську ситуацію з власного досвіду осені 1919 р., написав головнокомандуючому рапорт, в якому доводив потребу вирішення українського питання і мотивував його стратегічними міркуваннями. В серпні польсько-радянська війна майже припинилася, у Мінську

йшли переговори про перемир'я. Якщо воно відбудеться, вважав Слащов, то через місяць 1-а Кінна армія може з'явитись на південному фронті, а через два місяці тут зосередиться решта Червоної армії. Таким чином, у білого командування є максимум два місяці для успішної боротьби з червоними. Слащов звертав увагу на те, що живі сили армії зменшуються. На 1 серпня в ній нараховувалось 15 тис. поранених і хворих. За таких обставин Україна як джерело для поповнення складу армії набувала особливого значення. Населення, яке на 80 % складалось із селян-власників та німців-колоністів, налаштоване антибільшовицьки. Тому, міркував Слащов, наше чергове завдання: «а) Не дати вщухнути народному руху в південному районі Правобережної України і б) планомірно використати в наших інтересах людський контингент і багаті місцеві ресурси для боротьби з більшовиками»¹⁸⁹. Генерал Слащов підготував спеціальний проект заходів, необхідних для вирішення українського питання. В ньому передбачалось офіційне одностороннє визнання головним командуванням прав України на автономію у російській федерації; утворення Української Народної Громади — як громадсько-політичного виразника української суспільної думки; скликання в Криму українського з'їзду, який би виробив програму Української Народної Громади; організація при головнокомандуючому ради з українських справ з дорадчими функціями, але широким спектром дії; будівництво української регулярної армії, а також органів по об'єднанню та формуванню повстанських загонів. Після зайняття півдня України Слащов пропонував П. Врангелю підписати з представниками України договір, підготовлений Радою з українських справ та Українською Народною Громадою¹⁹⁰. Звичайно, Слащов не вів мови про незалежність України, але коли він ознайомив П. Врангеля зі своїми рапортом та проектом, то через два дні отримав відповідь, що, «нічого не маючи принципово проти поданого проекту, він (П. Врангель — *Авт.*) в силу відомих політичних міркувань остаточної відповіді в дану хвилину дати не може»¹⁹¹. Проект так і не був здійснений. В оточенні П. Врангеля відбулися певні зміни. Слащов був відсторонений від справ, єдине, що він ще встиг ініціювати, була поїздка до штабу армії УНР повноважного представника генерала П. Врангеля полковника Ноги. Одним із завдань, які мав полковник, було запрошення до Севастополя повноважної української делегації для переговорів.

На початку осені 1920 р. така делегація у складі голови Литвиненка, полковника Крата, сотника Л. Чикаленка та хорунжих Роменського та Голудимка через Румунію (Бухарест, Галац), а далі на пароплаві Чорним морем відбула до Криму. Хоч ініціатор зближення з українцями Я. Слащов вже не був у фаворі, все ж, як згадував Л. Чикаленко, в стані білих відбулися суттєві подвиги в порівнян-

ні з 1919 р. В армії не було А. Денікіна, не чуто було В. Шульгіна, А. Савенка, генерала Драгомирова. Попередньо делегацію прийняв прем'єр врангелівського уряду О. Кривошеїн, колишній царський міністр, один з керівників «Совета государственного объединения России», який був створений у Києві восени 1918 р. і зберігав повну лояльність до гетьмана П. Скоропадського. Через кілька днів делегацію прийняв генерал П. Врангель. Його коротка вступна промова була присвячена роз'ясненню завдань, які генерал ставив перед собою як головнокомандуючий. Це насамперед визволення батьківщини від більшовиків, далі генерал підкреслив, що добре усвідомлює, що це визволення «станеться не в таких формах, які уявляли собі ще недавно його попередники, і не тими шляхами, якими вони до того йшли»¹⁹². Як згадував Л. Чикаленко, П. Врангель був зацікавлений у порозумінні з українцями та спільній збройній акції проти більшовиків. Однак жодних угод у Криму не було підписано. П. Врангель пропонував українській делегації звестись з його представником у Румунії генерала Геруа і виробити якісь конкретні рішення. Насправді це означало лише одне: П. Врангель не хотів себе міцно зв'язувати з С. Петлюрою, але й не міг обірвати контакти з ним. У вирішенні української проблеми він хитався, насамперед у виборі партнера з української сторони.

На початку осені 1920 р. в Крим прибула ще одна українська делегація від опозиційного С. Петлюрі Українського національного комітету, який був близький до Є. Петрушевича. Делегація складалася з трьох осіб: Моркотуна, Цитовича та Могилянського. Делегація не висувувала гасла самостійної України і була готовою задовольнитись автономією. «Український комітет не мав за собою реальної сили, однак був дружньою нам організацією, яка мала деякі зв'язки як на заході, головним чином у Франції, так і на Україні, і до того ж він міг бути використаний як противага українцям-самостійникам, — згадував генерал П. Врангель. — Я постарався приділити йому всіляку увагу, прийняв депутацію в присутності О. Кривошеїна, начальника управління закордонних зносин П. Струве та начальника мого штабу генерала Шатилова. Висловивши принципову згоду з висловленими делегацією положеннями, я заявив, що в основу своєї політики ставлю об'єднання всіх російських сил, які борються з більшовиками, і готовий підтримувати розвиток національних утворень на тих же підставах, які покладені в основу угоди моєї з козацтвом»¹⁹³. Комітету була надана незначна матеріальна допомога. Отже, з боку білих залишалась певна невизначеність.

Подібним способом розгортались справи і в уенерівському таборі. 9 жовтня 1920 р. С. Петлюра в листі до голови уряду УНР висловив своє ставлення до можливої угоди з генералом П. Врангелем. На його думку, військова конвенція з кількох причин була б недоцільною. У Петлюри був великий скепсис щодо можливості ви-

знання П. Врангелем самостійності України. Голова Директорії наполягав, щоб таке визнання було неодмінною основою подальших переговорів. Вести їх С. Петлюра пропонував обережно, «з певним проволіканням часу, аби виявити справжнє відношення уряду Врангеля до нас і наших домагань і не компрометувати себе прискіпливим закінченням переговорів»¹⁹⁴. Петлюра побоювався, що в разі військових успіхів П. Врангель просто відкине угоду, крім того, союз з білими міг би підірвати народну довіру до армії УНР і призвести лише до зміцнення позиції більшовиків. На думку С. Петлюри, найкраще було б домовитись про координацію військових дій проти більшовиків без підписання будь-яких документів.

Якщо білі намагались найти для себе найбільш прийнятну українську комбінацію, то і уенерівський табір не обмежився лише контактами з білим Кримом. Серед російських антибільшовицьких сил опозицію П. Врангелю творив Російський політичний комітет на чолі з Б. Савенковим. Цей комітет був створений на території Польщі при підтримці Ю. Пілсудського і з самого початку свого існування визнав за народами колишньої Російської імперії право на самовизначення і суверенне державне існування. Комітет сформував на території Польщі невеликі військові формування. Одне з них, бригада осавула Яковлева, складалось з донських та кубанських козаків і нараховувало близько 2000 шабель; інше, так звана 3-тя російська армія генерала Перемикіна, складалось із полонених бійців Червоної армії і нараховувало 3500 багнетів. В одному з листів до М. Василька С. Петлюра писав, що у військовому відношенні ці елементи ненадійні, погано дисципліновані і на них опиратися досить ризиковано. Але оскільки іншого вибору не було, а справа вимагала пошуку підкріплень, то 18 листопада 1920 р. уряд УНР підписав з Російським політичним комітетом військову конвенцію. 2 квітня 1921 р. обидві сторони уклали ще одну угоду, тепер вже політичного характеру. Зокрема Російський політичний комітет визнав державну незалежність (суверенітет) Української Народної Республіки, суверенність Українських установчих зборів та уряд УНР на чолі з С. Петлюрою. Уряд УНР визнав РПК дружньою і союзною стороною, якій обіцяв дієву допомогу в досягненні її мети. Обидві сторони передбачали продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом і планували залучити до спільних дій Білорусь, Кубань, Дон та Грузію. Відчувалось, що на кінець громадянської війни, принаймні серед частини російських політиків антибільшовицького спрямування, з'явилося розуміння необхідності політичних поступок народам, що населяли Росію, насамперед українцям. Проте це розуміння прийшло занадто пізно.

Взаємини табору УНР з білим рухом були одним з визначальних факторів розвитку подій революції 1919—1920 рр. Хоч

обидва табори за свого основного ворога визнавали більшовицький режим, спрямовували свої збройні сили на боротьбу з ним, вони так і не змогли об'єднати свої зусилля на антибільшовицькій платформі. На нашу думку, непереборною перепорою тут стали сформовані задовго до цього ідеологічні установки, якими керувались лідери як білих, так і уєнерівців. Останніх зупиняв страх російського імперіалізму, який не визнавав за українцями свободи в обранні форм національного розвитку, а росіян — формула єдиної та неподільної держави, якою тільки й могла бути Росія. Часткове звільнення від цієї ідеології далось лише ціною поразок, а на еміграції стало однією з провідних тем в пошуку винних за програш громадянської війни.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Див.: Февральская революция 1917 года: сборник документов и материалов. — М., 1996. — С. 154—158.

² Див.: *Церетели И.Г.* Воспоминания о Февральской революции. В 2-х кн. — Кн. 2. — Париж, 1963. — С. 69.

³ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 327—328.

⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917, 2 квітня.

⁵ Украинская жизнь. — Москва. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.

⁶ Українське слово. — Одеса. — 1917, травень.

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. — К., 1996—1997. — Т. 1. — С. 40.

⁸ Рідне слово. — Харків. — 1917, 1 квітня.

⁹ Там само.

¹⁰ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917, 22 березня.

¹¹ Черниговская земская газета. — 1917, 24 березня.

¹² Там само. — 1917, 14 квітня.

* З цього приводу цікавими видаються думки В. Винниченка, якими він у травні 1917 р. поділився з І. Церетелі, а той навів їх у своїх спогадах: «То, что произошло после революции на Украине и в других меньшинственных областях, — сказал Винниченко, — показывает, что национальные движения не являются продуктом пропаганды, агитации и заранее выработанных программ. Они коренятся в подсознательной психологии угнетенных национальностей и прорываются наружу при первой возможности с силой законов природы. Мы, украинцы, до революции сделали очень мало для пропаганды идеи национальной автономии. [...] В национальной сфере наше внимание было сосредоточено на защите украинской культуры, на ограждении украинского языка, театра, литературы от преследований власти. Казалось, наш народ был мало подготовлен к идее национальной автономии. А между тем после победы революции стоило Раде созвать украинский национальный съезд и обратиться к народу с призывом требовать введения национально-территориальной автономии, как во всей нашей стране, в самых глухих украинских волостях и селах, этот призыв встретил такую воодушевленную поддержку, которая своей всеобщностью и элементарной силой поразила даже нас, основателей Рады» (*Церетели И.Г.* Указ. соч. — Кн. 2. — С. 83).

¹³ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. — С. 278.

¹⁴ Нова рада. — 1917, 25 березня.

- ¹⁵ Див.: Украинская жизнь. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.
- ¹⁶ Лотоцький О. Назв. праця. — С. 327—328.
- ¹⁷ Грушевський М. Повороту нема // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 99.
- ¹⁸ Наше життя. — Петроград. — 1917, 29 березня.
- ¹⁹ Робітнича газета. — 1917, 30 березня.
- ²⁰ Нова рада. — 1917, 9 квітня.
- ²¹ Там само.
- ²² Робітнича газета. — 1917, 7 квітня.
- ²³ Галаган М. З моїх споминів. В 4-х ч. — Львів, 1930. — Ч. 2. — С. 106.
- ²⁴ Робітнича газета. — 1917, 7 квітня.
- ²⁵ Боротьба. Орган ЦК УПСР. — 1917. — № 2. — С. 5—7.
- ²⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917—1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. — С. 26.
- ²⁷ Галаган М. Назв. праця. — Ч. 2. — С. 111.
- ²⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... — Т. 1. — С. 54, 58.
- ²⁹ Рідне слово. — 1917, 22 квітня.
- ³⁰ Народна воля. — 1917, 17 (04) травня.
- ³¹ Державний архів Російської федерації (ДАРФ). — Ф. 1778. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 90, 92.
- ³² Христюк П. Назв. праця. — Т. 1. — С. 30.
- ³³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 26.
- ³⁴ Там само. — С. 28.
- ³⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 117.
- ³⁶ Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. — грудень 1919 р.). — Ч. 1. — Київ-Відень, 1920. — С. 90.
- ³⁷ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 124.
- ³⁸ Речь. — Петроград. — 1917, 13 мая.
- ³⁹ Там само. — 1917, 10 мая.
- ⁴⁰ Киевская мысль. — 1917, 25 апреля.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Революция и национальный вопрос. — Т. 3. — С. 139.
- ⁴³ Там само. — С. 57.
- ⁴⁴ Киевская мысль. — 1917, 10 марта.
- ⁴⁵ Лотоцький О. Назв. праця. — Т. 3. — С. 343.
- ⁴⁶ Там само. — С. 344.
- ⁴⁷ Киевская мысль. — 1917, 8 апреля.
- ⁴⁸ Христюк П. Назв. праця. — С. 55.
- ⁴⁹ Нова рада. — 1917, 26 травня.
- ⁵⁰ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... — Т. 1. — С. 97.
- ⁵¹ Нова рада. — 1917, 28 травня.
- ⁵² Ковалевський М. Назв. праця. — С. 338.
- ⁵³ Винниченко В. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 157—159.
- ⁵⁴ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. — С. 378.
- ⁵⁵ Киевская мысль. — 1917, 3 июля.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. — С. 403.
- ⁵⁸ Там само. — С. 347.
- ⁵⁹ Ковалевський М. Назв. праця. — С. 342.
- ⁶⁰ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... — Т. 1. — С. 104.
- ⁶¹ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. — С. 387—388.

- ⁶² Дело народа. — 1917, 16 июня.
- ⁶³ Речь. — 1917, 14 июня.
- ⁶⁴ Цит. за: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — С. 154.
- ⁶⁵ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. — С. 443.
- ⁶⁶ Там само. — С. 528.
- ⁶⁷ Там само. — С. 553.
- ⁶⁸ Черниговская земская газета. — 1917, 18 июля.
- Довгий час радянська історіографія затушовувала українську природу цієї урядової кризи, пов'язуючи її з липневими подіями в Петрограді. Однак спеціальна декларація ЦК партії кадетів, опублікована одразу ж після виходу міністрів-кадетів з уряду, говорить, що кадетів розлютив не так інспірований більшовиками антиурядовий виступ у Петрограді, як київська угода. «По существу украинского вопроса Центральный Комитет признает необходимость разработки проекта областной автономии Украины до внесения его в Учредительное собрание и уже принял для этого подготовительные меры, но Центральный Комитет считает, что немедленное создание местной власти, ответственной перед местными же общественными организациями и на неопределенных территориях, а равно и заблаговременно выраженное правительством сочувствие к проекту областной автономии, содержание которого остается правительству неизвестным, — является недопустимым и в высшей степени опасным прецедентом, предпрешающим, вопреки данной членами правительства присяге, волю Учредительного собрания и основные черты будущего государственного устройства России, — говорилось в декларації. — Центральный комитет полагает, что его единомышленники в правительстве, лишённые возможности воздействовать на содержание акта и привести его в согласие с требованиями начал государственного права и с интересами России, не могут нести ответственность за этот шаг и за его возможные последствия» (Русское слово — 1917, 6 июля).
- ⁶⁹ *Церетели И.Г.* Указ. соч. — Кн. 2. — С. 161.
- ⁷⁰ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. — С. 582.
- ⁷¹ ДАРФ. — Ф. 1779. — Оп. 2. — Спр. 187. — Арк. 82—83.
- ⁷² Там само. — С. 595.
- ⁷³ Речь. — 1917, 7 июля.
- ⁷⁴ Народна воля. — 1917, 6 вересня (24 серпня).
- ⁷⁵ Нова рада. — 1917, 4 — 6 серпня.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... — Т. 1. — С. 323.
- ⁷⁸ Там само. — С. 308.
- ⁷⁹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 147.
- ⁸⁰ Робітнича газета. — 1917, 5, 7 жовтня.
- ⁸¹ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 40.
- ⁸² *Бойко В.* Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді — грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 — 1921 рр. — К., 2002. — С. 108.
- ⁸³ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 127.
- ⁸⁴ Там само. — С. 135.
- ⁸⁵ *Малик Я.* Державотворча діяльність Павла Скоропадського // Третій Міжнародний конгрес українців 26—29 серпня 1996 р.: Історія. — Харків, 1996. — С. 78.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995. — С. 64.
- ⁸⁸ *Малик Я.* Назв. праця. — С. 78.
- ⁸⁹ *Скоропадський П.* Назв. праця. — С. 102.
- ⁹⁰ Там само. — С. 51.

- ⁹¹ *Проданюк Ф.* Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1997. — С. 38.
- ⁹² *Скоропадський П.* Назв. праця. — С. 132, 146.
- ⁹³ Уривок зі «Споминів» Гетьмана Павла Скоропадського // *Хліборобська Україна*. — Кн. 5. — Рік 1924—1925. — С. 78—79.
- ⁹⁴ *Скоропадський П.* Назв. праця. — С. 245.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ *Шемет С.* До історії Української демократично-хліборобської партії // *Хліборобська Україна*. — Відень, 1920. — 36. I. — С. 70.
- ⁹⁷ Там само. — С. 71.
- ⁹⁸ *Історія України*. — Київ, Видавничий дім «Альтернативи», 2002. — С. 235.
- ⁹⁹ Там само. — С. 236.
- ¹⁰⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. — Нью-Йорк, 1954. — С. 45.
- ¹⁰¹ *Трубецкой Е.* Из путевых заметок беженца // *Архив русской революции*. — Т. 18. — М., 1993. — С. 145.
- ¹⁰² *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції та громадянської війни // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* — К., 2002. — С. 29.
- ¹⁰³ ДАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 443. — Арк. 2.
- ¹⁰⁴ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — С. 129.
- ¹⁰⁵ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний // *Архив русской революции*. — Т. 6. — М., 1991. — С. 226.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 229.
- ¹⁰⁷ *Деникин А.* Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май — октябрь 1918 р. — Мн., 2002. — С. 64—65.
- ¹⁰⁸ *Донская летопись*. — 1924. — № 3. — С. 207.
- ¹⁰⁹ *Скоропадський П.* Назв. праця. — С. 51.
- ¹¹⁰ *Соколов А.* Курс советской истории 1917—1940. — М., 1999. — С. 86.
- ¹¹¹ *Деникин А.* Указ. соч. — С. 64.
- ¹¹² Там само. — С. 6.
- ¹¹³ Там само. — С. 232.
- ¹¹⁴ *Деникин А.* Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — Мн., 2002. — С. 81.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 82.
- ¹¹⁶ *Деникин А.* Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май — октябрь 1918 р. — Мн., 2002. — С. 51.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 52.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 63.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 64—65.
- ¹²⁰ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 114.
- ¹²¹ *Деникин А.* Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — Мн., 2002. — С. 83.
- ¹²² *Скоропадський П.* Назв. праця. — С. 304.
- ¹²³ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 120.
- ¹²⁴ Там само. — С. 121.
- ¹²⁵ *Деникин А.* Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май — октябрь 1918 р. — С. 58—59.
- ¹²⁶ *Деникин А.* Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — С. 350.
- ¹²⁷ *Скоропадський П.* Назв. праця. — С. 325.
- ¹²⁸ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 134.
- ¹²⁹ Там само. — С. 131—134.

- ¹³⁰ Там само. — С. 131.
¹³¹ Там само. — Т. 4. — С. 5.
¹³² Там само. — С. 25.
¹³³ Винниченко В. Назв. праця. — Ч. 3. — С. 182.
¹³⁴ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 15.
¹³⁵ Україна. — 1919, 15—16 листопада.
¹³⁶ Там само.
¹³⁷ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 10.
¹³⁸ Вернадский В. Дневники. 1917—1921. — К., 1994. — С. 126.
¹³⁹ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917—1921 гг.) // Архив русской революции... — Т. 6. — С. 231.
¹⁴⁰ Гурко В. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917—1918 гг. // Архив русской революции... — Т. 15. — С. 30—31.
¹⁴¹ Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — С. 102.
¹⁴² Там само. — С. 342.
¹⁴³ Цит. за: Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 78.
¹⁴⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Ч. 1. — Б.м. — 1950. — С. 67—68.
¹⁴⁵ Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 126.
¹⁴⁶ Там само. — С. 127.
¹⁴⁷ Мазепа І. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 69.
¹⁴⁸ Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930. — С. 180.
¹⁴⁹ Там само. — С. 181.
¹⁵⁰ Марголин А. Украина и политика Антанты. — Берлин, б.д. — С. 117.
¹⁵¹ Там само. — С. 118.
¹⁵² Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — С. 101.
¹⁵³ Марголин А. Назв. праця. — С. 121.
Міністр іноземних справ Франції в 1919 р.
¹⁵⁴ Марголин А. Назв. праця. — С. 150—151.
¹⁵⁵ Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Мн., 2002. — С. 55—56.
¹⁵⁶ Процик А. Назв. праця. — С. 39—41.
¹⁵⁷ Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — С. 101.
¹⁵⁸ Доценко Олександр. Матеріали і документи до історії української революції (Літопис української революції). — Львів, 1924. — Т. 2, кн. 4. — С. 91.
¹⁵⁹ Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (Частина ІІІ). — Мюнхен, 1946. — С. 162.
¹⁶⁰ Доценко Олександр. Назв. праця. — Т. 2, кн. 4. — С. 150.
¹⁶¹ Капустянський М. Назв. праця. — Кн. 2 (Частина ІІІ). — С. 161.
¹⁶² Там само. — С. 163.
¹⁶³ Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — С. 179.
¹⁶⁴ Там само. — С. 107—108.
¹⁶⁵ Там само. — С. 108.
¹⁶⁶ Мельник Е. Вища школа і наукові інституції в Україні в період денікінської окупації (вересень — грудень 1919 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. — Історичні науки. — Кам'янець-Подільський. — Т. 11. — С. 200.
¹⁶⁷ Грицак Я. Назв. праця. — С. 150.
¹⁶⁸ Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — С. 109.

- ¹⁶⁹ Гольденвейзер А. Указ. соч. — С. 270.
- ¹⁷⁰ Цит. за: Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — С. 109.
- ¹⁷¹ Вернадский В. Указ. соч. — С. 259.
- ¹⁷² Там само. — С. 158.
- ¹⁷³ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. III. — К., 1999. — С. 118.
- ¹⁷⁴ Там само. — Т. I. — Нью-Йорк, 1956. — С. 235.
- ¹⁷⁵ Там само. — С. 233.
- ¹⁷⁶ Гентош Л. Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна. — Вип. 1. — Львів, 1996. — С. 164.
- ¹⁷⁷ Феденко П. Український рух у XX столітті. — Лондон, 1959. — С. 201.
- ¹⁷⁸ Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — С. 248.
- ¹⁷⁹ Цит. за: Верстюк В. Махновщина. — К., 1991. — С. 170.
- ¹⁸⁰ Аришинов П. История махновского движения (1918—1921). — Запорожье, 1995. — С. 137—138.
- ¹⁸¹ Див.: Нестор Иванович Махно: воспоминания, материалы и документы // Автор вступительной статьи и составитель В. Ф. Верстюк. — К., 1991. — С. 170.
- ¹⁸² Там само. — С. 154.
- ¹⁸³ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 107.
- ¹⁸⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 24. — Арк. 55.
- ¹⁸⁵ Вернадський В. Указ. соч. — С. 189—190.
- ¹⁸⁶ Там само. — С. 207.
- ¹⁸⁷ Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля (ноябрь 1916 — ноябрь 1920 г.). — В 2-х ч. — М., 1992. — С. 73—74.
- ¹⁸⁸ Там само. — С. 75.
- ¹⁸⁹ Слащев-Крымский Я.А. Белый Крым 1920 г. Мемуары и документы. — М., 1990. — С. 189.
- ¹⁹⁰ Там само. — С. 191—192.
- ¹⁹¹ Там само. — С. 192.
- ¹⁹² Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919—1920. — Нью-Йорк, 1963. — С. 145.
- ¹⁹³ Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля (ноябрь 1916 — ноябрь 1920 г.). — Ч. 2. — С. 345.
- ¹⁹⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. III. — С. 271.
-

ПІДСУМКИ

Українсько-російські стосунки, описані в цій книзі, мали вирішальний вплив на становлення обох народів, формували в тій чи іншій мірі їх модерні біографії, встановлювали ступінь взаємозалежності, яка змінювалась у широкому діапазоні від цілковитого відчуження до майже повної тотожності й назад у зворотному напрямку, творили ґрунт для національної самоідентифікації як росіян, так і українців. Безумовно, Переяславська угода 1654 р. тут мала вирішальне значення, бо саме вона круто повернула розвиток обох народів, витворила для них на кілька століть спільне історичне буття, яке невдовзі після угоди набуло форми імперської держави. Вона до певного моменту будувалась спільними зусиллями і росіян, і українців вражала уяву своєю відродженою з небуття візантійською пишнотою, але в нових історичних умовах, коли на зміну становому суспільству прийшли нові національні форми його організації, виявилася малопридатною для спільної експлуатації спорудою, яку довелося перебудовувати в 1917—1922 рр., а зрештою демонтувати 1991 р.

Повертаючись до Переяславської угоди, відзначимо, що за 350 років, які пробігли з моменту її підписання, вона цілком втратила реальні обриси, а натомість набула величезної кількості визначень, оцінок і характеристик, сформульованих насамперед політиками та ідеологами пізніших епох для легітимації своїх власних дій, тоді як безпосередні творці угоди ніколи не надавали їй якогось особливого провіденціалістського значення. Як показано в книзі, Б. Хмельницький ніколи не бачив у Переяславі завершення своєї історичної місії, для нього це був лише етап, за яким відкривалися нові горизонти діяльності, до того ж далекі від суголосності з досягнутими 1654 р. домовленостями. Вже 1656 р. Козацька і Московська держави дотримувались протилежних зовнішньополітичних орієнтацій, а 1659 р. справа повернулась розривом угод та Конотопською битвою. Реальне входження України до складу Російської імперії було лише прикрашене фльором Переяслава, а насправді вилилося у довготривалий болючий і суперечливий процес поглинання окремих територій України чи принаймні того, що пізніше стало асоціюватися з цією назвою.

Руйнуючи гетьманат, ліквідовуючи Запорозьку Січ, приєднуючи Правобережжя, Росія стверджувалась як імперія, вдовольняла свої експансіоністські амбіції, виростала в європейську потугу. Проте справа не обмежувалася лише територіальними надбаннями, не

менш важливим виявилось й ідеологічне обґрунтування європейськості імперії через засвоєння історичної спадщини Київської Русі. Воно мало для українців ряд суттєвих наслідків. Якщо у XVII—XVIII ст. вони сприймалися росіянами як цілком окремий козацький народ, то після того, як старокиївська спадщина була ідеологічно та історіографічно засвоєна російською стороною, українці-малоросіяни потрапили у спільну колыску і стали одним з відгалужень єдиного російського народу.

В другій половині XIX ст. навіть виник адміністративний проект великої російської нації, яка повинна була об'єднати великоросіян, малоросіян та білорусів. З цією метою були задіяні адміністративні ресурси держави, спрямовані на русифікацію України та гальмування вільного розвитку української культури.

Як це часто буває, саме ці адміністративні перепони стали своєрідними каталізаторами розвитку українського національного руху, формування власних українських проектів національного розвитку, в яких був використаний ресурс Східної Галичини, захищеної від царських адміністративних утисків австрійським державним кордоном. Перетворення Галичини у своєрідний український П'ємонт, взаємовпливи наддніпрянської та галицької інтелігенції, маневрування силами цієї інтелігенції склали основу українського проекту, сприяли його політизації та виробленню ідеології українського націоналізму. Проте українці ще тривалий час перебували в стані подвійної лояльності. Долаючи імперську залежність, вони потрапляли під вплив російської культури XIX ст. і особливо під вплив російського революційного руху як своєрідного вияву субкультури інтелігенції. Наслідком цієї залежності стала ідеологія федералізму та національно-територіальної автономії, якої українські політичні лідери позбавилися лише в період революційних подій 1917—1920 рр.

Як і український, російський націоналізм з'явився з деяким запізненням у порівнянні із західноєвропейськими націоналізмами, тому на період вирішальних потрясінь імперії, які сталися наприкінці Першої світової війни і обернулися падінням династії Романових, він виявився, з одного боку, занадто кволим, щоб скоординувати більшість російського суспільства під своїми знаменами, а з іншого — надзвичайно ортодоксальним, щоб знайти спільну мову з націоналізмами сусідніх народів для творення спільного антибільшовицького фронту. Це фактично й стало вирішальною обставиною приходу до влади більшовиків, які у переломний, вирішальний момент громадської війни пішли на поступки в національному питанні. В результаті їх реалізації з'явилась українська квазідержава — республіка УСРР. Але про неї — в наступній книжці цього трьохтомного проекту.